

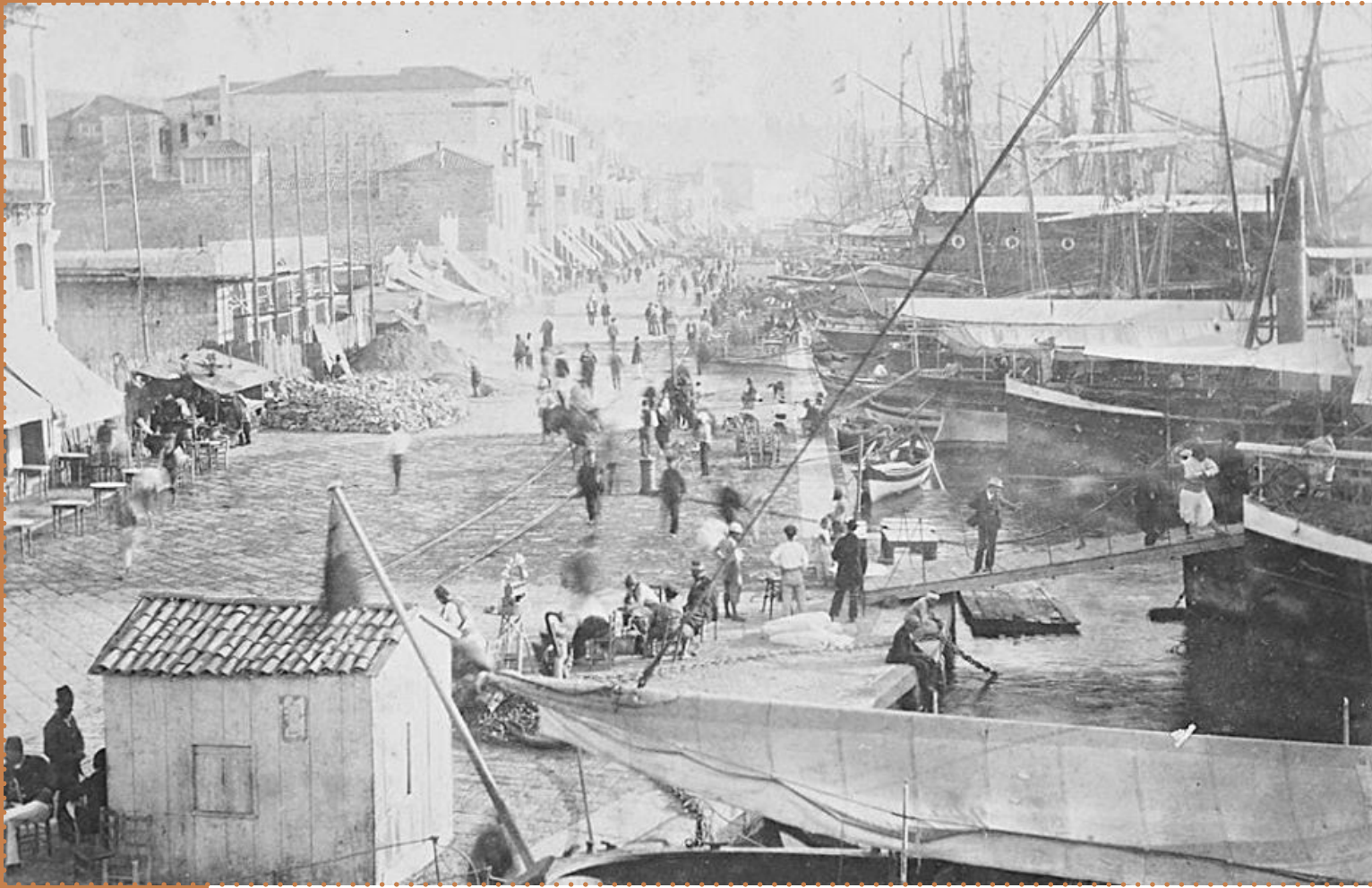
TARİH VE GELECEK

Cilt 6, Yıl (Mart 2020), Sayı 1

International Peer-Reviewed Journal of History

HISTORY & FUTURE

Volume 6, Year (March 2020), Issue 1

Izmir Port, 1890s
İzmir Limanı, 1890'lar

Kaynak: Ottoman Imperial Archives
<https://www.facebook.com/ottomanpictures/photos>

Editor: Celal Öney

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>
tarihgelecek@gmail.com

HOSTED: DERGİPARK
SCREENED: TURNITIN

VOLUME 6, ISSUE 1 – MARCH 2020
CİLT 6, SAYI 1 - MART 2020

Mart 2020 Sayısı Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Yalın Dili / Publication Language
Türkçe / English

Yabancı Dil Editörü (İng)
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

+904362494949/1552
Email: tarihgelecek@gmail.com
Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

İmtiyaz Sahibi / Owner
Celal ÖNEY

Adres: Muş Alpaarslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü
Muş /Merkez

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin*

DERGİ HAKKINDA

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future), 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün çalışmaların yayınlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergimiz, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergimiz yayımladığı eserlere doi numarası atama yetkisine sahiptir. 6. yılına giren Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayınlayarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergimizi tarayan indekslerin sayısı her geçen gün artmakla birlikte dergimiz her sayısında kalitesini bir adım öteye taşımaya çalışarak Impact Factor'ünü artırmayı hedeflemektedir. Dergimize gönderilen eserler Turnitin intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Alanında uzman hakemlere gönderilen eserlerin en az 2 hakemin Olur'u ile yayınlayan dergimiz, alanına katkı yapabilecek özgün eserlerin tercih edilmesine özen göstermektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibariyle E- DERGİ şeklinde yayımlanmaktadır.

Amaç

Tarih ve Gelecek dergisinin amacı Tarih alanında özgün eserlerin akademik bir süzgeçten geçirildikten sonra yayınlanması için çaba sarf etmektir.

Kapsam

Tarih ve Gelecek dergisi kapsam olarak geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Edebiyat Tarihi, Bilim Tarihi, Felsefe Tarihi, Eğitim Tarihi ve Uluslararası İlişkiler alanlarını kapsamaktadır.

Yayın İlkeleri

- Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak Tarih alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
- Dergiye gönderilen çalışma metninin tamamı, büyük bir bölümü daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır.
- Derginin yazım kuralları, atıf ve kaynak stiline göre düzenlenmemiş çalışmalar dikkate alınmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, yılda dört kez (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) aylarında yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- Derginin yayın dili Türkçe veya İngilizce'dir.
- Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmalıdır. Dergimize yapılan gönderiler Turnitin intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
- Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
- Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklı tutulur.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. En az iki olumlu

hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı ya editör tarafından ret edilir ya da bir hakeme raporuyla daha desteklenerek kabul veya ret kararı verilir.

- Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
- Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.
- Burada Belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Baş Editörlere aittir

YAZIM KURALLARI

- Dergimize gönderilen yazılar, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi ve Tarih Metodolojisi alanlarını kapsamaktadır. Başvuruda bulunan eserler bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki en az 150-200 kelimelik özetler; yazının amacını, kapsamını, ara başlıklarını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Türkçe makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; İngilizce makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; özet eklenmelidir. Türkçe ve yabancı dildeki özetlere beş kelimelik anahtar kelime eklenmelidir.
- Makaleler, dil ve ifade bakımından dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, makalede açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, ayrıca amaç ve kapsam dışına çıkan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, makalede değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
- Makalede kullanılan tabloların üstünde; şekil, figür, resim, harita ve belgelerin altında kolayca anlaşılır biçimde yalın ve yeterli bir açıklama bulunmalıdır.
- Makalede kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara sonuçta yer verilmemelidir.
- Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır.
- Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
- Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).
- Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
- Makaleler sayfa yapısı, yazım ve kaynakça bakımından aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır:

- Türkçe Başlık
- Türkçe Öz (160 Sözcük)
- Türkçe anahtar kelimeler (5 adet)
- İngilizce başlık
- İngilizce ABSTRACT çok önemlidir, eserin Türkiye dışında taranması ve doğru bir şekilde bulunması için özetin Türkçe özetle tutarlık göstermesi ve anlaşılır olması gerekmektedir. (160 Sözcük)
- İngilizce anahtar kelimeler (5 adet)
- Yazar hakkında bilgi dipnotu (Ünvan, Çalıştığı Kurum, Email ve Orcid Numarası) mutlaka olmalı
- Giriş : Yazar giriş bölümünde eserin problemi, hedefleri, temel amacı, yöntemi ve ilgili alan yazın tartışmasını mutlaka yapmalıdır.
- Tartışma Bölümü
- En az iki başlık içermelidir
- Sonuç
- Ekler
- Çalışmada başlıklar;
- 1. -----
- 1.1. -----
- 1.1.1.----- biçiminde olmalıdır.
- Kısa alıntılar, tırnak (“) arasında, metin içinde ve istenirse italik olarak yazılır. Beş satırı aşan alıntı yazılar yine tırnak (“) içinde, italik, 9 punto, sağdan ve soldan 1 cm. içeride ayarlanarak yazılır.
- Dipnot sistemimiz klasik (Sayfa altı) dipnot sistemi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) Dipnot verirken ve kaynakça oluştururken Zotero Programını kullanmanızı tavsiye ediyoruz. Program ili ilgili eğitici videolar https://www.youtube.com/playlist?list=PLty-xcfaLVH5UQGSDyW_TaeEKfViNvVS7
- Dipnotların ve kaynakçanın hiçbir alanında bold özellik kullanılmaz.
- Tablo başlık noları, şekilde görüldüğü (Tablo 1.) gibi numaralanır, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla 8 veya 9 punto, bold, öncesi ve sonrası 6 nk, satır aralığı En az 13 nk. ve 1 cm. içeriden Times New Roman karakteri ile yazılır. Tablo başlıkları, aynı puntoda, kelimelerin ilk harfleri büyük ve sağa yaslı olarak yazılır. Tablo içi yazılar başlıkla aynı punto ve öncesi ve sonrası sıfır (0) aralıklı olmalıdır. Bununla birlikte, metin içinde uygun düşmesi halinde, başlıkları ve iç yazıları, normal metin ile aynı puntoda olabilir.
- Şekil, figür, grafik, resim, harita vb.’de başlıklar altta, öncesi 6 nk, ve sonrası sıfır (0) nk., başlık noları 1 cm. içeride, bold, sıralı, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla Times New Roman 8 veya 9 punto, “Şekil 1., Resim 1.” şeklinde, başlıkları ise aynı puntoda, normal ve kelimelerin ilk harfleri büyük olarak yazılır. Bunlar için kaynak gösterimi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note)
- Kaynakça (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) stiline göre hazırlanır.
- Kaynakçada sıra numarası verilmez
- Makale teslim edilirken;
- Yayımlanması istenen makaleler, yayın ve yazım ilkelerine göre hazırlanıp dergipark.gov.tr/jhf adresinden dergi sistemine yüklenerek gönderilecektir.

- Hakemlerden olumlu rapor alamayan ve dergimiz yazım kurallarına göre hazırlanmayan makaleler yayınlanmaz, yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.
-

ETİK KURALLARI

TR Dizin Etik kurallar başlığı altında aşağıdaki hususlara uyulmalıdır.

Sosyal bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Bu başlık altında, hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurallarla ilgili bilgi verilmelidir.

Makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine uyulduğuna dair ifadeye yer verilmelidir.

Ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, dergide ve/veya web sayfasında etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmelidir. Örneğın; dergilere gönderilen bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmalıdır.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Kullanılan fikir vesanateserleri içintelihakları düzenlemelerineriayet edilmesi gerekmektedir.

Yazarlar

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır.

Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Makalede ismi yazılacak olan diğeryazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğı ve kabul ettiğı varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır. Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

Hakemler

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi arttırma sorumluluğuyula değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir

şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

Editörler

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
- Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
- Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
- Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
- İki yazardan fazla yazarı olan,
- Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
- Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
- Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
- Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
- Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
- Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
- Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.

Yayın Sıklığı

Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayınlayarak yayın hayatını sürdürmektedir.

ABOUT THE JOURNAL

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations. Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

AIMS

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

SCOPE

Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

A. FOCUS AND SCOPE

HISTORY AND FUTURE is a peer-reviewed international journal that publish original and qualified works with a scientific approach in the field of History.

B. CITATION STYLE

The Chicago Manual of Style 17 Edition

C. AUTHOR GUIDELINES

1. Articles must be original (not plagiarism) and has never been published in another journal. If ever presented in the form of seminars, workshops, etc., say the name of the activity.
2. Articles are written by a program Microsoft Word to the top, A4 size paper, page margins: top 4 cm, left 3 cm, bottom 3 cm, and right 3 cm, typed with 1,5 density spacing, font Times New Roman 11 (Title 12, footnote 9).
3. Please submit your manuscript file as a Microsoft Word extension Document (DOC) only.
4. Title and Abstract write in Turkish and English, content manuscript can be written in Turkish or English.
5. The article goes into the desk editors selected by the editor. Articles can be accepted without repair, refurbishment accepted, or rejected, and the article is rejected is not returned un-

less requested by the author.

Structure of Paper

- Title (in Turkish or English): written in a concise and informative, maximum 15 words (single-spaced, Bold, Center, Times News Roman14, UPPERCASE) should reflect the substance of the variables described in the article body.

- Author: Without titles, the author can be an individual or a team (Times News Roman12).

- Affiliation and E-mail :Name of the institution (Times News Roman12).E-mail Address, which is located under the author's name (Times News Roman12)., *italic*).

- Abstract: (in Turkish and English): the length of 150-200 words, abstracts written in one paragraph includes: scientific review article consists of a discussion of the core issues and substantially while the results of the research article consist of goals, methods, and results. The abstract is single-spaced and *Italic* for English.

- Keyword: terms that reflect the essence of the concept within the scope of the problem may consist of several pieces of terms

The Body of Manuscript

1. Research Article consist of an A.INTRODUCTION, B.METHODS, C.RESULTS AND DISCUSSION and D.CONCLUSIONS.

2. Review Article consist of an A. INTRODUCTION (preliminary scientific study) that shows the problems and framework of analysis, sub-subtitle that contains the B.DISCUSSION and C.

CONCLUSIONS.

3. Reference / Bibliography: use CMS Citation rules, cultivated from a primary source, and if it comes from the most current cultivated journals (3-5 years) and just acknowledgment of the source designated in the article body. Instead, the name that is referenced in the body must exist in the bibliography. Second row to the right of the entrance 7 letter. Here are some examples of writing a bibliography of several types of sources. Recommended to use Citation Software Ex. Mandeley, Zoteroetc.

D. PEER REVIEW PROCESS

The papers that are sent to HISTORY AND FUTURE are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.

The articles that comply with the publication principles of HISTORY AND FUTURE are sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. HISTORY AND FUTURE Journal employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is either sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.

The authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE take into account the criticisms

and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.

Assessment process of HISTORY AND FUTURE may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.

The author/authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.

E. PUBLICATION FREQUENCY

HISTORY AND FUTURE is published quarterly. Regular issues come out in December, March, June, September . Additionally, a special issue is published annually, announcement for which shall be made on this website and relevant mailing groups.

F. PRIVACY STATEMENT

The names and e-mail addresses entered in this journal site will be used exclusively for this journal and will not be made available for any other purpose or any other party.

G. OPEN ACCESS POLICY

HISTORY AND FUTURE provides instant access to its content to promote scientific research and favors the growth of scientific knowledge.

PUBLICATION PRINCIPLES

- The Journal of History and Future aims to contribute to the accumulation of knowledge in the social sciences by publishing internationally recognized scientific studies.

- The Journal of History and Future is an international refereed journal published quarterly (December, March, June and September).

- The publication language of the journal is Turkish or English.

- The articles to be published in the journal should be original and academic studies prepared primarily by using appropriate research methods in their field. The works submitted to the journal should not be published or sent for publication elsewhere. Shipments to our journal are screened by Turnitin plagiarism detection program. Articles which was determined by plagiarism will be rejected without being included in the referee process.

- Manuscripts are first examined in terms of shape. The manuscripts which are not observed in the publication and writing principles shall be returned to the author in order to make necessary corrections without being subject to content review.

- Unpublished manuscripts are stored in the journal archive.

- The manuscripts sent to be published to the journal will be sent to the referees who are experts in the subject determined by the editorial board after the preliminary examination. It is decided to publish the manuscript with at least two positive reports. In case two referees give negative opinions, the manuscript will not be published. When positive and negative referee reports are available for the same article, the manuscript will be rejected by the editor or a decision of

acceptance or rejection will be given through one more referee's supporting report.

- The names of the number referees are included in the relevant issue of the journal.
- No copyright fee is paid to the author for the published articles.

• The Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published three times a year in December, April and August. The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

• The Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the social sciences. At the same time, various articles such as history, literature, sociology, ethnicity, book, criticism and evaluation are also included. JHF applies at least two peer-review processes. The referees and editors in the submitted articles should have the corrections made within 20 days and the final version of the manuscript should be uploaded to the journal system. The content and format of the manuscripts submitted to the journal may be rejected by the editorial board unless deemed appropriate.

- The scientific and legal responsibility of the published work belongs to the author(s).
- All publication rights of articles accepted for publication belong to Journal of History and Future.
- The decision of the Chief Editor will not be taken into consideration for the matters not mentioned here.

ETHICAL PRINCIPLES

AUTHORS

• It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

• The works must be original and based on research. It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution

• Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

• The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

• It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

- Citations and bibliography should be complete and realistic.

REFEREES

• Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make

an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

- Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

EDITORIAL BOARD

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.

- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.

- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty.

- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.

- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

- Editors should not list the names of those who do not contribute the journal, as a member of editorial board or assistant editor.

Kurullar / Boards

- **Sahibi / Owner**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

- **Yayın Kurulu Başkanı / Head of Publication Board**

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER

Muş Alparslan Üniversitesi / Felsefe Bölümü

- **Yayın Kurulu / Publication Board**

Prof. Dr. Hüseyin Üreten

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMİA

Tiflis Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Danko LEOVAC

Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Ünivetsitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV

Bulgariistan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEV

Muş Alparslan Ünivetsitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM

Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Danışma Kurulu / Advisory Board**

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖKÇEN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

• **Bilim Kurulu / Science Board**

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Özer KÜPELİ
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR

Prof. Dr. Mustafa GÜLER
Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN
Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR

Prof. Dr. Haşim Şahin
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA

Prof. Dr. Numan ELİBOL
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi /ESKİŞEHİR

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç.Dr. Cihan ÖZGÜN
Ege Üniversitesi / İZMİR

Doç. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA

Doç. Dr. Yasin COŞKUN
Siirt Üniversitesi /SİİRT

Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR

Doç. Dr. Cafer ACAR
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi /ANKARA

Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR

Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR

Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi /SİVAS

Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA

Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA

Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK

Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL

Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA

Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE

Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN

Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS

Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Dr. Öğr. Üyesi Zülfıye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA

*Dr. Fatma alick ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE*

*Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
anakkale Onsekiz Mart niversitesi / ÇANAKKALE*

*Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN*

*Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI
ankırı Karatekin niversitesi / ÇANKIRI*

*Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR*

*Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA*

*Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŐEHİTOĐLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi /BATMAN*

*Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / KAHRAMANMARAŞ*

*Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU*

*Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA*

*Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA*

*Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya*

*Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŐKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS*

*Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULU
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA*

• **Baş Editör / Editör in Chef**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

• **Alan Editörleri / Field Editors**

Yeniçağ Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **Ortaçağ Tarihi**

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih / Muş

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **Cumhuriyet Tarihi**

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **Yakınçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **Eskiçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YÜCEL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **Osmanlı Müesseseleri**

Dr. Öğr. Üyesi Şeyhmus

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **Yabancı Dil Editörü /Foreign language Editor**

Dr. Öğr. Üyesi Mahmat AKAR

Muş Alparslan Üniversitesi / İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü / Muş

• **Sekretarya / Secretariat**

Dr. Öğr. Üyesi. Şeyhmus BİNGÜL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **İlk/Son Okuyucu / Firs-last Proof Reader**

Caner ÖZBAY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **İletişim Sorumluları / Coorrespondents**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

• **Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 6, ISSUE 1 – MARCH 2020

CİLT 6, SAYI 1 - MART 2020

(Bilim Kurulu / Science Board)

Prof. Dr. Sabri REXHA
University of Pristina, Faculty of
Education, Pristina, Kosovo

Prof. Dr. Fahredin SHABANİ
University of Pristina, Faculty of
Education, Pristina, Kosovo

Prof. Dr. Muhamet MALA
University of Pristina, Faculty of
Philosophy, Pristina, Kosovo

Prof. Dr. Ibrahim GASHİ
University of Pristina, Faculty of
Philosophy, Pristina, Kosovo

Prof. Dr. Selim BEZERAJ
University of Pristina, Faculty of
Philosophy, Pristina, Kosovo

Prof. Dr. Bayram AKÇA
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Muğla

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER
Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Seyh Edebali Üniversitesi / Bilecik

Doç. Dr. Canser Kardaş
Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Dr. Öğr. Üyesi Melek SARI GÜVEN
Bartın Üniversitesi / Bartın

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YÜKSEL
Atatürk Üniversitesi / Erzurum

Dr. Öğr. Üyesi Nilgün Nurhan KARA,
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / İzmir

Dr. Öğr. Üyesi Adem ÖKTEN
Cumhuriyet Üniversitesi / Sivas

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR
Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Dr. Öğr. Üyesi Osman KARLANGIÇ
Batman Üniversitesi / Batman

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YAZICI
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Muğla

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
Kahramanmaraş

Dr. Öğr. Üyesi Yunus EMRE TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Gaziantep

Dr. Öğr. Üyesi Bekir GÖKPINAR
Yıldız Teknik Üniversitesi / İstanbul

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp KUL
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / Rize

Öğr. Gör. Dr. Atiyye HİLAL ŞENGENÇ
Dokuz Eylül Üniversitesi / İzmir

Arş. Gör. Dr. Yunus ARİFOĞLU
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi /
Eskişehir

Arş Gör. Dr. Ramazan ERGÖZ
Bitlis Eren Üniversitesi / Bitlis

DOAJ

DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

ingenta CONNECT

RESEARCHBIB ACADEMIC RESOURCE INDEX

ACADEMIC Journal Index

Scholarsteer Scholarly Information

acar index

ERIH PLUS EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

JournalTOCs The latest Journal Tables of Contents

SINDEX

asos akademia sosyal bilimler indeksi

İSAM TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Academia.edu share research

SOBIAD 100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

SCRIBD

ESJI Eurasian Scientific Journal Index www.ESJIndex.org

CiteFactor Academic Scientific Journals Basrah Journal Of Veterinary Resea

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

Open Access Library

ResearchGate

Google

Scholar

idealonline

Sabancı University Research Database

kaynakça.info

JOURNAL FACTOR

I JOURNALS MASTER LIS I

Crossref

STUDYLIB

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- The Young Turk Revolution and the Assembly of Ferizaj 1908.....1
Jontürk Devrimi Ve Ferizaj 1908 Meclisi
Veli KRYEZİU
- Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Afyonkarahisar Doğumlu Ermeni Memurlar.....13
According to the Registration Circumstances in the XIX. Century the Armenian Officials in Afyonkarahisar
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ
- Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Hukukî Statüsü ve Tosya Meryemana Kilisesi'nin Yeniden İnşası Meselesi.....26
The Legal Status of Churches in the Ottoman Empire and the Reconstruction of the Church of Meryemana of Tosya
Ercan ÇELEBİ
- Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893).....52
Cholera Epidemic in Eskisehir: Its Effects And Measures Taken (1893)
Metin MENEKŞE
- Sadaka-i Sultânî Defterine Göre Havâss-ı Refîa'da Mahalleler ve Fakirleri.....89
According to the Sadaka-i Sultânî Notebook the Streets and its Poor People at Havâss-ı Refîa
Tahsin HAZIRBULAN
- Başkaları Ve İktisat Üzerine Etkisi.....118
"Others" and Effect on Economics
Berat DEMİRCİ
- Artukluların Anadolu'da Hâkimiyetlerini Tesis Etme Süreçleri.....137
Artuqids Processes of Establishing Their Domination in Anatolia
Hüseyin E. BEDİRHANOĞLU

Bitlis Efsanelerinde Su Kùltùnùn Yansımaları.....149
Reflections of the Water Cult in the Legends of Bitlis

Oğuz DOĞAN

Erken Dönem Amerikan Edebiyatında Savaşlar ve Savaş Karşıtı Söylemler.....158
Wars and Anti-War Discourse in Early American Literature

Eren ALKAN

Dinar, Çivril, Işıklı ve Dazkırı Bölgesinde Tarihsel Depremler (1875-1900).....166
Historical Earthquakes in Dinar, Çivril, Işıklı and Dazkırı Region (1875-1900)

Selahattin SATILMIŞ

Harf İnkılâbı Üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Çıkan Tartışmalar Ve Karşıt Görüşler.....180
Debates and Opposing Views in the Turkish Grand National Assembly on the Letter Revolution

Mehmet BİÇİCİ; Zeynep YILDIZ ÖZLÜ

PhD. Candidate
Veli KRYEZIU

Public University of Prishtina “Hasan Prishtina“, No.31, 10 000, Prishtina,
Republic of Kosovo
veli.kryeziu@uni-pr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7685-4913>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
20/01/2020

Kabul edildi.
Accepted
05/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.671783>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Young Turk Revolution and the Assembly of Ferizaj 1908

Jontürk Devrimi Ve Ferizaj 1908 Meclisi

Abstract

Although 1908 was a historic event, also it was special to the Albanian people. Albanians have never stopped their efforts for the freedom and independence of Albania. After the large loss of the Balkan territory, the Ottoman Empire gradually began to lose its influence over Albanian lands.

This event did not pass easily, influenced also by the Young Turk movement and the influence of the unhappy crowd, in order to benefit from this political measure, the Young Turk easily won the sympathy of the Albanian people. The Young Turks managed to turn the national war scenes into a peace center in the Balkans under the umbrella of the July 1908 Revolution, the Young Turks committees acted in Resen, Ohrid, Prespa, Skopje, Mitrovica, Ferizaj, Prizren etc. these were Albanians who had indirect links with the Albanian Committee “For the Freedom of Albania”.

In the “Union and Progress” committee were Albanian patriots such as: Ibrahim Temo, Ismail Qemali, Dervish Hima, Hoxha Kadri Prishtina etc. Although Albanians support the Young Turk movement, they remain betrayed because, after the Young Turks came to power, they did not live up to their promises, but they did even worse than the previous power over the Albanians by imposing new taxes that were extremely impoverished Albanians, already economically devastated.

Keywords: Revolution, Uprising, Albanian, Young Turks, Ferizaj, etc.

Öz

1908 yılı tarihi bir olay olmasına rağmen, bu olay Arnavut halkı için özeldi. Arnavutlar Arnavutluk'un özgürlüğü ve bağımsızlığı konusundaki çabalarını hiçbir zaman durdurmamışlar. Balkan topraklarının çoğunun kaybedilmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu Arnavut toprakları üzerindeki etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başladı.

Jön Türkler hareketinden ve memnuniyetsiz kalabalığın etkisinden de etkilenen böyle bir olay kolayca geçemedi, bu siyasi önlemden yararlanmak için Jön Türkler Arnavut halkının sempatisini kolayca kazandılar. Genç Türkler, Temmuz 1908 Devrimi çatısı altında ulusal savaş sahnelerini Balkanlar'da bir barış merkezine dönüştürmeyi başardılar; genç Türk komiteleri Resen, Ohrid, Prespa, Üşküp, Mitrovica, Ferizaj, Prizren vb. Faaliyet gösterdiler, bunların başında Arnavutluk'un “Arnavutluk Özgürlüğü Komitesi” ile dolaylı bağlantıları olan Arnavutlardı.

“Birlik ve İlerleme” komitesi Arnavut vatanseverleri şöyle bulunuyordu: Ibrahim Temo, Ismail Qemali, Derviş Hima, Hoxha Kadri Prishtine vb. Arnavutlar Jön türk hareketini destekleseler de ihanete uğradılar, çünkü Jön Türkler iktidara geldikten sonra vaatlerini yerine getirmediler, ancak son derece fakirleşmiş yeni vergiler uygulayarak önceki hükümetten daha kötü davrandılar. Arnavutlar, zaten ekonomik olarak harap olmuşlardı.

Anahtar Kelimeler: Devrim, İsyen, Arnavut, Genç Türkler, Ferizaj, vb.

ATIF: KRYEZIU Veli, “Jontürk Devrimi Ve Ferizaj 1908 Meclisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (1-12)

CITE: KRYEZIU Veli, “The Young Turk Revolution and the Assembly of Ferizaj 1908”, **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (1-12)

Introduction

The Albanians never ceased to seek freedom and autonomy within the Ottoman Empire, which began to weaken with the Eastern Crisis in the summer of 1875 with the outbreak of uprisings that began in Bosnia as a movement against Ottoman tax collectors and soon erupted in Bulgaria as well. Serbia and Montenegro were also involved in the war against Turkey. This was when Russia's pro-Russian movement peaked in the years (1875-1878). Thus, when the Turks were winning against the Serbs, Russia came to Serbia's aid and Russian volunteers landed in Serbia to fight against Turkey.¹ England could not help Turkey against Russia as they did in the Crimean War because the Liberal Party raised the issue of the Turkish war against the Bulgarians, which tied the hands of Disraeli conservative government. So, the Russians went to war knowing England's reluctance and guaranteeing the benevolent neutrality of Austria, which they promised Bosnia and Herzegovina, this promise came from the Russian ambassador to Istanbul Nikola Ignat'yev,² who was the main representative of Russian politics in the Ottoman Empire.³ The efforts of the Albanians continued with the Albanian League of Prizren held on June 10, 1878.⁴

The Albanian League of Prizren, had several causes which formed in protest by the Albanian people against unorthodox aggression: 1. The fact that only a small number of the Ottoman army remained in Albania during the Russo-Turkish War; 2. Fear of Slavs, Neighbors (Greeks, Serbs and Montenegrins); 3. The enlargement of Montenegro to the detriment of Albania, etc., was just some of the causes that led to the organization of this League.⁵ The Berlin Congress was also approaching, while the Kosovo Vilayet served as a shield of Europe because the centuries-old indigenous presence of Albanians prevented the penetration of Orthodox populations into the Adriatic and Mediterranean seas.⁶ The end of the 19th century and the beginning of the 20th century is one of the most sensational periods of incessant uprisings, which were essentially a continuation of the centuries-long struggle against the patient hands injustices of Freedom and Independence.⁷

But even after the Albanian League of Prizren, there were continued efforts, and it is worth noting the Albanian National Movement which supported the Macedonian Ilinden uprising supported by the Vlach and Albanian peoples, this uprising had the motto "Long live the freedom and brotherhood of the Macedonian nationalities. ", who on August 2-3, 1903, managed to liberate Krushevo and proclaim it a Republic, even though its lifespan was short only ten days, which was extinguished by the Ottoman forces led by Bahtijar Pasha, who with his army managed to bring this region under control. The Battle of Ilinden showed the people of the Balkans what they were

1 Hagen Schulze, *States Nations, and Nationalism*. From the Middle Ages to the Present, Wiley-Blackwell; Reprint edition (March 6, 1998), 256.

2 Alan John Percivale. *Taylor, the Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, (Oxford: Oxford University Press, 1957), 242.

3 Gazmend Rizaj, "Shqipëria dhe Shqiptarët në planet sekrete të shteteve ballkanike gjatë shekullit XIX", Koha ditore, e mërkurë 22 shkurt 2006.

4 *Historia e Popullit Shqiptarë II*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, (Tiranë: Toena, 2002), 312-313.

5 Skender Rizaj, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dritën e burimeve autentike*, Dritë e re për Kryetarin e parë të Shqipërisë Etnike, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës-dega e historisë, 2002), 9-65.

6 Skender Rizaj, *Kosova dhe Shqiptarët dje, sot dhe nesër*, Akademia e Intelektualëve Shqiptarë e Shkencave dhe e Arteve- sesioni i shkencave historike, (Prishtinë: 1992), 10-11.

7 Sadullah Brestovci, "Idriz Seferi- Kreshniku i Karadakut", Rilindja: Prishtinë, fejton 11-30 janar 1970, nr. 1.

dealing with.⁸

Then begin the Albanian uprisings that were organized as a result of the agreement between Austria-Hungary and Russia on the reforms in the so-called Macedonian Vilayets of October 24, 1903 known as Mirçeshteg's reforms for Macedonia.⁹

The Ottoman Empire had agreed to undergo reforms, but later opposed them, the Sultan accepted the Austro-Hungarian mission, in spite of it urging Albanians and Serbs to oppose the Mirçeshteg agreement, on the basis of this agreement Albanian neighbors thought the Austro-Hungarians were alongside the Albanians, where in Prizren the Serbian military authorities behaved badly with the Austro-Hungarian consul Oskar Prohaska.¹⁰ The event of Austrian-Hungarian consul in Prizren, Oscar Prohaska and its development as a problem of international politics is closely linked to the context of military and diplomatic developments in the Balkans and Europe, respectively, to the Austro-Hungarian, Serbian rivalry and Russians over the legacy of European Turkey, namely Albania, Macedonia and Sandzak, territories that Turkey was forced to vacate and remain under Slavic clutches.¹¹

The Agreement on European Turkey, which provided for these reforms to take place only in the Christian-populated vilayets and in the Albanian territories on behalf of the Christian population, which provided for the establishment of two control committees: one for the control of the authorities in the the implementation of reforms and the other for the reorganization of the gendarmerie.¹² This reform program was also presented to the English Government and Edward Gray, the latter was Minister in the English Government, while the members of the committee were Henry Reiter, Myler von Roghei of Austria and Nicholas Demerik of Russia, who supported these reforms and was in favor of appointing a Governor for Macedonia and influencing a number of vilayets.¹³

This project the Sultan forced to accept, under the pressure of the Great Powers, as a program that envisaged some reforms in the Thessaloniki and Kosovo's vilayets of Christian inhabited territories of Albanian nationality.¹⁴

In the context of these reforms, the interests of Albanians, who express their dissatisfaction with various objections of employees, the failure to pay the ever-increasing taxes, refusing to serve the Turkish military and even through the organization of civil disobedience, by protests, up to the armed rebellion.¹⁵ The Albanian National Movement realized that Russia, Serbia and Bulgaria intended to carry out reforms on behalf of the Slav population even in areas inhabited by Albanians, or by majority Albanians, but without mentioning Albanians, because at that time they could not justify territorial claims towards a nation such as the Albanians], thereby eliminating the existence

-
- 8 Zekeria Cana, *Popullsia shqiptare në kapërcyell të shekullit XX*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1990), 20-24.
 - 9 Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Twentieth Century*, Vol. II, (New York: Cambridge University Press, 1983), 90-94.
 - 10 Sylë Ukshini, *Prapaskena e ngjarjes së konsullit Austro-Hungarez Oskar Prohaska në Kosovë*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 2007). nr. XXXVII-XXXVIII, 181-210.
 - 11 Sylë Ukshini, *Prapaskena e ngjarjes së konsullit Austro-Hungarez Oskar Prohaska në Kosovë*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 2007), nr. XXXVII-XXXVIII, 181-210.
 - 12 Emin Pllana, *Kosova dhe Reformat në Turqi*, (Prishtinë: Enti i Historisë së Kosovës, 1978), 191.
 - 13 Emin Pllana, *Kosova dhe Reformat në Turqi*, (Prishtinë: Enti i Historisë së Kosovës, 1978), 191.
 - 14 Shukri Rahimi, *Lufta e Shqiptarëve për Autonomi (1897-1912)*, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i KSAK, (Prishtinë: Rilindja, 1978). 115
 - 15 Shukri Rahimi, *Gjurmime historike të Rilindjes Kombëtare*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1986), 166-167.

of the Albanians, so the Albanians are determined to oppose the goals of the reforms.¹⁶

Ottoman Reforms in the Territory of Albania - Gate wished, under the guise of reforms, using the moral support of the great powers, to reorganize the administrative-police power and suppress the movement, to extend its rule in these areas.¹⁷ The Ottomans fought the Albanian uprising, thinking that the Albanian national movement was suppressed once and always, but on the contrary, Kosovo Albanians continued their uprising against the Sultan, causing problems at the High Gate several times, as in 1899, 1908, and 1910.¹⁸ Why did we single out the uprising in Kosovo? ... because the political and military circumstances of the time we are talking about are precisely in the Vilayet of Kosovo,¹⁹ so we must to approach this reality and the ACL's efforts scientifically based on archival sources, which feature the gathering of Albanian insurgents in Ferizaj July 1908, then the Battle of Kaçanik April 30, 1910, etc.²⁰

Regarding the reforms in the Vilayet of Kosovo, the two Slavic states Bulgaria and Serbia also expressed interest, one with its interests towards Kosovo and the other to return the lost territories.²¹

The interest of Serbia for the Albanians and Turks was to tear apart and weaken the Ottoman Empire, in order to make it easier to realize its aspirations for occupation of Albanian lands and to secure access to sea. Russia had the same goal, which demanded from the Gate to kill the Albanian resistance with blood, as evidenced by the historian Shukri Rahimi in Albanological Investigations, quoting the newspaper "Drita" where two goals of Russia are presented: 1). Weakening and annihilation of Albanians; and 2). Weakening of Turkey's military power and deepening of the contradictions between the two parties. They had demanded earlier that the Sandzak of Prizren, to return to Kosovo again which had joined the Sandzak of Monastery in 1880 with Serbia's intentions being to take control of the Kosovo Vilayet including all the sandzaks.²²

The project of Austro-Russian reform and generally foreign intervention in the Albanian territories gave a new push to the Insurgent Movement in Albania.²³

The aim of the insurgents was to secure Albania's autonomy and to oppose the implementation of partial reforms, the withdrawal of the Ottoman army from Kosovo, and the release of political prisoners.²⁴ In addition to these demands, the Albanian patriots informed the State Commission

16 Shukri Rahimi, *Çështja Shqiptare gjatë viteve 1903-1904*, Gjurmime albanologjike- seria e shkencave historike, (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 1975) nr. III- 1973, 49-64.

17 Shukri Rahimi, *Çështja Shqiptare gjatë viteve 1903-1904*, Gjurmime albanologjike- seria e shkencave historike, (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 1975) III- 1973, 50.

18 *Platformë për zgjidhjen e çështjes kombëtare shqiptare*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, (Tiranë: Shkenca, 1998) 6-10.

19 Shukri Rahimi, *Vilajeti i Kosovës më 1878-1912*, (Prishtinë: Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i KSAK-së, 1969) 119-128.

20 *Arkivi i Kosovës*, Fondi Sadulla Brestovci, K. 14, d. 4, p. 1-2.

21 Skender Rizaj, *Disa dokumente serbe mbi reformat administrative në Vilajetin e Kosovës në gjysmën e dytë të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 1974) VI-VII, 99-110.

22 Skender Rizaj, *Disa dokumente serbe mbi reformat administrative në Vilajetin e Kosovës në gjysmën e dytë të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 1974) VI-VII, 99-110.

23 *Historia e Popullit Shqiptarë II*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, (Tiranë: Toena, 2002), 312-313.

24 *Historia e Popullit Shqiptarë II*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, (Tiranë: Toena, 2002), 312-313. *Programi i lëvizjes kombëtare u paraqit në Revistën "Albania nr. 2" në Londër 1904, të cilën e botoi Faik Konica; po të njëjtin program e paraqet edhe Shukri Rahimi në GJA SSHH, nr. III-1973, Prishtinë 1975, 54.*

and Hilmi Pasha that they did not fight against this reforms, but against the fragmentation of their country, (which was endangered by Serbia, Montenegro, Greece and Bulgaria), at the same time they demanded the official recognition of the Albanian nationality, the right to open Albanian schools, the appointment of Albanian employees and so on.²⁵

Although the national movement did not lack the efforts of the Albanian Muslim Jews supported by the Gate to maintain their supremacy against the peasant population, nevertheless these movements were essentially directed against the interventions of the Great Powers, especially Austria-Hungary and Russia, as well as against remnants of Albanian lands below Macedonian borders.²⁶ Albanian insurgents had no religious goals or divisions, they say “all Albanians residing in old Albania, regardless of Orthodox, Catholic and Muslim religion, are Albanian brothers and have the same goal towards our homeland. This party was served by the Frasheri brothers who were Muslims, whose only ideal was the salvation of Albania, and the same purpose was served by Ismail Qemajli, Hoxha Kadri Prishtina, Isa Boletini, Idriz Seferi, Bajram Curri and Ibrahim Temo.²⁷

These figures of the national movement did not belong to the Catholic faith, but do not mean that they were in favor of the Ottoman Empire, since the loss of Albania was the loss of all Albanians regardless of religion. Their concerns were that only Albanians were excluded from any participation in the new reform organization because it was well known that the interests of Austria-Hungary and Russia were not the advancement of the Albanian nation, but the influence on the Balkans and Albania was their only interest, these goals were well investigated by Albanians.²⁸

The establishment of the secret committee “For the Freedom of Albania” (1905-1908), which was not the only one, preceded the events of the time and took over the organization of Albanian gangs during 1906-1907.²⁹ In a report sent by the Albanian uprising from the Albanian mountains to Nikola Ivanaj to the “Hope of Albania” newspaper, in Ragusa with this letter: “All Albanian patriotic vigilantes, our friends and all others who care about the cause of Albania, and especially the foreigners who are our friends: I, along with many of my friends (washing homes, families and all our possessions), have gone out into the mountains as insurgents against the government for the freedom of Albania.³⁰

Since the Turkish government gives us no rights, no freedom and no school in the Albanian language, nor security for the lives and wealth of our people, while on the other hand the government demands and highlights the various heavy payments not only by levying taxes but also by plundering mercenaries.³¹ Through this letter, the “Committee for the Freedom of Albania” sets out the purpose of what the weapons were in their hands, even describing the situation in Albania and throughout the Balkans as very bad which was under Turkey, but as is the case in Istanbul itself,

25 Shukri Rahimi, *Lufta e Shqiptarëve për Autonomi (1897-1912)*, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i KSAK, (Prishtinë: Rilindja, 1978) 116; *Historia e Shqipërisë II*, (Tiranë: 1965), 271.

26 *Në Gjurmë të Historisë Shqiptare II*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2003), 213-214.

27 Kujtim Nuro, *Toleranca dhe harmonia e fesë islame te shqiptarët faktor i rëndësishëm për çështjen kombëtare*, Univers – Revistë shkencore kulturore, (Tiranë: Instituti shqiptar i mendimit dhe i qytetërimit islam, 2001) 1/ 2001, 125-136.

28 *Aktet e Rilindjes Kombëtare Shqiptare*, d. 96, Memorandum drejtuar Fuqive të Mëdha me kërkesë për zbatimin e reformave në Shqipëri, (Tiranë: Instituti i Historisë, 1978), 153-157.

29 Ramiz Abdyli, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare 1908-1910*, libri 1, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2004), 13.

30 Arkivi Qendrorë Shtetëror i Shqipërisë-Tiranë, më tej (A.Q.SH.), Leter e nënshkruar nga Çerçiz Topulli, F.44, D.4, viti 1907. p. 47.

31 A.Q.SH. F.44, D.4, viti 1907. p. 47

where there are thousands of thieves who, in the name of Sultan Abdyl Hamit II, rob people and imprison them in vain and often condemn them.³² Taking our sons soldiers and sending them to Istanbul, robbing merchants, not opening schools in Albanian were some that forced us to oppose them, “because only of civilization and the progress of Albanians will benefit Turkey itself ..., these d many others forced us to climb the mountains: for freedom and for the salvation of Albania and the Albanian people. There is nothing sweeter in life than efforts for freedom for the motherland. And only freedom is the lot and the charm to revive Albania.”³³

On St. George’s Day (which is celebrated by all Muslim and Christian Albanians, will spark the general uprising for the freedom of Albania, spreading from the borders of Greece to Montenegro and from Thessaloniki to Serbia), this announcement is made on behalf of 3000 Albanian insurgents of the Committee for Freedom of Albania signed by Cerciz Topulli.³⁴

This committee was at the forefront of movements where the Albanian population had begun to oppose the Ottoman administration because heavy taxes had hit the Albanian population, even in dire economic straits, which attacked the Ferizaj grain depot, this movement was evident in Novi Pazar, Pristina, Vucitrn, Gjilan, Mitrovica, Ferizaj, Peja, Gjakova etc, the center where secret meetings were held where the population and the party opposed the reforms.³⁵ In addition to this committee, several new Young Turks committees were established in some of the Kosovo, Bitola, Shkodra and Ioannina centers. The Young Turks organization was founded at the end of the century. XIX, against the absolutism of Sultan Abdyl Hamid II, aimed at restoring the constitution of 1876. Young Turks managed to turn national war scenes into a peace center in the Balkans under the umbrella of the July 1908,³⁶ Revolution Young Turks committees operated in Resen, Ohrid, Prespa, Skopje, Mitrovica, Ferizaj, Prizren. etc., at the head of these were the Albanian patriots, who had indirect links with the Albanian Committee “For the Freedom of Albania”.³⁷

The committee “Union and Progress” included Albanian patriots such as: Ibrahim Temo,³⁸ Ismail Qemali, Dervish Hima, Hoxha Kadri Prishtina, etc.³⁹

Regarding the Albanian secret organizations this is confirmed by the reports of the Austro-Hungarian consul who informs his state about the issue of disarmament of Albanians in Gjilan, Presevo, Kacanik, Kumanovo, etc. For whom he thought he was serving Serbian and Russian interests, he found it necessary to organize gendarmerie in these areas as well as to stop the movements against Austria-Hungary. In the reform areas of Albanian nationality where the representatives of Austria-Hungary and Italy were in charge, reforms were not implemented because the Albanian population strongly opposed these reforms, even through frequent protests and actions.⁴⁰ From

32 A.Q.SH. F.44, D.4, viti 1907. p. 48

33 A.Q.SH. F.44, D.4, viti 1907. p. 48

34 A.Q.SH. F.44, D.4, viti 1907. p. 48

35 Emin Pllana, *Kosova dhe Reformat në Turqi*, (Prishtinë: Enti i Historisë së Kosovës, 1978), 205.

36 Mehmet Hacisalihoglu, *Die Jungturken und die Mazedonische Frage(1890-1918)*, Sudosteuropaische Arbeiten, (R.Oldenburger: Verlag Munchen, 2003), 162-163.

37 Ramiz Abdyli, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare 1908-1910*, libri 1, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2004), 13.

38 Ibrahim Temo ishte njëri ndër themeluesit e komitetit “Bashkim e Përparim”, cfr Kristaq Prifti , Dr. Ibrahim Temo- Jeta dhe Vepra 1865-1945, (Prishtinë: Enti i mjeteve dhe i tektseve i Kosovës, 1996)

39 Aliriza Selmani, *Rrethi i Gjilanit në Revolucionin Xhonturk(Tubimi i Ferizajt 5-23 Korrik 1908)*, Kosova, , (Prishtinë: Instituti i Historisë) nr. 31/32, 179-191.

40 Shukri Rahimi, *Gjurmime historike të Rilindjes Kombëtare*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1986), 169-173.

an Anti-Reformist Movement the Albanians turned this into a Liberation Movement which was against the claims of the Great Powers, which were able to completely wipe out a nation only in order to achieve its interests for their influence in the Balkans, the leaders of the Albanian National Movement had national goals that would be achieved with great commitment, while the movement itself had a purely political, economic, social, but also military character.⁴¹ Injustice to the Albanian people had been done by the Great Powers as early as the Congress of Berlin where the cleavage of the Albanian lands began, where these conflict-prone powers consciously crushing the Ottoman Empire ruthlessly shook the Albanian lands which were given to the Balkan countries, such as Montenegro, Serbia and Greece.⁴² The Albanian people, unfortunately to this day, are suffering the consequences of this injustice driven by the Great Powers and supported by the neighboring states of Albania, with this problem continued even at the Conference of Ambassadors in London, even during World War I and World War II.⁴³

Protests of Albanians and Young Turks - Albania was one of the most strategic territories in the Balkan Peninsula because it was its center (the Balkans), which had Ottoman greed, but also Great Powers such as Austria-Hungary, Russia and England. Why should Albanians make moves to change their position within the Ottoman Empire? At the time we are referring to we think it was necessary, Turkey was weakening day by day, losing its image, while the influence of the Great Powers was rapidly increasing, and Sami Frasheri had previously designed the National Program. “*What has been what is and what will become of Albania?*”⁴⁴ the program that served as a guide for the National Movement on how they should act, as it was time to act, for the salvation of the Nation, because Turkey is losing its influence in the Balkans. Like all the peoples that were ruled by the Ottoman Empire, so also the Albanians were for change, but they only demanded the return of the constitution of 1876, and the recognition of the Albanian Nation as a people with equal rights within the Ottoman Empire.⁴⁵

In the national movement, a whole generation of radical-minded patriots, mainly intellectuals, journalists and publishers of the Albanian press, Turkish school teachers, civil servants, public servants, professions, had begun to exert a powerful influence, coming from the bourgeoisie and from the patriotic bailiffs, but also from the small bourgeoisie of the city and village, from the small, as the press of the time stated. Representatives of this generation of intellectuals took the initiative to create a secret organization. After the meetings and discussions that the Albanians made in Debar, Elbasan, and other cities, in November 1905, at the initiative and under the leadership of Patriot Bajram (Bajo) Topulli, Deputy Director of the Turkish Gymnasium of Bitola,⁴⁶ a secret Albanian committee called “For the Freedom of Albania” was formed, which marked the beginning of a general national organization, not excluding the possibility of cooperation with the Young Turks.

Young Turk Revolution - Since the early days of the revolution, in these events the Istanbul government, conscious of the role of Albanians, sent the Turkish general, Shemsi Pasha, who was known as a “specialist for the suppression of the uprisings.” But Shemsi Pasha, by decision of the

41 Emin Pllana, *Kosova dhe Reformat në Turqi*, (Prishtinë: Enti i Historisë së Kosovës, 1978), 208-211.

42 Petrika Thëngjilli, *Historia e Perandorisë Osmane*, (Tiranë: Libri Universitar, 1997), 246-249.

43 Petrika Thëngjilli, *Historia e Perandorisë Osmane*, (Tiranë: Libri Universitar, 1997), 246-250.

44 Sami Frashëri, *Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhetë*, Botimi i tretë, (Prishtinë: Dijsa, 2007)

45 Emin Pllana, *Kosova dhe Reformat në Turqi*, (Prishtinë: Enti i Historisë së Kosovës, 1978), 228-229.

46 Myzafer Bislimi, *Shqiptarët dhe Revolucioni Xhonturk*, (Shkup: Instituti i historisë nacionale, 2008), 68-69.

Young Turk Committee of the Monastery, was killed as soon as he arrived here, on July 7, 1908. Conformity of the new demands, which the Young Turks proclaimed in the early days of the July uprising, with those of the Albanian movement led to the cooperation between the Committees “*On the Freedom of Albania*”⁴⁷ and the Young Turks.

From the early days of the uprising the Korca secret committee supported the revolution with people and money and called on the Albanian caliphs to join the insurgency units. This act was of particular importance because the committee was affiliated with the secret “Freedom of Albania” committees of the cities of Southern Albania. With the uprising of the Young Turks joined in the early days by the Albanian Committee of Ohrid, also joined the Albanian armed militias, which responded to the call for cooperation that Ahmet Njaziu,⁴⁸ had addressed to them, especially Qerqiz Topulli, who had a major influence in Tuscany on July 5. Both the Albanian committees and the militias did not give up on their national program and during the talks with the Young Turks there was a request for Albanian autonomy.

In the middle of 1908 the Albanian people always noticed the weakening of the Ottoman Empire and the interference of the Great Powers in the affairs of this empire, even in the infrastructural constructions, which the Albanians saw as a threat to the European invaders and their Slavic neighbors, because there was a threat of implication of Russia through Serbia, but also of Austria-Hungary. France, England, and Russia were envious of Austria-Hungary, which increasingly extended its influence in the Ottoman Empire.⁴⁹ Austrian-Hungarian Consul in Mitrovica Cambaur, given the anti-Austrian disposition of Albanians in the spring of 1908 due to the conflict with the Turks, says it is regrettable in their view that power has banned pupils’ picnics Austrian-Hungarian in Ferizaj, because the Serbs had begun using this opportunity for their own purposes, especially in Mitrovica, as well as in other parts of the district, suggesting to the Muslims (Albanians) that the construction of the Sandzak railway was the only one guilty of all the new problems that did not please the Albanians.⁵⁰

Ramiz Abdyli in his work “The Albanian National Movement 1908-1910”⁵¹ in which he presents a report of the Austro-Hungarian consul in Vlora, who states that in August 1908 in Berat he encountered a political program of Albanians with the name “*Albania for Albanians*”⁵² which differed from Young Turk. But the Young Turk project was also thought to serve the Albanian people because they had been promised nationality rights and the restoration of the constitutionality of 1876.

Prof. Dr. Skender Rizaj says, I quote, “The Young Turks behaved like Ottomans, whose aim was to bring about Ottoman nationality made up of Turks and other nationalities. They had specifically addressed the Albanians, who in the European part of the Empire occupied a special position among non-Turkish peoples, because 2/3 of these Albanians were of Muslim faith.”⁵³ One

47 A.Q.SH., F.44, D.4, p.47-48.

48 Misha Gleny, *Historia e Ballkanit 1804-1999*, (Tiranë: Logos-A, 2007), 215.

49 Albina Drançolli, *Edith Durham dhe Ballkani*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 2006) nr. XXXV-XXXVI, 139-160.

50 Gjorgje Mikiq, *Shqiptarët dhe projektet hekurudhore të Austro-Hungarisë dhe të Serbisë në Turqi në vitet 1908-1909*, *Gjurmime Albanologjike-SSHH*, (Prishtinë: IAP, 1977) nr. IV-V- 1974-1975, 137-163.

51 Ramiz Abdyli, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare 1908-1910*, libri 1, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2004), 54-55.

52 Ramiz Abdyli, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare 1908-1910*, libri 1, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2004), 54-55.

53 Skender Rizaj, *Roli i Shqiptarëve në Revolucionin Xhonturk të vitit 1908*, Kosova, Enti i Historisë së

of the shouts of young Turks from central Albania was headlined: “O brave Albanians, my fellow countrymen, who are surrounded on all sides, externally and internally by hostile states, the good news - the choice is being broken, it is being broken the yoke of despotic power, which as earthly poison is poisoning our souls, our lives, and our country. Muslim and Christian now start joining Anadolli and Rumeli. We are seeking Parliament on behalf of our people. In order to put an end to today’s tyrannical regime that is burning our homes, extinguishing our homes and forcing our children to weep with tears, we are seeking the Constitution.”⁵⁴

Albanians expressing their interest in cooperating with the Young Turks, they thought that with the overthrow of the old Turks, the position of the Albanians would be strengthened, then easier to realize their interests.⁵⁵ The Albanians had earlier begun the insurgent movements led by Hasan Prishtina, Bajram Curri, Isa Boletini, who were among the leaders of the uprising that were divided into four groups, while the fourth group that was designated for the provinces of Gjiilan, Viti, Kamenica, Kacanik, Ferizaj, Prizren, Dragash, Tetovo, Kumanovo, Presevo and Skopje were led by Idriz Seferi, Bajram Daklani, Ramë Avdyli,⁵⁶ Islam Spahia, Islam Pira etc.⁵⁷ Albanians disagreed with the rule of Abdyl Hamiti, so they supported the Young Turk movement “*Unity and Progress*.”⁵⁸

The Albanian people had also created many national organizations, even in a document published in the Albanian National Renaissance Acts 1878-1912 they cited “A Call to the Albanian People to Help the Union Monastery Club,” in which they expressed the club’s stance that said this club will belong to every Albanian and will be the center of all Albania. Alongside this club were established many societies with national motives which also stimulated the national interest in the creation of an alphabet in Albanian language.⁵⁹ Albanian clubs attempted to stage uprisings against Sultan Hamit II’s regime; in 1908, attended by representatives of the Vilayet of Kosovo led by Idriz Seferi, Islam Pira etc, in this meeting discussed the heavy taxes levied by the Turkish government and especially the “quarter of 2.5% tax on small animals” (sheep, goats, and taxes on the entry of any different goods into the city, etc.).⁶⁰ The Young Turks meticulously used the support of the occupied peoples by promising those equal government and nationality rights and the restoration of constitutionality. In order to gain the support of the Albanian people, the Young Turks approached Isa Boletini who openly supported the Young Turk Revolution, namely the Union and Progress Committee.⁶¹ Among the Albanians of the Vilayet of Kosovo there were three currents, which had

Kosovës, Prishtinë 1974. p.159-194.

54 Skender Rizaj, *Roli i Shqiptarëve në Revolucionin Xhonturk të vitit 1908*, Kosova, Enti i Historisë së Kosovës, Prishtinë 1974. p.159-194.

55 Sadulla Brestovci, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare në Kaza të Gjiilanit dhe Islam Pira 1866-1931*, Prishtinë: Rilindja, 9 qershor 1971.

56 Hysen Terziu, *Ramë Avdyli dhe Bashkëluftëtarët e tij*, (Prishtinë: Iliriku, 1997), 62-63.

57 *Arkivi i Kosovës*, Fondi Sadulla Brestovci, K. 14, Dorëshkrim i botuar si fejtון në gazetën Rilindja në 38 vazhdimë (29 maj-5 korrik 1971) fondi “*Lëvizja Kombëtare në Kazanë e Gjiilanit, Islam Pira*”, p. 21. Cfr. Sadulla Brestovci, *Lëvizja Kombëtare në Kazanë e Gjiilanit Islam Pira 1861-1931*, p. 41-42., Rol kyç në tubimin që u mbajt në Orman të Shkupit padyshim që luajti Idriz Seferi; cfr. Sadulla Brestovci, “*Idriz Seferi Kreshniku i Karadakut*” Fejtון, Prishtinë: Rilindja, 11 -30 janar 1970.

58 Hysen Terziu, *Ramë Avdyli dhe bashkëluftëtarët e tij*, (Prishtinë: Iliriku, 1997), 19-23.

59 *Aktet e Rilindjes Kombëtare Shqiptare*, d. 96, Memorandum drejtuar Fuqive të Mëdha me kërkesë për zbatimin e reformave në Shqipëri, (Tiranë: Instituti i Historisë, 1978), 186-191.

60 Sadulla Brestovci, *Lëvizja Kombëtare në Kazanë e Gjiilanit Islam Pira 1861-1931*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 2008), 41.

61 Zekeria Cana, *Populli shqiptar në kapërcyell të shekullit XX*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1990), 100-101. Cfr. Tafil Boletini, *Pranë Isa Boletinit*, Kujtime 1 (1829-1916), (Tetovë: Album,

different aims towards staying in the Young Turk Revolution, most of them for the Autonomy of Albania, however, in the Assembly of Ferizaj there were currents of support for the young.⁶²

The Young Turks thought that they would put Isa Boletini in their service but they were mistaken, because Isa Boletini quickly realized their purpose and began to lead the masses of the Albanian people in protest against them. In the fall of 1908, Ottoman forces entered in Boletini and besieged the tower of Isa Boletini, but it had investigated the intentions of the Turkish army and organized Boletini defenses with the Albanian insurgents, who led the expedition, was forced to flee Boletini.⁶³

Immediately after the Young Turks came to power the Albanians were convinced that they had been deceived because the Young Turks did not give them the rights they had promised the Albanians in their journey; endless efforts began for Albania's freedom and independence.

Conclusions

The Albanians made efforts for national unity in order to be united in the face of the political and military circumstances that awaited them in the wake of the flood of rule by Abdyl Hamiti II. Among the traces of events in history is undoubtedly the Assembly of Ferizaj 1908, which was organized by Albanians to oppose Ottoman reforms, and in particular the Austro-Hungarian concession to build a railway linking Sarajevo with Thessaloniki through Kosovo and Skopje.

Due to the inability to afford these high taxes they had to protest to oppose the purpose of the Young Turk power in the Albanian areas. The Secret Committee for the Freedom of Albania, which operated from 1905-1908, played a key role in this regard. It is worth noting that during 1908 the largest inter-Albanian rally was organized in Ferizaj.

Sonuç

Arnavutlar, II. Abdil Hamiti'nin devrilmesinin ardından kendilerini bekleyen siyasi ve askeri koşullara karşı birleşmek için ulusal birlik için çabaladılar. Tarihte iz birakan olaylar arasında kuşkusuz, Osmanlı reformlarına karşı çıkmak için Arnavutlar tarafından düzenlenen 1908 tarihli Ferizaj Meclisi ve özellikle de Kosova ve Üsküp üzerinden Saraybosna'yı Selanik'e bağlayan bir demiryolu inşaatı için Avusturya-Macaristan imtiyaz bulunmaktadır.

Bu yüksek vergileri karşılayamamaları nedeniyle Arnavutluk bölgelerindeki Genç Türk yönetiminin niyetine karşı çıkmak için protesto etmek zorunda kaldılar. 1905-1908 yılları arasında faaliyet gösteren Arnavutluk Özgürlüğü Gizli Komitesi bu konuda kilit rol oynadı. 1908'de Arnavutluk'un en büyük mitinginin Ferizaj'da düzenlendiğini belirtmek gerekir.

Bibliography

Archival resources

Arkivi Qendrorë Shtetëror i Shqipërisë-Tiranë, A.Q.SH., F.44, D.4, viti 1907.

Agjencioni i Arkivave të Kosovës, Fondi Sadulla Brestovci, K. 14, d. 4, 1970

1996); Skënder Luarasi, *Isa Boletini*, (Tiranë: 1971); Fatmira Musaj, *Isa Boletini 1864-1916*, (Tiranë: Instituti i Historisë, 1987)

62 Ali Berisha, *Gallapi i Prishtinës II 1800-1912*, (Prishtinë: Printing press, 2009), 272-273. Cfr. dokumentin e përdorur. AD SPJ KP, 1908. Fas. I. Raportit No. PP. 809, më 7.7. 1908.

63 Fatmira Musaj, *Isa Boletini*, (Tiranë: Akademia e Shkencave, 2015), 62-63.

Aktet e Rilindjes Kombëtare Shqiptare, d. 96, Memorandum drejtuar Fuqive të Mëdha me kërkesë për zbatimin e reformave në Shqipëri, (Tiranë: Instituti i Historisë, 1978), 153-157.

Abdyli, Ramiz. *Lëvizja Kombëtare Shqiptare 1908-1910*, libri 1, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2004): 13.

Berisha, Ali. *Gallapi i Prishtinës II 1800-1912*, (Prishtinë: Printing press, 2009), 272-273. Cfr. dokumentin e përdorur. AD SPJ KP, 1908. Fas. I. Raportit No. PP. 809, më 7.7. 1908.

Bislimi, Myzafer. *Shqiptarët dhe Revolucioni Xhonturk*, (Shkup: Instituti i historisë nacionale, 2008): 68-69.

Boletini, Tafil. *Pranë Isa Boletinit*, Kujtime 1 (1829-1916), (Tetovë: Album, 1996)

Brestovci, Sadulla. *Lëvizja Kombëtare në Kazanë e Gjilanit Islam Pira 1861-1931*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 2008)

Brestovci, Sadulla. *Lëvizja Kombëtare Shqiptare në Kaza të Gjilanit dhe Islam Pira 1866-1931*, Prishtinë: Rilindja, 9 qershor 1971.

Brestovci, Sadullah. “*Idriz Seferi- Kreshniku i Karadaku*”, Rilindja: Prishtinë, fejtton 11-30 janar 1970, nr. 1.

Cana, Zekeria. *Populli shqiptar në kapërcyell të shekullit XX*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1990): 100-101

Drançolli, Albina. *Edith Durham dhe Ballkani*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 2006) nr. XXXV-XXXVI, 139-160.

Frashëri, Sami. *Shqipëria ç’ka qenë, ç’është e ç’do të bëhetë*, Botimi i tretë, (Prishtinë: Dija, 2007)

Gleny, Misha. *Historia e Ballkanit 1804-1999*, (Tiranë: Logos-A, 2007), 215.

Hacisalihoglu, Mehmet. *Die Jungturken und die Mazedonische Frage(1890-1918)*, Sudosteuropaische Arbeiten, (R.Oldenburger Verlag Munchen, 2003): 162-163.

Historia e Popullit Shqiptarë II, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, (Tiranë: Toena, 2002): 312-313.

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans, Twentieth Century*, Vol. II, (New York: Cambridge University Press, 1983): 90-94.

Luarasi, Skënder. *Isa Boletini*, (Tiranë: 1971)

Mikiq, Gjorgje. *Shqiptarët dhe projektet hekurudhore të Austro- Hungarisë dhe të Serbisë në Turqi në vitet 1908-1909*, Gjurmime Albanologjike-SSH, (Prishtinë: IAP, 1977) nr. IV-V-1974-1975, 137-163.

Musaj, Fatmira. *Isa Boletini 1864-1916*, (Tiranë: Instituti i Historisë, 1987)

Në Gjurmë të Historisë Shqiptare II, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2003): 213-214.

Nuro, Kujtim. *Toleranca dhe harmonia e fesë islame te shqiptarët faktor i rëndësishëm për çështjen kombëtare*, Univers – Revistë shkencore kulturore, (Tiranë: Instituti shqiptar i mendimit dhe i qytetërimit islam, 2001) 1/ 2001, 125-136.

Percivale, Alan John. *Taylor, the Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, (Oxford:

Oxford University Press, 1957): 242.

Platformë për zgjidhjen e çështjes kombëtare shqiptare, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, (Tiranë: Shkenca, 1998): 6-10.

Pllana, Emin. *Kosova dhe Reformat në Turqi*, (Prishtinë: Enti i Historisë së Kosovës, 1978), 191.

Prifti, Kristaq. *Dr. Ibrahim Temo- Jeta dhe Vepra 1865-1945*, (Prishtinë: Enti i mjeteve dhe i tekstëve i Kosovës, 1996)

Rahimi, Shukri. *Çështja Shqiptare gjatë viteve 1903-1904*, Gjurmime albanologjike- seria e shkencave historike, (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 1975) nr. III- 1973, 49-64.

Rahimi, Shukri. *Gjurmime historike të Rilindjes Kombëtare*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1986): 166-167.

Rahimi, Shukri. *Lufta e Shqiptarëve për Autonomi (1897-1912)*, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i KSAK, (Prishtinë: Rilindja, 1978) 116; *Historia e Shqipërisë II*, (Tiranë: 1965): 271.

Rahimi, Shukri. *Vilajeti i Kosovës më 1878-1912*, (Prishtinë: Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i KSAK-së, 1969): 119-128.

Rizaj, Gazmend. “*Shqipëria dhe Shqiptarët në planet sekrete të shteteve ballkanike gjatë shekullit XIX*”, Koha ditore, e mërkurë 22 shkurt 2006.

Rizaj, Skender. *Disa dokumente serbe mbi reformat administrative në Vilajetin e Kosovës në gjysmën e dytë të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 1974) VI-VII, 99-110.

Rizaj, Skender. *Kosova dhe Shqiptarët dje, sot dhe nesër*, Akademia e Intelektualëve Shqiptar e Shkencave dhe e Arteve- sesi i shkencave historike, (Prishtinë: 1992), 10-11.

Rizaj, Skender. *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dritën e burimeve autentike*, Dritë e re për Kryetarin e parë të Shqipërisë Etnike, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës-dega e historisë, 2002): 9-65.

Rizaj, Skender. *Roli i Shqiptarëve në Revolucionin Xhonturk të vitit 1908*, Kosova, Enti i Historisë së Kosovës, Prishtinë 1974. p.159-194.

Schulze, Hagen. *States Nations, and Nationalism*. From the Middle Ages to the Present, Wiley-Blackwell; Reprint edition (March 6, 1998): 256.

Selmani, Aliriza. *Rrethi i Gjilanit në Revolucionin Xhonturk(Tubimi i Ferizajt 5-23 Korrik 1908)*, Kosova, (Prishtinë: Instituti i Historisë) nr. 31/32, 179-191.

Terziu, Hyesn. *Ramë Avdyli dhe Bashkëluftëtarët e tij*, (Prishtinë: Iliriku, 1997): 62-63.

Thëngjilli, Petrika. *Historia e Perandorisë Osmane*, (Tiranë: Libri Universitar, 1997): 246-249.

Ukshini, Sylë. *Prapaskena e ngjarjes së konsullit Austro-Hungarez Oskar Prohaska në Kosovë*, Vjetar, (Prishtinë: Arkivi i Kosovës, 2007). nr. XXXVII-XXXVIII, 181-210.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doç. Dr.
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

Ankara Yıldırım Beyazıt
Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Ermeni Dili
ve Edebiyatı Anabilim Dalı
yildizdeveci@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4634-463X>

Başvuruda bulundu.
Applied
Eser Geçmişi / Article Past: 20/03/2020
Kabul edildi.
Accepted
25/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.707963>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Afyonkarahisar Doğumlu Ermeni Memurlar

*According to the Registration Circumstances in the XIX. Century
the Armenian Officials in Afyonkarahisar*

Öz

Bu çalışmada genel hatlarıyla XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Afyonkarahisar Sancağı'nda yaşamış ve devletin resmi görevlerinde bulunmuş Ermeni şahsiyetler üzerinde durulacaktır. XIX. Yüzyıldan itibaren Devletin hemen hemen her alanında Ermeni memurlar daha yoğun bir biçimde görev almaya başlamıştır. Bu noktada bilindiği üzere Afyonkarahisar da tarihsel süreçte Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşamış olduğu önemli şehirlerden biridir. Bu nedenle bu çalışmada buradaki Ermeni nüfusunun bölgenin demografik yapısı içerisindeki yeri üzerinde durulacaktır. İlk etapta şehrin tarihsel arka planına kısaca yer verildikten sonra buradaki Ermeni yerleşimlerinin tarihsel geçmişi üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede bölgedeki Ermeni dini mekanları, mezartaşları, yerleşim yerleri vb. mekanlara dair bilgiler verilecektir. XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da Ermeni nüfusunun genel durumunun da inceleneceği bu çalışmada genel itibarıyla Sicill-i Ahval Defterleri'nden yararlanılacaktır. Sicill-i Ahval Defterleri'nden hareketle XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da görev yapan Ermeni memurlarının sayısı ve görev aldıkları kurumlar üzerinde de durulacaktır. Daha sonra bu memurların kimler olduğu ve hangi alanlarda görev aldıkları konularına da yer verilerek söz konusu memurların eğitimleri, görev aldıkları kurum ve memuriyetler ile aile bilgilerine de genel hatlarıyla değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Afyonkarahisar, Devlet Memurları, İstapan Efendi, Onnik Efendi

Absract

In this study, in general terms in the Ottoman Empire Armenian officials who lived in XIX. Century in Afyonkarahisar and held official duties of the state will be emphasized. As it is known, Afyonkarahisar has been one of the important cities where the Armenian population densely lived in the historical process. Then, the place of the Armenian population in the demographic structure of the region will be emphasized. At this point, after briefly mentioning of the historical background of the city, this article will focus on the historical background of the Armenian settlements in here. In this study, which will examine the general situation of the Armenian population in Afyonkarahisar in the 19th century, in general, Sicill-i Ahval records will be used. Based on the Sicill-i Ahval records, the number of Armenian officials working in Afyonkarahisar in the XIX. century and their institutions will be emphasized. Then, the subjects of who these officers are and in which areas they are working will be discussed. The trainings received by civil servants, institutions they served and their family information will also be outlined in general.

Key Words: Armenians, Afyonkarahisar, Ottoman State Officials, İstapan Efendi, Onnik Efendi

ATIF: DEVECİ B. Yıldız., "Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Afyonkarahisar Doğumlu Ermeni Memurlar", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (13-25)

CITE: DEVECİ B. Yıldız., "According to the Registration Circumstances in the XIX. Century the Armenian Officials in Afyonkarahisar", **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (13-25)

Giriş

Ermeniler tarihten günümüze, Osmanlı Devleti döneminde veya birçok kaynakta geçtiği adıyla Türk Devleti hizmetinde hemen hemen her alanda yer almış bir millet olmuştur. Bu noktada Devlet hizmetinde Ayan Azaları, Mebuslar, Hariciye Nazırları, Haziney-i Hassa Nazırı, Şuray-ı Devlet Üyeleri, Şehbenderhane Erkanı, Dahiliye Nezareti, Valilik, Nafia Nezareti, Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâreti, Posta Nezareti, Maliye Nezareti Maarif, Adalet, Basın, Mimari, Baruthane, Gümrük, Sanat, Ticaret, Hukuk, Müzik vb. alanlarda oldukça önemli görevlerde bulunmuşlardır. Bu görevlerde bulunan Ermenilerin çoğunun son derece donanımlı ve eğitilmiş oldukları ve Ermeni entelektüel sınıfını oluşturdukları bilinmektedir.¹ Bu konuda Zeidner, Ermelerin Osmanlı Devleti içerisindeki resmi hizmetlerin üçte birini oluşturduklarını dahi kaydetmiştir.²

Özellikle Osmanlı Sultanlarının gayrimüslimlere yönelik yaklaşımlarının ve Ermenilere tanınan hakların ve onlara gösterilen itimadın da Ermenilerin İmparatorluğun her katmanında görev almalarında etkili olduğuna işaret edilir. Bu noktada benzer bir sürecin 17 yüzyılda Ermeni kültür ve hayatının önemli merkezlerinden olan İsfahan/Yeni Culfa ve 18 -19 yüzyıllarda ise Kalküta ve Tiflis'te de yaşandığını ancak bu merkezlerin hiçbirinin İstanbul'daki kadar güçlü bir etkiye sahip olmadığını altını çizer.³ Oshagan'a göre özellikle Kalküta 18 yüzyılda Ermeni modernleşme sürecinde oldukça sınırlı bir etkiye sahip olmuştur.⁴ Edmund Herzig'e göre Culfa'daki Ermeni tüccarlarının uluslararası ticaret ağı, 16 yüzyıldan 18 yüzyıla kadar geçen sürede dünya ekonomisindeki gelişmelerde önemli bir yere sahip olmuştur. Ermeni tüccarlarının bu etkilerinin 16 yüzyılın ikinci yarısına dayandığını kaydeden Herzig, aynı dönemlerde Avrupa'nın Asya ile ticari ilişkilerinin şekillenmesinde de tüccarların rolüne dikkat çeker.⁵

Yarman'a göre 18. Yüzyılın sonlarından itibaren amiralar Osmanlı Devletinde çok önemli görevlere yükselmiştir. Yarman 19. Yüzyılda 80'e yakın amira ailesinin Osmanlı Devletinde bulunduğunu ve bu amiraların kendilerini Ermeni soylu sınıfının en parlak örnekleri olan "nakharar"lara dayandırdıklarını kaydeder. Yarman söz konusu amiraların çoğunun Agn (Eğin) kökenli olan çok zengin sarraflardan oluştuğunu ve sultanların, vezirlerin, paşaların kişisel servetlerini yö-

1 Robert F. Zeidner, "Britain and the Launching of the Armenian Question", *International Journal of Middle East Studies*, 7(4), 1976, s.469, M.Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.108-130, Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908*, Routledge, 1977, s.102-110. Bu konuda detaly bilgi için bkz: Hratch Kouyoumjian, *Ethnic Armenian Civil Servants in the Ottoman Empire in 1909*, Great Britain, 2015, s.8-57.

2 Zeidner, agm, s.469.

3 Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Aras Yayınları, İstanbul, 2001, s.9, Kevork Aslan, *Armenia and The Armenians*, Elibron Classics, New York, 2005, s.113.

4 Vahe Oshagan, "From Enlightenment to Renaissance: The Armenian Experience", *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases*, Edt: Richard G. Hovannisian and David N. Myers, Scholar Press, Atlanta, Georgia, 1999, s.176.

5 Edmund M. Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: A Study in Pre-modern Asian Trade*. Oxford University, UK, 1991, s.270.

nettiklerini de ifade eder.⁶ Osmanlı Devletinde amiralar⁷ olarak bilinen aristokrat Ermeni sınıfının, varlıklı ve etkili Ermeni elitlerden oluştuğu, Balian, Bezciyan, Dadyan ve Düzyan ailelerinin saltanat yönetimiyle yakın bir ilişkilerinin olduğu, onların himaye ve pozisyonlarını baltalayabilecek olası entellektüellere karşı muhalif oldukları da kaydedilmiştir.⁸

Tanzimat döneminin önde gelen kurucu isimleri olan Reşid, Rıza, Ali, Fuat ve Mithat Paşa'ların yurtdışı özellikle Londra ve Paris görevleri sırasında danışman, katip, tercüman ve elçilik görevlerinde büyük oranda Ermenilerin görev aldığı bilinmektedir. Örneğin Reşid Paşa (1802-1857)'nin Paris'teki elçilik görevi sırasında Agop Gircikyan Efendi (1806-1865) ve Krikor Ağaton'un (1825-1868) kendisiyle çalıştığı bilinmektedir. Hamamcıyan ve Seferyan'ın Âli Paşaya, Sahak Abro'nun Fuat Paşa'ya, Vartan Paşa olarak da bilinen Hovsep Vartanyan'ın Damat Mehmet Ali Paşa'nın danışmanı olduğu, Cevdet Paşa'nın danışmanlarından birinin de Vahan Efendi olduğu, Krikor Odyan'ın ise Mithat Paşa'ya danışmanlık yaptığı bilinmektedir.⁹

Araştırmacılara göre İmparatorluğun ekonomik süreçleri Doğu ve Batı'daki uzak siyasi devletlerle olan ticari ilişkiler ve Yunanlıların bağımsızlık savaşı Ermeni milletinin Devletteki pozisyonunda da etkili olmuş ve bu pozisyonu güçlendirmiştir. Böylece imparatorlukta çeşitli pozisyonlardaki, bölgesel yönetimler, diplomatlar, finansörler, girişimciler, sanatkârlar, ustalar, kâşifler, gıda satıcıları olan Ermeni ailelerinin sayıları da artmıştır.¹⁰

Osmanlı Devletinde aktif bir şekilde şehrin yeniden doğuşu ve varlıklı durumunun devam ettirilmesinde Ermenilerin aktif rol aldığına dikkat çeken Ronald T. Marchese & Marlene R. Breu, sıradan Ermeni vatandaşlarının yanı sıra tüccar, girişimci, yaratıcı, usta, din adamı, bürokrat, balıkçı, hamal vb. Ermeni nüfusunun da şehrin kozmopolit yapısını etkilediğine dikkat çekmiştir. Bu yönüyle söz konusu Ermenilerin bir bakıma İstanbul'u etnik gruplar ve kültürel gelenekler mozaiği ve adeta Anadolu'nun minyatürü (küçük evreni) haline getirmişlerdir.¹¹

Tüm bu veriler ışığında XIX. yüzyılda Devletin birçok noktasında olduğu üzere Afyonkarahisar'da da Ermeni nüfusu Müslüman toplumla iç içe yaşamış ve burada da Ermeni toplumu Katolik, Protestan ve Gregoryen olmak üzere kendi mezheplerine ait dini mekânlarda ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Afyonkarahisar'da Ermenilerin kendilerine ait ibadethanelerinin yanı sıra kız ve erkek çocukları için eğitim kurumları, vakıfları, evleri, konakları, mezarlıkları vb. alanlarının da olduğu bilgilerine Salnamelerdeki kayıtlardan ulaşmak mümkündür.¹² Bu verilerden

6 Arsen Yarman & Ara Aginyan, *Sultan II. Mahmut ve Kazaz Artin Amira*. Surp Pirgiç Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s.280-281, Hagop Barsoumian, "The dual role of the Armenian Amira class within the Ottoman government and the Armenian millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society*, Haz: B. Braude & B. Lewis, Cilt 1, Princeton University, New York-London, 1982, s. 171-184.

7 Arapça'daki *amir* (üst, kumandan, yönetici) sözcüğünden türetilen *amira* kelimesi Osmanlı Devletindeki çelebilerin ve *hocaların* düşüşünün ardından, 18 yüzyıl ortalarından itibaren Ermeni aristokrasisinin en üst tabakası için kullanılan bir ünvan olmuştur. Zekiyan, *age*, s.85.

8 R. G. Hovannisian, & S. Payaslian, *Armenian Constantinople*, Mazda Publishers, USA, 2010, s.2-3, Benjamin Braude, & Bernard Lewis (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society (Vol. 2)*, Holmes & Meier Pub., London, 1982, s.171.

9 Yervant G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul, 1953, s.97-98, Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayınları, İstanbul, 2004, s.92-93.

10 Ronald T. Marchese and Marlene R. Breu, "Intersection of Society, Culture and Religion", Ed: Richard G. Hovannisian, & S. Payaslian, *Armenian Constantinople*, USA: Mazda Publishers, 2010, s.116.

11 Marchese & Breu, *agm*, s.102-103.

12 Yusuf Ilgar, "Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dinî Hayat", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 1, 2005, s.240-265.

hareketle XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde Ermeni vatandaşlarının Afyonkarahisar’da Devlet hizmetinde de önemli görevlerde bulduklarını söylemek mümkündür. Ancak Ermeni entelektüeller veya sanatkârların isimleri ürettikleri eserler aracılığıyla günümüze kadar ulaşabilmişken devlet hizmetinde görev almış resmi memurların ise memuriyetlerine dair veriler dışında günümüze yansıyabilecek çok fazla kayıtlar olmadığından diğer Ermeni aydınları kadar şanslı olmamışlardır. İşte bu çalışmanın amacı tamda bu soruya cevap aramakta ve Afyonkarahisar’da Devlet hizmetinde bulunmuş olan resmi görevlerdeki Ermeni memurların kimler olduğu, hangi görevlerde bulunduğu ve eğitimlerine dair önemli bilgileri gün yüzüne çıkarmayı ve bu şahsiyetlerin hayatlarını araştırmacıların dikkatine sunmayı hedeflemektedir. Söz konusu makalenin sınırları XIX. yüzyıl ve Sicill-i Ahval defterleriyle sınırlı olup bu hususa geçmeden önce kısaca tarihsel süreçte Afyonkarahisar’ın ve buradaki Ermenilerin demografik durumuna dair bazı bilgilerin verilmesinin yararlı olacağı öngörülmektedir.

Tarihsel Süreçte Afyon’da Ermeniler

Afyon bölgesine dair tespit edilen ilk sayım defteri olan 1528-29/H.935 tarihli tahrir defterine göre daha önce Fatih Sultan Mehmet ve II. Bâyezid dönemlerinde bölgede sayımlar yapılmıştır. Bu sayımlardan hareketle buradaki Ermeni nüfusuna dair en eski kaynakların XVI yüzyılı işaret ettiği görülmektedir.¹³

15 yüzyılda Afyonkarahisar’daki Ermeni nüfusla ilgili en önemli kaynaklar arasında vergi kayıtlarının geldiğini söylemek mümkündür. 1528 yılı kayıtlarına göre şehirde 94 olan gayrimüslim vergi mükellefinden 79’unun Ermeni olduğunu kaydeden Polat, 1572 yılındaki vergi kayıtlarında ise iki Ermeni mahallesinde 150 kişinin ikamet ettiğine işaret eder.¹⁴

Afyon’daki Ermeni nüfusunun oluşumuyla ilgili olarak Ermenilerin sanatlarından istifade etmek amacıyla İran seferinden sonra Sultan Dîvânî’nin aracılığıyla Afyonkarahisar’a yedi hane olarak geldikleri kaydedilmiştir.¹⁵ Antik Çağlar’dan günümüze toplumların sosyal yapılarının şekillenmesinde dinin önemli bir yeri olmuştur. Dini yapılar beraberinde toplumların yaşadıkları yerlerde ibadethane inşa etmelerinde de etkili olmuştur. Bu kapsamda Afyonkarahisar’da da Ermenilerin kullandığı ibadethane Meryem Ana Kilisesi olmuştur. Kalenin eteğinde ve şehrin en eski yerleşim bölgesinde yer alan bu kilisenin merkez alınarak Ermeni nüfusunun yerleştiği kaydedilmiştir.¹⁶ XVII. yüzyılda Polonyalı Simeon’un Afyonkarahisar’ı anlatırken şehirde 60 hane Ermeni ile taş bir kilisenin olduğunu, çeyrek mil uzakta bir Ermeni köyü ve burada da bir manastırın olduğuna dair bilgiler verir.¹⁷ Söz konusu kilisenin mevcudiyeti Ermeni nüfusunun dini ve sosyal yapısına dair de önemli ipuçları içermektedir. Nitekim Afyonkarahisar müzesinde tespit edilen Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe mezar taşları da buradaki Ermeni yerleşimine ve nüfusuna dair önemli ipuçları barındırmaktadır.

13 Latif Daşdemir, “Afyonkarahisar’da Türk Yerleşim ve Nüfusu”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, C.I, AKÜ Yay., Afyon, 2001, s.253’den aktaran Zelkif Polat, *Tanzimattan Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Afyonkarahisar’da Ermengiler (1839-1923)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2011, s.22.

14 Polat age, s.31.

15 Yusuf Ilgar, “Afyonkarahisar Ermenileri Üzerine Bir Deneme”. *Yeni Türkiye*, C. 60, 2014, s.1, Ömer Fevzi Atabek, *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, Haz: Turan Akkoyun, AKÜ Yayınları, Afyon, 1997, s.119’dan aktaran Polat 2011, age, s.30.

16 Ilgar 2014, age, s.12, Polat 2011, age, s.30.

17 Polat 2011, s.23.

Resim 1: Afyonkarahisar Müzesindeki Ermenice Mezartaşları¹⁸

Türkçe Çevirisi

- 1.Satır: ?OVBATS, EİERROR
- 2.Satır: ?POKUM ŞAKA.
- 3.Satır: ??? KRİSTOS 2NCİ İYOYAN
- 4.Satır: KRİSTOS ???
- 5.Satır: ??? [HİŞA] [Y Harfi Batı Ermenicede Bazen H Harfi Olarak Okunur]
- 6.Satır: ???
- 7.Satır: ? İYİ OLACAKLAR ?
- 8.Satır: MEROY 1884
- 9.Satır: ??? 1 MAYIS ?
- 10.Satır: ???
- 11.Satır: ??? AFYON
- 12.Satır: KARAHİSAR

Resim 2: Afyonkarahisar Müzesindeki Ermenice Mezartaşları

Türkçe Çevirisi:

- 1.Satır: Burada Dinleniyor
- 2.Satır: Gevorg M. Markaryan
- 3.Satır: 1826 – 1903

Araştırmacılar Afyonkarahisar'daki Ermenilerin Anadolu'daki birçok şehirde yaşayan Ermeni nüfusundan farklı olarak köylerde değil şehirlerde yaşadığını kaydederler.¹⁹ Afyonkarahisar bölgesindeki Ermeni nüfusunun ağırlıklı olarak sonradan bölgeye gelen kesimden oluştuğunu kaydeden araştırmacılara göre, bu durumun temel nedenleri arasında, Batı Anadolu'daki yerleşik gayrimüslim nüfusunun daha ziyade Rumlardan oluşmasının ilk sırada geldiğine işaret eder. Ermenilerin ise bu bölgeye sonradan gelerek yerleştikleri ifade edilir. Afyonkarahisar ve Batı Anadolu'daki şehirlere sonradan göçle gelen Ermeni nüfusunun ağırlıklı olarak zanaatkâr olmasının ve bölgenin ticari potansiyelinin de bu göçleri tetiklediğini kaydeden Polat, bu durumun aslında Ermeni nüfusunun neden Afyonkarahisar'da köylerde değil de şehirlerde yoğunlaştığı hususuna da açıklık getirdiğini

19 Mehmet İnbaşı, "XVI. Yüzyılda Kayseri ve Civarında Ermeniler", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Yay. Haz: Berna Türkdöğün, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 53-54'den aktaran Polat 2011 age, s.23.

kaydeder.²⁰

Afyonkarhisar'daki Ermeni nüfusunun değişimi ve özellikle artışında söz konusu dönemlerde yaşanan siyasi ve sosyal gelişmelerin de etkili olduğuna işaret eden Polat'a göre, XVI. yüzyılda İranlılarla yaşanan savaşlar sırasında doğudan batıya ciddi oranda bir Ermeni göçü yaşanmıştır. Yine bölgenin, ilerleyen yıllarda ulaşım noktalarının merkezinde yer alıyor olmasının da bu durumu tetiklediği belirtilmiştir. Savaşların yanı sıra Celali isyanlarının da bölgedeki demografinin yapısını etkileyen faktörler arasında olduğuna işaret eden Polat, bu durumun kitlesel göçlere de neden olduğuna vurgu yapar. Özellikle XVIII. yüzyılda Nadir Şah Afşar döneminde İran'daki Ermenilerin büyük bir kısmının batıya sürüldüğünü ve XIX. yüzyılda ise Osmanlı-Rus savaşlarının bu süreci tetiklediğine işaret eder.²¹

Afyonkarahisar'daki gayrimüslim nüfus açısından Ermenilerin ilk sırada yer aldığına işaret eden Polat, şehirdeki Ermeni nüfusuyla ilgili en eski kayıtların ise XVI. yüzyıla dayandığını ve daha sonrasında ise Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yer alan rakamların bu konuda önemli ipuçları içerdiğine işaret eder. Buna göre 1671-1672 yıllarında şehre geldiği tahmin edilen Çelebi, burada 4.600 Müslüman, 1.000 de Gayrimüslim hanenin yaşadığını kaydetmiştir.²²

Afyonkarahisar'la ilgili Tanzimat dönemine dair bazı kayıtların mevcudiyetine de işaret eden Polat, İngiliz Seyyah Hamilton'un 1835-1837 yılları için şehirde 8.400 hanenin yaşadığını kaydettiğini ancak bu rakamların 1831 yılı nüfus sayımına göre oldukça fazla olduğuna yer verir.²³ XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'daki Ermeni nüfusu açısından salnameler de önemli veriler yer almaktadır. 1885 tarihli salnameye göre şehirdeki Ermeni nüfusu 4514'ü yerli, 67'si yabancı olmak üzere toplam 4581 Ermeninin yaşadığı kaydedilmiştir.²⁴

Sicill-i Ahval Defterleri'ne Göre Afyonkarahisar'da Ermeni Devlet Adamları

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde yaşayan Ermenilerin toplumsal anlamda yetenekli bir millet oldukları herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Benzer bir durum Afyonkarahisar'da da söz konusudur. Buradaki Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa oranla son derece kozmopolit bir yapı içerdiğini kaydeden Polat, bu durumun ortaya çıkmasında İmparatorluğun birçok noktasından buraya yapılan göçlerin önemli bir etkisinin olduğuna işaret eder. Afyonkarahisar'a Tokat, Diyarbakır, Sivrihisar, Bursa, Niğde, İstanbul, Kars, Uşak, Urfa, İzmir gibi şehirlerden göçlerin yaşandığını kaydeder.²⁵

Ermeni nüfusuna dair önemli bilgiler içeren kayıtlar arasında Ermenilerin yaşadıkları mahallelerin ve bu mahallelere dair bilgilerin yer aldığı kayıtların önemli bir yer vardır. Bu kapsamda Polat, Şer'i mahkemelere yansıyan bilgilerden hareketle XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları mahalleler arasında ilk sırada % 12,2'lik oranla Surp Toros, % 8,3'lük oranla Hacı Murad, % 7,4'lük oranla Tac Ahmet ve % 6'luk oranlarla Ardıç ve Mecidiye mahallelerinin geldiğini kaydetmiştir.²⁶

20 Polat 2011, age, s.24.

21 Polat 2011, age, s.32.

22 Çelebi age, s.31-32'den aktaran Polat 2011, age, s.24-25.

23 Polat 2011, age, s.25.

24 Polat 2011, age, s.36-37.

25 Polat 2011, age, s.59.

26 Polat 2011, age, s.53-54.

Afyonkarahisar'da Ermenilerin üst düzey bürokratik görevlerde de yer aldıklarını söylemek mümkündür. Başta Liva İdare Meclisi olmak üzere, adli yönetimde, mahkeme azalıklarında, devlet teşkilatının ve birçok bürokratik kademede görev almışlardır. Ayrıca muhasebecilik, tahsildarlık, sandık emniyeti, Ziraat Bankası azalığı gibi ticari görevlerde de bulunmuşlardır.²⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sicill-i Ahvâl Komisyonu 6 Şubat 1879 tarihinde kurulmuş ve bu tarihten itibaren Devlet bünyesinde görev yapan kişilerin sicil bilgileri kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Söz konusu defterlerde 92.137 memurun kayıtlı olduğu ve Karahisar-ı Sahip doğumlu 67 memura ait bilgilere yer verilmiştir. Afyonkarahisar'da görevli 67 devlet memurlarının Kaymakam, Belediye Reisi, Sandık Emni, Müderris, Mücellit, Arzuhalci, Terzi, Değirmenci, Muhtap, Tütüncü, Zürra (Çiftçi) vb. meslek gruplarından olan ailelerin çocukları olduğu bilgilerine de yer verilmiştir. Söz konusu 67 devlet memurdan 8'nin Ermeni asıllı olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

Ermeni devlet adamlarının genel itibariyle Ermenice, Türkçe ve Fransızca dillerini bildikleri, Afyonkarahisar'daki Sıbyan veya İptidai Mekteplerindeki ilk eğitimlerinin ardından Rüştîye ve İdadi Mektepleri'nde eğitimlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Ermeni öğrencilerin sancak genelinde gayrimüslimlere mahsus bir idadi bulunmamasından dolayı Müslümanların eğitim gördüğü Afyonkarahisar İdadisi'ne devam ettikleri de kaydedilmiştir. Söz konusu Ermeni devlet adamlarının eğitimini aldıkları okullar arasında özellikle Hukuk, Dârülmulallimîn, Ziraat, Dârülmaarif ve Münşaa gibi okulların ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Ermeni öğrencilerin Ermeni, Fransız, Protestan mekteplerinde ilköğrenimini tamamladıktan sonra hem Afyonkarahisar vilâyeti sınırları içinde hem de Anadolu, Rumeli, Arap yarımadası vb. farklı bölgelerde görev yapmışlardır. Görev aldıkları kurumlara genel itibariyle bakıldığında Ziraat Bankası, Düyûnu Umumiye, Posta ve Telgraf İdaresi ile Dâhiliye ve Maliye Nezareti dâhil olmak üzere birçok önemli devlet kurumlarının olduğunu söylemek mümkündür.²⁹

Oseb Efendi

Karabet Ağa'nın oğlu olarak 1873 yılında Afyonkarahisar'da dünyaya gelen Oseb Efendi, Afyonkarahisar'daki Ermeni Mektebi'nde Türkçe, Ermenice ve Fransızca eğitim görmüştür. Oseb Efendi 23 Temmuz 1898 tarihinde Hudavendigâr Vilâyeti'ndeki Hamidiye Ziraat Mektebinde eğitimini tamamlamış ve Hudavendigâr Vilâyeti Merkez Vergi Tahsilatı Komisyonu'nda Hesap Heyeti'ne 10 ay mülâzım olarak görev almış daha sonra ise 17 Eylül 1900'da 300 kuruş maaşla Tadilat-ı Umumiye Birinci Fırka Muhamminliği'ne tayin olmuştur.³⁰

Maliye Nezareti Müsteşarlığı, Ziraat-ı Heyet-i Fenniye ve Bursa Harp Darüttalim Müdüriyetleri'nde de görev alan Oseb Effendi ayrıca Gemlik Kazası Tahsilat Müfettişliği, 19 Ekim 1902'den itibaren ise Gemlik'te çalışmaya başlamıştır. 16 Mart 1903'te Mudanya, 13 Mart 1904'te ise Kütahya Müfettişliği'nde görev yapmıştır.³¹

27 Ilgar 2014, age, s.19, Polat 2011, age, s.64-65.

28 Aslan 2006, age, s.15-17.

29 Ilgar 2014, age, s.19, Aslan 2006, age, s.16, Polat 2011, age, s.150.

30 BOA, DH. SAİD, no. 136, s. 19'dan aktaran Aslan 2006, age, s.106-107.

31 BOA, DH. SAİD, no. 136, s. 19'dan aktaran Aslan 2006, age, s.106-107.

Katipyân Karabet Efendi

Afyonkarahisar'da görev yapan bir diğêr Ermeni devlet adamı Katiplerden Heci Artin Efendi'nin oğlu Katipyân Karabet Efendi'dir. 12 Kasım 1864'te Afyonkarahisar'da dünyaya gelen Karabet Efendi, Ermeni mekteplerinde eğitimini tamamladıktan sonra 12 Mart 1880'de Afyonkarahisar Sancağı Muhasebe Kalemî'nde göreve başlamıştır. 3 Ağustos 1888 yılında 600 kuruş maaşla Aziziye Kazası Mal Müdüriyeti görevine gelen Karabet Efendi, Aziziye Kazası Kaymakamlığı'nda da görev almıştır. 18 Haziran 1892'de Bolvadin Kazası Mal Müdüriyeti'ne tayin olan karabet Efendi, 20 Aralık 1892'de Kirmasti, Mal Müdüriyeti'ne nakledilmiş ve buradaki görevine başlamadan istifa ettiği kaydedilmiştir.³²

Karabet Efendi

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da devlet görevinde bulunan bir diğêr Ermeni şahsiyet Karabet Efendi'dir. Terzi Sarafyan Kigork Ağa'nın oğlu olan Karabet Efendi 18 Mart 1859'de Afyonkarahisar'da dünyaya gelmiştir. Mahallenin Sıbyan ve Ermeni Rüştîye Mektepleri'nde eğitim alan Karabet Efendi, Türkçe ve Ermeniceyi iyi derecede bilen bir memurdur. 1 Temmuz 1882'de Afyonkarahisar Tahrirat Kalemî'nde mülâzım olarak görev başlamıştır. 12 Temmuz 1882-12 Mart 1885 yılları arasında Şuhut Nahiyesi Muvakkat Aşar Kitabetleri'yle, Sermuharrirliği'nde görev yapmıştır. 27 Mayıs 1885 yılına gelindiğinde Hanbarçın Aşar Memuriyeti'nde göreve başlamıştır. 10 Temmuz 1906'da kendi isteğiyle Karabet Efendi'nin 8 Nisan 1890'da Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti İkinci Kitabeti'ne nakledildiği ve 14 Ocak 1901-19 Ekim 1902 tarihleri arasında, mezkûr Emanet Vekâleti'ni ilave ikinci görev olarak yaptığı kaydedilmiştir.³³

Kigork Efendi

XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da devlet memuriyetinde bulunan bir diğêr isim ise Kigork Efendi'dir. Baba adı Heci Artin Efendi olan Kigork Efendi 6 Temmuz 1866'da Afyonkarahisar'da dünyaya gelmiştir. Diğêr meslektaşları gibi Ermeni Sıbyan Mektebi'nde Türkçe ve Ermenice eğitim almıştır. 3 Ağustos 1882'de Afyonkarahisar Sancağı Hayvan Pazarı Müfettişliği görevine getirilmiş ancak 13 Mart 1885 yılında bu görevden ayrılmıştır. 14 Ağustos 1885 yılında Aşar İdaresi Kitabeti görevine getirilen Kigork Efendi 2 Mart 1887'de memuriyetinin lağvedilmiş olması nedeniyle bir süre açıkta kalmış daha sonra Muhasebe Kalemine mülâzım olarak atanmıştır. 5 Ağustos 1887'de Aşar Ambar Kitabeti'ne tayin olan Kigork Efendi 26 Haziran 1889'da buradaki görevinin sona ermesiyle açıkta kalmış ve yeniden Muhasebe-i Liva'ya mülâzım olarak geri dönmüştür. 9 Mart 1889 yılında Bolvadin Kazası Ağnam Tadat Kol Muharrirliği görevine getirilmiştir. 13 Eylül 1889-27 Şubat 1890 yılları arasında Afyonkarahisar Aşar, 10 Mart 1890'da ise Merkez Ağnam Tahsilat Kitabetleri görevlerini yerine getirmiştir. 24 Mayıs 1890 yılında Muhasebe Kalemî Merkez Kitabeti'ne getirilen Kigork Efendi 26 Kasım 1892'de Muhasebe Kalemî Başkitabeti'ne getirilmiştir.³⁴

32 BOA, DH. SAİD, no.30, s.79'den aktaran Aslan 2006, age, s.66.

33 BOA, DH. SAİD, no. 138, s. 307'den aktaran Aslan 2006, age, s.67.

34 BOA, DH. SAİD, no. 41, s. 45'den aktaran Aslan 2006, age, s.68.

İstapan Efendi

Sicill-i Ahval Defterleri'nde kayıtlı Ermeni memurlardan İstapan Efendi ise Karabet Ağa'nın oğludur. 1860'de Afyonkarahisar'da dünyaya gelen İstapan Efendi diğer meslektaşları gibi ilk eğitimini Ermeni Mekteplerinde almıştır. Ermenice ve Türkçe bilen İstapan Efendi iki yıl Afyonkarahisar Sancağı Arazi Kalemi görevinde bulunduğu kaydedilmiştir. Daha sonra Aşar İdaresinde mülâzım olarak, 21 Ocak 1300'de ise Aziziye Kazası Aşar ve Ağnam Başkitâbeti görevine tayin olmuştur. 1886 yılında Aşar İdareleri'nin kaldırılmasıyla birlikte açıkta kaldığı kaydedilen İstapan Efendi'nin görevini yerine getirmeyle ilgili bazı sıkıntıların ortaya çıktığı görülmektedir. Memuriyeti sırasında köylülerden emanet aşarı, afyon ve göğeri (sebze) bedellerinden haksız para aldığı ve bu konuda kendisinin ihbar edildiği bilgilerine de yer verildiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Aziziye Bidâyet Mahkemesi tarafından bir soruşturma yapıldıktan sonra altı ay hapisle cezalandırıldığı ancak daha sonra Afyonkarahisar Sancağı Meclis İdaresi tarafından yeniden yapılan yargılama sonucunda berat ettiği kaydedilmiştir. Daha sonra 1887-1888 yılları arasında Kitâbet-i Hususisi ve Bolvadin Kazası Aşar-ı Ambar Memurluğu gibi görevlerde de bulunmuştur. 1889 yılında ise Afyonkarahisar Banka Şubesi Ambar Emaneti'ne tayin olan İstapan Efendi'nin bu görevinin idare tarafından kabul edilmemesi nedeniyle 1890'da aynı bankanın kitâbetine tayin olmuştur. 1894 yılında ise Afyonkarahisar Şubesi Memur Muavinliği görevine getirilmiştir. Söz konusu banka şubesinin teftişi sonucu daha önce görevden azledilen şubenin eski memurunun zimmet, haksız kazanç ve yolsuzluklarını bildiği halde ilgili yetkiliye haber vermemesi nedeniyle 1896'da bu görevinden azledilmiştir. Bir müddet açıkta kaldıktan sonra 12 Kasım 1897'de yeniden Akhisar Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti görevien gelen İstapan Efendi, 1 Ekim 1901'de 650 kuruş maaşla Uşak Kazası Banka Sandığı Muhasebe Kitâbeti görevine getirilmiştir.³⁵ İstapan Efendi'nin memuriyeti boyunca çalıştığı kurumlar, görev süreleri, tayin ve azil nedenleri, aldığı maaş miktarları, aldığı ödüller ve görev yaptığı şehirlerin ayrıntılı dökümlerinin yer aldığı Sicill-i Ahval Defterleri bu yönüyle oldukça kapsamlı veriler içerdiğini söylemek mümkündür.

Onnik Efendi

Sicill-i Ahval Defterleri'nde kayıtlı bir diğer Ermeni devlet memuru ise Onnik Ohannes Efendi'dir. 1884/1885'te yılında Afyonkarahisar'da dünyaya gelen Onnik Efendi, ilk eğitimini Millet mektebinde, daha sonra Konya'da Protestan, Eskişehir'de ise Fransız Mektepleri'nde tamamlamıştır. Türkçe ve Fransızca dillerine vakıf Onnik Efendi, 13 Nisan 1908'de Selanik Vilâyeti'nde Kavala Telgraf ve Posta Merkezi Muhaberatı Ecnebiye Memurluğu görevinde bulunmuştur. Onnik Efendi'nin bu görevi dönemin Telgraf ve Posta Nezareti Makamı tarafından onaylanmıştır.³⁶

Ohannes Efendi

XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da Devlet görevinde bulunan bir diğer Ermeni memur ise Serkez İşilyan'ın oğlu 2 Mayıs 1836 Afyonkarahisar doğumlu Ohannes Efendi'dir. 1857/1858'de Afyonkarahisar Sancağı Sandık Sarraflığı görevine getirilen Ohannes Efendi burada 8 ay görev yaptıktan sonra istifa etmiştir. Sicill-i Ahval DEfeterleri'nde 1867/1868'de Ticaret Mahkemesi Azayı Muvakkatası görevine getirildiği, 1869/1870'de ise Mülga Temyiz-i Hukuk Meclis Azası olduğu kaydedilmiştir. Ohannes Efendi 1877'de Ticaret Mahkemesi Aza-yı Mütemadiyesi (Daimi Azası) görevine getirilmiş, 16 Şubat 1885'te ise Ticaret Mahkemesi Riyaseti başkanı olmuştur.

35 BOA, DH. SAİD, no. 162, s. 279'dan aktaran Aslan 2006, age, s.63-65.

36 BOA, DH. SAİD, no. 161, s. 19'den aktaran Aslan 2006, age, s.105.

Ohannes Efendi'nin devlet görevleri sırasında zorunluluktan kaynaklı istifaları nedeniyle sorumlu tutulmadığı, Afyonkarahisar Mutasarrıfı İbrahim Sarım Beyefendi'nin Ohannes Efendi'nin görevini layıkıyla yerine getirdiğine dair kayıtların da tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun neticesi olarak Ohannes Efendi'nin 20 Mart 1888'de Rütbe-i Salise ile taltif edildiği de Sicill-i Ahval Defterleri'ne yansdığı görülmektedir.³⁷

Nersesyan Agop Efendi

Osmanlı İmparatorluğu'nda Afyonkarahisar'da görev yapmış bir diğer Ermeni Devlet adamı ise Kivork Ağa'nın oğlu Nersesyan Agop Efendi'dir. 1861/1862'de Afyonkarahisar'da dünyaya gelen Agop Efendi, diğer meslektaşları gibi Ermeni mekteplerinde eğitim almıştır. Ermenice, Türkçe ve Fransızca dillerine vakıf olan Agop Efendi bir süre Afyonkarahisar Sancağı Aşar İdaresi'nde görev yapmıştır. 14 Ağustos 1880'de Dazkırı Nahiyesi Afyon (haşhaş) Muharrirliği, aynı sene Gebeceler ve Feleli, 1881 yılından itibaren ise Salar ve Süğlün, 1883'ten itibaren de Arızlı ve Karaca köylerinde Aşar Muharrirliği görevlerinde bulunduğu kaydedilmiştir. 1884'de ise Eğret ve Susuz Köyü Afyon (haşhaş) Muharrirliği görevlerinde bulunduğu kaydedilmiştir. 1886'ya gelindiğinde Çal Kazası Aşar Ambar Emaneti görevine getirilen Agop Efendi 3 Nisan 1886'da görevinin ilga edilmesi nedeniyle bu görevden ayrılmıştır. 6 Kasım 1886-1893 yılları arasında farklı ücretler karşılığında Afyonkarahisar Köyleri Afyon (haşhaş) Kol Muharrirliği görevlerinde de bulunmuştur. 1 Aralık 1894 yılında Sandıklı Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitabeti Refakati'ne tayin edildiği anlaşılan Agop Efendi daha sonra 1896'da ise Bolvadin Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitabeti görevine getirilmiştir. 29 Kasım 1903'te Afyonkarahisar Ziraat Bankası Şubesi Katibi Saniliği'ne gelen Agop Efendi, 13 Ocak 1904'te Katibi Evvelliği'ne, 14 Şubat 1908'de ise İkrazat Sandığında görevlendirilmiştir. Agop Efendi'nin Devlet hizmetinde yaptığı görevler, görev süreleri, aldığı maaşlar, görev değişim nedenleri vb. hususlara dair ayrıntılı kayıtların yer aldığı Sicill-i Ahval Defterleri'nde yer aldığı görülmektedir.³⁸

Sonuç

Sonuç olarak XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu üzere yoğun bir Ermeni nüfusunun varlığından bahsetmek mümkündür. Ancak buradaki nüfusun diğer yörelerdeki Ermenilerden farklı olarak başka bölgelerden buraya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu durumun yaşanmasında Ermenilerin toplumsal anlamda zanaatkâr bir millet olmalarının yanı sıra İmparatorluk sınırları içinde ve dışında yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler ile savaşların etkin rol oynadığından bahsetmek mümkündür. Bu kapsamda XIX. yüzyılda Afyonkarahisar'da görev yapan Ermeni devlet adamlarına dair en önemli birincil kaynakların Sicill-i Ahval Defterleri olduğunu söylemek gerekir. Nitekim Sicill-i Ahval Defterlerinde Afyonkarahisar'da doğmuş Ermeni devlet adamlarının hem ailevi bilgilerine hem de görev aldıkları kurumlara dair ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu noktada söz konusu devlet adamlarının hangi eğitimleri aldıkları, bildikleri yabancı diller ve görev aldıkları şehirlere ve aldıkları maaşlara dair de kapsamlı bilgilerin yer aldığını söylemek mümkündür.

Ermeni devlet adamları Ermeni entelektüellerden farklı olarak kaleme aldıkları herhangi bir eser veya icra ettikleri sanatsal bir çalışma olmadığından kendileriyle ilgili yegâne kaynak Sicill-i

37 BOA, DH. SAİD, no. 18, s. 43'den aktaran Aslan 2006, age, s.104.

38 BOA, DH. SAİD, no. 196, s. 259'den aktaran Aslan 2006, age, s.102-103.

Ahval Defterleri olmuştur. Bu nedenle neredeyse tüm hayatlarına dair en önemli ve yegane bilgi kaynağı olan bu defterlerde aldıkları eğitim, ailelerinin kökeni, görev yaptıkları kurumlara dair ayrıntılı bilgilerin olduğu görülmektedir. Ancak Sicill-i Ahval Defterleri'nde söz konusu Ermeni devlet adamlarının dini durumuna dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Nitekim konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında Afyonkarahisar'da Katolik, Protestan ve Gregoryen Ermeni nüfusunun mevcudiyetine dair Salnamelerde bilgilerin olduğu da görülmektedir.

Kaynaklar

“Afyonkarahisar Sancağı”,

<https://team-aow.discuforum.info/t762-Afyonkarahisar-sancagi.htm> (E.T.15.03.2020)

Artinian, Vartan (2004). Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. İstanbul: Aras Yayınları.

Aslan, Ahmet (2006). Sicill-i Ahvâl defterlerine göre Osmanlı döneminde Afyonkarahisarlı Devlet Memurları (1879-1909). Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Üniversitesi.

Aslan, Kevork (2005). Armenia and The Armenians. New York: Elibron Classics.

Atabek, Ömer Fevzi (1997). Afyon Vilayeti Tarihçesi. Haz: Turan Akkoyun. Afyon: AKÜ Yayınları.

Barsoumian, Hagop (1982). “The dual role of the Armenian Amira class within the Ottoman government and the Armenian millet (1750-1850)”. Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society, Haz: B. Braude, B.&B. Lewis, Cilt 1, New York-Londra: Princeton University. s.171-184.

Benjamin Braude, & Bernard Lewis (Eds.), Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society (Vol. 2), Holmes & Meier Pub., 1982, London.

BOA, DH. SAİD, no. 136.

BOA, DH. SAİD, no.30.

BOA, DH. SAİD, no. 138.

BOA, DH. SAİD, no. 41.

BA, DH. SAİD, no. 162.

BOA, DH. SAİD, no. 18.

BOA, DH. SAİD, no. 196.

Çark, Yervant G. (1953). Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler. İstanbul: Kesit Yayınları.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdare-i Umûmiyyesi (BOA, DH.SAİD)

Daşdemir, Latif (2001). “Afyonkarahisar“da Türk Yerleşim ve Nüfusu”. Afyonkarahisar Kütüğü, C. I, Afyon: AKÜ Yay.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1935). Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672, C. IX. İstanbul: İstanbul (Devlet Matbaası).

Edmund M., Herzig, The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: A Study in Pre-modern Asian Trade. UK: Oxford University, 1991.

İlgar, Yusuf (2005). “Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dinî Hayat”. Sosyal Bilimler Dergisi, C. 7, S. 1, s. 240-265.

_____ (2014). “Afyonkarahisar Ermenileri Üzerine Bir Deneme”. Yeni Türkiye, C. 60, s.1-21.

İnbaşı, Mehmet (2000). “XVI. Yüzyıl”da Kayseri ve Civarında Ermeniler”. 21. Yüzyıla Giderken Tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu. Yay. Haz: Berna Türkdoğan. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 47-62.

Koçaş, M. Sadi (1990). Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri. İstanbul: Kastaş Yayınları.

Kouyoumjian, Hratch (2016). Ethnic Armenian Civil Servants in the Ottoman Empire in 1909. Great Britain: Armenian Genocide Centenary Commemoration Committee.

Krikorian, Mesrob K. (1997). Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908, London & NewYork: Routledge.

Oshagan, Vahe (1999). “From Enlightenment to Renaissance: The Armenian Experience”. Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases. Edt: Richard G. Hovannisian and David N. Myers. Atlanta, Georgia: Scholor Press. s.145-180.

Polat, Zelkif (2011). Tanzimattan Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Afyonkarahisar’da Ermengiler (1839-1923). Doktora Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Sarısaman, Sadık (2007). “Afyonkarahisar’da Ermeniler 1910-1914 (Şeriyye Sicillerine Göre). Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. IV. Der: Metin Hülügü, Gülbadi Alan, Süleyman Demirel, Şakir Batmaz, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, C. 3, s. 91-118.

Simeon (1999). Tarihte Ermeniler. Çev: Hrand D. Andreasyan. İstanbul: Çiviyazıları.

Yarman Arsen ve Ara Aginyan (2013). Sultan II. Mahmut ve Kazaz Artin Amira. İstanbul: Surp Pirgiç Kültür Sanat Yayınları.

Zeidner, Robert F. (1976) “Britain and the Launching of the Armenian Question”. International Journal of Middle East Studies, C. 7, S. 4, s. 465-483.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doç. Dr.
Ercan ÇELEBİ

Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
ecelebi@kastamonu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0524-2757>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
28/02/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.696189>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Hukukî Statüsü ve Tosya Meryemana Kilisesi'nin Yeniden İnşası Meselesi

The Legal Status of Churches in the Ottoman Empire and the Reconstruction of the Church of Meryemana of Tosya

Öz

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasıyla olan ilişkileri İslâm Hukuku'nun zimmilere ilişkin düzenlemelerine göre şekillenmiştir. İslâm Hukuku'nda zimmilere, zimmet akdi çerçevesinde can, mal, inanç ve namus güvencesi verilmiş; hak ve yükümlülükler hususunda ise şahsî hukuk, aile hukuku, miras hukuku, borçlar hukuku gibi genel hukuk prensipleri çerçevesinde muamele edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ibadethanelerine yaklaşımında da İslâm Hukuku belirleyici rol oynamıştır. Bir şehrin barış ya da savaş yoluyla fethedilmesi veya Müslümanlar tarafından kurulmuş olması, gayrimüslim ibadethanelerinin hukukî statüsünü tayin etmede etkili olmuştur. Kural olarak yeni kilise, manastır, havra yapımına izin verilmemiş; ancak mevcutların aslına uygun şekilde tamiri ve yeniden inşası padişahın iznine bağlanmıştır. Islâhat Fermanı ile bu hususlar yeniden ele alınarak fermanın 11, 13 ve 14. maddeleri ile yeniden bir düzenlemeye gidilmiş; "fetva şartı" ortadan kaldırılarak şer'i uygulamalardan vazgeçilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde bulunan kiliselerden bir kısmının yeniden inşası ya da tamirine talepler göz önüne alınarak izin verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim ibadethanelerinin hukukî statüsü, bu durumun Tanzimat ve Islâhat Fermanı sonrasında uğradığı değişim, belirlenen kâide ve kuralların uygulamaya konulması ve buna dair örnekler, özellikle yerel tarih araştırmaları için önemli görülmektedir. Bu çalışmada Tosya kazasında bulunan Meryemana Kilisesi ve müştemilâtından bulunan Rum Mektebi'nin tamiri ve yeniden inşası süreci konu edilmiş ve konuya dair tespitlerde bulunulması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gayr-i Müslim İbadethaneleri, Tosya, Meryemana Kilisesi, Rum Mektebi.

Abstract

The Ottoman Empire shaped its relations with non-Muslim according to Islamic Law. In Islamic law, non-Muslims have given the freedom of life, property and belief; rights and obligations were treated within the framework of general law principles such as personal law, family law, inheritance law, law of obligations. Islamic law played a decisive role in the approach of the Ottoman Empire to non-Muslim places of worship. The conquest of a city by peace or war, or the fact that it was founded by Muslims, was instrumental in determining the status of non-Muslim places of worship. As a rule, construction of new churches, monasteries and synagogues was not allowed; however, the repair and reconstruction of the existing ones in accordance with the original was subject to the permission of the sultan. These issues were re-addressed with the Islahat Fermanı and regulation was made with articles 11, 13 and 14 of the Islahat Fermanı; The "fatwa condition" was abolished and the practice of religious was abandoned. It is seen that after the declaration of the Reform of Edict, some of the churches within the borders of the Ottoman State were allowed to reconstruct or repair those deemed appropriate considering the demands. The legal status of non-Muslim places of worship in the Ottoman State, the change that this situation experienced after the Tanzimat and Reform Edict, the implementation of the rules and rules set forth, and examples of this are especially important for local history studies. In this study, the repair and reconstruction of the Church of the Meryemana and the Greek School in Tosya was discussed.

Keywords: Ottoman Empire, Non-Muslim Places of Worship, Tosya, Meryemana Church, Greek School.

ATIF: ÇELEBİ Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Hukukî Statüsü ve Tosya Meryemana Kilisesi'nin Yeniden İnşası Meselesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/1 (Mart 2020), s. (26-51)

CITE: ÇELEBİ Ercan, "The Legal Status of Churches in the Ottoman Empire and the Reconstruction of the Church of Meryemana of Tosya", *Journal of History and Future*, 6/1 (March 2020), pp. (26-51)

Giriş

Zimmet akdi adı verilen antlaşma gereğince İslâm ülkesindeki idarenin hâkimiyetini ve bu ülkenin vatandaşlığını kabul eden gayrimüslime “*zimmi*” denir.¹ Zimmet akdi Osmanlı Devleti’nde de İslâm Hukuku’na uygun şekilde yorumlanmış ve hukukî bir kavram olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Hukuku açısından zimmîler, “*ehlü dârü’l-İslâm*” şeklinde telâkki edildikleri için hukukî oldukları kadar aynı zamanda siyâsî bir bağla da devlete bağlanmışlardır.²

Osmanlı Devleti’nde Müslümanlar millet-i hâkimeyi,³ Müslüman olmayanlar ise millet-i mahkûmeyi meydana getirmektedir.⁴ Gayrimüslimler dinlerine göre Hristiyan, Musevi ve Sabiiler olmak üzere üçe ayrılmışlardır. Katolik Hristiyanlar: Lâtinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryanîler, Keldanîler, Marunîler, Kıptîler ve Katolik Rumlardan; Ortodokslar: Gregoryenler, Nasturîler, Yakubî Süryaniler, Melkitler ve Mandeîler’den; Museviler ise: Rabbanîler, Karaitler ve Samirîler’den meydana gelmekteydi.⁵

II. Mehmet fetihten sonra Rum, Ermeni patrikleri ile Yahudi hahambaşısının İstanbul’da oturmalarını gerekli bulmuş, akâbinde Rum Ortodokslarının lideri Gennadios’un patrikliğini onaylamış, Bulgar ve Sırp kiliselerini de İstanbul’a bağlamıştır. 1461’de Ermeni Patrikhanesi kurularak Bursa metropoliti Ovakim patrik seçilmiş; arkasından Süryanî, Habeş, Kıptî Kiliseleri patrikliğe bağlanmıştır.⁶ Daha sonra Musevilerde bir hahambaşının başkanlığında millet olarak düzenlenmiş, Rum Ortodoks Patriğine tanınan haklar hahambaşına da verilmiştir.⁷

Osmanlı Devleti idaresi altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre milletlere ayırmış, “*idarelerini kolaylaştırmak*” için oluşturulan sisteme de “*millet sistemi*” adı verilmiştir.⁸ Böylece devlet kontrolünde işleyen bir millet sistemi, II. Mehmet’in İstanbul’u fethinden sonra kilise örgütlenmelerinde Ortodokslara, içişlerinde ve dini konularda geniş bir özerklik verilmesiyle ve bunun devlet tarafından yapılandırılmasıyla oluşmuştur.⁹ Bu hali ile millet sistemi, ehl-i zimmetin bir ahitname ile Osmanlı Devleti’nin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilât, bir hukukî varlık olmaktadır.¹⁰ Gibb ve Bowen’e göre bu sistem devletin eğitim, din ve adalet işlerini düzene sokmak için öngörülmüştür.¹¹

1 Abdü’l-Kerim Zeydan, “İslam Hukukuna Göre Zimmiler”, çev. Hasan Güleç, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1994): 431.

2 M. Macit Kenanoğlu, “Zimmi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XLIV, (2013): 438.

3 Bu sistemde Sultan’ın ana rolü millet-i hâkime olan Müslümanlara öncülük yapmak ve Tanrı’nın gölgesi olma statüsünü devam ettirmektir. Burada Müslüman milleti, “*Millet-i Hâkime*” dir. Ancak Osmanlı İmparatorluğunda milleti hâkimeyi Sünnî Müslümanlar oluşturmaktaydı. Bkz. Adem Palabıyık-Yunus Koç, “Millet-i Hâkime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. VIII, sy. 37 (2015): 421.

4 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık), 1992, 13.

5 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, (Ankara: TTK), 1996, 11.

6 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında*, 12-13.

7 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, 24.

8 İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Türkler*, c. X, (2002): 396.

9 Hikmet Özdemir, “Azınlıklar İçin Bir Osmanlı Klasiği: 1453 İstanbul Sözleşmesi”, *Osmanlı*, c. IV, (1999): 227.

10 Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, 395.

11 Evangelia Balta, “Osmanlı Devleti’nde Rum Millet ve Ekonomik Gelişmişlikleri”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (2000): 231. Osmanlı Devleti’nde “*Millet Sistemi*” ne dair tartışmalar için bkz. Nuri Adıyeke, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, sy. 60 (2014): 1-13; Gülcan Avşin Güneş, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c. I, sy. 2 (2015): 11-15.

Osmanlı Devleti'nin ana politikası, gayrimüslim tebaayı İslâm Hukuku'nun zimmet ve eman kurumları¹² çerçevesinde yönetmek olmuştur. Bu sebeple İslâm geleneği içinde ehl-i kitaba hoşgörü ile davranılmış,¹³ cizye vermek¹⁴ suretiyle devletin sınırları dâhilinde yaşamalarına izin verilerek, can ve malları devlet güvencesi altına alınmıştır.¹⁵ Bu çerçevede millet sistemi içerisinde yer alan her cemaatin iktisadî, hukukî, dinî ve kültürel gelişimleri korunmuştur.¹⁶ Bununla birlikte genel yönetim, güvenlik, maliye ve askerlik hususlarında milletlerin yetkileri sınırlandırılırken; eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet, nüfus, din ve vakıf hizmetleri alanlarındaki işler millet örgütlenmelerine bırakılmıştır. Her millet ibadetlerini tam bir serbesti içerisinde yapabilmekte; nikâh akdi, feshi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyet ile ilgili işlerini teşkilâtları vasıtasıyla yürütmekteydi. Yine evlenme, doğum ve ölümle ilgili kayıtlar millet teşkilâtları tarafından tutulmakta, kendi okullarını açma ve programlarını düzenleme yetkisi de yine cemaatlere ait bulunmaktaydı. Dinî açıdan her millet kendi inancına göre ibadetlerini tam bir serbesti içerisinde yapmakta, durumunu fermanlarla tayin ve tespit edilen ibadet yerlerinin dokunulmazlığı bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, gayrimüslim ibadethanelerine müdahale etmemiş, buraların yönetimini tamamen millet teşkilâtlarına bırakmıştır.¹⁷

Millet sistemi ile patrikhaneler açtırılarak, gayrimüslim toplulukların ve küçük kiliselerin merkezileştirilmesi ve böylece kontrolünün kolaylaştırılması istenilmiştir. Sayıları genel nüfusa oranla az olan Ermeniler için İstanbul'da bir Ermeni patrikhanesi açtırılarak, Ermenilerin dinsel merkezleri olan ve henüz II. Mehmet döneminde ülke sınırlarının dışında bulunan Kudüs ve Eçmiyazin ile bağlantılarının kesilmesi düşünülmüştür. Böylece Ermeni toplumunun devletle olan ilişkisi sağlanmış ve daha kolay kontrol edilmeye başlanmıştır. Ortodoks dünyasına sahip çıkılmakla, Katolik dünya ile ilişkisi kesilmiş ve iki kilisenin birleşme çabaları belli bir ölçüde sonuçsuz bırakılmıştır. Patrikhaneler açtırılmak ve ayrıcalıklar tanınmak suretiyle gayrimüslimlerin devlete bağlılıkları sağlanmıştır.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim İbadethanelerinin Statüsü

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere ait ibadethanelerle ilgili düzenleme ve uygulamaların kaynağını, İslâm Hukuku'nun zimmîlerle ilgili hükümleri ve uygulamaları oluşturmuştur.¹⁹

İslâm hukukunda bir beldedeki gayrimüslim ibadethanelerinin statüsü, beldenin sulhen veya unveten (fetih yoluyla) İslâm hâkimiyetine girişine bağlı olarak değişmiştir. Sulhen teslim olan

12 Eman, pek çok manalar ifade etmekte olup; himaye etmek, emniyet vermek, yardım etmek, teslim almak manalarına gelir. Devletler hukukunda ise “*düşmana emniyet altında olduğuna dair verilen söz veya yapılan işaret*” anlamında kullanılan bir tabirdir. Harp sırasında eman istendiğinde, eman verilen şahıs zimmi ise cizye öder. Eman verilmesine ya imam veya onun temsilcileri olan müminler müsaade eder. Bkz. Aydın Taneri, “Türk Tarihinde ‘Eman’ Kurumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XVII, sy. 28 (1995): 165.

13 Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Hoşgörü”, *Türkler*, c. X, (2002): 400-420.

14 Ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Kocaoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*, (Ankara: Berikan Yayınevi), 2018.

15 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında*, 7-8.

16 Kenanoğlu, “Zimmi”, 438.

17 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, 33-35; Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında*, 22.

18 Yavuz Ercan, “Türkiye’de Azınlık Sorununun Kökeni (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gayrimüslimler)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 20 (2006): 3-4.

19 Hz. Muhammed’in Medine vesikası ile Yahudilere dinlerini serbestçe yaşama hakkı tanıdığı ve bu çerçevede Necran Hıristiyanları’yla yapmış olduğu zimmet anlaşması ile onlara ait mâbetlerin Allah’ın ve Resulü’nün koruması altında olduğunu belirttiği bilinmektedir. Bkz. Mehmet Akman, “Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İlam Araştırma Dergisi*, c. I, sy. 2 (1996): 133.

şehirlerde gayrimüslim ibadethanelerinin muhafaza edilmesi genel bir kural olmakla beraber, hükümdarın yeni bir kilise veya havra yapımına izin verdiği durumlar da söz konusudur.²⁰ Diğer taraftan Müslümanlar tarafından yeni kurulan şehirlerde kilise ve havra yapımının caiz olmadığı İslâm fukahâsı arasında hâkim olan görüştür.²¹ Şehirlerden uzakta gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı köylerde ise yeni ibadethane inşa edilebileceği görüşü yaygındır.²²

İslâm Hukuku'na göre unveten (fetih yoluyla) ele geçirilen şehirlerde bulunan kilise ve havralar da yıkılmaz ve tahrip edilmezdi. Ancak bunların ibadethane olarak bırakılıp bırakılmayacağı konusu tartışmalıdır. Yeni kilise ve havra yapımına ise hiçbir şekilde müsaade edilmeyeceği yaygın olan görüştür. Yeni kiliselerin yapılması konusundaki Osmanlı uygulamalarını ferman ve kanunnâmelerden de takip etmek mümkündür. Nitekim II. Mehmet fetihten hemen sonra Galatalılara verdiği ahidnâmesinde “*ayinlerini ve erkânlarını üslûp üzerine yerine getirsinler, çan çalmasınlar*” dedikten sonra “*bunlar dahi yeni kilise yapmayalar*” şeklinde ferman buyurmuştur.²³ Hanefî fikhına göre hükümdar, kilise ve havraları ibadethane olarak bırakabileceği gibi camiye çevirebilir²⁴ ya da mesken olarak kullanılmasına karar verebilirdi. Ayrıca hükümdar gayrimüslimlerin ellerinde bırakılan ibadethanelerin tamirine ve yeniden inşasına izin verme yetkisine de sahipti. Bununla birlikte ibadethanelerin başka yere nakledilmesi yasaktı.²⁵ Ebu's-Suud Efendi ise sonradan yapılan kiliselerin yıkımını, ilgili yerde Cuma Namazı kılınması ile ilişkilendirmiş; Müslüman ve gayrimüslimlerin karma olduğu köylerde mescit bulunması halinde sonradan inşa edilen kiliselerin yıkılması gerektiğine hükmetmiştir.²⁶ Nitekim Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi de vermiş olduğu bir fetvasında “*Ahalisi Müslüman ve gayrimüslim olan bir beldenin içinde gayrimüslimler bir kilise ihdas (inşa) eyleseler, hâkim söz konusu kiliseyi yıkmaya kâdir olur mu? el-Cevap: Olur*”

-
- 20 Akman, “Kilise ve Havraların”, 134; Muharrem Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din Ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yi Ali Efendi Örnekleme”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 13 (2009): 78; Aşkın Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl. 2, sy. 16 (2014): 39.
- 21 Kılıç’ın Molla Hüsrev’in Dürerü’l-Hükkâm fi Şerh-i Gururü’l-Ahkâm adlı eserinden vermiş olduğu bile gide: “*Dar-ı İslâm’da bâ, kenise, ve beyt-i nar ihdas edilemez. Yıkılmış olan mabetlerini yeniden yapmaları caizdir*” denilmiştir. Bkz. Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe”, 78.
- 22 Akman, “Kilise ve Havraların”, 135; Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra”, 37-39. Kılıç’ın Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi’den aktardığı fetvada şöyle denilmektedir: “*Ahalisi zimmiler olan bir adada (cezire) sultanın izni ile oturan gayrimüslim taifesi adada bir kilise ihdas/inşa etmek isteseler bunlara şer’an men olunur mu? el-Cevap: Olunmazlar*”. Yine benzer bir fetvada ise şöyle denilmektedir: “*İslâm beldelerinden uzak olup etrafında Müslümanlar bulunmayan ve ahalisinin tümü gayrimüslim olan karye (köy) ahalisi kilise yapmak isteseler men olunmak lazım mıdır? el-Cevap: Değildir*”. Bkz. Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe”, 78.
- 23 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. I, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı), 1990, 477; Mahmut H. Şakiroğlu, “Fatih Sultan Mehmed’in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIV, sy. 25 (1983): 218-219; Akman, “Kilise ve Havraların”, 138.
- 24 Ayasofya Kilisesi’nin camiye çevrilişi ile ilgili olarak bkz. Said Öztürk, “İstanbul’un Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye Çevrilişi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 14 (2003): 133-142. Eyice’nin tespitlerine göre İstanbul’da cami ve mescide çevrilen kilise sayısı 40 civarındadır. Bkz. Semavi Eyice, “İstanbul’da Kiliseden Çevrilmiş Cami Ve Mescidler Ve Bunların Restorasyonu”, *Vakıf Haftası Dergisi*, sy. 7 (1990), 279.
- 25 Akman, “Kilise ve Havraların”, 135-137; Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra”, 38.
- 26 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Su'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yi Ebussu'ud Efendi*, (İstanbul: Şule Yayınları), 1998, 165-166.

hükmünde bulunmuştur.²⁷

Gayrimüslim ibadethanelerinin tamiri konusunda idarenin vereceği izin öncesi, ehl-i örfün keyfi müdahalesini önlemek için konuya ilişkin fetva talep etme uygulaması da söz konusu olmuştur. Yine yıkılan bir mabedin yerine “vaz-ı kâdimi” üzere yeniden inşasına izin verildiği gibi buna benzer bir fetvada ibadet mahallinin müştemilâtını oluşturan yerlerin de tamiri bu kapsama dâhil edilmiş ve koruma altına alınmıştır. Nitekim bununla ilgili bir fetvada: “*Bir beldenin gayrimüslimleri beldelerinde harap olan bir kiliseyi hiçbir ziyade yapmaksızın aslına uygun olarak tamir etseler ehl-i örf taifesinden Zeyd, mücerret tamir edildi diye kiliseyi yıkarım demeye kadir olur mu? el-Cevap: Olmaz*” denilmiştir. Yine benzer bir fetvada ise şöyle denilmektedir: “*Bir mahallede bulunan eski bir manastırın odaları tamire muhtaç olduğunda o manastırın rahipleri odaları hiçbir ziyade yapmaksızın vaz-ı kâdimi üzere tamir etseler ehl-i örf taifesinden Zeyd, mücerret tamir edildi diye odaları yıkarım demeye kadir olur mu? el-Cevap: Olmaz*” hükmünde bulunulmuştur.²⁸

Diğer yandan ibadet yerlerine aslında olmayıp sonradan yapılacak olan köşk, gölgelik, duvar gibi eklentilerin yasal olmadığı ve yıktırılabilceği de görüş olarak benimsenmiştir. Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi konuyla ilgili bir fetvasında şu hükmünde bulunmuştur: “*Bir beldedeki gayrimüslimler o beldede bulunan kâdim kiliselerin içinde yeni bir köşk, gölgelik ve kilisenin dışarısında duvar bina ve ihdas eyleseler, hâkim bu şekilde yapılan binaları yıkmaya kâdir olur mu? el-Cevap: Olur*”.²⁹ Görüldüğü üzere mabetlerin tamiri ve inşası konusunda temel şart olarak “*aslına uygunluk*” ilkesi öne sürülmüştür.

Osmanlı Devleti’nin kilise ve havralar konusundaki resmî politikası, Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Bu yönde önemli adımlar atılmakla birlikte Tanzimat’ın ilk evresinde kilise ve havra hukukundaki geleneksel uygulamalar ve şer’î uygunluk, ilâm ve fetva alınması usulü devam etmiştir. Islâhat Fermanı’nın 11, 13 ve 14. maddeleri ile gayrimüslimlere ait ibadethaneler konusu yeniden ele alınarak gayrimüslimlerin kilise, havra, manastır ve mektep inşa ve tamiri konusundaki kısıtlamalar kaldırılmıştır. Böylece kilise, havra, okul, hastane, mezarlık vb. cemaat müesseselerinin asıl şekilleriyle tamir edilmesi süreci kolaylaştırılmış ve yenilerinin yapımına izin verilmiştir. Ancak yenilerinin yapımı, Sultanın iznine bırakılmıştır. Nüfusu karma olan yerlerde yeni kilise, havra, mektep vs. yapımında mülkî makamlardan herhangi bir mahzûr olup olmadığı konusunda görüş alınması da usul olarak benimsenmiştir. Ayrıca, nüfusu karma olmayan yerlerde dini ayinlerin zahiren ve alenen icrasında tam serbestlik sağlanmıştır.³⁰

XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tosya Kazasının Genel Durumu

Tosya Meryemana Kilisesi ve müştemilâtından bulunan Rum Mektebi’nin tamiri meselesine geçmeden önce XIX. yüzyılın son çeyreğinde Tosya kazasının genel durumu hakkında bilgi vermek çalışmanın bütünlüğü açısından uygun olacaktır.

Tosya kazası Kastamonu’nun güney doğusunda olup, vilâyet merkezine dönemin şartlarına göre (1869-1903) on iki saat mesafede bulunmaktadır.³¹ Doğusunda İskilip ve Sivas vilâyetine bağlı Hacıhamza kazası, kuzeyinde Kastamonu’nun Akkaya ve Kuzyaka nahiyeleri ile Taşköprü kazası, batısında Çankırı’nın (Kengri) Koçhisar (İlgaz) nahiyesi ve güneyinde İskilip kazasının bir

27 Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe”, 79.

28 Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe”, 79-80.

29 Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe”, 80.

30 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında*, 56.

31 *Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi*, Defa 12, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1297 (1880), 85-87. Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi bundan sonraki dipnotlarda KVS olarak gösterilecektir.

kısmı ile Çankırı'nın (Kengri) Yapraklı (Tuht) nahiyesi yer alır. Ilgaz dağlarının güney doğu eteklerinde ve iki tepe arasında kurulu bulunan kazanın etrafı, bağ ve bahçelerle çevrilidir.³²

Tarihi çok eski devirlere dayanan Tosya kazası³³ Mermerdirek, Harsandönü, Kuzyaka ve Akçakavak köylerinin, Dilkişah köyüne nakil ve ilâvesiyle teşekkül etmiştir.³⁴ 1869-1870 tarihleri arasında bugünkü İskilip³⁵ ve 1869-1894 yılları arasında ise Kargı³⁶ ilçeleri Tosya'ya bağlı birer nahiye konumundadır. 1869-1903 yılları arasında kazanın yönetimi: kaymakam, naip, müftü, mal müdürü ve tahrirat kâtibinden oluşmaktadır.³⁷

Tosya kazası 1869 tarihinde 17 mahalle ve 18 köyden oluşmakta iken,³⁸ 1903 tarihinde kazanın 16 mahalle ve 46 köyden³⁹ ibaret olduğu görülmektedir. 1869'da İskilip ve Kargı nahiyeleri dâhil olmak üzere 24.975 olan kaza nüfusu,⁴⁰ 1903 yılında 26.095'e ulaşmıştır.⁴¹

Kentin genel dokusuna baktığımızda kazada 1869 tarihinde 66 cami ve mescit, 1 kütüphane, 6 hangâh ve zaviye, 45 İslâm Sıbyan Mektebi, 2 han, 5 hamam, 2616 hane ve 405 dükkân bulunurken;⁴² 1903 tarihinde ise 79 cami ve mescit, 1 kütüphane, 2 medrese, 8 hangâh, 1 hükümet dairesi, 1 askerî dairesi, 1 telgrafhane, 783 dükkân, 1 kilise, 22 han, 5 hamam, 45 değirmen, 4 fabrika, 1 bedesten, 21 debbağ hane, 28 çeşme⁴³ ve 4.591 hanenin⁴⁴ bulunduğu görülmektedir. Bu bilgiler bize 1869-1903 tarihleri arasında kazanın gerek demografik gerekse resmî ve gayr-i resmî müessese ve kurumlar bakımından önemli ölçüde geliştiğini ve büyüdüğünü göstermektedir.

Kazanın 805.000 dönümlük ormanlık alanlarında kara ve sarıçam ile meşe ağaçları bulunur. Toprak mahsulleri arasında: buğday, arpa, siyez, fiy, burçak, kernik, afyon, yonca, üzüm, patates,

-
- 32 *KVS*, Def'a 12, 100-102. Bugünkü modern coğrafi bilgilere göre Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz Bölümü içerisinde yer alan Tosya şehri, 41° 01' kuzey enlemi ile 34° 03' doğu boylamı arasında yer almakta ve idarî olarak Kastamonu iline bağlı olan aynı adlı ilçenin merkezliğini yapmaktadır. Tosya Ovası'nın kuzey kenarında bulunan Tosya, kaynağını Ilgaz dağlık silsilesinin devamı olan Gâvur dağlarından alarak kuzeyden Devrez Çayına katılan Kurudere'nin vadisi içerisinde yerleşmiştir. Bkz. Ünal İbret, "Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Bir Anadolu Şehri: Tosya (Kuruluşu ve Gelişmesi)", *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 8 (2003): 54-55.
- 33 Tosya kazası 1860 yılına kadar Kengri (Çankırı) sancağına bağlı iken, 1861 tarihinden itibaren Kastamonu vilâyetine bağlanmıştır. Tosya, ikinci sınıf bir kaza merkezidir. Bkz. Salim Kaynar, *Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri'nde Tosya Kazası (1869-1903)*, (İstanbul: Tosya Belediyesi), 2011, 208. Bilindiği üzere kazaların resmî anlamda mülkî idare birimi haline gelmeleri esasen 1842'de Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye kararı ile olmuştur. Bu tarihte sancaklara kaymakam atanırken, kazalara eşraf-ı hanedandan birinin müdür atanması öngörülmüştür. Ancak 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nden sonra kazaların başına kaymakamlar atanmaya başlamıştır. Bkz. Mehmet Boztepe, "Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren Merkezîyetçilik Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 36 (2013): 1; Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. II, sy. 1 (2011), 41.
- 34 *KVS*, Def'a 19, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1314-M. 1896, 417; *KVS*, Def'a 20, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1317-M. 1899, 292; *KVS*, Def'a 21, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1321-M. 1903, 321.
- 35 *KVS*, Defa 1, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1286 (1869), 87.
- 36 *KVS*, Defa 17, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1311 (1893), 180.
- 37 *KVS*, Def'a 1, 41; *KVS*, Def'a 21, 191.
- 38 *KVS*, Def'a 1, 119.
- 39 *KVS*, Def'a 21, 322.
- 40 *KVS*, Def'a 1, 107.
- 41 *KVS*, Def'a 21, 379.
- 42 *KVS*, Def'a 1, 102.
- 43 *KVS*, Def'a 21, 322.
- 44 *KVS*, Def'a 20, 176.

çeltik, pamuk, tütün, ketre, sebze ve meyve; sanayi mamulleri arasında: tiftik ve yünden kuşak, çorap, kırmızı ve siyah sahtiyan, kilim, yerli kirpasi ve kıldan çuval; ticaret malları arasında ise pirinç, tiftik, çorap, kuşak, yaş ve kuru üzüm yer alır.⁴⁵

Tosya Meryemana Kilisesi ve Rum Mektebi'nin Tamiri Meselesi

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin tasarrufunda bırakılan kilise, havra ve manastırların tamiri hususunda verilen fetvalarda çoğu kez ilgili ibadethanelerin zaman içinde "müşrif-i harab" veya "mail-i inhidam" olmasından bahsedilmiş ve "vaz '-ı kadîmi üzere"; "ke'l-evvel; vaz '-ı kadîmden asla bir nesne ziyâde etmeksizin" ya da "vaz '-ı kadîmi üzere bilâ-terfi' ve lâ tevsi'" tamirine izin verilmiştir.⁴⁶

Bu konuda şer'î şerife uygunluğun yanı sıra idarenin gayrimüslim ibadethanelerine ilişkin belirlediği genel kâidelere ve yazışma kurallarına uyulması beklenmiş ve bu hususta hassas davranılmıştır. Tamiri ya da yeniden inşası düşünülen gayrimüslim kilise, mektep, hastane vb. için yapılacak başvurularda ise genelde aşağıdaki hususların göz önünde bulundurulması istenilmiştir:

1. Osmanlı Devleti'nde gerek yerli cemaat-i gayrimüslime ve gerek teba'a-i ecnebiye tarafından müceddeden kilise, mektep ya da hastane yapılmak istenirse veya bir mahallin kabristana dönüştürülmesi gerekiyorsa; bunların, vücuda getirileceği mahaldeki cami ve mescitlere uzaklığı nedir? Hâl'en ve istikbâl'en bir mahzûr var mıdır?
2. Yapılacak olan müessesatın ihdâs edileceği arsalar hangi teba'adan kime aittir? Mülk veya vakıf ya da arazi-i mirîye midir? Kıymet-i sahası ne miktardır? İnşa kılınacak mebânînin veya müştemilâtının var ise her birinin tûl, arz ve irtifa'ı itibariyle miktarı nedir? Mebânî kaç kapı, pencere ve odayı şâmil olacaktır?
3. Mebânî-i merkûme hangi cemaate mensuptur? Orada, o cemaatten ne kadar hane ve nüfus mevcûttur? Mesarif-i inşaiyesi ne suretle kimler tarafından tesviye edilecektir?
4. Tevsi'an ve tecdiden inşasına müsaade talep olunan mebânî-i mevcûde ruhsat-ı resmîye-ye merbût mudur, değil midir? Merbût olduğu halde hangi tarihte ruhsat alınmıştır? Vuku bulacak tevsi'at ve ilâvatın takribî tûl, arz ve irtifa'ı ve bunların adaları zirâ itibariyle ne miktardır? Mezkûr adalar kimlerin uhdesindedir? Mülk veya vakıf yahut arazi-i mirîye- midir? Nev'ine göre bedel-i öşr yahut mukatta ve icare-i zemine merbût mudur? Merbût ise miktarları ve arsaların kıymet-i sahaları nedir?
5. Bahse konu müessesât mensup oldukları cemaatler namına istida olunduk da bunların devletçe usulen tasdiki ve ruhsat-ı resmîyeye rabtı muamelesi icra edilmiş midir? Hakiki müessis ve müdürleri ve mutasarrıf-ı hazıraları kimlerdir? Hangi teba'adandır? Müştemilâtı nedir? Gerek Müessesât-ı mezbûrenin gerek müştemilâtı olan mebânînin ayrı ayrı tûl, arz ve irtifa'ileri ne miktardır? İşgâl eyledikleri arsalar kaçar zirâdir. Mülk veya vakıf ya da arazi-i mirîye midir? Nev'ilerine göre bedel-i öşr, mukatta veya icare-i zemine merbut buldukları takdirde, miktarları ve arsaların kıymet-i hazıraları nedir? Müştemilât, müessesat-ı asliyenin hariç ya da dâhilinde midir? Akar mıdır?

45 KVS, Def'a 12, 100-102; KVS, Def'a 13, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1298 (1881), 103-105; KVS, Def'a 14, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1299 (1882), 112-114; KVS, Def'a 15, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1306 (1889), 329-331; KVS, Def'a 16, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1310 (1892), 391-393; KVS, Def'a 17, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1311 (1893), 170-172; KVS, Def'a 18, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1312 (1894), 203-204; KVS, Def'a 19, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1314 (1896), 417-420; KVS, Def'a 20, 292-294; KVS, Def'a 21, 321-323.

46 Düzdağ, Şeyhülislâm Ebu's-Su'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre, 168.

6. Ruhsat verilmiş emâkin mektep, hastane ve eczane ise bunlar hangi cemaatten şakird ve hasta kabul etmektedir? Kabul olunanlardan mu'accelât esmanı alınmakta mıdır?

Tamiri ya da yeniden inşası düşünülen kilise, mektep, hastane vb. için yapılacak olan müra-caat yukarıda bahsedilen altı maddeden hangisi ile alâkadar ise ilgili maddeye dair soruların eksiksiz olarak cevaplandırılması ve gerekli olan tetkikattan sonra idare meclisi mazbatasına, mevcut mebâninin hey'et-i umûmiyesini gösteren harita ve arsaların tasarruf senetleri ve kuyûd-ı kâdimesi ile muamelesi tamamlanan ve havale edilen evrakın tevdî tarihlerini haiz cetvelin eklenmesi gerekmektedir.⁴⁷ Buna göre cemaatler tamir olunacak veya yeni yapılacak kilise veya okul için patrikhane aracılığı ile devlete müracaat etmekteydiler. Konu Şûra-yı Devlet tarafından incelendikten sonra öngörülen ölçülerin dışına taşmamak kaydıyla izin verilmekteydi. Ayrıca tamir edilecek kilise, okul veya hastane hangi vilâyette ise o vilâyetin valisine, zaman zaman da vali ile beraber sancak mutasarrıfına konunun iletilerek patrikhanenin izin talebi belirtildikten sonra kilisenin ne-reye, hangi ölçülerde yapılacağı (duvar kalınlıkları, yüksekliği, genişliği, kaç pencereye olacağı, kaç kapılı olacağı vs.) ve ahşap mı, kârgir mi olacağı, yapılacak masrafın nerelerden temin edileceği hususlarına açıklık getirilmesinin mahallince araştırılması istenilmekteydi.⁴⁸

Meryemana Kilisesi ve müştemilâtından olan Rum Mektebi, Tosya kazasının Rumiyân Mahallesi⁴⁹ de denilen Çatma Mahallesi'nde bulunmakta, gerek kilise gerekse mektep Rum cemaati tarafından idare olunmakta idi.⁵⁰ Meryemana Kilisesi'nin ne zaman kurulduğuna dair herhangi bir kayda tesadüf olunamamışsa da kilisenin "kâdim olduğu"⁵¹ anlaşılmaktadır. Kilise müştemilâtından olan Rum Mektebi'nin ise 1865'te yapıldığı tahmin edilmektedir. Nitekim 8 Kasım 1911 (16 Za. 1329) tarihli bir belgede, Rum Mektebi'nin 46 sene önce kurulmuş olduğuna dair bilgi vardır.⁵² 1869 tarihli 1 Numaralı Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde de Tosya kazasında bir kilise ile bir Gayrimüslim Sıbyan Mektebi'nin bulunduğu belirtilmektedir.⁵³

Meryemana Kilisesi'ne dair ilk belge Nisan/Mayıs 1849 (C. 1265) tarihli Tosya kazasında yapılacak Rum Kilisesi'ne dair icrası muktezî muamelât hakkında Çankırı muhassıllığına gönderilen hükümdür. Belgeden anlaşıldığına göre Tosya'da bulunan Rum cemaati tarafından Meryemana Kilise'nin "murûr-ı zaman ile müşrif-i harab" olmasından bahisle, "bâ-arzuhal-ı istid'a olunarak", kilisenin "tamir ve termîmi" talep edilmiştir. Bunun üzerine Rikâb-ı Hümâyun Kapucubaşılardan ve Çankırı Muhassılı Tahir'e, Tosya kazası naibi ve müftüsüne hitabıyla gönderilen hükümde zikr olunan kilisenin kâdim olduğundan bahisle tamirinin tembih edildiği; marifet-i şer-i şerife, meclis ve belde mimarı tarafından gerekli olan keşfin yapılarak kilisenin bir kâğıda resmedilerek tûl ve arzının gösterilmesi ve istenilen bilgilerin bir mazbata ile gönderilmesi istenilmiştir.⁵⁴

Görüldüğü üzere Nisan/Mayıs 1849 (C. 1265) tarihli ilk belgede Meryemana Kilisesi'nin yeniden inşasına dair bir ibare yer almamakta, aksine "tamir ve termîmi" hususuna değinilmektedir.

47 BOA, ŞD.1692.3.10 (29 Z. 1330).

48 Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri Ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri' nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 9 (1998): 160-161.

49 BOA, ŞD.1692.3.9 (29 Z. 1330).

50 BOA, ŞD.1692.3.12 (29 Z. 1330).

51 BOA, C.ADL.92.5494 (29 Z. 1265).

52 BOA, ŞD.1692.3.9 (29 Z. 1330).

53 *KVŞ*, Def'a 1, 102.

54 BOA, C.ADL.92.5494 (29 Z. 1265).

Kilisenin tamirine dair Nisan/Mayıs 1849 (C. 1265) tarihli bu ilk belge ile yine kilisenin yeniden inşasının talep edildiği 18 Şubat 1891 (9 B. 1308) tarihine kadar Meryemana Kilisesi ile ilgili herhangi bir kayda tesadüf edilememiştir. Buradan hali hazırda mevcut olan Meryemana Kilisesi'nin muhtemelen 1849 ve bunu takip eden yıllarda tamir gördüğü, bununla birlikte 42 yıl aradan sonra kilisenin tekrar harap olmasından dolayı yeniden inşasının gündeme geldiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan 18 Şubat 1891 (9 B. 1308) tarihinden itibaren Meryemana Kilisesi ile ilgili yapılan yazışmalar gözden geçirildiğinde belgelerde geçen “kilisenin teçdiden bina ve inşasına”,⁵⁵ “kilisenin teçdiden inşasına”,⁵⁶ “kilisenin teçdiden inşası için”,⁵⁷ “kilisenin müceddeden inşasına”,⁵⁸ “Tosya kazasında müceddeden inşa olunan Rum Kilisesi'nin”,⁵⁹ ve “Tosya kazasında tevsi'an inşa olunan Rum Kilisesi”⁶⁰ ifadeleri bize, Meryemana Kilisesi'nin bu tarihten itibaren yıkılarak yeniden inşa edildiğini göstermektedir.

Uygulamada kiliselerin tamiri ve yeniden inşasına engel teşkil edecek bir durumun olup olmadığı mahallinden sorulmakta, şayet bir mani yoksa izin verilmektedir. Burada kiliselerin hukukî statüsünde de bahsedildiği üzere inşa işinin “ma'rifet-i şer'i şerife” muhalif olmaması ve “mi'mar-ı belde ma'rifetiyle yapılacak olan keşif”⁶¹ ile kilisenin plân, kroki veya haritasında gösterilen tül, arz ve irtifa ölçülerine riayet edilmesi⁶² aranan şartlardandı. Diğer yandan tamir olunan ya da eskisinin yerine yenisi inşa edilen kiliselerde daima aslına uygunluk aranmış, kâide ve nizâmlara uyulması beklenilmiştir. Nitekim Meryemana Kilisesi'nin tamirine izin verilen Nisan/Mayıs 1849 (C. 1265) tarihli hükümde de “aslîyesi üzere tamir ve termîmi” nin yapılması ve “nizamına tevfikân” hareket edilmesi istenildiği⁶³ gibi, 1891 (H. 1308) tarihinden itibaren belgeler takip edildiğinde Meryemana Kilisesi'nin “bâd-el hedm”⁶⁴ (yıkıldıktan sonra), “eski kilisenin temelleri üzerine”⁶⁵ ve belirtilen “tertip ve esas üzerine teçdiden inşasına”⁶⁶ izin verildiği görülmektedir.

Rum Patrikliği Meryemana Kilisesi'nin yeniden inşası için bir istida ile başvuruda bulunarak,⁶⁷ kilisesinin zamanla harap olan binasının yıkılarak tülen 28 (21,2 m), arzen 18 (13,6 m) ve irtifa'en 14 zirâ⁶⁸ (10,6 m) ölçülerinde, 300 adet Osmanlı lirası keşif bedeli kilise sandığından karşılanmak üzere, kârgir olarak yeniden inşasını talep etmiş, bu talep üzerine Divan-ı Hümâyun Kalemi'nden 18 Şubat 1891 (9 B. 1308) tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nin görüşü sorul-

55 BOA, ŞD.2576.6.1 (05 S. 1309).

56 BOA, ŞD.2576.6.2 (05 S. 1309); BOA, ŞD.2618.53.1 (05 M. 1311).

57 BOA, A. {DVNSKLS.d.03 (29 Z. 1317).

58 BOA, ŞD.2576.6.3 (05 S. 1309); BOA, ŞD.2576.6.4 (05 S. 1309).

59 BOA, ŞD.2618.53.2 (05 M. 1311).

60 BOA, ŞD.2618.53.3 (05 M. 1311).

61 BOA, C.ADL.92.5494 (29 Z. 1265).

62 BOA, İ.ŞD.111.6662 (09 RA. 1309); BOA, A. {DVNSKLS.d.03 (29 Z. 1317).

63 BOA, C.ADL.92.5494 (29 Z. 1265).

64 BOA, ŞD.2576.6.1 (05 S. 1309).

65 BOA, ŞD.2576.6.2 (05 S. 1309); BOA, ŞD.2576.6.3 (05 S. 1309); BOA, A. {DVNSKLS.d.03 (29 Z. 1317); BOA, ŞD.2618.53.1 (05 M. 1311).

66 BOA, ŞD.2618.53.4 (05 M. 1311).

67 BOA, ŞD.2576.6.2 (05 S. 1309).

68 Arşun/arşın Farsça olup dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder. Arapça'sı zirâ'dır. Bina arşını veya zirâ-ı mi'mârî denilen ölçü birimi 1841'de resmî olarak 1 arşın 75,7738 cm olarak standarda bağlanmış daha sonra yuvarlatılarak 75,78 cm olarak kabul edilmiştir. Bkz. , “Arşın”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. III, (1991): 411-413.

muştur.⁶⁹

23 Şubat 1891 (14 B. 1308) tarihinde ise Adliye Nezareti'nden Kastamonu vilâyetine gönderilen bir yazıda inşa olunacak olan Meryemana Kilisesi'nin eski temelleri üzerine mi yoksa başka bir mahalle mi yapılacağı; arazi ilâve olunmak gerekirse alınacak arazinin vakıf mı yoksa mülk mü olacağı; vakıf ise mülk bir mahal ile değiştirilip değiştirilmeyeceği, Tosya kazasında Rumlara ait başka bir kilisenin olup olmadığı, gerek Rumların gerekse cemaat-i sairenin hane ve nüfus miktarının ne kadar olduğu bilgilerinin Nezarete iletilmesi istenilmiştir. Kastamonu vilâyetinden Tosya kazası İdare Meclisi mazbatasına istinaden 13 Temmuz 1891 (6 Z. 1308) tarihinde verilen cevabî yazıda ise kilisenin eski temelleri üzerine inşa edileceği; tûlen 10,5 (7,9 m) ve arzen 4,5 (3,4 m) zirâlık bir alanın asıl kiliseye ilâve olunacağı, kilise ve havalisinin vakıf ya da mülk arazi olup olmadığına dair herhangi bir kayda rastlanmadığı, Tosya kazasında 70 hanede 250 Rum ve 25 hanede 35 Ermeni nüfusun bulunduğu⁷⁰ ve kilisenin inşası için herhangi bir mahzûrun bulunmadığı bildirilmiştir.⁷¹

Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden 5 Ağustos 1891 (29 Z. 1307) tarihinde Sadarete yazılan bir yazı ile yeniden inşa olunacak Meryemana Kilisesi'ne ilişkin Kastamonu vilâyetinden gönderilen mazbata sunulmuş,⁷² mazbata Divan-ı Hümayûn Kalemî'nde müzâkere edilmiştir.⁷³ Daha sonra Şurâ-yı Devlet'e havale olunan mazbata, Dâhiliye Dairesi'nde okunmuş ve onay için padişaha arz edilmiştir.⁷⁴ Tosya Meryemana Kilisesi'nin yeniden inşası için gerekli olan irâde-i seniyye 22 Mart 1892 (22 Ş. 1309) tarihinde çıkmıştır. İrâde-i seniyyede vali, müftü ve naipten kilisenin inşası için gerekli yardımların gösterilmesi, bununla birlikte "*beyan olunan tûl ve arzı zirâ'ilerini tecavüz itmek*" ve "*bu vesile ile kimesneden cebren akça toplatılmamak*"⁷⁵ hususlarında dikkatli olunması istenilmiştir. Kastamonu vilâyetine gönderilen bir yazı ile de kilisenin inşası için "*müsaade-i seniyye-i hazret-i padişahî buyrulduğu*"⁷⁶ bildirilmiştir.

Görüldüğü üzere Meryemana Kilisesi'nin yıkılan eski binasının ölçüleri arzen 13,5 zirâ (10,2 m) ve tûlen 17,5 zirâdır (13,2 m). Yine yeni yapılacak olan kiliseye arzen 4,5 zirâ (3,4 m) ve tûlen 10,5 zirâlık (7,9 m) bir alanın ilâve edilmesi söz konusudur. Böylece yeni kilisenin tûlen 28 zirâ (21,2 m) ve arzen 18 zirâ (13,6 m) ebatlarında olacağı anlaşılmaktadır. Yeni kilise binası, eskisinin temelleri üzerine ve kârgir olarak yapılacak, keşif bedeli olarak belirlenen 300 Osmanlı lirası, kilise sandığından karşılanacak ve bu münasebetle halktan herhangi bir akçe toplanmayacaktır.

Bu çerçevede inşasına başlanan ve yapımı büyük oranda tamamlanan Meryemana Kilisesi'nin önüne tûlen 5,5 zirâ (4,1 m) ve arzen 10,5 zirâ (7,9 m) ölçülerinde kadınlara mahsus bir bölmenin yapılan keşif sonrasında ilâve edildiğinin anlaşılması sorun teşkil etmiştir. Nitekim 25 Ocak 1893 (7 B. 1310) tarihli bir yazıda, Tosya kazası Mahalli İdare Meclisi'nce tanzim edilen mazbatasında kilise önüne ahşap olarak ilâve olunan bu kısımdan "*hiçbir günâ bahs ve beyan edilmediği*", her ne

69 BOA, ŞD.2576.6.1 (05 S. 1309).

70 Karpat 1881/1882 ve 1883 nüfus sayımlarına göre Tosya kazasındaki Rum nüfusu 256 kadın, 255 erkek olmak üzere toplamda 511 verir. Aynı tarihlerde kazadaki Ermeni nüfus hakkında ise bilgi verilmemiştir. Bkz. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), 2003, 178.

71 BOA, ŞD.2576.6.2 (05 S. 1309).

72 BOA, ŞD.2576.6.4 (05 S. 1309).

73 BOA, ŞD.2576.6.3 (05 S. 1309).

74 BOA, İ.ŞD.111.6662 (09 RA. 1309).

75 BOA, A.ŞD.VNSKLS.d.03 (29 Z. 1317); BOA, ŞD.1692.3.14 (29 Z. 1330).

76 BOA, İ.ŞD.111.6662 (09 R. 1309).

kadar eski kilisenin önünde ilâve olunan kısımdan daha küçük bir korkuluğun mevcut olduğu ifade edilmişse de bu durumun “*mucib-i tereddüte*” neden olduğu bildirilmiştir.⁷⁷ Tosya kazası Mahalli İdare Meclisi’nce alınan ve 23 Şubat 1893 (6 Ş. 1310) tarihli bir yazı ile Kastamonu vilâyetine bildirilen kararda ise eski kilisede “*hâl’en ve şeklen şimdikine nisbet kabul etmeyecek derecede*” yağmurdan korunmak için tahta perdeden bir korkuluğun bulunduğu, kilisenin “*hitam-ı inşasına az bir şey kalmış iken*”, şimdi ise tûlen 5,5 zirâ (4,1 m) ve arzen 10,5 zirâ (7,9 m) ebadında eskisinden daha büyüğünün her nasılsa yapılmış olduğu, ilâve olunan bu mahallin ise “*ferman-ı âli haricinde bulunduğ*”, bununla birlikte bir mahzurunun da olmadığı belirtilmiştir.⁷⁸ Kaza İdare Meclisi gayrimüslim azaları ise karara şerh düşerek korkuluk ya da çıkıntı olduğu söylenen mahallin zaten kadınlara mahsus bir mahal olduğunu, inşaat esnasında İdare ve Belediye Heyetlerinin hazır bulduklarını ve ferman-ı âli haricine çıkılmadığını ifade etmişlerdir. Kastamonu vilâyetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 28 Mart 1893 (10 N. 1310) tarihli bir yazı ile her ne kadar ilâve edilen kısım kilise dâhilinde bulunuyor olsa da Hristiyan azaların ilâve kısmın resmî ruhsatta belirtilen ölçülerin dışına çıkılmadığı şeklindeki beyanlarının “*kabule şayan olamayacağı*” belirtilmiştir.⁷⁹

Adliye ve Mezahib ile Dâhiliye Nezaretlerinin yapılan ilâvenin yıkılmasının uygun olmayacağı şeklindeki görüşleri,⁸⁰ daha sonra Divan-ı Hümâyû’nda müzakere olunmuştur.⁸¹ Divan-ı Hümâyûn tezkeresi Şurâ-yı Devlet Dâhiliye Dairesi’nde okunmuş ve ilâve edilen kısmın yıkılmasının doğru olmayacağı ve durumun Kastamonu vilâyetine bildirilmesi istenilmiştir.⁸²

Bu arada Kilise ile ilgili son hadise yapılan va’az kürsüsünün yeri ve inşası hususunda ki ihtilâftan dolayı 31 Ocak 1894 (24 B. 1311) tarihi akşamında Hristiyan ahali arasında cereyan eden olaylardır. Hristiyan ahali arasında ortaya çıkan hadiselerden dolayı Papas Panayot tarafından Rum Milleti Meclisi Riyaseti durumdan haberdar edilmiş, İnebolu’da bulunan metropolit Tosya kazasına hareket etmiştir. Va’az kürsüsü hadisesi fazla büyümeden zabıta marifetiyle sona erdirilmiştir.⁸³

Bütün bu anlatılanlardan sonra Meryemana Kilisesi’nin yeni binasının 1894’te tamamlandığı kabul edilebilir. Kilisenin inşası devam ederken 1893 tarihinde kaza Rum cemaati tarafından kilise müştemilâtından bulunan ve 1865’te yapılan Rum Mektebi’nin zamanla “*müşrif-i harab*” olmasından dolayı,⁸⁴ yeniden inşasının gündeme getirildiği görülmektedir. Tosya Rum cemaati muhtemelen kilisenin inşasından sonra mektebinde yenilenmesini düşünmüş olmalıdır.

“*Bu misüllü mekâtib için evvel emirde emr-i âli istihsâli usûl ve nizâmi iktizâsından*”⁸⁵ olduğundan, mektebin yeniden inşası için müracaatta bulunulması gerekmektedir. 4 Eylül 1893 (22 S. 1311) tarihinde Kastamonu vilâyetinden Tosya kazasına gönderilen bir tahrirat ile “*inşa olunacak bina resminin ve keşf-i evvel defterinin tanzim ve irsali ve mesarifatinin ne taraftan tesviye edileceğinin iş’arı*”⁸⁶ istenilmiş olduğundan, öncesinde Tosya kazası İdare Meclisi tarafından, Rum Mektebi’nin yeniden inşası için bir müracaatta bulunulduğu anlaşılmaktadır.

77 BOA, ŞD.2618.53.1 (05 M. 1311).

78 BOA, ŞD.2618.53.2 (05 M. 1311).

79 BOA, ŞD.2618.53.4 (05 M. 1311).

80 BOA, ŞD.2618.53.5 (05 M.1311); BOA, ŞD.2618.53.6 (05 M. 1311).

81 BOA, ŞD.2618.53.7 (05 M. 1311).

82 BOA, BEO.243.18208.2 (09 M.1311).

83 BOA, DH.ŞFR. 164.11.1.1 (27 C. 1311).

84 BOA, ŞD.1657.14.6 (05 S.1312).

85 BOA, ŞD.1657.14.3 (05 S.1312); BOA, ŞD.1657.14.4 (05 S. 1312); BOA, DH.MKT.151.27.2 (02 Ş. 1311).

86 BOA, ŞD.1657.14.1 (05 S. 1312).

Mektebin yeniden inşasıyla ilgili yapılan yazışmalardan 1894 yılı Ocak ayına kadar bir sonuç alınmadığı görülmektedir. Bunun nedenleri arasında tamir ve yeniden inşası düşünülen gayrimüslim kilise, mektep, hastane vb. için yapılacak başvurularla ilgili esaslara uyulmaması bulunmaktadır. Nitekim yukarıda bahsedildiği üzere Kastamonu vilâyetinden Tosya kazasına yazılan 4 Eylül 1893 (22 S. 1311) tarihli tahrirattan mektep binasına ait resim ile keşf-i evvel defterinin mazbatasına eklenmediği⁸⁷ anlaşılmaktadır. Yine bu türden eksikliklerden dolayı Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği ile Maarif Meclisi tarafından mektebe ilişkin evrakın iade olunduğu görülmektedir.⁸⁸ Bu türden gecikmeler Tosya kazası Rum Milleti Meclisi tarafından “mekâtibin bir an evvel inşasına müsaade buyrulması” için yeni bir mazbatanın hazırlanmasına neden olmuştur.⁸⁹

Adliye ve Mezahib Nezareti’nden Kastamonu vilâyetine gönderilen 3 Ocak 1894 (25 C. 1311) tarihli bir yazıda ise kilise havalisi denilen mahal ne cins arazidir, mektep kârgir mi yoksa ahşap olarak mı inşa olunacaktır, Tosya kazasında gerek Rumlar ve gerek diğer cemaat-i saireden kaç hane ve nüfus vardır, mektebin inşasına hâl’ en ve mevki’an bir mahzûr var mıdır, mektebin inşası kaç kuruşa mal olacaktır? sorularına cevap verilmesi istenilmiştir.⁹⁰ Tosya Kaymakamlığı’nın 1 Mart 1894 (23 Ş. 1311) tarihli cevabî yazısında ise mektebe ait mahallin arazi-i memlûkeden⁹¹ olduğu, Rumlar ve diğer cemaat-i gayrimüslimenin 78 hanede erkek ve kadın olmak üzere toplam 611 nüfustan ibaret bulunduğu,⁹² mektebin tûlen 18 zirâ (13,6 m) ve arzen 15 zirâ (11,3 m) ölçülerinde ve ahşap olarak inşa edileceği, masrafının ise eski mektebin enkazı dâhil olduğu halde 3000 kuruşa mal olacağı bildirilmiştir.⁹³

Tosya kazasında bulunan Rum Mektebi’nin yeniden inşasına dair son belge 24 Nisan 1894 (18 L. 1311) tarihlidir. Adliye ve Mezahib Nezareti’nden Sadarete gönderilen bu yazıda önceki yazışmalara atıfta bulunulup, “zıkr olunan mektebin inşasınca bir günâ mahzûr olmadığı”⁹⁴ bildirilmektedir. Bundan sonra mektebin yeniden inşasına dair yazışmalar kesilmiş, 22 Ekim 1911 (28 L. 1329) tarihinde bu yazışmalar yeniden başlamıştır. Bundan sonraki yazışmalarda geçen “Meryemana Kilisesi dâhilinde kâin olup mukaddemâ inşa edilmiş olan”,⁹⁵ “Meryemana Kilisesi dâhilinde kâin Rum Mektebi’nin tevsi’an imarı”⁹⁶ ve “Tosya kasabasında kâin Rum Mektebi’nin tamir ve tevsi’i”⁹⁷ ve “mukaddemâ inşa olunup bu kere ikmâlîne kıyam olunan mekteb-i mezkûrun”⁹⁸ ifadelerinden, Rum Mektebi’nin 1894 ve onu takip eden yıllarda yeniden inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

17 yıl aradan sonra 22 Ekim 1911 (28 L. 1329) tarihine gelindiğinde ise Tosya kazası Rum

87 BOA, ŞD.1657.14.1 (05 S. 1312).

88 BOA, ŞD.1657.14.3 (05 S. 1312).

89 BOA, ŞD.1657.14.6 (05 S.1312).

90 BOA, ŞD.1657.14.8 (05 S. 1312).

91 Arazi-i Melûke’de mülkiyet hükümleri geçerlidir. Malikleri bu çeşit arazi üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilir ve sahih olarak vakıf da yapabilirler. Bkz. Halil Cin, “Arazi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. III, (1991): 344.

92 Karpat 1914 sayımına göre Tosya kazasındaki Rum miktarını 680, Ermen nüfusunu ise 114 olarak verir. Bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 218.

93 BOA, ŞD.1657.14.7 (05 S.1312).

94 BOA, ŞD.1657.14.10 (05 S. 1312).

95 BOA, ŞD.1692.3.9 (29 Z. 1330).

96 BOA, DH.İD.60.13.1 (01 C. 1330); BOA, DH.İD.60.13.2 (01 C. 1330); BOA, DH.İD.60.13.4 (01 C. 1330); BOA, DH.İD.60.13.5 (01 C.1330); BOA, ŞD.1692.3.6 (29 Z. 1330); BOA, ŞD.1692.3.8 (29 Z. 1330).

97 BOA, ŞD.2817.45.4 (13 Z. 1330).

98 BOA, ŞD.1692.3.13 (29 Z. 1330).

Milleti Meclisi tarafından belediyeden alınacak ruhsat ile mektebin büyük bir odasının hâl-i hazır-daki çatısının yenilenmemesi ve genişletilmemesi şartıyla ince bir duvar ile biri muallimlere, biri kız, diğeri ise erkek talebelere ait olmak üzere üçe bölünmesine izin verilmesi ve mevcut duvarlarına sıva çaldırılması hususundaki bir mazbatayı Tosya Kaymakamlığı'na verdikleri görülmektedir. Mazbatada ayrıca, muallimler ile talebelerin mağdur olmaması için tamiratın bir an önce kanunlar çerçevesinde ikmâl ettirilmesi, ruhsat-ı resmiye muamelâtının ise sonraya bırakılması⁹⁹ istenilmiştir.

Bu talep üzerine Defter-i Hakâni İdaresi tarafından 91 numaralı Yoklama Defteri'nden yapılan tetkikatta Rum Mektebi'nin biri köy yolu, diğer taraftan Bıyıklıoğlu ve Tosa'nın Recep'in haneleri ile ayrıca yine bir yol ve Rum Milletine ait fırınlık ile çevrili olduğu anlaşılmıştır. Mahallinde yapılan keşifte ise Cingözoğlu Ali'nin hanesi ile mektebin birbirine komşu olduğu ve sınırlarının ayrılmadığı, mektebin arka tarafında ise Tosaoğlu Recep'in kızları Emine ve Ayşe ile ayrıca Bıyıklıoğlu Şakir'in hanelerinin bulunduğu, kilise ve mektebin etrafının ise bir duvar ile çevrili bulunduğu tespit edilmiştir. 27 Ekim 1911 (4 Za. 1329) tarihinde azadan Hacı Hüseyin Ağa ile kalfa Ziya Mehmet'in yapmış oldukları keşif sonucunda ise mektebin tûlen 19 zirâ (14,3 m) ve arzen 12 zirâ (9 m)¹⁰⁰ ebadında ve iki katlı olduğu, zemin katta bulunan bir odanın erkek ve üst kattaki bir odanın kız talebelere ve bir odanın da kahve ocağına tahsis edilmiş bulunduğu ve herhangi bir ilâvenin yapılmadığı, kilise ile mektebin dört bir tarafının duvar ile çevrili olduğu görülmüştür.¹⁰¹

Buradan belediyeden alınan izin çerçevesinde Rum Mektebi'nin üst katında bulunan büyükçe bir odanın tadilattan geçirildiği anlaşılmaktadır. Mektebin tamiri belediyeden alınan izin çerçevesinde gerçekleştirildiğinden, ruhsat-ı resmiye alınmadığı gerekçesiyle bir süre sonra mektebin tamiri işi hükümet tarafından men ve tatil edilmiştir. Bunun üzerine Tosya kazası İdare Meclisi, Meryemana Kilisesi Heyeti tarafından verilen arzuhâl üzerine 8 Kasım 1911 (16 Za. 1329) tarihinde bir mazbata kaleme almıştır. Bu mazbatada 46 sene önce inşa edilen mektep için ruhsat-ı resmiye alındığına dair herhangi bir kayda tesadüf olunmadığı, bununla birlikte Ağustos/Eylül 1875 (B./Ş. 1292) tarihinde İrsal Defterine Meryemana Kilisesi Mektebi diye Rum cemaati nâmına kaydedilen mahal ile şimdiki mektep hudutlarının birbirine uyduğu, mektebin hâl-i hazırda kız ve erkek talebeler için yeterli olmadığı, tamirat için belediye kalfası tarafından belirlenen 1.500 kuruşun kilise sandığından karşılanacağı, talebelerden bu münasebetle herhangi bir ücret tahsil edilmeyeceğinden bahisle gerekli olan ruhsat-ı resmiye için yeniden müracaatta bulunulmuştur.¹⁰²

Bu talep üzerine Nezaretler arasındaki yazışmalar 30 Haziran 1912 (15 B. 1330) tarihine kadar devam etmiştir.¹⁰³ Bununla birlikte yazışma kurallarına uyulmadığından ruhsat-ı resmiye alınmasında gecikmelerin devam ettiği görülmüştür. 30 Haziran 1912 (15 B. 1330) tarihinde Kastamonu vilâyetinden Adliye Nezaretine gönderilen bir yazıda; Tosya kazasında bulunan Rum Mektebi'nin tamir ve tevsi'ine dair Meclis-i İdare-i Kaza mazbatasına "*pul ilsak edilerek*" teferuatıyla beraber yeniden gönderildiği bildirilirken,¹⁰⁴ Divan-ı Hümâyün'da mütalaa olunan evrak

99 BOA, ŞD.1692.3.12 (29 Z. 1330).

100 1894 tarihinde ruhsat talebi için hazırlanan mazbatasında yeniden inşa edilmek istenen mektebin ölçüleri tûlen 18 zirâ (13,6 m) ve arzen 15 zirâ (11,3 m) olarak belirtilmiştir. Bu sebeple 1911'de yapılan keşifte mektebin uzunluğunda tûl'en 1 zirâ (75,7 cm), genişliğinde 3 zirâ (2,2 m) eksiklik olduğu görülmektedir.

101 BOA, ŞD.1692.3.12 (29 Z.1330).

102 BOA, ŞD.1692.3.9 (29 Z. 1330).

103 Bkz. BOA, ŞD.1692.3.6 (29 Z. 1330); BOA, ŞD.1692.3.7 (29 Z. 1330); BOA, ŞD.1692.3.8 (29 Z. 1330); BOA, DH.İD.60.13.1 (01 C. 1330); BOA, DH.İD.60.13.2 (01 C.1330); BOA, DH.İD.60.13.3 (1 C. 1330); BOA, DH.İD.60.13.4 (1 C. 1330); BOA, DH.İD.60.13.5 (01 C. 1330).

104 BOA, ŞD.1692.3.2 (29 Z. 1330).

“kaza-i mezbûrede kilise inşası veya tamiri için o emr-i âliye tasdir kılınmış olduğuna dair kayd ve malûmata tesadüf olunamadığından” bahisle, alındığı söylenen ferman-ı âlilerin suretleri ile kilisenin bulunduğu arsanın ölçüleri, kıymeti, ne nev’i araziden olduğu, kilisenin tül, arz ve irtifa’ının yeniden bildirilmesi istenilmiştir.¹⁰⁵ Kalfa Ziya Mehmet’in yeniden yapmış olduğu keşifte Meryemana Kilisesi ve Rum Mektebi’ne ait ölçü miktarları 17 Ekim 1912 (6 Za. 1330) tarihli keşifnâmede şöyle belirtilmiştir:

Kilisenin Miktarı

<u>Tûlen</u>	<u>Arzen</u>	<u>İrtifâen</u>	<u>Terbi’an</u>
28 zirâ (21,2 m)	18 zirâ (13,6 m)	10 zirâ (7,5 m)	486 zirâ (368,2 m)

Mektebin Miktarı

<u>Tûlen</u>	<u>Arzen</u>	<u>İrtifâen</u>	<u>Terbi’an</u>
19 (14, 3 m)	12 (9 m)	10 (7,5 m)	247 (187,1 m)

Kilise Ve Mektebin Muhit Olduğu Duvar ve Derûnunda Vâki Arsaların Miktarı

	Zirâ
Kilisenin Şarkı	200 (151,5 m)
Kilisenin Garbı	190 (143,9 m)
Kilisenin Şimâli (Mektep ile Kilise Binası)	136 (103 m)
Kilisenin Cenûbu (Kilisenin Bahçesi)	1340 (1015,4 m)

Keşifnâmede ayrıca kilise ile mektebin kıymeti 8000 kuruş,¹⁰⁶ arsasının ise arazi-i memlûke-den olduğu¹⁰⁷ belirtilmiştir.

Son olarak Tosya kazası Rum Mektebi’nin inşasının tamamlanması ve açılışının sağlanması işinin Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin 129. maddesiyle,¹⁰⁸ Rum Patrikhanesi hakkındaki hükümlere riayet olunmak şartıyla,¹⁰⁹ Meryemana Kilisesi müştemilâtından bulunan Rum Mektebinin 19 zirâ tül (14, 3 m) ve 12 zirâ arz (9 m) ve 21 zirâ itifa’ında (15,9 m) olmak üzere üst katına 2

105 BOA, ŞD.1692.3.17 (29 Z. 1330); BOA, ŞD.1689.7 (06 L. 1330).

106 BOA, ŞD.1692.3.13 (29 Z. 1330).

107 BOA, ŞD.1692.3.11 (29 Z. 1330).

108 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi 129. Madde: Özel okullar; bazı yerlerde cemaatler tarafından veya gerek Osmanlı uyruklu veya yabancı devlet uyruğunda bulunan kişilerden bir tarafından paralı veya parasız olarak kurulan okullardır. Bunların giderleri ve ödenekleri ya kurucular tarafından veya bağlı buldukları vakıflar idare edilir. Osmanlı Devleti ülkesinde bu nev’i okulların açılabilmesi için öğretmenlerinin diplomalarının bulunması, bu kurumlarda terbiye ve devletin politikasına aykırı ders kitabı okutulmaması için öğretim programı ve kitapların Maarif Nezareti veya mahalli Maarif İdaresince onaylanmış olması lâzımdır. Okul İstanbul’da açılacak ise Maarif Nezareti tarafından, vilâyetlerde açılacak ise valiler tarafından izin verilmesi şarttır. Bu üç şart bulunmadığı takdirde özel okul açılmasına ve faaliyet göstermesine izin verilmez. Aksi hareket edenler olursa kurum kapatılır. Özel okul açanların görevlendirecekleri öğretmenlerin ilgili öğretmen okulundan mezun olmaları şart olmakla beraber, bunlar için Maarif İdaresinden izin almaları lâzımdır. Bkz. Reşat Özalp-Aydoğan Ataunal, *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi), 1977, 570.

109 BOA, ŞD.1692.3.3 (29 Z. 1330); BOA, ŞD.1692.3.1.1/2 (29 Z. 1330).

oda, 1 salon ve bir kahve ocağı inşası için ruhsat verilmiştir.¹¹⁰ İrade-i seniyye'nin icrasından ise Adliye ve Mezahib Nezareti ile Maarif Nezaretleri sorumlu tutulmuştur.¹¹¹ 6 Ocak 1913 (27 M. 1331) tarihinde Maarif Nezaretinden Kastamonu vilâyetine gönderilen bir yazı ile de Tosya kazası Rum Mektebi'nin tamiri ve tevsi'i hususunda “*irade-i seniyye-i hazret-i padişahî buyrulduğu*” bildirilmiştir.¹¹²

Tosya Meryemana Kilisesi ve müştemilâtından olan Rum Mektebi'nin akıbeti hakkında 1923 yılına kadar başka bir kayda tesadüf olunamamıştır. İsmail Ergi, Rumların mübadele suretiyle kazadan ayrılmasından sonra Meryemana Kilisesi'nin üç sınıflı ikinci bir kız mektebine dönüştürüldüğüne dair bilgi aktarmaktadır.¹¹³

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim ibadethanelerinin hukukî statüsü ve bunların nasıl ve ne şekilde yeniden inşa ve tamir edileceğine dair kurallar şer'i şerife ve örfî idarenin tasarrufuna uygun olarak belirlenmiştir. Tanzimat ve Islâhat Fermanı sonrasında Sultanın izni alınmak şartıyla gayrimüslim kilise, havra, manastır ve mekteplerinin yeniden inşa ve tamiri süreci kolaylaştırılmıştır. Bu sebeple özellikle Islâhat Fermanı sonrasında yeniden inşası ya da tamiri talep edilen kilise ve mektep sayısında önemli artışın olduğu görülmektedir. Nitekim konuyla ilgili Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda da binlerce belgenin varlığı söz konusudur.

Bu çerçevede Tosya kazasında bulunan Meryemana Kilisesi ile müştemilâtından bulunan Rum Mektebi'nin tamiri ve yeniden inşasına dair sürecin, Osmanlı Devleti'nin bununla ilgili belirlemiş olduğu genel kâide ve yazışma usûllerine¹¹⁴ göre gerçekleştirildiği ve bu konuda da hassas davranıldığı görülmektedir. Nitekim Rum Mektebi'nin yeniden inşasına ilişkin mazbataya mektep binasının resmi ile keşf-i evvel defterinin ilâve edilmemesi¹¹⁵ ya da mazbatasına pul yapıştırılmaması¹¹⁶ gibi eksiklikler, evrakın iadesine ve aynı zamanda yazışmaların yeniden başlamasına sebep olan hadiselerdendir. Bununla birlikte özellikle Rum Mektebi'nin tamirine ilişkin yazışmaların Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda bulunduğu yıllara tesadüf etmesine rağmen sürdürülmesi, Osmanlı Devleti'nin olaya bakışımı ve verdiği ehemmiyeti göstermesi bakımından önemlidir.

Ayrıca kiliselerin ve mekteplerin yeniden inşası hususlarında Osmanlı Devleti'nin uygulanana gelen genel teamüllere riayet ettiği, bu konuda da titiz olduğu görülmektedir. Nitekim kâdim olduğu üzere ve aslına uygun olmayarak yapılan pek çok kilise, havra ve mektepler ile izinsiz yapılan ilâve kısımların yıktırıldığına dair birçok örnek mevcuttur. Bu münasebetle Tosya kazası Meryemana Kilisesi yeniden yapılıırken, eski kilisede bulunan bir korkuluğun kadınlara mahsus bir bölüm halinde ve daha büyükçe inşa edilmesi sorun teşkil etmiş, bununla birlikte müsamaha gösterilerek bu ilâve kısım yıktırılmamıştır. Bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsüne örnek olması bakımından önemlidir.

Diğer taraftan Tosya kazası Mahalli İdare Meclisi'nde gerek Meryemana Kilisesi gerekse Rum Mektebi'nin tamiri ve yeniden inşasına ilişkin olumlu kararların alınarak buna ilişkin tanzim

110 BOA, DH.İD.30.39.2 (27 M. 1331).

111 BOA, MF.İBT.409.76 (27 M.1331).

112 BOA, MF.İBT.409.76 (27 M. 1331).

113 İsmail Ergi, “Tosya'nın Kültür Durumu”, *Tosya Aylık Fikir ve Aktualite Dergisi*, c. I, sy. 2 (1974): 2.

114 Bkz. BOA, ŞD.1692.3.10 (29 Z. 1330).

115 Bkz. BOA, ŞD.1657.14.1 (05 S. 1312).

116 Bkz. BOA, ŞD.1692.3.2 (29 Z.1330).

edilen mazbatanın üst makamlara sevk edilerek gerekli girişimlerde bulunulması, toplam 611 nüfustan ibaret bulunan Rum ve sair gayrimüslim tebaa ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin normal ve olumlu olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

T. C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

ŞD (Şûrâ-yı Devlet), 2618.53; 2576.6; 1692.3.14; 1689.7; 2817.45; 1657.14.

İ.ŞD (İrade Şûrâ-yı Devlet), 111.6662.

BEO (Bâb-ı Âlî Evrak Odası), 4130.309718; 332.24887; 243.18208; 358.26848.

C.ADL (Cevdet Adliye), 92.5494.

DH.MKT (Dahiliye Mektubî Kaleni), 2019.58; 151.27.

DH.İD (Dahiliye İdare), 30.39; 60-13.

DH.ŞFR (Dahiliye Şifre Kalemî), 164.11.

İ.MF (İrade Maarif), 21.2.

MF.İBT (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî), 409.76.

A. {DVNSKLS.d. (Bâb-ı Âsafî Kilise Defterleri), 03.

Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 1, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1286 (1869).

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 12, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1297 (1880).

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 13, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1298 (1881).

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 14, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1299 (1882).

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 15, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1306 (1889).

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 16, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1310 (1892).

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 17, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1311 (1893).

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, Defa 18, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1312 (1894).

Kastamonu Vilâyet Salnâmesi, Def'a 19, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1314 (1896).

Kastamonu Vilâyet Salnâmesi, Def'a 20, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1317 (1899).

Kastamonu Vilâyet Salnâmesi, Def'a 21, Kastamonu Vilâyet Matbaası, H. 1321 (1903).

İnceleme-Araştırma Eserler

Adıyeye Nuri, "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar Ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, sy. 60 (2014): 1-13.

Akgündüz Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri*, c. I, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990.

Akman Mehmet, "Kilise Ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İlam Araştırma Dergisi*, c. I, sy. 2 (1996): 133-144.

"Arşın", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. III, (1991): 411-413.

Avşin Güneş Gülcan, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı Ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal Ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c. I, sy. 2 (2015): 1-30.

Balta Evangelia, “Osmanlı Devleti’nde Rum Millet Ve Ekonomik Gelişmişlikleri”, *Osmanlı Devleti’nde Din Ve Vicdan Hürriyeti*, (2000): 229-248.

Bozkurt Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin Ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK, 1996.

Boztepe Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Taşra Yönetimini Şekillendiren Merkeziyetçilik Yaklaşımı Ve Günümüze Etkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 36 (2013): 1-14.

Cin Halil, “Arazi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. III, (1991): 342-346.

Düzdağ M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebu’s-Su’ud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu’ud Efendi*, İstanbul: Şule Yayınları, 1998.

Ergi İsmail, “Tosya’nın Kültür Durumu”, *Tosya Aylık Fikir ve Aktualite Dergisi*, c. I, sy. 2 (1974): 2-3.

Eryılmaz Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.

Eyice Semavi, “İstanbul’da Kiliseden Çevrilmiş Cami Ve Mescidler Ve Bunların Restorasyonu”, *Vakıf Haftası Dergisi*, sy. 7 (1990): 279-291.

Gençoğlu Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. II, sy. 1 (2011): 29-50.

Güler Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri Ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’ nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 9 (1998): 160-161.

İbret Ünal, “Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Bir Anadolu Şehri: Tosya (Kuruluşu Ve Gelişmesi)”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 8 (2003): 53-82.

Karpat Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), 2003.

Kazıcı Ziya, “Osmanlılarda Hoşgörü”, *Türkler*, c. X, (2002): 400-420.

Kenanoğlu M. Macit, “Zimmi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XLIV, (2013): 438-440.

Kılıç Muharrem, “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din Ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örnekleme”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 13 (2009): 63-82.

Kocaoğlu Burak, *Osmanlı Devleti’nde Cizye Vergisi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Koyuncu Aşkın, “Osmanlı Devleti’nde Kilise Ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sy. 16 (2014): 35-88.

Ortaylı İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Türkler*, c. X, (2002): 216-220.

Özalp Reşat-Aydoğan Ataunal: *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Özdemir Hikmet, “Azınlıklar İçin Bir Osmanlı Klasığı: 1453 İstanbul Sözleşmesi”, *Osmanlı*, c. IV, (1999): 220-230.

Öztürk Said, “İstanbul’un Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye Çevrilişi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 14 (2003): 133-142.

Palabıyık Adem-Yunus Koç, “Millet-i Hâkime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. VIII, sy. 37 (2015): 419-440.

Şakiroğlu Mahmut H., “Fatih Sultan Mehmed’in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIV, sy. 25 (1983): 211-224.

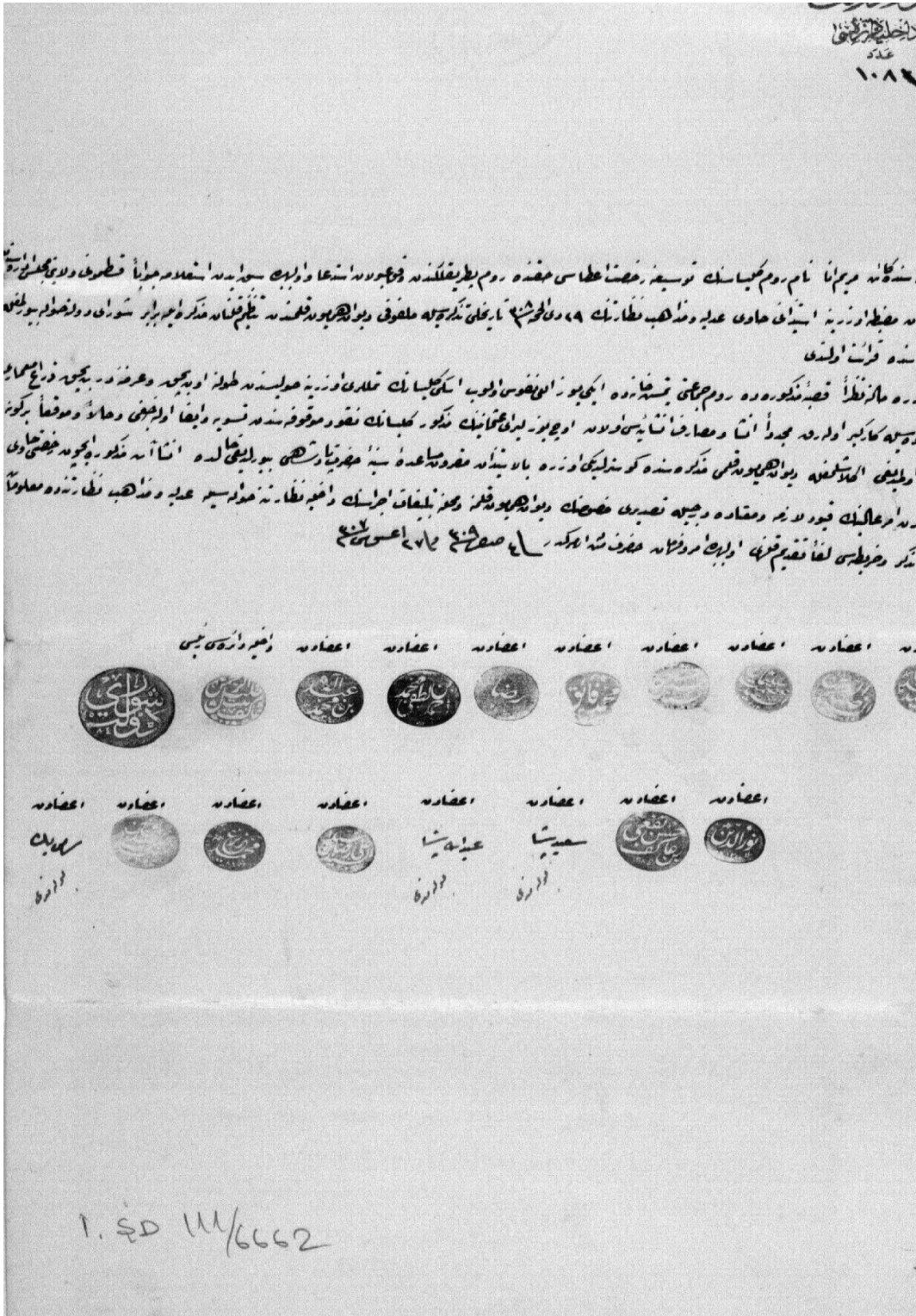
Taneri Aydın, “Türk Tarihinde ‘Eman’ Kurumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XVII, sy. 28 (1995): 165-172.

Turgut Vedat, “Osmanlı Hâkimiyetinde Aynoroz Yarımadası’ndaki Kilise Ve Manastırlar”, *Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, c. IV, sy. 2 (2016): 201-237.

Yavuz Ercan, “Türkiye’de Azınlık Sorununun Kökeni (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gayrimüslimler)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 20 (2006): 1-15.

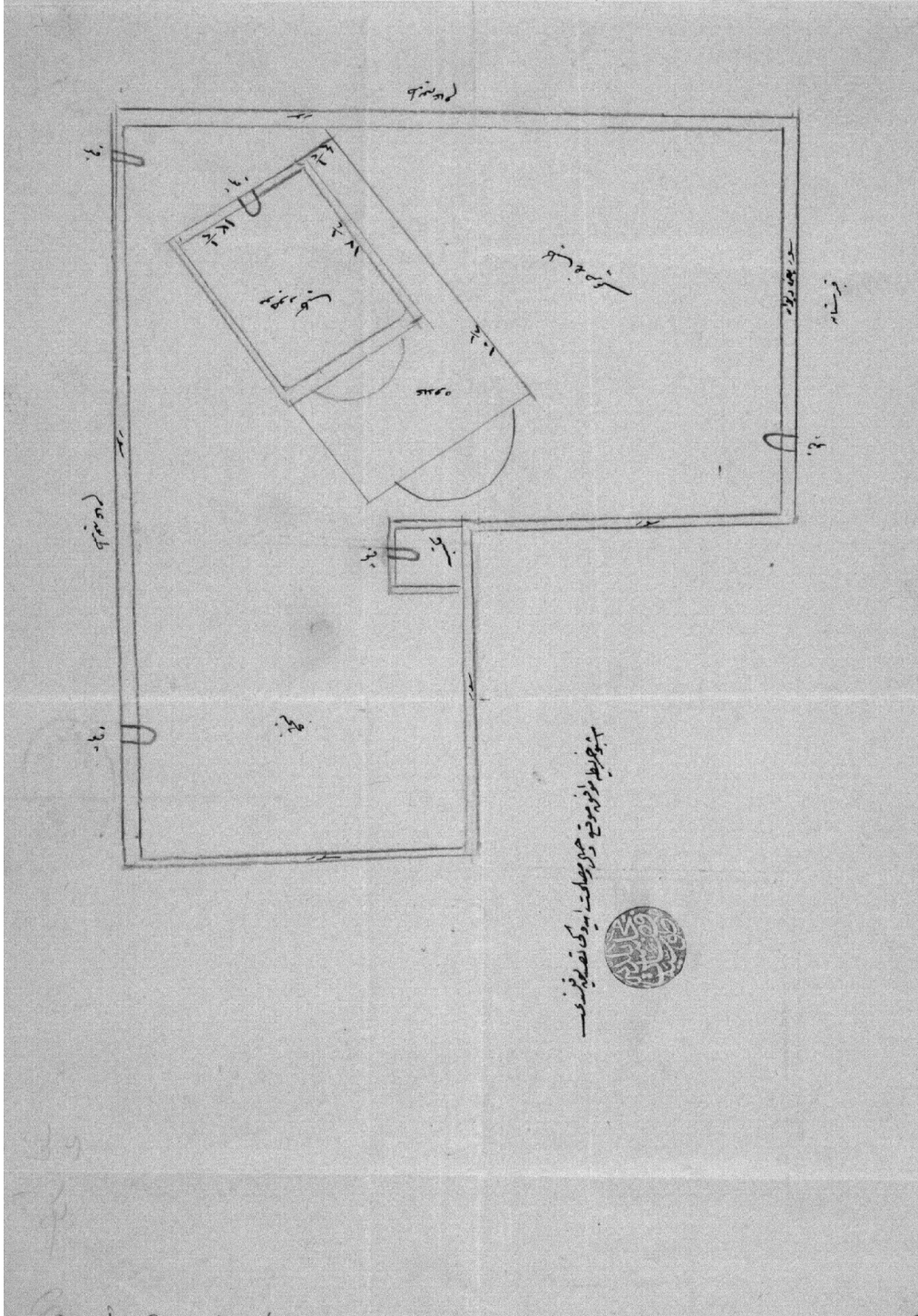
Zeydan Abdü’l-Kerim, “İslam Hukukuna Göre Zimmiler”, çev. Hasan Güleç, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1994): 431-440.

Ek 1.

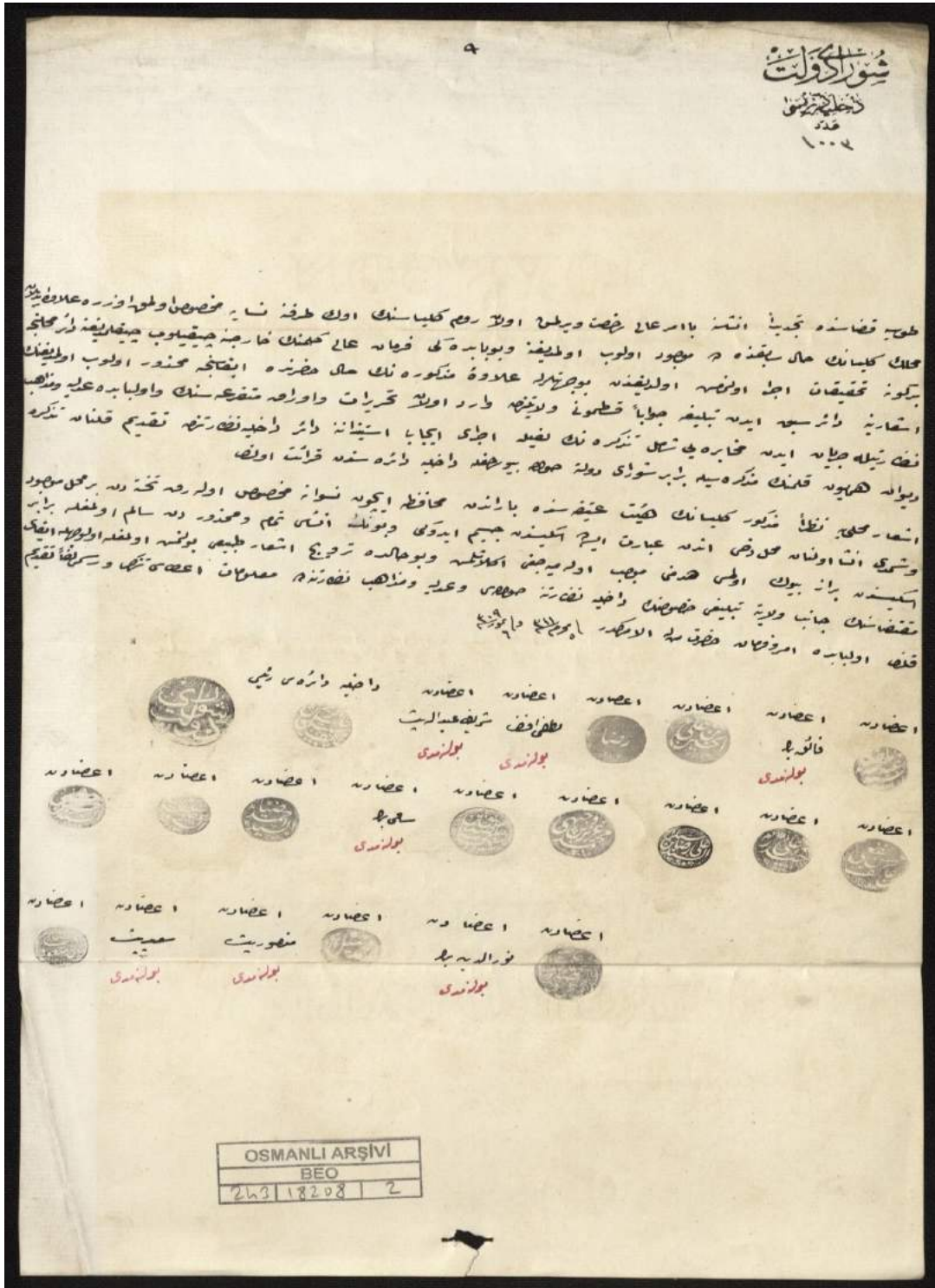
Tosya Kasabasında Kâin Meryemana Rum Kilisesi'nin İnşasına Ruhsat İtasına Dair.
BOA, İ.ŞD.111.6662 (09 Rebî'ül-evvel 1309).

Ek 2.

Tosya Kasabasında Kâin Meryemana Rum Kilisesi'nin İnşasına Ruhsat İtasına Dair.
BOA, İ.ŞD.111.6662 (09 Rebî'ül-evvel 1309).

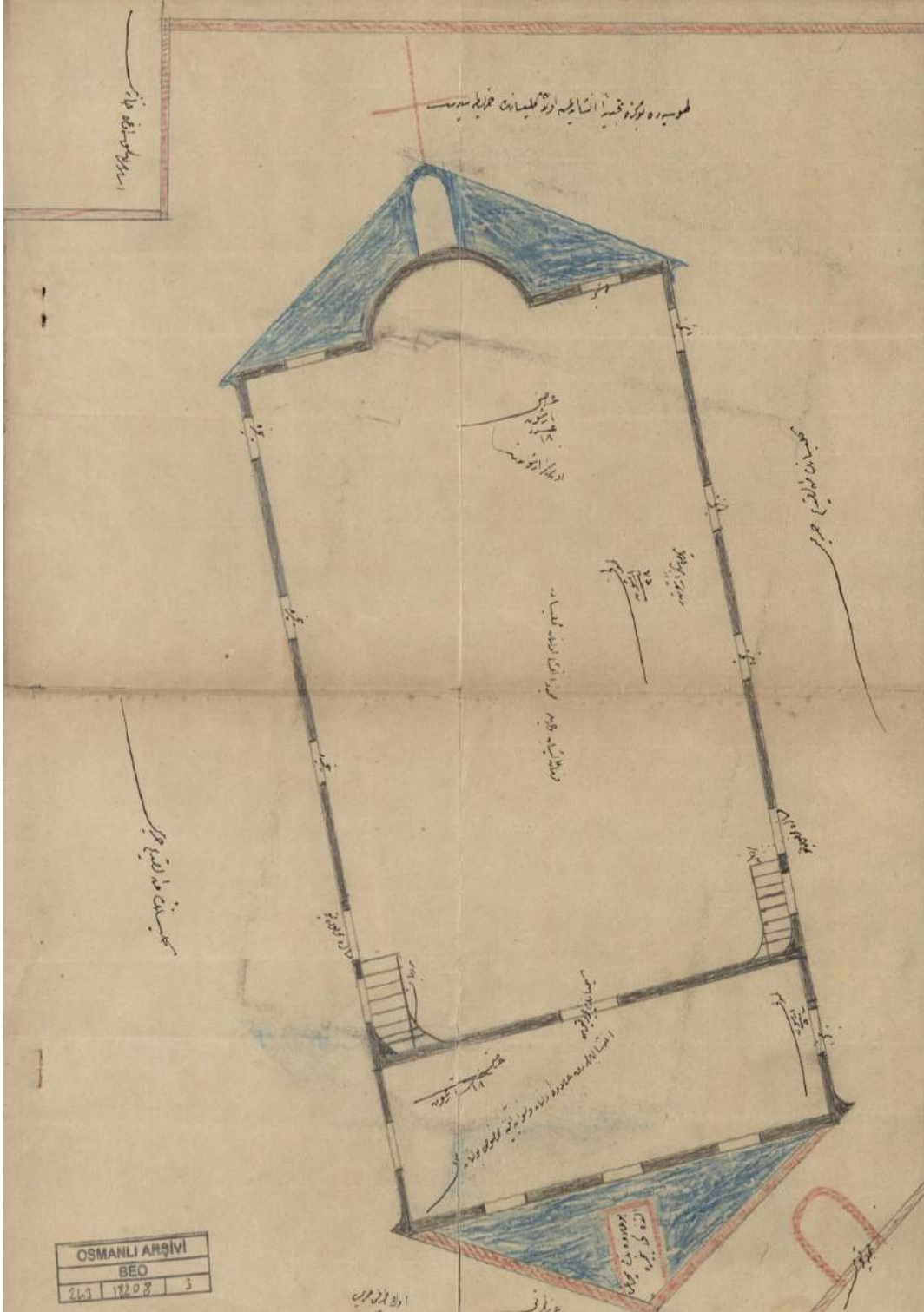
Ek 3.

BEO.000243.018208.002

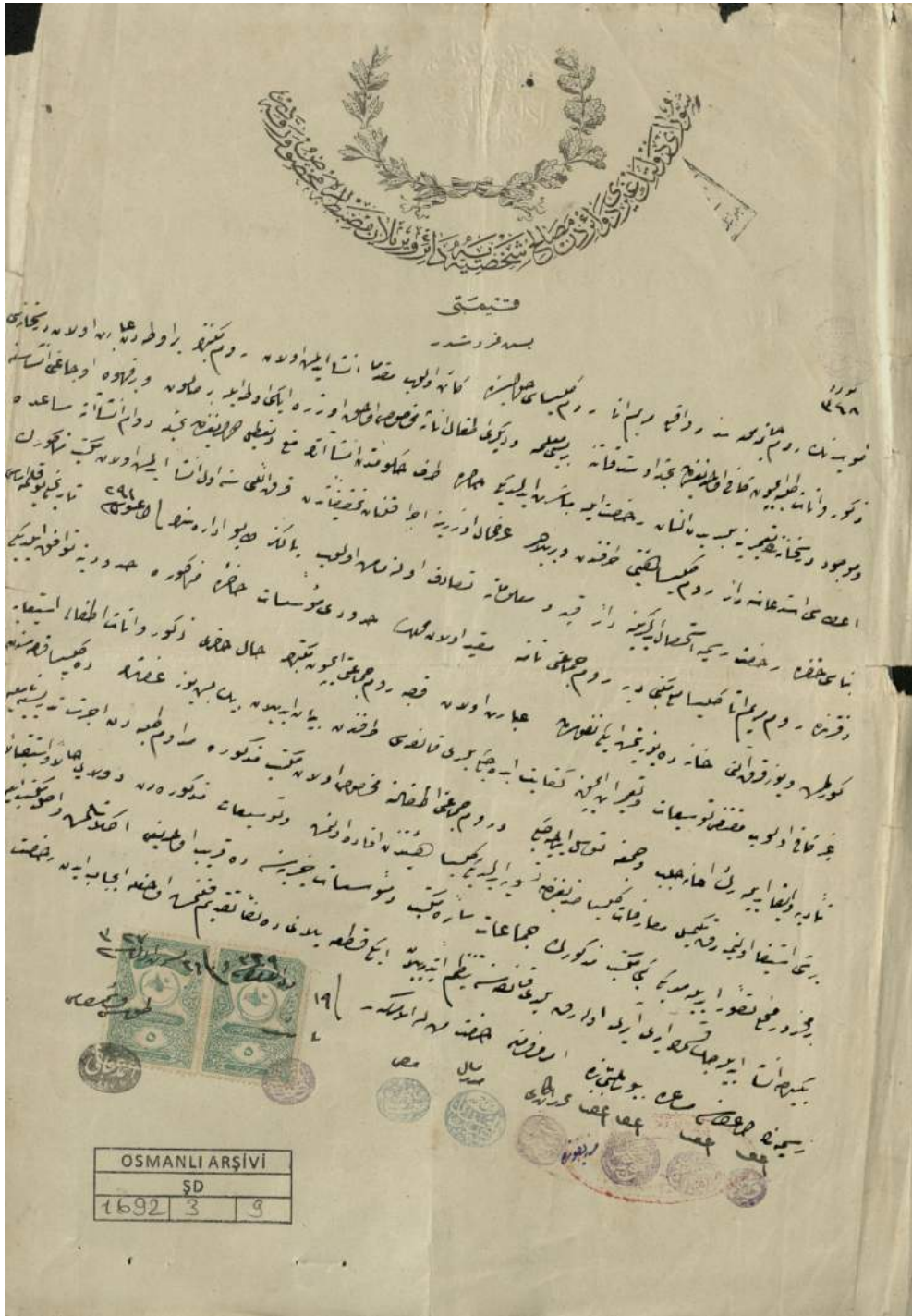
Tosya Kazasında Tecdiden İnşa Olunan Rum Kilisesine İlâvesi Lazım Gelen Mahal Hakkında.
BOA, BEO.243.18208.2 (09 Muharrem 1311).

Ek 4.

Tosya Kazasında Tecdiden İnşa Olunan Rum Kilisesine İlâvesi Lazım Gelen Mahal Hakkında.
BOA, BEO.243.18208.2 (09 Muharrem 1311).

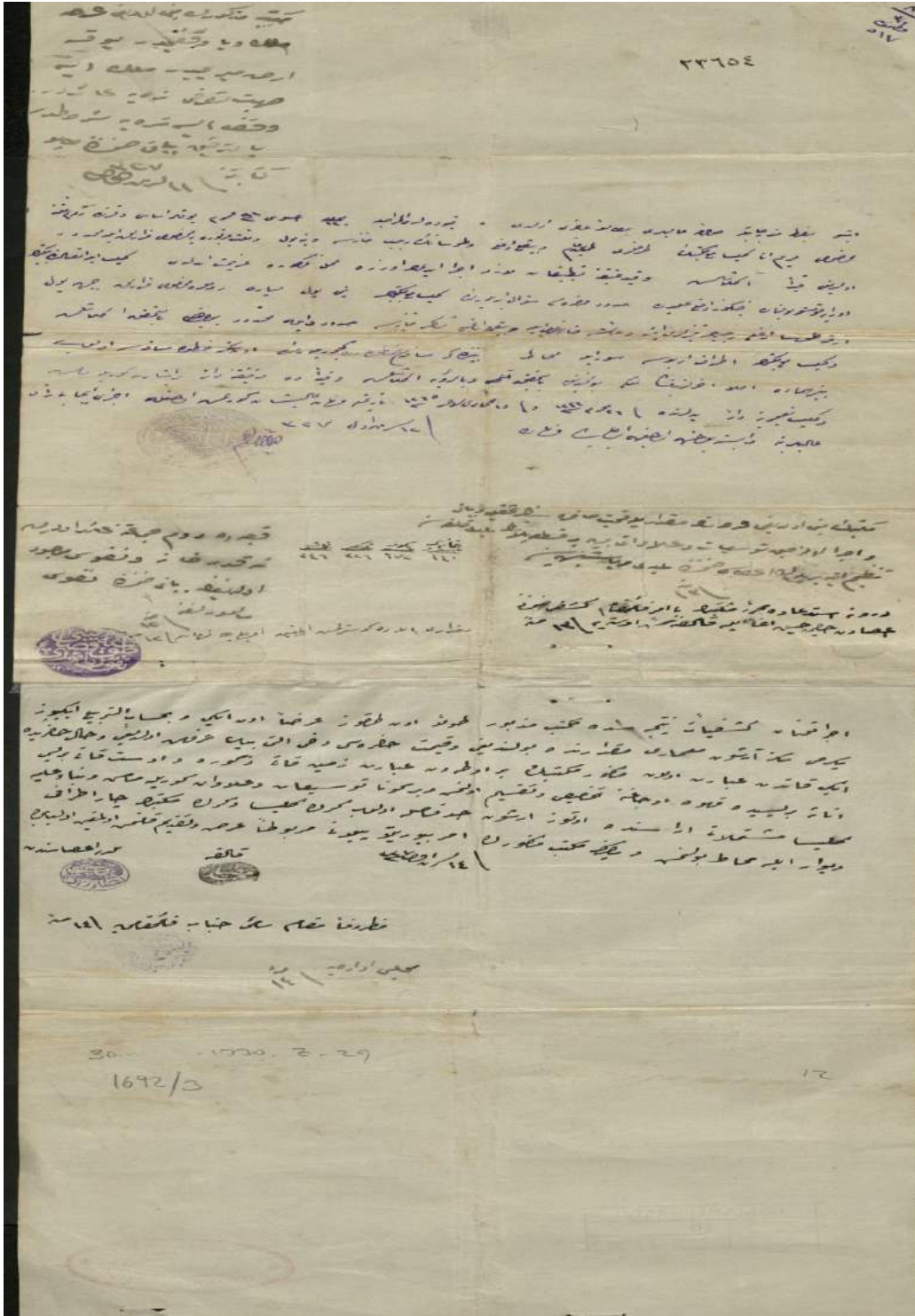
Ek 5.

Tosya Kasabasında Kâin Rum Mektebi'nin Tevsian İnşası Hakkındaki Tahkik Evrakının İrsali.

BOA, ŞD.1692.3.9 (29 Zilhicce 1330).

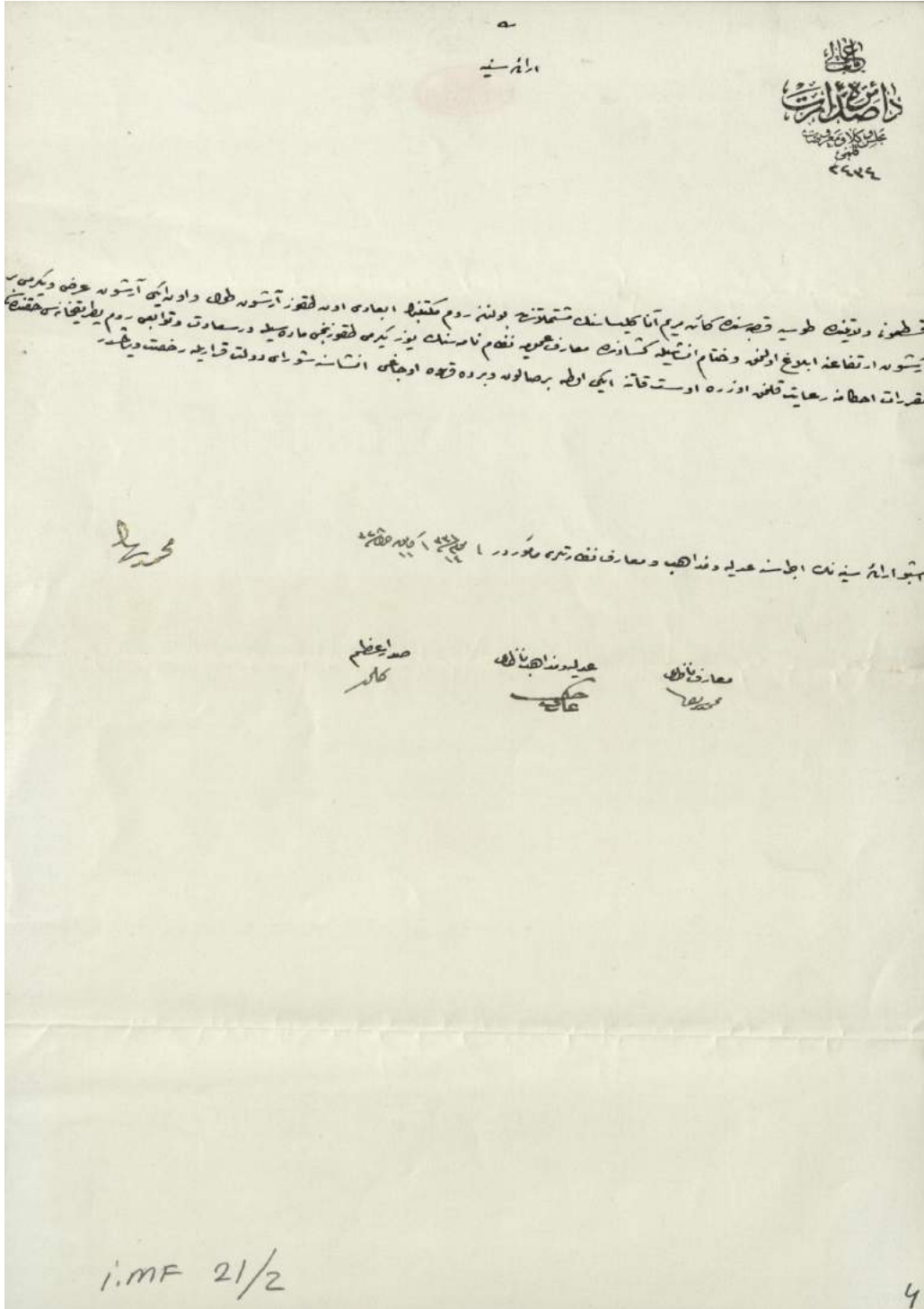
Ek 6.

Tosya Kasabasında Kâin Rum Mektebi'nin Tevsian İnşası Hakkındaki Tahkik Evrakının İrsali.

BOA, ŞD.1692.3.9 (29 Zilhicce 1330).

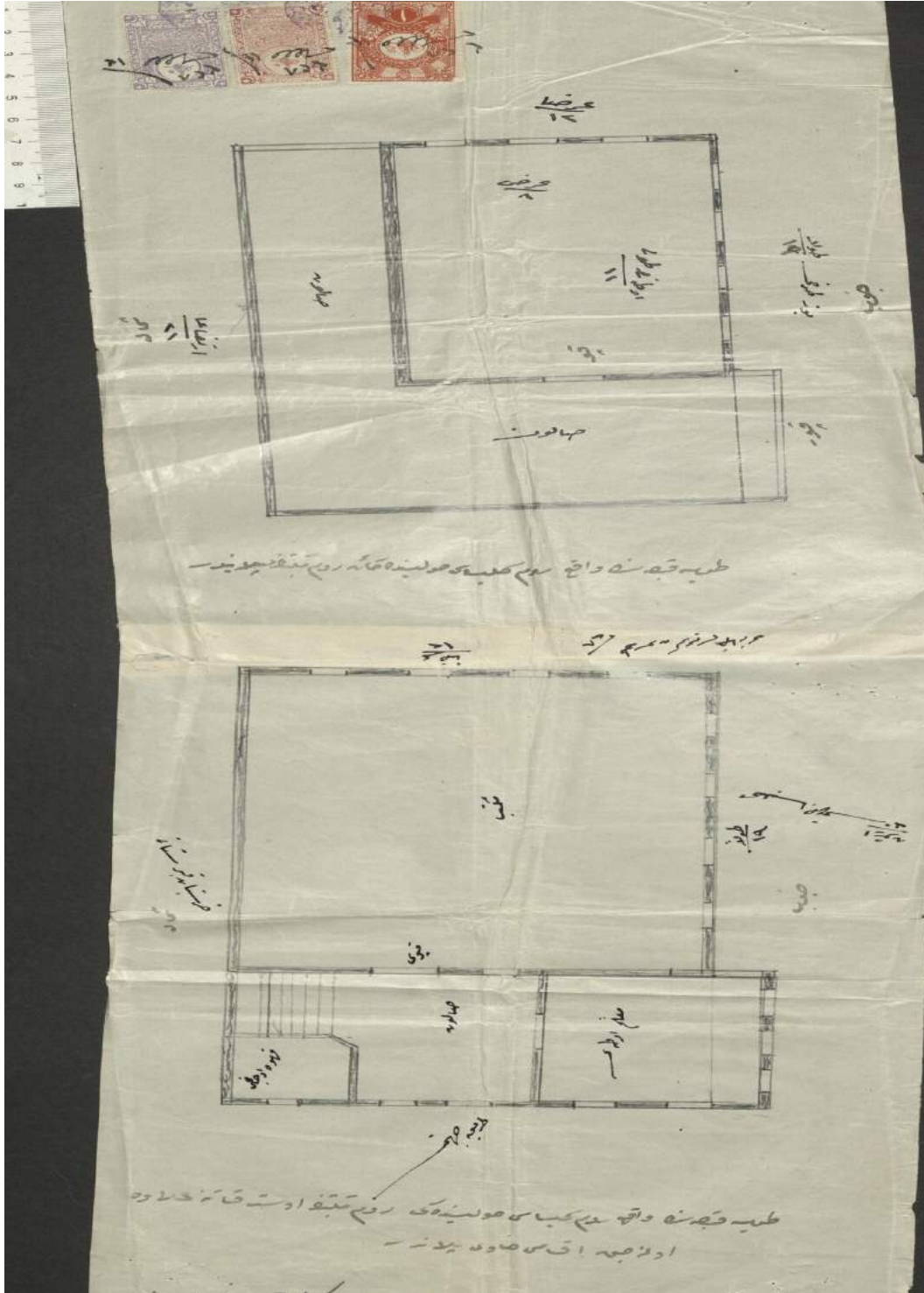
Ek 7.

Tosya Kasabasında Bulunan Rum Mektebinin Üst Katına İlaveten İnşa Kılınacak Kısmı Dair.

BOA, İMF.21.2 (14 Muharrem 1331).

Ek 8.

Tosya Kasabasında Bulunan Rum Mektebinin Üst Katına İlâveten İnşa Kılınacak Kısma Dair.

BOA, İMF.21.2 (14 Muharrem 1331).

Arş. Gör. Dr.
Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
menekse@mu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-3161>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
18/03/2020

Kabul edildi.
Accepted
22/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.705749>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Eskişehir’de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)

Cholera Epidemic in Eskisehir: Its Effects And Measures Taken (1893)

Öz

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insanlığın en çok etkilendiği felaketlerden biri olmuştur. Nitekim bu hastalıklardan biri tanesi de koleradır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ticari münasebetler, göçler, savaşlar ve hac yoluyla yayılma imkânı bulan kolera, kısa sürede küresel bir tehdit halini almıştır. Osmanlı topraklarında ilk kez 1822’de görülen salgın, gündelik hayatı uzun süre olumsuz yönde etkilemiştir. Anadolu’nun birçok yöresinde olduğu gibi Eskişehir ve çevresini de etkisini altına almıştır. 1893 yılı Ekim ayı ortasından itibaren Eskişehir’de görülmeye başlamış ve aynı yılın Kasım ayı ortasına kadar da devam etmiştir. Salgına maruz kalanlardan önemli bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Osmanlı Hükümeti, hastalığın yayılmasını engellemek için öncelikle birtakım karantina önlemleri almıştır. Daha sonra uzman doktorlar görevlendirilmiş ve gündelik hayatla ilgili birtakım tedbirler alınmasına çalışılmıştır. İlgili çalışmada, 1893 yılında Eskişehir’de kolera salgının ortaya çıkışı, salgının boyutu, meydana gelen ölümler ve devletin salgına karşı aldığı önlemler üzerinde durulmuştur. Bunu yaparken de Osmanlı Arşivi’nde muhtelif tasniflerde bulunan belgelerin yanı sıra dönemin basınından ve salgın üzerine yapılmış çeşitli çalışmalarından istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Salgın Hastalıklar, Kolera Salgını, 1893 Yılı, Eskişehir

Abstract

Epidemics have been one of the most affected disasters throughout history. Indeed, one of these diseases is cholera. The cholera, which had the opportunity to spread through commercial relations, immigration, wars and pilgrimage since the first quarter of the 19th century, quickly became a global threat. The epidemic, first seen in the Ottoman lands in 1822, had a negative impact on daily life for a long time. As in many parts of Anatolia, Eskişehir and its surroundings have taken its influence. It started to appear in Eskişehir since mid-October of 1893, continued until mid-November of the same year and a significant portion of those exposed to the epidemic died. The Ottoman Government first took some quarantine measures to prevent the spread of the disease. Later, specialist doctors were assigned and some measures were taken for daily life. In the related study, the emergence of cholera epidemic in Eskisehir in 1893, the extent of the epidemic, the deaths occurred and the measures taken by the state against the epidemic were emphasized. While doing this, besides the documents found in various classifications in the Ottoman Archive, it was benefited from the press and various studies on the epidemic.

Keywords: Ottoman State, Epidemic Diseases, Cholera Epidemic, 1893, Eskisehir

ATIF: MENEKŞE Metin , “Eskişehir’de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (52-88)

CITE: MENEKŞE Metin, “Cholera Epidemic in Eskisehir: Its Effects And Measures Taken (1893)”, **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (52-88)

Giriş

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insanlığın en çok maruz kaldığı afetlerin başında gelmiştir.¹ Deprem, yangın, sel, kıtlık vb. gibi afetler hiçbir zaman salgın hastalıkların insanlık üzerinde yaptığı tahribatin seviyesine ulaşmamıştır.² Toplumların birbirleriyle münasebetleri sayesinde yeni yayılma alanları bularak daha evvel hiç görülmedikleri alanlarda etkili olmuştur.³ Modern tıbbın gelişip bulaşıcı hastalıkların teşhis ve tedavisi sağlanıncaya kadar da insan hayatını ciddi manada tehdit etmiş ve toplu ölümlere yol açmıştır.⁴ Toplumun sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatını derinlemesine etkilemiştir.⁵

Salgın hastalıklar, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da oldukça etkili olmuştur. Büyük acılara, kitlesel ölümlere sebebiyet veren ve en fazla tahribat yapan salgın hastalıkların başında ise veba ve kolera gelmiştir.⁶ 1340'lerden 1840'lara kadar, Osmanlı'nın hüküm sürdüğü Anadolu, Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya da içine alan geniş bir bölgede görülen veba salgını⁷, özellikle XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı tebaasına musallat olan en öldürücü ve en sık rastlanan salgın olmuştur.⁸ Örneğin XVII. yüzyılda, Halil İnalçık'ın verdiği bilgilere göre İstanbul, 1625, 1637, 1648, 1653, 1673, 1765, 1792, 1812, 1837 ve 1845 ile 1847 yıllarında salgın hastalıklara karşı verdiği savaşta önemli ölçüde nüfus kaybına uğramıştır. Nitekim

- 1 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul 2001, s. 14-17.
- 2 Sacit Uğuz, "1895 Tarsus Kolera Salgını", *History Studies*, Cilt: 4, Sayı: Özel Sayı (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s. 437.
- 3 William Hardy McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alâeddin Şenel), Ankara 1985, s. 169. Örneğin Avrupa'da görülen veba, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatı derinlemesine etkilemiştir. Nüfusu azaltmış, ücretleri artırmış, kilisenin otoritesini zayıflatmış, feodalizmi yıkmış, Yahudi katliamlarını ateşlemiştir. Bkz. A. Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 68, 82.
- 4 Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 12-13.
- 5 Örneğin Avrupa'da görülen veba, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatı derinlemesine etkilemiştir. Nüfusu azaltmış, ücretleri artırmış, kilisenin otoritesini zayıflatmış, feodalizmi yıkmış, Yahudi katliamlarını ateşlemiştir. Bkz. A. Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 68, 82.
- 6 Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 41, Yıl: 2009, s. 242. 1881-1892 seneleri arasında yapılan nüfus sayımlarının ortaya çıkardığı durgunluğun sebebi, salgın hastalıklara, özelliklede koleradan meydana gelen ölümlere bağlanmıştır. Bkz. Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-93", *International Journal of Middle East Studies*, 1978, 9, s. 237-274.
- 7 Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 296, (Ağustos 2018), s. 32. (30-36) 1453 ila 1517 arasındaki veba, İstanbul'a büyük ölçüde Balkanlar'daki kervan güzergâhları ve başta Venedik olmak üzere Akdeniz'deki Avrupa liman şehirleriyle olan deniz bağlantıları aracılığıyla ulaşmıştır. 1517 ila 1570 yılları arasındaki en önemli salgınlar, ortalama üç yılda bir tekrarlayan sıklıkla 1520-29, 1533-49 ve 1552-67'de kaydedilmiştir. Bu aralıksız salgın 1578, 1586, 1587, 1597 ila 1599 arasında en yüksek noktasına ulaşmış, fakat belli ölçüde 1600'den sonra da devam etmiştir. XVII. yüzyıl boyunca en bariz biçimde 1603, 1611-13, 1620-24, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-56, 1659-66, 1671-80, 1685-95'te ve 1697'den XVIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar benzer tarzda tekrarlanmıştır. Şurası önemlidir ki her ne kadar 1713, 1719, 1728-29, 1739-43, 1759-65, 1784-86 ve 1791-92'de büyükleri gerçekleşmişse de, XVIII. yüzyıl salgınları esas itibarıyla daha hafiftir. XIX. yüzyıldaki büyük salgınlar 1812-19 ve 1835-38 arasındakilerdir. Bu tarihten sonra İstanbul merkezli büyük ölçekli veba salgını vuku bulmamıştır. Osmanlı coğrafyasında etkili olan 1453-1600 tarihleri arasındaki salgınlar için bkz. Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 1347-1600, İstanbul 2017, s. 171-255.
- 8 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), İstanbul 1997, s. 43-65.

1592 ve 1648 yılları arasında meydana gelen ve oldukça etkili olan salgınlar, günde yaklaşık olarak 1000 kişinin ölmesine neden olmuştur.⁹ XVIII. yüzyılda, sadece İzmir’de, şiddeti farklı boyutlarda olmak üzere, toplam 54 yıl veba ile geçmiş ve bu süre içinde birçok insan hayatını kaybetmiştir.¹⁰ Dolayısıyla XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar büyük çaplı kırımlara yol açan veba, sağlık alanındaki gelişmelere paralel olarak ortadan kalkarken, bu defa yerini koleraya bırakmıştır. Bu yüzyıl içerisinde belirli aralıklarla ortaya çıkan kolera, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika kıtalarını hemen hemen aynı ölçüde etkisi altına almıştır.¹¹

Hindistan kaynaklı olarak bilinen koleranın, ilk defa 1768 yılında ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹² Aşağı Bengal olarak bilinen büyük delta üzerinde, Ganj ve Brahmaputra Nehirleri arasındaki bölgede¹³ 1817’ye kadar mahallî bir özellik gösteren salgın, bu tarihten sonra ticaret yolları ve Hicaz’a giden hacılar vasıtasıyla tüm dünyaya yayılma imkânı bulmuş¹⁴ ve Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika’da etkili olarak küresel bir tehdit haline gelmiştir. Osmanlı topraklarında ise ilk kez 1822 yılında görülmüştür. Basra körfezinden, Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşarak Osmanlı Anadolu’suna yayılmıştır.¹⁵ XIX. yüzyıl süresince dünyanın birçok yerinde ve Osmanlı topraklarında önemli derecede kayıplara neden olmuştur.¹⁶

-
- 9 Halil İnalçık, “İstanbul (Türk Devri)”, *DİA.*, Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 236- 237.
- 10 Daniel Panzac, *a.g.e.* s. 14-15. Panzac tarafından yapılan tespite göre, İzmir’de, 1709-1837 yılları arasında 127 bin ilâ 135 bin arasında insan kaybı yaşanmıştır. Bkz. D. Panzac, *a.g.e.*, s. 183.
- 11 D. Panzac, *a.g.e.*, s. 1.
- 12 Oya Dağlar, “Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, Cilt: I, (Edt. Ayfer Özçelik ve diğerleri), Isparta 2007, s. 368.
- 13 Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, s. 5.
- 14 O. Dağlar, *a.g.m.*, s. 368. Koleranın Hindistan’da yerleşik yerel bir hastalıktan pandemiye dönüşmesinin nedenlerinden biri Hindistan’ın hızla artan nüfusudur. Sanayileşme ile kırsal kesimden şehirlere doğru olan göçler, Hint şehirlerini kaldıramayacakları bir yükü karşı karşıya bırakmış, bu kalabalıklar şehirlerde zaten yetersiz olan altyapının daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Kanalizasyon sisteminin olmadığı Hindistan’da insanların temizliklerinden dinsel ayinlerine kadar her şeylerini Ganj’da yapmaları adeta hastalıklara davetiye çıkarmıştır. Ancak 1817’den önce de burada mevcut olan koşulları dışarı yayan bir başka etken daha vardır. Bu da İngiliz sömürge sistemidir. İngiltere’nin Hindistan’a yerleşmek için yaptığı savaşlar, hem İngiliz askerlerini yerel hastalıklara maruz bırakmış hem de yerlerinden olan Hintliler hastalıkları yeni alanlara taşımıştır. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 5-6.
- 15 Gülden Sarıyıldız, “XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul 2002, s. 316; M. Ayar, *a.g.e.*, s. 22. İstanbul’a kadar ulaşan kolera salgınına karşı halkı uyarmak ve korunma yollarını anlatmak için Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından “*Kolera Risalesi*” adında bir kitapçık hazırlanmıştır. İlgili kitap ve yazarı için bkz. Kemal Salih Sel, “Koleraya Karşı İlk Türkçe Kitap ve Müellifi Hekimbaşı Behçet Efendi”, *Poliklinik*, Cilt: XV, Sayı: 174, 1947, s. 130. Kolera mikrobunun henüz keşfedilmediği bir dönemde kaleme alınan “*Kolera Risalesi*”, koleranın belirtileri, bu hastalıktan korunma ve tedavi yollarıyla ilgili olup Almanca ve Arapça’ya da tercüme edilmiştir. Bkz. Nil Sarı, “Behçet Mustafa Efendi”, *DİA.*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 345.
- 16 O. Dağlar, *a.g.m.*, s. 368. Özellikle 1865 yılında tüm Anadolu’yu etkilemiş, İstanbul’da günlük ölüm ortalaması bine ulaşmıştır. Sultan Abdülaziz’in, kolera hastalığını önleme mücadelesine katılanlara, başarılarından dolayı “Kolera Madalyası” dağıtması durumun vahametini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, “Osmanlı’da Salgınlar”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 22, Ekim 1995, s. 23.

Harita 1: Koleranın Yayılma Yollarını Gösteren Harita-1¹⁷

XIX. yüzyılda kolera, 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 yılları arasında olmak üzere altı büyük pandemi¹⁸ yapmıştır.¹⁹ Bu süreçte Osmanlı toprakları da birçok defa salgına maruz kalmıştır. Nitekim 1831 yılında İstanbul'a kadar ulaşmıştır.²⁰ Özellikle 1865 yılında büyük bir salgın yaşanmıştır. Başta İstanbul olmak üzere birçok Osmanlı şehri bu salgından etkilenirken, Kudüs, Yafa, Nablus, Hayfa, Sayda, Beyrut, Şam, Hama, Humus, Halep, Adana ve Tarsus'u kapsayan güney bölgelerinde 40.000'den fazla insan hayatını kaybetmiştir.²¹ Yine, 1877'de İstanbul'da 4.000 kişi salgından vefat etmiştir.²²

1. 1893 Yılı Kolera Salgını ve Eskişehir

1.1. 1893 Yılı Kolera Salgını

1893-1895 yılları arasında neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasını etkisi altına alan kolera salgını, 1892 yılında Kuzeybatı Hint eyaletlerinde ortaya çıkmış, buradan dünyanın birçok bölgesi-

17 A. Proust, *Le Cholera Étologie et Prophylaxie*, G. Masson, Paris 1883, s. 229'dan aktaran İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 296, Ağustos 2018, s. 50.

18 *Pandemi*, dünya çapında veya oldukça geniş bir alanda yayılma gösteren ve çok sayıda insanı etkileyen salgın hastalıklar için kullanılan bir tabirdir.

19 Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, s. 32. En iyi bilinen pandemiler 1817, 1829, 1852, 1881 ve 1899 pandemileridir. Bkz. N. Sakaoglu, *a.g.m.*, s. 23.

20 Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Hizmetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1985, s. 1326.

21 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 28-31.

22 Nuran Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 129, (Eylül 1994), s. 14.

ne yayılmıştır. Hastalık hem Rusya üzerinden²³ hem de daha etkili olarak Hicaz'dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşmıştır.²⁴ Nitekim 1893 yılında Hicaz'da yaşanan salgın, o tarihe kadar ortaya çıkmış olan en büyük ve en şiddetli olanıdır. Bu salgında, değişik kaynaklarda farklı sayılar ortaya konulmakla birlikte, 30.000-40.000 civarında hastanın hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.²⁵

Osmanlı Hükümeti, Hicaz'daki tehlikenin farkına varmış ve salgının yayılmasını önlemek adına, İstanbul ile birlikte ülkenin pek çok yerinde birtakım tedbirler almıştır.²⁶ 1893 yazında, Osmanlı Hükümeti tarafından tüm vilayetlere hitaben bir uyarı emri gönderilmiştir. Emirde, koleranın Osmanlı topraklarının çevresinde kol gezdiği bu zamanda, hem şehirlerin temizliğine olağanüstü düzeyde dikkat edilmesi hem de ahalinin üzerine düşen temizlik ve sağlık ödevlerini yerine getirmesi hatırlatılmıştır. Salgın riskinden endişe eden hükümet, bu husus üzerine ciddiyle eğilmiştir.²⁷ Fakat alınan tüm önlemlere rağmen hacıların taşıdığı kolera mikrobulunun, Anadolu topraklarına girmesine engel olunamamıştır. Nihayetinde hastalık, hemen hemen tüm Anadolu'ya yayılmış, 1893 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında İstanbul'a da ulaşarak salgına dönüşmüştür.²⁸

1893 yılı yazında, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere birkaç merkezde görülmeye başlayan salgın, 1894 yılında daha da etkili olarak Osmanlı Devleti topraklarını, özellikle Anadolu kıtasındaki kasaba ve köyleri, aylar boyunca hâkimiyet altına almıştır.²⁹ 24 Ağustos 1893-26 Nisan 1894 tarihleri arasında süren kolera salgınında sadece İstanbul'da (askerler de dâhil olmak üzere) 2.683 kişi koleraya yakalanırken, bunlardan 1.537'si (%57.2) hayatını kaybetmiştir. Hastalığı yenenlerin sayısı ise 1.146 (%42.8)'dir.³⁰

1.2. 1893 Yılında Eskişehir'de Kolera Salgını

XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'nun pek çok yerinde görülen kolera salgını, Eskişehir ve çevresini de etkisi altına almıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında idari olarak Hüdavendigâr Eyaleti Bilecik

-
- 23 1893 yazında kolera, İzmir ve daha sonra İstanbul'u istila etmeden evvel, Rusya'nın büyük kısmında etkili olmuştur. Bu nedenle Osmanlı makamları da Avusturya-Macaristan'a karşı olduğu gibi, bu ülkenin kolera bulunan mahallerinden karayoluyla gelenleri de Cisrimustafapaşa'da doktor muayenesine tabi tutmuştur. O sırada Odessa (Hocabey)'de zuhur eden hastalıktan dolayı da bu şehirden gelenlere 18 Temmuz'dan itibaren tıbbi muayene tatbiki başlatılmıştır. Bu sırada Moskova ve Petersburg'daki günlük vukuat ortalaması 10 civarında olup hastalık hafif seyretmiştir. Ancak Podolya ve Ural gibi eyaletlerde durum daha ciddi olmuştur. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 43.
- 24 1892-1895 salgını, Hindistan'da çok şiddetli hüküm sürmüştür ki ölenlerin sayısı 601.603'e ulaşmıştır. Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara 1996, s. 3.
- 25 1893 yılında Mekke, Medine ve Cidde'de 30.000 insan bu hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiştir. Bkz. Sinan Kunalalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (Çev. Münir Atalar), *OTAM*, Sayı: 7, Ankara 1996, s. 511. Osmanlı topraklarından olan Hicaz'da; 1881, 1882, 1883, 1890, 1891 ve 1893 yıllarında yedi defa kolera salgını yaşanmıştır. 1893 salgınında, değişik kaynaklarda farklı sayılar ortaya konulmasına karşın, 35.000-40.000 civarında hastanın hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. 1893 yılında hac görevini yerine getirmek için çok sayıda hacının bu topraklarda bulunuyor olması, hastalığın boyutunun ve ölüm oranının artmasında önemli bir etken olmuştur. Bkz. G. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, s. 61, 66-67.
- 26 Kevork Pamukciyan, "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 132, Aralık 1994, s. 13-14.
- 27 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 89-90.
- 28 K. Pamukciyan, *a.g.m.*, s. 15.
- 29 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 90.
- 30 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 188. Nuran Yıldırım'ın tespitine göre salgın, 16 Nisan 1894 tarihine kadar devam etmiştir. İstanbul'daki hastanelere getirilen hastalardan 734'üne kolera teşhisi konulmuş olup bu hastaların 485'i hayatını kaybetmiştir. Tespit edilen vakalar içinde ölüm oranı %67,4 olarak verilmiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, "1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 150, (1996), s. 53.

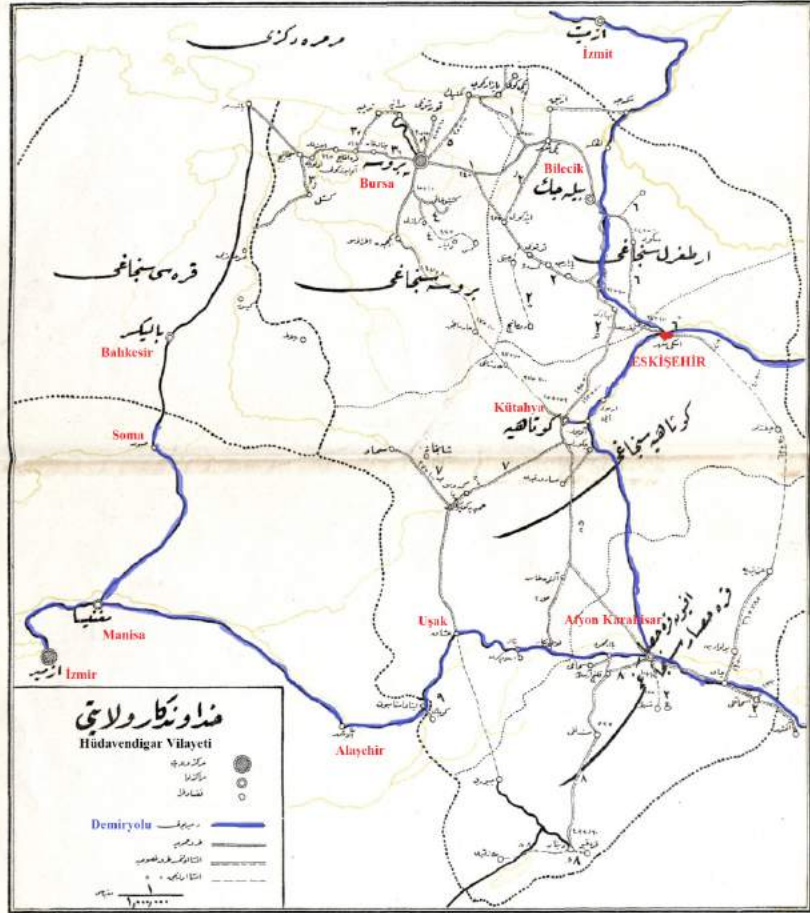
Kaymakamlığı'na bağlı olan Eskişehir³¹, ilk defa 1864 yılında çıkarılan ve 1867 yılında geniş bir alanda uygulanmaya başlanan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi³² ile Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlı bir kaza haline getirilmiştir.³³ İnönü ve Seyitgazi nahiyeleri de Eskişehir kazasına dâhil edilmiştir.³⁴ 1893 yılında aynı idari durumunu devam ettirmekle birlikte kaza dâhilinde 1 nahiye (Seyitgazi) ve 112 köy bulunmaktadır.³⁵

XIX. yüzyılda şehri gören bazı seyyahlar, buradan küçük, kirli bir kasaba olarak söz ederken bazıları ise nispeten büyük, canlı fakat pek mâmur bir yer olmadığını yazmıştır. Örneğin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde buraya gelen Charles Texier, şehrin uzaktan görünüşünün güzel olduğunu, evlerin üzerinden yükselen 7-8 minare görülebildiğini, biri evleri, diğeri çarşı ve hamamların bulunduğu ticaret yerlerini içine alan iki mahalleye ayrıldığını belirtmiştir.³⁶

1890'lı yıllara gelindiğinde Eskişehir'de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Anadolu demiryolu şirketi tarafından Alman sermayesi ile inşa edilen ve Haziran 1892'de İstanbul-Eskişehir,

-
- 31 1844-1845 yıllarında kaydı tutulan temettuât defterlerinde Eskişehir, *Hüdâvendigâr Eyaleti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığı'na* bağlı bir kaza olarak gösterilmektedir. Örneğin Büğdüz Köyü'ne ait temettuât defterinde: "*Hüdâvendigâr Eyaleti mülhâkâtinden Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kazası'na tabî Büğdüz Köyü'nde mukîm ahalinin emlak, arazi ve temettautları mübeyyin defteridir*" ibaresi yer almıştır. Bkz. *BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7834*. Karapınar Mahallesi'ne ait temettuât defterinde ise: "*Hüdâvendigâr Eyaleti'nin havî olduğu kazalardan Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kasabası mahallâtından Karapınar Mahallesi mukîm ahali-i İslâmın emlak, arazi ve temettautları mübeyyin defteridir*" ibaresi yer almıştır. Bkz. *BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7858*.
- 32 XIX. Yüzyılın ikinci yarısında yeni idari teşkilatlanmaya gidilmiştir. Nitekim 8 Ekim 1864 tarihinde *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*, bir ay sonra yani 7 Kasım 1864 tarihinde de *1864 Vilayet Nizamnamesi* yürürlüğe girmiştir. Türk idare tarihinin "isminde ilk defa "vilayet" lafzı geçen bu nizamnamesiyle idari taksimat yeniden oluşturulmuştur. Taslak olarak hazırlanan *1864 Vilayet Nizamnamesi*'nin aynı anda ülkenin tümünde uygulanması yoluna gidilmemiştir. Sadrazam Ali Paşa döneminde nizamnamenin tüm İmparatorlukta uygulanmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine 1867 yılında "*Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi*" ilan edilmiştir. Bu nizamname yeni bir metin değildir, diğer vilayetlerde de tatbik edilen ve çok küçük tadilatları dışında *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*'nin (ya da *1864 Vilayet Nizamnamesi*'nin) aynısıdır. Sonuç olarak 1864 Vilayet Nizamnamesi 1913 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatı"na kadar yürürlükte kalmıştır. Bu konularda detaylı bilgi için bkz. Musa Çadircı, *Tanzimat Sîrecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara 2007; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997; R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Cilt: I, (Çev. Osman Akınbay), İstanbul 1997; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2011.
- 33 Hüdavendigar Vilayeti; *Hüdavendigar, Ertuğrul, Germiyan veya Kütahya, Karahisar-ı Sahip* olmak üzere dört sancağa taksim edilmiştir. Kütahya Sancağı dâhilinde *Eskişehir* ile birlikte *Kütahya, Gediz, Uşak, Simav* kazaları bulunmaktadır. Bkz. Ali Tefvik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiye*, Cilt: III, İstanbul 1318, s. 249-256. "*Eskişehir, Kütahya Sancağı'nın kaza merkezlerinden birini teşkil etmektedir.*" Bkz. Ali Tefvik, *a.g.e.*, s. 253.
- 34 Halime Doğru, "XIX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: II, Sayı: I, Eskişehir 1989, s. 191. 1885 yılında İnönü Nahiyesi, Ertuğrul Sancağı'nın Söğüt Kazası'na bağlanmıştır. Bkz. *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 12. Def'a, Vilayet Matbaası, 1303/1885, s. 346.
- 35 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 49. Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893, s. 589. Eskişehir'in tarihi, idari, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Afa Yayınları, İstanbul 1992; Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", *DİA.*, Cilt: XI, İstanbul 1995, s. 398-401; İhsan Güneş- Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007; Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eğitim, Sağlık, Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları No: 89, Eskişehir 1991; Metin Menekşe, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir'de Sosyal ve Ekonomik Açından Meslekler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım 2013, 14 (Özel Sayı), s. 195-229.
- 36 "*Camilerin uzaktan görünüşü güzeldir; evlerin üzerinde yükselen yedi sekiz minare manzara hoş bir te-nevvü (çeşitlilik) hâsıl eder. Şehir, biri evlerin ve diğeri büyük çarşının ve hamamların bulunduğu ticaret yerleri olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Bunlar birbirine taştan bina edilmiş uzun birer rihim ile bağlıdır.*" Charles Texier, *Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), Cilt: II, Ankara 2002, s. 345; Y. Oğuzoğlu-F. Emecen, *a.g.m.*, s. 400.

Kasım 1892'den itibaren de İstanbul-Eskişehir-Ankara demiryolu hattının işletmeye açılması, Eskişehir'in tarihsel gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur (Demiryolu hattı için bkz. Harita 2). Bu tarihten itibaren kentin ekonomik, sosyal, kültürel yapısı ile kent dokusunda büyük değişimler başlamıştır.³⁷

Harita 2: Hüdavendigâr Vilayeti Haritası³⁸

(Eskişehir ve Civarı, Demiryolu Güzergâhı)

Demiryolu ve cer atölyesinde çalışanlar “işçi” grubunu oluşturmuş ve yavaş yavaş “iş kültürü” gelişmeye başlamıştır.³⁹ Hatta Eskişehir, Ankara, Kütahya, Afyon gibi çevre vilayet ve kaza merkezlerinden çok daha gelişmiş işlek bir kent durumuna gelmiştir. Çevre köylerden gelen ürünün burada toplanması ve bu şekilde başlayan kırsal bölgeler ile kent arasındaki ilişki, kente ticaret merkezi konumunu da kazandırmıştır. Aynı zamanda gelişen ekonomik yaşam, tüccar ve esnafı da Eskişehir’e çekmiştir.⁴⁰

37 Ayla Efe, “Eskişehir’de 1893 Kolera Salgını”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I, (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 271.

38 *Memâlik-i Osmaniyenin Taksimat-ı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita*, İstanbul Hilal Matbaası, t.y.

39 A. Efe, a.g.e., s. 271. “...(Eskişehir) civarında dahi denizköpüğü namıyla anılan bir çeşit taş madeni keşfolunmuştur ki civarında bulunan lületaşı madeninde 2.000’e yakın işçi çalışmaktadır. Bu taşın, Viyana’ya çok gönderilmekte ve orada fincan ve sigara ağızlığı gibi edavât imal olunmaktadır.” Bkz. Ali Tevfik, a.g.e., s. 253.

40 A. Efe, a.g.e., s. 272.

1890'lı yıllar, demiryolu hattının döşenmesinin yanı sıra Balkanlar ile Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçlere⁴¹ ev sahipliği yapılması nedeniyle de Eskişehir'in gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Eskişehir, bu dönemden itibaren nüfus bakımından da büyük bir gelişme göstermiştir.⁴² Nitekim 1844-45 yıllarında kazanın tahmini nüfusu 13.880 olarak hesaplanırken⁴³, Karpat'ın vermiş olduğu 1881/82-1893 Osmanlı genel sayımında 58.395 kişi olarak gösterilmiştir.⁴⁴ Kazanın nüfusu, 1893 yılına ait Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi'nde 31.556 erkek ve 29.414 kadın olmak üzere toplam 60.970 kişi⁴⁵; 1894 yılına ait Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi'nde ise 30.866 erkek ve 29.318 kadın olmak üzere 60.184 kişi⁴⁶ olarak verilmiştir. Dolayısıyla 1890'lı yıllarda nüfusta önemli bir artış meydana gelmiştir.⁴⁷

Demiryolunun inşasıyla başlayan bütün bu olumlu gelişmeler, kolera gibi salgın hastalıkların yayılması için de uygun ortamı sağlamıştır. Nitekim 1893 yılı yaz aylarında görülmeye başlayan kolera salgını, İzmir, Trabzon, Amasya, Tokat ve çevresi ile birlikte Eskişehir ve Kütahya havalisinde de aralıklarla etkili olmuştur. 1894 yılına gelindiğinde Anadolu'nun tüm vilayetlerinde kendini gösteren ve on binlerce insanın yaşamını yitirmesine sebep olan salgın, yine Eskişehir'i de sarsmıştır.⁴⁸ 1894 yılının Ağustos ayı başında Eskişehir'e gelen Sıhhiye Müfettişi Doktor Vitalis Efendi ile Sıhhiye Tabibi Mustafa Şükrü Efendi, şehirdeki dört şüpheli hastanın koleraya yakalandığını tespit etmişlerdir. 4 Ağustos 1894 tarihinden itibaren de Eskişehir yolcularının İnönü'de karantinaya tabi tutulmalarına karar verilmiştir.⁴⁹ Bundan sonra gerekli sıhhi tedbirlerin bir kat daha artırılması ve Eskişehir'den çıkacak ahalinin İnönü'nde karantina bekletilmeksizin hiçbir yere salıverilmemesi istenmiştir.⁵⁰ 1894 yılı salgını şehirde yaklaşık bir buçuk ay etkili olmuştur. 1895 yılında ise havalının ısınmasıyla birlikte Adana ve havalisinde ortaya çıkan salgın⁵¹, zamanla

-
- 41 Eskişehir'e yapılan göçler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Engin Kırılı, *19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001. Rumeli muhacirlerinin şehre iskânı nüfusu arttırmış, fizikî gelişmeyi desteklemiş ve ova tarafında yeni mahalleler kurulmuştur. Bkz. Y. Oğuzoğlu-F. Emecen, *a.g.m.*, s. 400.
- 42 Selahattin Önder, "2 Nolu Şer'iyye Sicili Işığında 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I*, Eskişehir 2001, s. 249.
- 43 1844-45 yıllarına ait Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri'nden hareketle yapılan bir çalışmada, 26 köyde 1.843 hane ve 5 mahallede 933 hane olmak üzere toplam 2.776 hanenin kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Bu hane sayısı Ömer Lütfi Barkan'ın kabul ettiği "5" katsayısı ile çarpıldığında kazanın tahmini nüfusu; 4.665 kişiden oluşan mahalle nüfusu ve 9.215 kişiden oluşan köy nüfusu olmak üzere toplam 13.880 olarak hesaplanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Metin Menekşe, "1844-1845 Yıllarında Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinin Nüfusuna Dair Bazı Bilgiler", *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, Cilt: V, Sayı: 31, 2018, s. 4545-4559.
- 44 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 278-279.
- 45 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 316.
- 46 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 21. Def'a, Vilayet Matbaası, 1312/1894, s. 370.
- 47 1893 yılına göre 1894 yılında nüfusta az da olsa bir düşüş yaşanmıştır. Bunda 1893-1894 yıllarında meydana gelen kolera vukuatlarının da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bu yıllar, aynı zamanda Eskişehir'de kolera'nın etkili olduğu yıllardır.
- 48 Nitekim 2 Ağustos 1894 tarihli belgede; *koleranın Ankara, Seferihisar ve Kütahya'ya doğru yayıldığı ve bunun üzerine İnönü'de bir sıhhiye kordonu oluşturulduğu* bilgisine yer verilmiştir. Bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 711, Gömlek No: 1, 29 Muharrem 1312/2 Ağustos 1894. 7 Ağustos 1894 tarihli belgede ise; *Sivrihisar, Eskişehir ve Ankara'da etkili olan kolera salgınından dolayı gerekli tedbirleri almak üzere tathir memurlarının bölgeye gönderildiği* belirtilmiştir. Bkz. BOA., DH. MKT., Dosya No: 268, Gömlek No: 66, 4 Safer 1312/7 Ağustos 1894.
- 49 *Hüdâvendigâr*, Sayı: 1601, 27 Temmuz 1310/8 Ağustos 1894.
- 50 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 305, Gömlek No: 31, 24 Temmuz 1310/5 Ağustos 1894.
- 51 26 Mayıs 1895 tarihli belgede; *Tarsus ve civarında zuhur eden koleradan dolayı giriş çıkış yapanların karantinaya konulması ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınması* bildirilirken, 3 Haziran 1895 tarihli belgede ise; *Tarsus'ta zuhur eden kolera hakkında fevkalade dikkatli olunması* istenmiştir. Belgeler için sırasıyla bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 564, Gömlek No: 2, 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895; BOA., İ. HUS.,

Kayseri, Maraş, Adıyaman ve Halep dolaylarına, ardında da evvelki yıl olduğu gibi Sivas, Konya, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetlerine kadar ulaşarak kendini tekrar göstermiştir.⁵²

Çalışma dâhilinde ele alınan 1893 yılı kolera salgını, Eskişehir’de her ne kadar hafif ve kısmi surette etkili olsa da Ankara ve İstanbul gibi çevre vilayetleri de tehdit eder hale gelmiştir. Daha önceki acı tecrübelerden dolayı da paniğe neden olmuştur. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla biran önce gerekli tedbirlerin alınmasına çalışılmıştır.

1893 yılında Eskişehir’de etkili olan salgın ile ilgili incelenen arşiv belgelerinde koleranın yanı sıra; illet, illet-i malûme⁵³ veya daha basit anlamda şüpheli hastalık⁵⁴ gibi isimlere yer verilirken, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde de şüpheli hastalık⁵⁵ ismi kullanılmıştır. Salgına yakalananlar için de musâb⁵⁶ tabirinin kullanıldığı görülmektedir.

1.2.1. Kolera Hadisenin Ortaya Çıkışı ve Şehirdeki İlk Uygulamalar

1893 yılında Eskişehir’de kolera vakaları, ilk olarak 12-13 Ekim günlerinden itibaren görülmeye başlamıştır. Nitekim 16 Ekim 1893 tarihli arşiv belgelerinde; “Eskişehir’de üç dört günden beri görülmekte olan birkaç şüpheli hastanın koleraya musab olduklarının mahalli doktorlar tarafından da tasdik olunduğu...”⁵⁷ bilgisine yer verilmiştir. Eskişehir’de bulunan Sıhhiye Doktoru Süleyman Gazale Efendi de, illetin Asya Kolerası olduğunu ve 13 Ekim 1893 tarihinden itibaren etkisini gösterdiğini bildirmiştir. Nitekim 18 Ekim 1893 tarihine kadar da 8 kişinin vefat ettiğini, 17 kişinin de hâlâ müşahede altında olduğunu haber vermiştir.⁵⁸

Bu dönemde Eskişehir Kaymakamı Mehmed Hayri Bey⁵⁹ dir. 23 Kasım 1890 tarihinde⁶⁰ gö-

Dosya No: 38, Gömlek No: 9, 9 Zilhicce 1312/3 Haziran 1895.

52 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 456.

53 Belge örnekleri için bkz. *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1*, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893; *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8*, Lef: 6-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893; *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10*, Lef: 5-2, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

54 *BOA, İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16*, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2*, Lef: 6-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

55 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893; *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

56 *Musâb, musâbîn*: Bir kötülüğe yakalanan, bir hastalığa tutulan. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, s. 685.

Musap-Musâb: belâya, felâkete, musîbete uğramış, duçar olmuş demektir. Örneğin;

“Görenek hem yalnız Çin’de mi salgın? Nerde!//Hep musâb âlem-i İslâm o devasız derde” (Mehmet Âkif)

“Musâb olan yalnız ailen midir? Heyhat!// Bıraktın arkada binlerce hânümânı yetim” (Mehmet Âkif)
Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 854.

57 *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1*, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; *BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66*, Lef: 1-1, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; *BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52*, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

58 *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1*, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

59 *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, 20. Def’a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 179. Mehmed Hayri Bey, 1279/1862 senesinde Piriştine kasabasında doğmuştur. Ulemadan Salih Efendi’nin oğludur. Manastır Mekteb-i İdadi-i Askeri’de öğrenim görmüş, mekteb-i idadi ve harbiye-i şahanede bulunduğu sınıflarda derecelere girmiştir. Türkçe ve Fransızca konuşup yazmıştır. Bkz. *BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 42, Gömlek No: 337*; Filiz Anadol, *Kemâl Paşazâde Saîd Bey/Terâcim-i Ahvâl-i Muâsırîn*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2004, s. 85.

60 10 Rebiulahir 1308/23 Kasım 1890 tarihinde Eskişehir kaymakamlığına tayin edilmiştir. Kaymakamlığı esnasında şehrin bayındırlığı için çalışmıştır. Cadde ve sokakları düzenlemesi, yeniden ve tamiren kaldırım, lağım ve kabristan duvarı inşa ve mesarif-i ikadiyesi karşılığı tedarikle sokakları ışıklandırmak için

reve başlayan Mehmed Hayri Bey, salgın süresince merkezi yönetimle sürekli irtibat halinde olmuş ve şehirdeki gelişmeleri çok geçmeden merkeze iletmiştir. Nitekim salgının ilk günlerinde göndermiş olduğu bir telgrafta, koleradan 18 hasta olduğunu ve 9 kişinin de vefat ettiğini haber vermiştir.⁶¹ Yine, 18-19 Ekim günlerinde yaşanan kolera vakalarında 29 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 15 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir.⁶² Dolayısıyla 13-19 Ekim tarihleri arasında koleranın etkisini giderek artırdığı ve önemli kayıplara neden olduğu anlaşılmaktadır.

Eskişehir’de 13 Ekim 1893 tarihinden itibaren görülmekte olan birkaç şüpheli hastanın koleraya yakalandıkları mahalli doktorlar tarafından da tasdik edilmesi üzerine, hastalığın görüldüğü evlerin biran önce kordon altına alınması gerekli görülmüştür. Fakat bunun için mevcut zabıta nefe-rinin sayısı yeterli bulunmamıştır. Dolayısıyla bölgede bulunan bir bölük piyade ve bir bölük süvari askerinden lüzumu kadarının kordonların muhafazasına tayin edileceği İzmit Kumandanlığı’ndan bildirilmiştir. Ayrıca şehirde askeri hastane ile tıbbi eczanın de mevcut olmadığı kumandanlıktan haber verilmiştir.⁶³

İzmit Kumandanlığı’ndan verilen bu bilgiler üzerine Sadaret’ten Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafta, şehrin uygun bir mahallinde kolera hastalığına mahsus olmak üzere geçici bir hastane oluşturulması ve İstanbul’dan iki doktor ile lüzumu kadar tıbbi eczanın bölgeye gönderilmesi emredilmiştir. Aynı zamanda mahalli doktorlar marifetiyle gerekli sıhhi tedbirlerin alınmasına çalışılması ve bu hususta daha ne yapılmak lazım geliyorsa Eskişehir’deki Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu’nca yerine getirilmesi istenmiştir.⁶⁴

Eskişehir’de kolera salgını ortaya çıkması üzerine İstanbul’daki Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu, şehirdeki koleraya karşı alınacak önlemleri saptamak üzere toplanmış ve konuyu müzakere etmiştir. Neticede alınan kararları içeren bir mazbata⁶⁵ hazırlanarak 17 Ekim 1893’te Eskişehir’deki görevlilere gönderilmiştir.⁶⁶

Alınan kararlarda ilk dikkat çekilen husus, hasta olanların ve o evde bulunan diğer kişilerin dışarıyla bağlantılarının kesilmesi olmuştur. Çünkü bu önlemin İstanbul’daki salgında çok faydası görülmüş olduğundan bu konuya fevkalade dikkat edilmesi istenmiştir. Tüketilmesi sakıncalı olan sebze ve meyve gibi şeylerin men edildiği de Eskişehir Kaymakamlığı’ndan bildirilmiş olup işbu uygulamanın devam ettirilmesi gerektiği belirtilerek diğer alınması gereken önlemler de şu şekilde

iki yüz elli fener ile temizlemek için beş adet temizlik arabası teşkil etmiştir. Şimendifer istasyonundan şehre son kısım şoseyi nafia bütçesinden tesisat oluşturarak ve kazada vaki geçit olan köprüyü yeni tarzda tamir ve iki tarafı imar ederek bir tarafına belediye için bahçe tesis ettirdiği ve köprünün dışında nehir kenarında maarif adına 13 dükkanla odayı akar inşa etmiş ve şehirde muntazam bir çarşı oluşturmuştur. BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 80, Gömlek No: 5; F. Anadol, a.g.t., s. 85-86.

61 BOA, İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

62 BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

63 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 1-1, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

64 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

65 Komisyon tarafından düzenlenen mazbatada imzası bulunan görevliler şu şekildedir: Teftiş-i Umur-ı Sıhhiye İnsatiye Komisyonu Azasından Mirliva, Meclis-i Sıhhiye Azasından Ahmed Ragıb, Şehremaneti Mektubçusu Mehmed Emrullah, Sertabip Hazret-i Şehriyari Madruyeni?, Şehremini ve Hıfzıssıhha -i Umumiye Komisyonu Reisi İsmail Razvan, Birinci Daire-i Belediye Etbasından Mehmed Cemal (Bugün bulunmadığı), Daire-i Sedese Etbasından Marko Seyan Karapet, Meclis-i Emanet Azasından Mustafa, Zabtiye Nezareti Muhasebecisi Mahmud Aziz ve Komisyon-ı Mezkur Azasından Lefter. Mazbata için bkz. BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

66 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

sıralanmıştır:

“Hastalık zuhur eden mahallin mükemmel bir surette dezenfekte edilmesi,

Hastaya bakacak kişiden başkasının hastanın yanına bırakılmaması,

Hastaya bakacak kişinin dahi hastanın yanından çıktıkça kendisini dezenfekte etmesi,

Salgına yakalanan hastaların ve buldukları mahallerin her gün birkaç kere doktorlar tarafından muayenesiyle fennen ve ihtiyaten ne yapılmak gerekirse ise bunun icra edilmesi,

Helalar ve lağım lar hastalığın yayılmasına pek ziyade hizmet edecek olup böyle küçük kasabalarda düzenli lağım dahi olmayacağından ve daha çok üzerleri açık çukurlardan ibaret olacağından bu konuya fevkalade dikkat gösterilerek helalara ve lağım lar günde birkaç defa sönmemiş kireç tozu ve sair tıbbi ecza döktürülmesi ve bunun muhafazasına itina gösterilmesi,

Dışarıya açık olan lağım ların mümkün olabildiği kadar üzerlerinin kapatılması,

Hasta olanların kullandığı elbise ve sair eşyaların dezenfekte edilmesi ve bunlardan temizlenmesi mümkün olanların kaynamış suyla temizlenmesi, temizlenmesi mümkün olmayanların ise yakılması,

Hasta vücudundan çıkan kan, irin, balgam gibi şeylerin itinayla temizlenmesi,

Hasta vefat ettiğinde gasilden sonra kefeninin binde bir nispetinde aksülümen⁶⁷ mahlulüyle ıslatılması,

Gasil esnasında temizliğe dikkat edilmesi, tabut ile kapağının içinin katranla güzelce sıvatılması ve vefat edenin bu şekilde kabre götürülmesi,

Kabre götürenlerin dahi gayet itina ve dikkatle dezenfekte edilmesi,

Kabrin yaklaşık iki arşın derinlikte kazdırılarak altına bolca sönmemiş kireç tozu döktükten sonra tabutun yerleştirilmesi,

Tabutun üzerine dahi yine bolca sönmemiş kireç tozu döktürülüp ondan sonra toprakla örtülmesi,

Gasilde yer alanların dezenfekte edilmeden serbest bırakılmaması”,

gibi hususlara itina gösterilmesi istenmiştir. Bu hususlara itina gösterildiği takdirde de salgının etkisinin azaltılacağı ifade edilmiştir.⁶⁸

Eskişehir Kaymakamlığı, ayrıca, Ankara, İstanbul ve diğer mahallerden her gün birçok kişinin gelmekte olduğuna ve bunlardan dolayı da izdiham meydana geldiğine işaret etmiştir. Dolayısıyla alınan kararlar içerisinde bu konuya da dikkat edilmesi gerektiği belirtilerek gelen yolcuların mümkün merteye izdiham olmayan mahallerde ikametlerinin sağlanması; evlerde ve otellerde içilmek

67 Bağırsak kurtlarının tedavisinde kullanılan, zehirli, beyaz toz halindeki cıva klorür, ak sülümen, süblime. Bkz. İ. Ayverdi, *a.g.s.*, s. 1140. 1893 kolera salgınında başlayan dezenfeksiyon uygulamalarıyla birlikte İstanbul’da, koleraya yakalananlardan bazılarının padişahın emri üzerine elbiselerinin yanı sıra yüzlerinin de sülümen ve asit fenik ile temizlendiği ve zehirlenip ölenler olduğu yolunda şayialar dolaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine sihiye ve zaptiye nezaretleriyle şehremanetinden söylentilerin doğru olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Yapılan tahkikatta, tahaffuzhanelerde suyla karıştırılıp kullanılan *yüzde beşlik asit fenik ile binde birlik aksülümenin*, pülverizatörler ile insanın yüzüne ve gözüne gelse bile bir etki yapmayacağına fennen sabit olduğu, ayrıca bu maddelerin eşyadan başka insan vücudunda kullanılmadığı anlaşılmıştır. Bkz. Nuran Yıldırım, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar: “Karantina İstemezük!””, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 150, Haziran 2006, s. 25.

68 *BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.*

üzere kaynatılmış su kullanımının teminat altına alınması ve ahalinin de bu usule riayet etmesi gerektiği bildirilmiştir. Aynı zamanda şehirde işsiz güçsüz kişiler var ise onların da tıbbi tedbirlere tabi olmak üzere memleketlerine iadeleri istenmiştir. Ayrıca bu hastalığın, Aydın Vilayeti'nin Denizli Kazası tarafından mı yoksa İzmit treniyle buradan mı intikal ettiğinin bilinmesi de çok önemli görülmüştür. Dolayısıyla bu hususun da iyi bir şekilde tahkik edilerek merkeze bildirilmesi ve ilk hasta olan şahsın kimlerle yakınlığının, ne gibi şeyler yiyip içtiğinin ve nerelere gidip geldiğinin mükemmel surette öğrenilmesi kaymakamlıktan istenmiştir.⁶⁹

Kolera salgını ile mücadele edildiği bu dönemde Eskişehir Sıhhiye Müfettişliği görevini, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallim Muavini ve Tabib Kolağası Marko Efendi yapmaktadır. Marko Efendi, Eskişehir'e on üç saat mesafede bulunan, Seyitgazi Nahiyesi'ne⁷⁰ bağlı Bardakçı Köyü'nde şüpheli hastalıktan 7 kişinin 24 saat içinde vefat ettiğini ve bundan başka birinin de hasta olduğunu haber almıştır. Bunun üzerine ilgili durum şehirdeki Sıhhiye Komisyonu'nca hemen müzakere edilmiş ve belediye doktoru ile birlikte lüzumu kadar tıbbi alet aynı günün akşamı köye gönderilmiştir.⁷¹ Ayrıca Marko Efendi, hastalığın, özellikle Kütahya'ya inşa edilmekte olan demiryolu hattında çalışan amele arasında daha çok görüldüğüne dikkat çekmiştir. Dolayısıyla salgının her taraftan şehre sirayet ettiğini belirterek Eskişehir'e karşı özellikle Kütahya tarafında bir kordon teşkil edilmesini gerekli görmüştür.⁷²

Şehirdeki sıhhi tedbirlerin biran önce alınması için doktor ihtiyacının karşılanmasına yönelik adımlar atılmıştır. İlk olarak 18 Ekim 1893 Çarşamba günü Yanko Efendi ile birlikte Tabip Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi şehre gönderilmiştir. Daha sonra Sıhhiye Nezareti'nden bir tabip daha bölgeye sevk edilmiştir. Yine, Karesi Sancağı'nda bulunan tabiplerden İспенçyaryan ve

69 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

70 1893 yılında Eskişehir'de salgın devam ederken 19 Ekim'de şehrin güneyinde bulunan Seyitgazi kasabasında da kolera vakaları ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ciddi bir salgına dönüşmemiş ise de Seyitgazi ve çevresinde bir dönem paniğe neden olmuştur. Bkz. M. Ayar, a.g.e., s. 128. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 31 Ekim 1893 tarihli haberine göre, 29 Ekim 1893 tarihinde Seyitgazi'nin Bardakçı Köyü'nde 6 kişi daha hastalığa yakalanmış ve yirmi saat zarfında bunlardan 2 ve eski hastalardan 2 kişi olmak üzere 4 kişi vefat etmiştir. Bunun üzerine Yüzbaşı Süleyman Efendi, gerekli sıhhi malzeme ile birlikte Bardakçı Köyü'ne gönderilmiştir. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893. 3-4 Kasım 1893 günleri arasında icra edilen resmi tahkikat neticesinde, Seyitgazi Nahiyesi'nin Bardakçı ve Arabvıran köylerinde yeni bir kolera vukuatının yaşanmadığı ve nahiyenin diğer taraflarında da genel sıhhi durumun iyi olduğu anlaşılmıştır. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893. 6 Kasım 1893 tarihinde verilen bilgide ise, 4 Kasım'da Bardakçı Köyü'nde bir kişinin vefat ettiği, Arabvıran Köyü ile demiryolu amelesinde dört gündür yeni vukuatın yaşanmadığı, sadece amele içerisinde eski hastalardan birinin vefat ettiği bildirilmiştir. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4604, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893. Bundan sonraki tarihlerde tespit edilen haberler ise şu şekilde verilebilir: 5 Kasım'da Bardakçı Köyü'nde 1 kişinin hasta olduğu ve 1 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4605, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893. 10 Kasım saat 11'den 11 Kasım saat 11'e kadar Seyitgazi'nin Bardakçı Köyü'nde 3 kişinin hasta olduğu ve eski hastalardan 2 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4609, 2 Teşrinisani 1309/14 Kasım 1893. 11 Kasım saat 11'den 12 Kasım saat 11'e kadar Seyitgazi'nin Arabvıran Köyü'nde eski hastalardan 2 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4610, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893. 12 Kasım saat 11'den 13 Kasım saat 11'e kadar; 13 Kasım saat 11'den 14 Kasım saat 11'e kadar ve 14 Kasım saat 11'den 15 Kasım saat 11'e kadar Seyitgazi Nahiyesi'nde bir vukuat olmadığı bildirilmiştir. Sırasıyla bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4611, 4 Teşrinisani 1309/16 Kasım 1893; *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4612, 5 Teşrinisani 1309/17 Kasım 1893; *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4613, 6 Teşrinisani 1309/18 Kasım 1893. Bu tarihlerden sonra da 1893 yılı içinde herhangi bir vukuata rastlanmamıştır. Fakat 1894 yazında etkili olan kolera, alınan önlemlere rağmen 21 Temmuz 1894'ten itibaren Seyitgazi'nin köylerine ulaşmıştır. 7 Ağustos'a kadar bu çevrede etkili olan salgın, 50'nin üzerinde vukuata ve 40'a yakın ölüme neden olmuştur. Bkz. M. Ayar, a.g.e., s. 130.

71 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 6-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

72 BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

İsak Efendilerin de orada işleri kalmadığından hemen Eskişehir'e gönderilmeleri Hüdavendigâr Vilayeti'ne yazılmıştır.⁷³ Buna istinaden 22 Ekim'de Vali Ahmed Münir Paşa⁷⁴ tarafından verilen cevapta, İspençyaryan ve İsak Efendilerin yol masrafları karşılanmak üzere biran önce gönderilmelerinin Karesi Sancağı'na yazıldığı, vilayet merkezine ulaştıklarında da hemen Eskişehir'e sevk edilecekleri bildirilmiştir.⁷⁵

Eskişehir Kaymakamı Hayri Bey, Yanko Efendi ve Tabip Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi'nin 18 Ekim Çarşamba gecesi şehre ulaştıklarını ve 19 Ekim Perşembe günü akşamına kadar da şehirdeki salgın üzerine çalıştıklarını bildirmiştir.⁷⁶ Aynı gün, kendilerine yardımcı olmak üzere mahallinden de bir Sıhhiye Komisyonu teşkil edilmiştir. Daha sonra şehir, dört daireye taksim edilerek her birine birer doktor ile lüzumu kadar görevli tayin edilmiştir. Bunlar, merkezi eczanelerde geceli gündüzlü bekleyip hastalığa yakalananların ertelenmeksizin tedavi altına alınması için gerekli önlemleri almışlardır.⁷⁷ Aynı zamanda doktorlar tarafından verilen ilaç reçetelerinin eczanelerde saklanması, reçetelerin hangi doktor tarafından verildiğine dair defter tutulması, hastanın tedavisi ve ev halkının bundan memnun olup olmadığı hakkında soruşturma yapılacak doktorun isminin resmi makamlara bildirilmesi istenmiştir.⁷⁸

Kordon altında bulunan evlerin özellikle tayin olunan memurlar vasıtasıyla günlük ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Hastane görevlilerinin, evlerin dezenfeksiyon (tathirat ve tanzifat)⁷⁹ muamelesine dikkatle yaklaşmaları sağlanmıştır. Temizlik ve sıhhi konularda evler ve bu evlerde yaşayanlar günlük muayeneye tabi tutulmuştur. Bütün bu sıhhi tedbirlerin uygulanmasına itinayla devam edileceği de kaymakamlıktan bildirilmiştir.⁸⁰

Bir taraftan gerekli önlemlerin alınması için girişimler devam ederken diğer taraftan, özellikle 19 Ekim 1893 tarihinde, Eskişehir'de 18 kişinin hasta olduğu ve 9 kişinin de vefat ettiği haber alınmıştır. Dolayısıyla koleranın orada artması, uygulanması tavsiye edilmiş olan sıhhi tedbirlerin icra edilmemiş olduğunu gösterdiği ve bunun kimin tarafından, ne sebeple ertelendiği sorulmuştur. Ayrıca hastalığın daha fazla çoğalmasını ve etrafa yayılmasını biran evvel engellemek için daha önce irade-i seniyyede belirtilen hususların tamamen icrasının gerekli olduğu bir kez daha vurgulanmıştır.⁸¹

Konuyla ilgili olarak Eskişehir Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafta, İstanbul'dan Eskişehir'e gelen doktorların yanlarında getirmiş oldukları tıbbi malzeme içerisinde dezenfeksiyon aletinin bulunmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle de bir süre doktorların, tayin edilen memurların ve belediye görevlilerinin hastaların yanlarına yaklaşmadıkları, ilaçlamayı yapamadıkları ve dolayısıyla

73 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 5-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

74 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 49. Def'a, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893, s. 582.

75 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 9-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

76 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 11-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

77 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

78 A. Efe, a.g.e., s. 266.

79 Dezenfekte, dezenfeksiyon yerine bazen "tathirat ve tanzifat" terimleri de kullanılmıştır. Tathirat: Temizlik; Tanzifat: Belediyece yaptırılan temizlik işleri demektir. Nitekim 18 Kasım 1893 günü merkezden dahiliye, sıhhiye, zaptiye nezaretleri ile şehremanetine birer yazı gönderilerek, "dezenfekte etmek" tabirinden temizliğin kastedildiği, halk "dezenfekte ve dezenfeksiyon" gibi tabirlere alışık olmadığından, bu tabirlerin birtakım olumsuz yorumlara neden olduğu dile getirilerek, bundan böyle bu tabirler yerine "tathir ve tanzif" gibi kelimeler kullanılması istenmiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar", s. 25.

80 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

81 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

hastalığın yayılmasının engellenemediği ifade edilmiştir. İlgili aletin temin edilmesi hususunda da sıhhiye memurlarınca kaymakamlığa müracaatta bulunulmuştur.⁸²

Tabip Kolağası Marko Efendi ve Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi tarafından yapılan müracaatta, pülverizatör aletinin eksikliğine dikkat çekilmiştir. Gerekli sıhhi tedbirlerin alınması için pülverizatör tedarik edilmesinin önemli olduğu vurgulanmış ve biran önce gönderilmesi talep edilmiştir.⁸³ Nitekim mikroorganizmaların sebep olduğu salgın ve bulaşıcı hastalıklar, hava, su, yiyecekler, giysiler ve ev eşyaları vasıtasıyla yayılıp genişlediğinden bu ortamları dezenfekte etmek üzere çeşitli yöntemler ve araçlar geliştirilmiştir. Havanın temizlenmesi için pülverizatörler, içme suları için filtreler, giysiler ve ev eşyaları için ise etüv makineleri⁸⁴ tasarlanmıştır.⁸⁵ Bunları bilen Eskişehir'deki doktorlar da mikropların kırılması için gerekli ilaçlamayı sağlayacak en önemli alet olan pülverizatöre işaret etmişlerdir. Aksi halde hastalığın çevreye sirayet etmesinin engellenemeyeceğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine ilgili husus önce Dâhiliye Nezareti'ne, daha sonra da Sıhhiye Nezareti'ne yazılmıştır.⁸⁶ En nihayetinde Sadaret tarafından Bahriye Nezareti'ne gönderilen yazıda, talep edilen iki adet pülverizatörün mahalline biran önce gönderilmesi emredilmiştir.⁸⁷

Resim 1: Solda Sırtında Kimyasal Dezenfektan Dolu Pülverizatörüyle, Sağda Resmi Üniformasıyla Tebhirhane Memurları⁸⁸

82 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 11-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

83 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 1-2, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

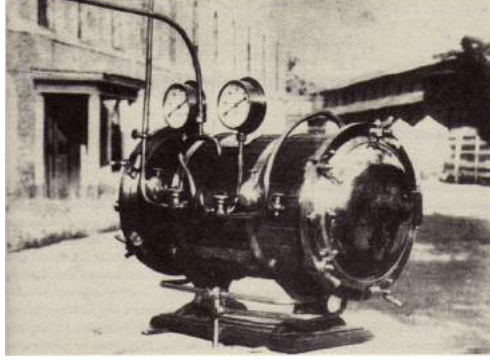
84 *Etüv*; 1) Eşyadaki mikropları veya ufak böcekleri basınçlı buharla öldürmeye yarayan kazandır. 2) Belirli bir sıcaklığı devamlı olarak muhafaza etmek suretiyle kurutma, su kaybettirme, mikrop üretme vb. işlerde kullanılan kapalı cihazdır. Bkz. İ. Ayverdi, *a.g.s.*, s. 359. Etüv (tebhir) makinesi; tebhirhanelerde bulunan, bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüme açılan, iki kapağı bulunan, bulaşık eşya ve elbiselerin 110 derece buharla dezenfekte edilip kurutulduğu makinelerdir. Salgınlara tedbir olarak bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin eşya ve giysilerinin basınçlı su buharıyla ve salgın hastalıkların görüldüğü ev ve işyerleri gibi mekânları kimyasal maddelerle temizleyen kurumlar olarak "tebhirhaneler" kurulmuştur. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 319-322.

85 Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri (22-23 Mayıs 2003)*, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 421. Pülverizatör: günümüzde daha çok tarımsal faaliyetlerde kullanılan ve sıvı ilaçları püskürtmeye yarayan alettir. Mikropların dezenfekte edilmesi amacıyla ilaçlama yapmak için salgın dönemlerinde kullanılan en önemli araçlardandır.

86 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 1-2, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

87 BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

88 N. Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar", s. 22.

Resim 2: Etüv Makinesi⁸⁹Resim 3: Etüv Makinesi ve Su Kazanı⁹⁰

Eskişehir Kaymakamlığı'ndan gelen talep üzerine 18 Ekim Çarşamba günü, iki adet pülverizatör ve lüzumu kadar tıbbi ecza, bölgeye tayin edilen doktorlar ile birlikte mahalline gönderilmiştir. Fakat bunlar yetersiz kaldığından iki büyük pülverizatör daha talep edilmiştir. Bununla ilgili olarak Bahriye Nezareti'nden verilen cevapta, Tersâne'de hâlihazırda pülverizatör kalmadığı, Bahriye Fabrikası'nda imal edilmekte olanlardan iki tanesinin işleminin bitmesiyle birlikte hemen gönderileceği bildirilmiştir.⁹¹

Eskişehir'e iki adet pülverizatör gönderildiğinin Kaymakam Hayri Bey tarafından da doğrulanması üzerine, bunların durumu hakkında kendisinden bilgi talep edilmiştir. Buna cevaben kaymakamlıktan gönderilen yazıda, şehirde iki adet pülverizatör bulunduğu, fakat bu makinelerin ihtiyaca yeterli olmadığı ve fabrikaya sipariş verilmesi durumunda da yaklaşık 25 günde ancak buraya teslim edilebileceği bildirilmiştir. Alınan bu bilgi üzerine Bahriye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Bahriye Fabrikası'nda hâlihazırda pülverizatör olup olmadığı sorulmuştur. Nezaretten verilen cevapta ise, 5 tanesinin imal edilmekte olduğu ve iki tanesinin de mahalline gönderileceği ifade edilmiştir.⁹²

Eskişehir'de pülverizatör aleti ile dezenfeksiyon icrasını gerçekleştirmek için de doktor ihtiyacı söz konusu olmuştur. Bunun üzerine Hıfzıssıhha Başmüfettişi Mirliva Bonkowski Paşa'nın⁹³

89 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/8; Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, s. 429.

90 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/9; Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, s. 429. Geneste ve Herscher sabit etüvü; buhar üreten bir su kazanına bağlı, madenden yapılmış iki tarafı silindir şeklinde yatay olarak kullanılan bir kazandır. Her iki tarafında kirli ve temiz olmak üzere birer kapak ve içinde dezenfekte edilecek eşyanın yerleştirildiği raflar vardır. mikroplu eşya kirli taraftaki kapaktan raflara yerleştirilir, kapak sıkıca kapatılıp kazan çalıştırılır. Isı 110 dereceye yükseldiğinde 20 dakika bekletildikten sonra istem kapatılır. Temiz tarafın kapağı açılarak dezenfekte olmuş eşya dışarı çıkarılıp kurutulur. Bkz. Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, s. 422.

91 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 4-1, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

92 BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

93 Charles Bonkowski, 1841 yılında İstanbul'da doğmuştur. Bir Leh mültecinin oğlu olduğu bilinmektedir. İlk öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Paris'e giderek burada dönemin meşhur kimyacıları olan Şevroy ve Fremi'den dersler almıştır. İstanbul'a dönüşünde Mekteb-i Tibbiye-i Şahane'de kimya muallimliği görevine atanmıştır. Kimya, tıp ve eczacılık alanında birçok çalışma yapmıştır. Uzun yıllar devletin birçok kurumunda çalışmış, “saray kimyagerliği” görevinde bulunmuş ve milletler arası toplantılarda devleti temsil etmiştir. 1892 yılında bulaşıcı hastalıklarla mücadele için “Dersaadet ve Bil-Ümum Vilâyât-ı Şahane Hıfzıssıhha Sermüfettişliği” görevine getirilmiştir. Bu alanda da başarılı çalışmalar gerçekleştiren Bonkowski Paşa, 10 Ocak 1905 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Feza Günergün, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905), I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, Ankara 1992, s. 229-252; Zafer Atar, “İzmit ve Çevresinde

maiyetinde çalışan ve dezenfeksiyon icrasında maharet göstermiş olan Doktor Hasan Tevfik ve Simon Efendiler görevlendirilmiştir. Her iki doktorun da ilk hareket edecek tren ile Eskişehir'e gönderilmeleri istenmiştir.⁹⁴ Yine, sıhhi tedbirlerin alınması ve gerekli temizlik işlerinin yapılması için memur tayin edilen ve bir dönem sıhhiye heyeti refakatinde bulunmak üzere İzmir'de Bonkowski Paşa'nın maiyetinde bulunup şuan İstanbul'da görev yapan Rasim Efendi'nin de Eskişehir'e gönderilmesi bildirilmiştir.⁹⁵

Eskişehir'de hastalıkla mücadele kapsamında çevre temizliğine fevkalade dikkat edilmeye başlanmış, sokaklar dezenfekte edilerek hastalık mikrobu kırılmaya çalışılmıştır. Ancak Eskişehir Kaymakamlığı'nın, temizlik için gerekli olan ihtiyaçları karşılamada zaman zaman yetersiz kaldığı da görülmüştür. Özellikle kireç satın alınması ve karantina bölgesinde yaşayan halkın ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda sıkıntı çekilmiştir. Bu ihtiyaçların karşılanması için de Bonkowski Paşa tarafından hükümetten yardım talep edilmiştir.⁹⁶

Hastalığın ortaya çıktığı Ekim ayı ortasından sonuna kadar olan 15 gün zarfında yapılan tıbbi işlemler için 10 bin kuruş masraf edilmiştir. Eskişehir'de bulunan, Bonkowski Paşa'nın muavini Tabip Kolağası Hasan Tevfik Efendi, şehrin sokakları ile birlikte bütün evlerinde kullanılmak üzere yaklaşık 100 bin kıyye⁹⁷ (128 bin 200 gr) miktarında kirecin satın alınmasına acil ihtiyaç olduğunu bildirmiştir. Nitekim bir süre sonra bunun sadece 40 bin kıyye (51 bin 280 gr) miktarı satın alınıp kullanılabilmiştir. Gerekli işlemler için harcanmasına izin verilen 5 bin kuruş ise, bu tarihe kadar yapılan işlemlerde ortaya çıkan 10 bin kuruş masrafın sadece yarısına karşılık gelmiştir. Dolayısıyla hem ilgili masrafların giderilmesi hem de ihtiyaç duyulan kirecin temin edilmesi için yeterli miktarda paranın gönderilmesi Eskişehir Kaymakamlığı'ndan talep edilmiştir.⁹⁸

Tabip Kolağası Hasan Tevfik Paşa, Bonkowski Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Eskişehir'de ortaya çıkan hastalıktan dolayı kordon altına alınan evler ile şehrin bazı mahallerinde kireç kullanıldığını, fakat tahsis edilen 5 bin kuruşun ihtiyacı karşılamaya yetmediğini ifade etmiştir. Salgının sirayet ettiği şehir merkezi dışındaki köylerin de kireçle temizleneceğini ve kireçle temizlemenin büyük fayda sağlayacağını vurgulamıştır. Ancak ihtiyaç duyulan kireç masrafının karşılanmaması halinde bu işlemlerin gecikeceğini belirtmiştir. Bu bilgilerden hareketle Bonkowski Paşa da merkeze gönderdiği yazısında, özellikle kireç kullanımına dikkat çekerek bu uygulamanın İzmir, Kasaba (Turgutlu), Denizli ve civar köylerinde, Selimiye ve Beyoğlu'nda, Topçu Kışla-yı Hümayunlarında büyük fayda sağladığını belirtmiştir. En nihayetinde hastalığın bir an evvel önünün alınması için lüzumu kadar kirecin hemen temin edilmesi hususunda icap edenlere emir verilmesini hükümetten talep etmiştir.⁹⁹

Sıhhi tedbirlerin alınması hususunda ihtiyaç duyulan 10 bin kuruşun Eskişehir Kaymakamlığı'na gönderilmesine dair izin yazısı 2 Kasım 1893 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti'ne tebliğ edilmiştir.¹⁰⁰ Hatta bu paranın masraflar için yeterli gelip gelmeyeceği de daha sonra vilayete

Kolera Salgını (1894)", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Kocaeli 2016, s. 840.

94 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 67, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

95 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 73, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

96 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 13-1, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

97 1 Kıyye: 1.282 gramdır.

98 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 11-1, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

99 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 13-1, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

100 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 10-1, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

solunmuştur.¹⁰¹ Buna verilen cevapta ise, bu tarihe kadar tahsis edilen toplam 15 bin kuruştan, masraflara yapılan harcama neticesinde 4 bin kuruş kaldığı, şu durumda ayrıca akçe gönderilmesine ihtiyaç olmadığı bildirilmiştir.¹⁰²

Eskişehir’de kolera hastalığının görüldüğü evlerin kordon altına alınmasına yönelik çalışmalar da yürütülmüştür. Fakat ilk etapta, ilgili evlerin kordon altına alınması işlemine dair Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne’ye bir müracaatta bulunulmadığı, sadece mahallindeki askerler tarafından gerekli yardım yapılmasının istendiği görülmektedir. Bu nedenle de nizamiye askerleri görevi yapmakta tereddüt göstermiştir. Hâlbuki bununla alakalı olarak Eskişehir Kaymakamlığı’ndan alınan telgrafta, kordon uygulamasının yerine getirilmesi ve evlerin bulunduğu alanın selameti için askerlerden başka vasıta olmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla kordon uygulamasının Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne marifetiyle yerine getirilmesinin zaruri olduğu ve bunun içinde ilgili yerlere gerekli tebligatın yapılması Seraskeriye’den istenmiştir.¹⁰³ Nitekim ilgili husus bir gün sonra Seraskeri’ye tarafından da Bursa Redif Kumandanlığı’na tebliğ edilmiştir.¹⁰⁴

Hastalığın görüldüğü evlerin kordon altına alınması için ilk etapta Eskişehir’de bulunan piyade ve süvari iki bölük asker görevlendirilmiştir.¹⁰⁵ Fakat bu askerlerin yeterli gelmeyeceği anlaşıldığından bu işlemin jandarma marifetiyle yerine getirilmesi istenmiştir. Bunun için de ne kadar jandarma gönderilmesine ihtiyaç olduğu 23 Ekim 1893 tarihinde Eskişehir Kaymakamlığı’na sorulmuştur. Aynı gün kaymakamlıktan alınan cevapta ise, kordon muhafazasında bulunan mevcut askerlerin çekilip sıhhi vazifeyi yerel idareye terk etmesi yönündeki İzmit Kumandanlığı’ndan alınan emre dikkat çekilmiştir. Yeterli miktarda jandarma gelmeden kordonda bulunan askerlerin çekilmesinin sıhhi tedbirleri ihlal edeceği vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu bilgi üzerine Sadaret’çe alınan yeni kararda, kordonların, sıhhi tedbirlerin sağlanması açısından önemli olduğu ve ilgili zaptiye neferlerinin oraya ulaşmasına kadar da kordon muhafazasındaki askerlerin çekilmemesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁰⁶ Nitekim bir süre sonra mevcut askerlerin yerine 50 adet geçici jandarma istihdam edilerek kordonların güvenliği sağlanmıştır.¹⁰⁷

Evlerin kordon altına alınmasında geçici olarak görevlendirilen 50 nefer jandarmanın istihdamı ve ihtiyaçları konusuna dair Seraskeriye’den alınan başka bir telgrafta, askerilerin maaş, yiyecek-ıçecek ve sair ihtiyaçları için 14.148 kuruş; bir senelik palaska ve elbise ihtiyaçları için de 10.912 kuruş gider olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla Kasım ayı sonuna kadar maaş, yiyecek-ıçecek ve elbise masrafları için toplam 39.208 kuruşa ihtiyaç olduğu, bunun da jandarma dairesinin 1893 senesi tahsisatından olarak Hüdavendigâr Vilayeti’nin gelirlerinden ödenmesi istenmiş ve ilgili paranın tahsiliyle birlikte mahalline gönderilmek üzere askeri daireye havale edileceği bildirilmiştir.¹⁰⁸

Evlerin kordon altına alınmasıyla, hastalığın ortaya çıkış yerinden dışarı yayılmasını engellemek ve aynı yerde imha edilmesini sağlamak amaçlanmıştır. Karantinanın daha dar kapsamlı bir uygulaması olmuştur. Hastalığın çıktığı ev, hastane veya kışlalarda bu uygulama yapılmıştır.¹⁰⁹ Bu

101 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 12-1, 23 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

102 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 15-2, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

103 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

104 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 5-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

105 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

106 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 6-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

107 M. Ayar, a.g.e., s. 127.

108 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 9-2, 21 Teşrinisani 1309/3 Aralık 1893.

109 Abdülkadir Gül, a.g.m., s. 247

anlamda Eskişehir’de hastalık görülen evler, dışarıyla bağlantının kesilmesi amacıyla kordon altına alınmaya başlanmış ve ilk etapta 12 ev kordon altında tutulmuştur.¹¹⁰

Kordon süresinin genellikle 10 gün olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hastalığın artık görülmediği dönemlerde bu sürenin 5 güne indirildiği de görülmüştür. Kordon döneminde kordon içerisinde bulunanların iâşe ve diğer temel gereksinimlerinin giderilmesine çalışılmıştır. Kordon oluşturulduktan hemen sonra, kolera illetine yakalananların evleri, hastanın kullandığı eşyalar ve elbiseleri sıhhi kurallara uygun bir şekilde dökümü yapılarak sayılmış ve temizlenmiştir.¹¹¹

Gerekli tedbirlerin alınması, hastalık emarelerinin ortadan kalkması ve karantina süresinin tamamlanmasından sonra hastalık görülen evlerde kordon uygulamasına son verildiği görülmektedir. Kordon uygulamasına son verildiğine dair bilgilere ise Tercüman-ı Hakikat gazetesinde ulaşmak mümkündür. Nitekim 27 Ekim 1893 tarihli habere göre, kordon altında bulunan 7 evde karantina süresinin tamamlanmasından dolayı kordon uygulamasına son verilmiştir.¹¹² 29 Ekim 1893 tarihinde karantina süresini tamamlayan 3 evin de kordonları kaldırılmış ve gerekli dezenfekte işlemi yapılmıştır.¹¹³ Yine, 1 Kasım 1893’te 3¹¹⁴, 4 Kasım 1893 tarihinde 2 evin kordonları kaldırılmış ve gerekli dezenfekte işlemi icra edilmiştir.¹¹⁵ Son olarak 10 Kasım 1893 tarihinde karantina sürelerini tamamlayan 9 evin gerekli temizlik ve sıhhi işlemleri icra edilerek kordonları kaldırılmıştır.¹¹⁶ Dolayısıyla gazetede yer alan haberlerden hareketle söylenebilir ki salgın süresince en az 24 ev kordon altına alınmıştır. Bu evlerde gerekli sıhhi tedbirlerin alınması ve karantina süresinin tamamlanmasıyla da kordon uygulamasına son verilmiştir. Bu işlemin yapılmaya başlandığı tarih ise Ekim ayı sonuna tesadüf etmektedir. Kasım ayı ortalarına gelindiğinde ise, özellikle hastalığın iyice azalmasıyla birlikte, artık kordon uygulamasına son verildiği tespit edilmektedir.

Uygulanan kordon usulünün bir zaman sonra müşkülata sebep olacağı ihtimalinden dolayı bunun yerine hastalık bulunan mahallerde sadece dezenfeksiyon (tebhirat ve tathirat) icrasıyla yetinilmesi Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu mazbatasında belirtilmiştir.¹¹⁷ Bununla ilgili olarak Sıhhiye Nezareti’nde alınan kararda da, hastalık zuhur eden mahallerde tebhirat ve tathirat icrasına bir kat daha itina ve dikkat gösterilmek üzere söz konusu kordonların kaldırılacağı¹¹⁸ bildirilmiştir.

Kasım ayına gelindiğinde her ne kadar hastalık emareleri azalmışsa da İstanbul’daki tedirginliğin devam ettiği görülmektedir. Nitekim 7 Kasım 1893’de gönderilen bir telgrafta, Eskişehir’de koleranın devam etmesi ve orasının İstanbul’a yakın olarak demiryolu güzergâhında bulunmasından dolayı hastalığın çevreye daha fazla yayılmasının an meselesi olduğu belirtilmiştir. Önü alınmadığı takdirde de Anadolu’nun farklı yerlerine sirayet edeceği ifade edilmiştir. Öte yandan orada bulunan doktorların yeni sıhhi yöntemlere ve fenni kaidelere vakıf olamamaları da ihtimal dâhilinde görülmüştür. Dolayısıyla İstanbul ve Vilâyât-ı Şahane Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Bonkowski Paşa’nın 8 Kasım 1893’te Eskişehir’e gönderilmesi ve hemen gerekli sıhhi tedbir-

110 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

111 Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 247

112 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

113 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893.

114 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

115 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

116 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4608, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893.

117 BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 7, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893. Nitekim bu uygulamaya maruz kalanlar, pek memnun kalmamaktaydılar. Bkz. Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 247.

118 BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 20, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.

lerin alınması uygun bulunmuştur.¹¹⁹ Fakat daha sonra bölgeden alınan bilgiler doğrultusunda Eskişehir’de hastalığın azaldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla icap eder ise birkaç gün sonra gönderilebileceği belirtilerek şu aşamada paşanın gönderilmesi ertelenmiştir.¹²⁰ Sonuç olarak, aynı tarihlerde İstanbul’da da süren salgında uygulananlardan farklı olmayan tedbirlerle, koleranın Eskişehir’de daha büyük çaplı kayıplar verdirmesinin önüne geçilmiştir.¹²¹ Nitekim Eskişehir’deki salgının ortadan kaldırılmasından dolayı şehir halkı tarafından padişaha dualar edilmiştir.¹²²

1.2.2. Kolera Salgınına Karşı Eskişehir Çevresinde Alınan Önlemler

1893 yılı Ekim ayı ortalarından itibaren Eskişehir’de kolera vakalarının görülmeye başlaması ve can kayıplarının her geçen gün artması, merkezde olduğu gibi çevre vilayetler üzerinde de büyük bir endişe ve korkuya sebep olmuştur. Nitekim Eskişehir, Anadolu demiryolu hattında önemli bir kavşak noktasını teşkil etmektedir.¹²³ İstanbul ve Ankara ile doğrudan demiryolu bağlantısının olması, Eskişehir-Konya demiryolu yapım çalışmalarının devam etmesi, şehirde hareket halinde bulunan yabancı ve yerli işçilerin varlığı¹²⁴, koleranın etkisini arttırması için uygun ortamı sağlamaktadır. Dolayısıyla hastalığın Ankara ve İstanbul gibi merkezlere sirayetinin önlenmesi için acil kararlar alınması gündeme gelmiştir. Aksi halde salgının geniş bir alana yayılması söz konusu olacaktır. Zira salgının Ankara’ya sirayet etmesi halinde oradan da Anadolu’nun farklı yerlerine yayılacağı öngörülmüş ve buna meydan vermemek için birtakım tedbirler alınması gerektiği Ankara valiliğince belirtilmiştir.¹²⁵

Salgının çevre vilayetlere sirayet etmesini engellemek için karantina¹²⁶ uygulamasına büyük önem verilmiştir. Nitekim Sadaret’ten Ankara Vilayeti’ne gönderilen telgrafta, trenle gelenlerin, Eskişehir ile Ankara arasında bulunan ve içerisinde köy, otel ve evlerin de yer aldığı Biçer

119 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 118, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893. “Eskişehir’de kolera devam etmekte ve musabiyetin adedi günden güne tezayid olunmakta bulunmasına mebni zat-ı behiyyelerinin yarın şehri mezkura azimet ile ehemmiyeti iktiza eden tedabir-i sıhhiyeyi ittihaz ve icra eylemelerini...” Bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 14-2, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

120 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 129, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

121 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; M. Ayar, a.g.e., s. 127.

122 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 287, Gömlek No: 15, 12 Kanunuevvel 1309/24 Aralık 1893.

123 “Eskişehir kasabası, İzmit ile Ankara ve Konya aralarında yapılmış olan Şimendifer hatlarının ehemmiyetli bir yerindedir.” Bkz. Ali Tevfik, a.g.e., s. 253.

124 A. Efe, a.g.e., s. 264. 1893-1894 yıllarında yapılmakta olan Haydarpaşa, İzmit, Eskişehir demiryolu güzergâhında ve Eskişehir-Konya, Eskişehir-Kütahya demiryolu ağı yapım aşamasında kolera salgını görülmüş ve salgın demiryolu yapım işlerini aksatmıştır. Bkz. S. Albek, a.g.e., s. 163.

125 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

126 Sözlükte “yolcuların gözetim altında tutulma süresi” demek olan ve İtalyanca “kırk” anlamına gelen *quarantena*’dan gelir. Osmanlı Devleti karantina usulünü uygulamaya başladığında bu kelimenin yerine daha çok “usûl-i tehaffuz”; karantina yeri olan *lazaret* veya *lazaretto*’ya karşılık da “tehaffuzhâne” tabiri kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 2001, s. 463-465; Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, LVIII/222, (1994), s. 351. 28 Mayıs 1283/9 Haziran 1867’de “Kolera Karantinası Hakkında Nizamname” yayınlamıştır. Bu nizamname ile karadan ve denizden ülkeye girenlere 10 gün karantina uygulanmasına, eşyaların ve elbiselerin hastalıklardan arındırılmasına (*tathirat ve tanzifat icrasına*) karar verilmiştir. Karantina süresi bitimine kadar da buldukları yerden ayrılmalari yasaklanmıştır. Bkz. *Kolera Karantinası Hakkında Nizamname*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1311, s. 2-3.

İstasyonu'nda karantina altına alınması istenmiştir.¹²⁷ Burada bir tahaffuzhane¹²⁸ tesis edilerek buna, Eskişehir'de bulunan sıhhiye doktoru Süleyman Gazale Efendi'nin nezaret edebileceği, gerekli olan tıbbi uygulamanın da buradan sağlanabileceği ve ihtiyaç duyulan doktorlar ile memurların da vilayetçe tayin edilebileceği belirtilmiştir. En nihayetinde salgının Ankara'ya sirayetinin engellenmesi için özellikle Biçer'de tahaffuzhane tesis edilmesine ve Eskişehir'den gerek trenle gerekse sair vasıtayla gelenlerin karantina beklettirilmeksizin salıverilmemesine dikkat çekilmiştir.¹²⁹

Ankara Valisi Abidin Paşa¹³⁰ tarafından cevaben gönderilen telgrafta, 20 Ekim 1893 Cuma gününden itibaren Eskişehir'den tren ve sair vasıtayla gelecek yolcuların Biçer'de 5 gün karantina altına alınacağı ve vilayet sıhhiye müfettişi ile beraber bir doktor, birkaç zabıta ve lüzumu kadar da tıbbi ecza ile eşyanın hazırlanarak ertesi sabah Biçer'e gönderileceği haber verilmiştir. Ayrıca durumun Eskişehir Kaymakamlığı'na ve Doktor Süleyman Gazali Efendi'ye de yazıldığı, hastalığın bu tarafa yayılmasını engellemek için bütün tedbirlerin alınmaya çalışıldığı bildirilmiştir.¹³¹ Nitekim Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 21 Ekim 1893 tarihli haberinde de, Eskişehir'de kolera salgını ortaya çıkmasından dolayı gerek tren, gerekse sair vasıta ile Eskişehir'den gelecek tüm yolculara, Ankara ile Eskişehir arasında bulunan ve tren istasyonu olan Biçer Köyü'nde tahaffuzhane tesis edilmek üzere 5 gün karantina uygulandığı bilgisine yer verilmiştir.¹³²

Eskişehir'den gelecek yolcularla ilgili olarak Ankara Vilayeti 5, Hüdavendigâr Vilayeti 10 gün karantina uygulanmasını teklif etmişse de buna dair 19 Ekim 1893 tarihinde merkezden Sıhhiye Dairesi'ne gönderilen yazıda, İzmir yolcularına karşı icra edilmekte olduğu gibi Eskişehir'e de 10 gün karantina uygulamasının getirilmesi gerekli görülmüştür. Ayrıca Eskişehir'den gerek içeri taraflara gidecekler, gerekse İstanbul tarafına gelecekler hakkında nasıl bir uygulamada bulunulacağına 21 Ekim'de toplanacak olan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de kararlaştırılacağı bildirilmiştir.¹³³

127 BOA., *İ. HUS.*, Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

128 *Tahaffuzhane*: belgelerde karantinaya karşılık olarak “usul-ı tahaffuz”, karantina mahalleri için ise “karantinahane” veya “tahaffuzhane” terimi kullanılmıştır. Arapça sakınmak, korunmak anlamına gelen tahaffuz kelimesine dayanarak, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı zamanlarda, karantinada bulundurulacak hastaların muayyen bir müddeti geçirmek için ikametlerine tahsis edilen yerlere tahaffuzhane denmiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1994, s. 460; Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 248. *Tahaffuzhaneler*; bir şehir ve bölgeye salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere yayılmasını engellemek üzere şehrin giriş ve çıkışları, şehre ulaşan yolların önemli noktalarında, bölgeye giriş yapacak olanların sağlık durumlarının belirli bir süre gözetim altına alındığı ve gözlem sırasında yapılan muayenelerle hastalığa yakalanma ihtimali olanların sağlıklı halden ayrılması için alıkonulup tedavi edilmeye çalışıldığı yerlerdir. Bkz. Ahmet Mithat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye'de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuz Tarihçesi”, *Salname-i Nezaret-i Hariciye*, 1318, s. 446–447'den aktaran Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 248. Tahaffuzhaneler tüm salgın hastalıklar, özellikle kolera için yapılmış mahaller olup Osmanlı Sıhhiye Meclisi'nin tesis edildiği günden itibaren bu ülkenin topraklarında kurulmuş olan önemli sağlık kuruluşlarıdır. Bunlardan bazıları yalnız hastalığın salgın halini aldığı kullanılmış geçici tesisler iken, bazıları ise, uzun yıllar kullanılan, bir nevi salgın hastalıklar için teşkil edilen, özel hastaneler olarak görev yapmışlardır. Bu bakımdan tahaffuzhanelerin bir karantina merkezi olma, bir de hastane işlevi vardır. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 378.

129 BOA., *A. MKT. MHM.*, Dosya No: 562, Gömlek No: 8, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893; BOA., *Y. A. HUS.*, Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 1-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; A. Efe, *a.g.e.*, s. 266-267.

130 Abidin Paşa, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin şüphesiz en önemli valilerinden biridir. Ankara'da görev yaptığı uzun yıllar (1886-1894) boyunca önemli işler başarmıştır. Özellikle Ankara'ya içme suyu getirmesi, yol yapımına önem vermesi, okul açtırması gibi hizmetlerinin yanı sıra güvenliğini sağlayarak tarım ve ticaretin gelişmesine yönelik önlemler alması oldukça dikkat çekicidir. Detaylı bilgi için bkz. Özlem Gülenç İğdi, “Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, 2 (2013), s. 225-248.

131 BOA., *Y. A. HUS.*, Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

132 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

133 BOA., *A. MKT. MHM.*, Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 3-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; BOA.,

İstanbul'da hastalığın yok olmaya yüz tuttuğu bu dönemde kolera hastalığının etkili olduğu Eskişehir'den gelenler için İzmit'ten ileride bulunan İnönü'de veya başka uygun bir mahalde tahaffuzhane teşkil edilmesi ve burada 10 gün karantina uygulanarak Eskişehir'in kordon altına alınması istenmiştir. Ankara'dan gelecek ve buradan Ankara'ya gidecek trenlerin içine de birkaç doktor ve lüzumu kadar gardiyan konulması; Biçer istasyonundan İzmit'e doğru uzanan alanda seçilecek mevkilere de "Bulaşık" ismi verilerek trenin bu mevkilerde durmaksızın geçmesi bildirilmiştir. Ayrıca bu dönemde İzmit'te bulunan ve daha önce Irak Arap Sıhhiye Tabipliği göreviyle oralarda tahaffuzhane ve kordonlar teşkil eden Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi'nin¹³⁴, maiyeti-ne doktor ve gardiyan verilmek üzere bölgeye gönderilmesi 21 Ekim 1893'te toplanan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de karar verilmiştir.¹³⁵

Sıhhiye Nazırı tarafından gönderilen telgrafta da Eskişehir'in Ankara tarafında bulunan Biçer'den İzmit tarafında bulunan İnönü'ye kadar olan mahallin Bulaşık olarak adlandırılması ve buralardan İzmit tarafına geleceklerin İnönü'nde, Ankara'ya gideceklerin de Biçer'de tam 10 gün karantinada beklemesi ve haklarında layıkıyla muayene icra edilmedikçe hiçbir tarafa salıverilmemesi üzerinde durulmuştur. Aynı şekilde diğer geçit mahallerinin de iyi bir şekilde muhafaza edilerek gerek İstanbul'a, gerekse Kütahya ve Ankara taraflarına gideceklerin geçişlerine izin verilmemesi hususuna dikkat edilmesi istenmiştir.¹³⁶

Gerekli sıhhi tedbirleri almak üzere görevlendirilen Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi, birkaç gün içinde İnönü'ye ulaşmış ve mahalli hükümet ile ittifak içerisinde hareket ederek işlemin uygulanmasına başlamıştır. Nitekim Ertuğrul Mutasarrıfı ile yaptığı görüşmeler neticesinde İnönü mevkiinde bir tahaffuzhane tesis etmiş ve burayı kısa bir zamanda faaliyete geçirmiştir. Eskişehir ve civarında icap eden noktalara kordonlar teşkil edilerek gelecek yolcular trenle İnönü Tahaffuzhanesi'ne sevk edilmiştir.¹³⁷ İstanbul yönüne gelen yolcuların da 10 günlük karantinada bekletilmesine başlanmıştır. Ayrıca İnönü ve Biçer tahaffuzhanelerine tayin edilen doktor, memur ve gardiyanlar da gerekli malzemeyi temin ettikten sonra bölgeye ulaşmışlardır. Kendilerine verilen emirde, hastalık olan mahallerin birinci derecede karantina altına alındıktan sonra bir de nizamiye askerlerinden oluşan harici bir kordon teşkil edilmesi ve hastalık olan yerlerden kimsenin dışarı çıkmasına izin verilmemesi bildirilmiştir.¹³⁸ Ekim ayı sonlarına gelindiğinde ise, yolcuların İnönü'de karantinalarını doldurduktan sonra bir de tıbbi muayeneden geçirilmesi için İzmit yakınlarındaki Derbent'te bir tahaffuz birimi daha oluşturulduğu görülmektedir.¹³⁹

Salgının Ankara'ya sirayetini engellemek amacıyla 10 gün karantinanın uygulandığı Biçer mevkiine bir süre sonra çok sayıda asâkir-i müstebdelenin görevlendirildiği görülmektedir. Fakat bunların ikametleri için yer tedarik edilmesi ilk etapta zor olmuştur. Bu nedenle ikametleri için yeterli miktarda çadır verilmesinin Ankara Fırkası Kumandanlığına bildirilmesi ve bu 10 gün geçmedikçe Biçer Tahaffuzhanesi'ne asâkir-i müstebdele sevk edilmemesi Ankara Vilayeti'nden talep edilmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca Biçer'de mevcut bulunan asâkir-i müstebdele ile sair ahalinin hane kirası,

Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

134 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

135 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893; BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 1-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893

136 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893. A. Efe, a.g.e., s. 266-267.

137 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10, Lef: 3-1, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

138 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

139 M. Ayar, a.g.e., s. 421.

140 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

günlük ihtiyaçları ve diğer zaruri masrafları için de Biçer’de bulunan Doktor Bonkowski Bey tarafından para ve eşya talep edilmiştir. Dolayısıyla şuan için ihtiyaç duyulan 10 bin kuruşun vilayet gelirlerinden karşılanmasına müsaade edilmesi Vali Abidin Paşa tarafından talep edilmiştir.¹⁴¹ Nitekim bir gün sonra alınan cevapta, istenilen 10 bin kuruşun vilayet gelirlerinden karşılanmasına izin verilmiştir.¹⁴²

Ankara Valisi Abidin Paşa tarafından 24 Ekim 1893 tarihinde gönderilen telgrafta, Biçer Tahaffuzhanesi’ndeki asâkir-i müstebdeleden bir neferin koleradan vefat ettiği haber verilmiştir. Yaşanan bu vakadan dolayı da bölgedeki kolera salgınını layıkıyla teşhis etmek üzere bir doktor ile birlikte tıbbi ecza ve tebhîr¹⁴³ makinesine ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Bu ihtiyaçların da doğruca Biçer’e gönderilmesi Vali tarafından talep edilmiştir.¹⁴⁴ Bununla ilgili olarak merkezden verilen cevapta, Eskişehir’de bulunan Doktor Süleyman Gazale Efendi’nin Biçer Tahaffuzhanesi’ne nezaret edebileceği ve tıbbi eczanın da vilayetten satın edebileceği belirtilmiştir. Ayrıca daha önce Eskişehir’e gönderilen doktorlardan başka bugün iki doktorun daha gönderilmek üzere olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁵

Biçer Tahaffuzhanesi’ne gelen yolcuların her geçen gün artması nedeniyle bir zaman sonra yerleştirilmelerinde problem yaşanmaya başlamıştır. Nitekim en son 24 Ekim’de gelen birçok yolcu pek güç bir şekilde yerleştirilebilmiştir. Bundan sonra bir kişi dahi gelirse ikamet edecek yer kalmadığı Doktor Bonkowski, Karayudaki ve orada bulunan kaza kaymakamı tarafından haber verilmiştir. Dolayısıyla birinci kafilenin karantinası tamamlanıncaya kadar Biçer ve buraya bağlı diğer istasyonlar için yolcu kabul edilmemesi hususunun Anadolu Şimendifer İdaresi’ne, İzmit ve Bilecik mutasarrıfları ile Eskişehir Kaymakamı’na telgrafla bildirilmesi istenmiştir. Bununla ilgili emir gelinceye kadar da yolcuların ikamesine mümkün mertebe çalışılması ve şayet hiç yer bulunmaz ise açıkta yatmaktansa, Biçer’den her gün Eskişehir’e giden trenle geri dönmeleri konusunda gelenlerin teşvik edilmesi, Bonkowski Paşa ile kaymakama valilikçe tebliğ edilmiştir.¹⁴⁶

Biçer’e gelen yolcuların hızla birikmesi, yerlerin münasip olmaması ve askeriye tarafından verilen çadırların da yetersiz kalmasından dolayı insanlar şikâyet etmeye başlamışlardır. Bir süre sonra ihtiyaçları karşılanmışsa da bundan sonra gelecek olanlar da düşünülerek hazırlık yapılması gerektiği ve aynı zamanda burada bulunanların karantinaları biter bitmez hemen sevklerinin sağlanması üzerinde durulmuştur. Ayrıca otuz, kırk kadar çadırın daha verilmesi hususunda bölge kumandanlığına emir verilmesi talep edilmiştir.¹⁴⁷ Daha sonra bu talepler Sadaret tarafından da Sıhhiye Dairesi’ne iletilmiştir.¹⁴⁸

Ankara valiliğinden 25 Ekim 1893 tarihinde alınan telgrafta belirtildiğine göre, tahaffuzhane tesis edilen Biçer mevkiinde istasyondan başka ayrıca kumpanya tarafından da 16 odalı bir bina ve Mütevellizâde Mehmed Ağa tarafından da geniş bir bina inşa edilmiştir. Karantina bekleyeceklerin ikamesi için inşa edilen bu iki bina daha sonra sahipleri tarafından kirasız olarak hükümete bira-

141 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

142 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 3-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

143 1) Kaynatıp buğu durumuna getirme, buharlaştırma, 2) Tütsüleme, 3) Etüvden geçirme. Bkz. F. Devellioğlu, a.g.s., s. 1048.

144 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 6-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

145 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 5-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

146 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 12-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

147 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 13-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

148 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

kılmıştır. Bunlara 150 kadar asâkir-i müstebdele, diğer ufak tefek binalar içine de diğer asker ve yolcular yerleştirilmiştir. Bunlardan başka 10 adet de çadır gönderilerek askerlere teslim edilmiştir. Daha fazla ihtiyacı karşılamak için de Biçer'e yeterli miktarda tahta, ağaç gibi malzemeler ve ustalar gönderilerek yeniden barakalar inşasının lazım geldiği bildirilmiştir.¹⁴⁹

Biçer'deki son durumla ilgili olarak Sıhhiye Nazırı tarafından gönderilen yazıda, tahaffuzhane için Biçer'den başka elverişli istasyon olmadığı ve 27 Ekim'den itibaren İnönü ile Biçer arasındaki Bulaşık ad olunan mahaller ile trenler birbiriyle bağlantı kuramayacağından Biçer Tahaffuzhanesi'ne gelenlerin azalacağı ve karantinada olanların bir kısmının da süresini tamamladığından Biçer'deki izdihamın son bulacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle Biçer ve civarındaki istasyonlara yolcu kabul edilmemesi yönünde kumpanyaya tebligat yazılmasına ve çadır gönderilmesine mahal kalmadığı, eğer çadıra ihtiyaç olur ise de Sıhhiye Dairesi'nde 95 adet çadırın hazır bulunduğu, bunlardan lüzumu kadarının derhal gönderilmesinin vilayetten alınacak bilgiye bağlı olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁰

Biçer Tahaffuzhanesi'nde bulunan ahalinin miktarı ve bunların karantina sürelerini tamamladıklarına dair Tercüman-ı Hakikat gazetesinde haberler tespit edilmiştir. Nitekim 30 Ekim 1893 tarihinde Biçer Tahaffuzhanesi'nde bulunan 228 kişiden karantina sürelerini tamamlayan 58 kişi, tıbbi muayeneleri yapıldıktan sonra sıhhi durumlarının iyi olduğu görülerek temiz pratika¹⁵¹ verilip tahaffuzhaneden çıkarılmıştır. Diğer karantina beklemekte olan yolcuların da sıhhat ve istirahatlerinin iyi olduğu Biçer'de bulunan Sivrihisar kaymakamı ile sıhhiye müfettişi ve karantina müdürü tarafından bildirilmiştir.¹⁵² Yine, 1 Kasım 1893 tarihinde, Biçer Tahaffuzhanesi'nde karantinalarını tamamlayan 79 yolcunun pratikalarının verildiği haber verilmiştir.¹⁵³ Neticede, salgın süresince Biçer Tahaffuzhanesi'nde 736 kişi karantinaya alınmış ve 62 kişiye pratika verilmiştir.¹⁵⁴

Biçer Tahaffuzhanesi'nde istihdam edilmekte olan Doktor Bonkowski Paşa ve Karayudaki Efendi, salgınla mücadelede önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Nitekim Doktor Bonkowski Paşa'ya, belediyeden tahsis edilen maaşına ilaveten aylık 1.500 kuruş, Karayudaki Efendi'ye de 1.200 kuruş maaş verilmesi 8 Kasım 1893 tarihli irade ile bildirilmiştir.¹⁵⁵ Neticede, 1893 yılı Ekim ayından itibaren Eskişehir'de etkisini giderek artıran koleraya karşı alınan bütün önlemler sonuçsuz kalmamış ve salgının bu dönemde Ankara'ya sirayet etmesi engellenmiştir.¹⁵⁶

149 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

150 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

151 Sağlık muayenesi yapıldıktan sonra hastalık olmadığına dair verilen belgedir. 28 Mayıs 1283/9 Haziran 1867'de yayınlanan "Kolera Karantinası Hakkında Nizamname" ile seyahat edenlere, hareket ettikleri yerin karantina idaresi tarafından "Temiz" ve "Bulaşık" şeklinde iki çeşit yazı verilmesi mecburi hale getirilmiştir. Bu resmi izin yazısı nizamnamede "patente" olarak belirtilmiştir. "Karantina Patenteleri" ile ilgili bölüm için bkz. *Kolera Karantinası Hakkında Nizamname*, s. 6-7. Ayverdi, "patente"yi yabancı limandan gelen gemilere, kıyı sağlık idaresi tarafından karantina muayenesinden sonra verilen kıyıya çıkma belgesi olarak açıklamıştır. Bkz. İ. Ayverdi, *a.g.s.*, s. 981.

152 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4598, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

153 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

154 A. Efe, *a.g.e.*, s. 269. Karantinaya alınan ve pratika verilen yolcu sayılarını gösteren tablo için bkz. A. Efe, *a.g.e.*, s. 274.

155 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 17-1, 12 Kanunuevvel 1309/24 Aralık 1893. Başka bir belgede ise; "Biçer Tahaffuzhanesi'nde bulunan Doktor Bonkowski Bey ile Franbudaki Efendi'nin Biçer'de bulunacakları müddet için Bonkowski Bey'e belediye maaşına ilaveten 1.500 ve Franbudaki Efendi'ye de 1.200 kuruş maaş tahsisi..." bildirilmiştir. Dolayısıyla burada Franbudaki ismi geçmektedir. Bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 18-2, 17 Teşrinievvel 1309/29 Ekim 1893.

156 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 128.

Eskişehir’de etkili olan koleranın İstanbul’a da sirayet etmesi büyük bir sıkıntıya sebep olacağından salgınının İstanbul’a bulaşmaması için de ayrıca tedbirler alınmasına çalışılmıştır. Şehrin Ankara treni güzergâhında olması ve İstanbul’a gelenlerin daha yoğun bir surette bu yolu tercih etmeleri nedeniyle Eskişehir’e karşı demiryollarında karantina uygulamalarına önem verilmiştir.¹⁵⁷

Eskişehir’den hareketle Haydarpaşa İstasyonu’na gelen yolculara dikkat edilmesi hususunda Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu tarafından ilgili yerlere gerekli emirler verilmiştir. Nitekim bu doğrultuda birtakım tedbirler alınmasına çalışılmışsa da bazı aletlerin eksikliği nedeniyle gerekli tedbirlerin tamamıyla icra kılınmadığı Doktor Mösyö Şantemis¹⁵⁸ tarafından Sadaret’e arz edilmiştir. Bunun üzerine Sadaret’ten gönderilen yazıda, gerekli olan aletlerin temini ve her türlü tedbirin alınmasıyla hastalığın tekrar İstanbul’a sirayetine asla meydan verilmemesi, aksi halde sorumlular hakkında mesuliyet ortaya çıkacağına ilgililere bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca Eskişehir’in sadece tren yolcularına dikkat edilmesinin yeterli olmadığı, oradan diğer karayoluyla Bandırma, Kale-i Sultaniye ve sair mahallere gelecek yolculara da dikkat edilmesi, aksi halde oralara da bulaşabileceği bildirilmiştir.¹⁵⁹ Dolayısıyla Eskişehir’den karayoluyla Bandırma ve Kale-i Sultaniye taraflarına olabilecek geliş gidişler de kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.¹⁶⁰

Alınan tedbirler kapsamında, Eskişehir’den yola çıkıp Kartal İstasyonu’na kadar gelen yolcular ile Kartal’dan Haydarpaşa’ya kadar olan istasyonlardan trene binen yolcuların, birbirleriyle temasının önlenmesi için ayrı vagonlar hazırlanmıştır. Muayene edilen kondüktörlerin, Kartal’dan sonra binen yolcularla temas ettirilmemesine özen gösterilmiştir. Bütün yolcu ve vagonlar, son olarak Haydarpaşa’da tıbbi muayeneden geçirilmiş, trenle gelen eşya da burada dezenfekte edildikten sonra şehre girebilmiştir.¹⁶¹ Ekim ayı sonlarına gelindiğinde İzmit yakınlarındaki Derbent’te bir tahaffuz birimi daha oluşturulmasından sonra Haydarpaşa İstasyonu’ndaki bu uygulamaların lağvedildiği görülmektedir.¹⁶²

Eskişehir ve civarında bulunan demiryolu amelesinde de kolera vakaları ortaya çıkmıştır. Nitekim buradan İstanbul’a çok sayıda amelenin çalışmak üzere geliyor olması da büyük bir tehdit olarak görülmüş ve bu gibilerin gelişleri tamamen yasaklanmıştır. Sıhhiye Doktoru Süleyman Gazale Efendi Eskişehir’e geldiğinde ameleye işlerini bıraktırıp fırka fırka dağıtarak 10 gün karantina altında tutulmalarını sağlamıştır. Tayin olunan doktorlar marifetiyle de haklarında layıkıyla muayene icra edilerek sıhhi durumları teminat altına alındıktan sonra köylerine dağıtılmışlardır.¹⁶³

Eskişehir’deki koleranın İstanbul’a bulaşmaması için bu iki şehir arasındaki posta işlemleri önce tatil edilmiştir. Fakat daha sonra alınan kararla, kolera salgını dolayısıyla sekteye uğrayan

157 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 420. İstanbul-Eskişehir tren seferleri 19 Haziran 1892’de başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ayla Efe, *Eskişehir Demiryolu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998.

158 *Emile Roux*, geliştirdiği difteri serumunu, 1894’te Budapeşte’de toplanan Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi’nde tanıtarak, serumun tedavide başarı ile kullanıldığını açıklamıştır. Kongre üyeleriyle İstanbul’a gelen *A. Chantemess* (belgelerdeki ifadesiyle “Doktor Mösyö Şantemis”), bu serumdan bir kutu getirerek II. Abdülhamit’e takdim etmiştir. Böylece difteri serumu bilim dünyasına tanıtıldıktan sadece birkaç gün sonra İstanbul’a da gelmiştir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede büyük önem veren II. Abdülhamit, Chantemess ile yaptığı görüşmeden sonra bu serumun Bakteriyojihaneyi Şahane’de üretilmesini istemiştir. Bkz. Zeynel Özlü, “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)”, *Belleten*, Cilt: LXXXI, Sayı: 291, s. 464.

159 *BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 77*, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

160 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 420.

161 *BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10*, Lef: 5-2, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

162 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

163 *BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16*, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

Eskişehir postasının İnönü’de dezenfekte edilmiş trenlerde seyyar memurlarca kabul edilebileceği belirtilmiştir.¹⁶⁴ Böylece Eskişehir’den gelen postaların, İnönü mevkiinde teşkil edilen tahaffuzhanede tebhir işleminden geçirilmek kaydıyla İstanbul’a ulaştırılmasına müsaade edilmiştir.¹⁶⁵

Eskişehir’deki salgının büyük ölçüde azalmasından sonra 26 Kasım 1893’ten itibaren İnönü Tahaffuzhanesi’nde ve Biçer Tahaffuzhanesi’nde uygulanan karantina süresi 5 güne indirilmiştir.¹⁶⁶ Fakat sürenin indirildiği bu dönemde şehirde kolera vakalarının devam ettiğine dair Hüdavendigâr Vilayeti’nden telgraf gelmiştir. Buna cevaben Sıhhiye Nezareti’nden alınan tezkirede ise, karantinanın 5 güne indirilmesi kararından sonra şehir ve civarında birkaç vukuat meydana gelmiş ise de sonrasında hiçbir şey gözlenmediği, 5 günlük karantinanın oraların sıhhi ahvaline uygun olduğu ve bu şekilde de uygulanmasına devam edileceği bildirilmiştir.¹⁶⁷ Nitekim 7 Aralık 1893 tarihinden sonra da karantina uygulamaları feshedilip yalnızca tıbbi muayene yapılmaya başlanmıştır.¹⁶⁸

İstanbul ve Ankara haricinde salgının Eskişehir’den Kütahya ve Konya’ya yayılma ihtimaline karşı da Akşehir’de tahaffuzhane teşkil edilmiştir. Kordon oluşturmak için de Konya vilayeti tarafından 30 jandarma ile 30 bin kuruş ödenek ayrılmıştır.¹⁶⁹

Eskişehir’de etkili olan kolera salgınına karşı sıhhi tedbirlerin alınması ve uygulanmasında önemli çalışmalarda bulunan bazı görevlilerin taltife layık görüldükleri tespit edilmiştir. Nitekim Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallim Muavini ve Tabib Kolağası Marko Efendi ile Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi, başarılı çalışmalarından dolayı öne çıkmışlardır. Neticede, Tabib Kolağası Marko Efendi’nin rütbe ile taltifi istenirken¹⁷⁰, Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi’nin de kolera hastalığının önlenmesindeki gayretlerinden dolayı rütbesinin Kolağalığa terfi söz konusu olmuştur.¹⁷¹

1.4. 1893 Yılında Eskişehir’de Yaşanan Kolera Hadisesine Dair Rakamsal Veriler

12-13 Ekim 1893 tarihleri itibariyle Eskişehir’de görülmeye başlayan kolera salgını¹⁷², gün geçtikçe etkisini artırmış ve önemli kayıplar yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle 18 ve 19 Ekim günlerinde toplam 29 kişi hastalığa yakalanmış ve 15 kişi vefat etmiştir. Bu iki gün, aynı zamanda salgının en şiddetlendiği günleri teşkil etmiştir.¹⁷³ Kasım ayı ortalarına kadar da, günde ortalama 1-2 hasta olmak üzere etkisini göstermiştir.¹⁷⁴

Eskişehir’de bulunan Sıhhiye Doktoru Süleyman Gazale Efendi tarafından gönderilen 18 Ekim 1893 tarihli telgrafta, 13-18 Ekim tarihleri arasında 8 kişinin vefat ettiği, 17 kişinin ise şüphe-

164 BOA, DH. MKT., Dosya No: 164, Gömlek No: 86, 29 Rebiulahir 1311/9 Kasım 1893.

165 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

166 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

167 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 285, Gömlek No: 70, 18 Teşrinisani 1309/30 Kasım 1893.

168 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

169 A. Efe, *a.g.e.*, s. 267.

170 “Eskişehir’de zuhur eden kolera hastalığı nedeniyle sıhhi tedbirlerin alınması ve uygulanmasında gayretleri görülen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallim Muavini ve Tabib Kolağası Marko Efendi...” Bkz. BOA, DH. MKT., Dosya No: 213, Gömlek No: 44, 28 Şaban 1311/6 Mart 1894.

171 “Yüzbaşı Süleyman Numan’ın hüsn-i hizmeti ve daha önce Eskişehir’de zuhûr eden kolera hastalığının önlenmesindeki gayretlerinden dolayı rütbesinin Kolağalığı’na terfii...” Bkz. BOA, DH. MKT. Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894; BOA., DH. MKT., Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894.

172 BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

173 BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

174 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 127.

li hastalıktan dolayı halen müşahede altında tutulduğu haber verilmiştir.¹⁷⁵ 19 Ekim 1893 tarihinde Eskişehir Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafta ise, koleradan dolayı 18 kişinin hasta olduğu ve 9 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir.¹⁷⁶ Sadaret'ten alınan bir yazıda ise, Eskişehir'de ortaya çıkan kole-radan dolayı iki gün zarfında (18-19 Ekim) 29 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 15 kişinin vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁷⁷ Dolayısıyla bütün bu veriler, 13-19 Ekim tarihleri arasında koleranın etkisini şiddetli bir şekilde göstermeye başladığını ve önemli kayıplara neden olduğunu göstermektedir. Salgın süresince meydana gelen vakalara dair arşiv belgeleri ve dönemin basınından elde edilen rakamsal veriler aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.¹⁷⁸

Ekim-Kasım 1893 tarih aralığına ait arşiv belgeleri ve Tercüman-ı Hakikat gazetesi sayı-larından elde edilen verilerden hareketle söylenebilir ki 1893 yılı Ekim ayı ortasından aynı yılın Kasım ayı ortasına kadar süren Eskişehir salgınında en az 107 kişi kolera salgınından müşahede altına alınmış ve bunlardan 73'ü hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla ölümlerin toplam vakalara oranının %68,2 gibi yüksek bir dereceye ulaştığı görülmektedir.

Eskişehir'de yaşanan kolera hadisesine dair kamuoyunu bilgilendiren İstanbul basınından Tercüman-ı Hakikat gazetesi örneğinde konuya bakıldığında, farklı değerlendirmeler yapılabilir. Pazar günü dışında haftanın 6 günü düzenli bir şekilde yayınlanan gazetenin 21 Ekim 1893 ta-rihli sayısından itibaren Eskişehir dâhilinde salgına yakalananların ve vefat edenlerin sayılarına yer verilmeye başlanmıştır. Nitekim paylaşılan rakamlara bakıldığında toplam 61 kişinin hastalığa yakalandığı ve 50 kişinin vefat ettiği tespit edilmiştir. Özellikle hastalığın çok etkili olduğu Ekim ayında 57 kişi salgına yakalanmış ve bunun 46 kişisi aynı ay içinde vefat etmiştir. Dolayısıyla sal-gının 1893 yılı Ekim ayında yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır.

Elde edilen veriler, kaynaklar üzerinden tespit edilebilen verilerdir. Bunlar dışında, bazı gün-lere ait kolera vakalarına basında veya arşivde ulaşılamamıştır. Dolayısıyla tespit edilemeyen veya kayıtlarda yer almayan vakalar da düşünüldüğünde bu sayı daha da artabilir. Nitekim Eskişehir'deki salgına dair farklı rakamlar da ortaya konulmuştur. Örneğin M. Ayar'a göre, 1893 yılı Ekim-Kasım aylarında etkili olan Eskişehir salgınında 111 kişi hayatını kaybetmiştir. Hatta Ayar, Eskişehir, köyleri ve demiryolu işçilerini birlikte değerlendirdiğinde, koleradan dolayı ölenlerin sayısının 150 civarında olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹ A. Efe'nin yaptığı tespite göre ise Eskişehir'de 70 kişi (7'si Bardakçı'da) salgına yakalanmış ve bunlardan 57 kişi (7'si Bardakçı'da) vefat etmiştir.¹⁸⁰

1890'lı yıllarda demografik ve ekonomik alanlarda gelişme gösteren ve 60 bin civarında nüfusa sahip olan Eskişehir'de koleranın, çok daha büyük yıkımlara, çok daha fazla ölümlere yol açması beklenebilirken, şehrin kordon altına alınması, giriş çıkışların kontrol edilmesi, tahaffuzha-neler kurulması, tecrübeli doktorların getirilmesi, ev ve sokaklarda ciddi bir şekilde dezenfeksiyon icra edilmesi gibi alınan sıkı önlemlerle bunun önüne geçilebilmiştir. Salgının etkisi çok yayılma-dan kısa süre içerisinde sonlandırılması sağlanmıştır.

175 BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

176 BOA, İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

177 BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

178 Salgın Süresince meydana gelen vakalara dair arşiv belgeleri ve dönemin basınından elde edilen veriler için bkz. Ek:1; Tablo 1.

179 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 128.

180 A. Efe, *a.g.e.*, s. 273.

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu'nun birçok yöresinde ortaya çıkan kolera salgını, farklı dönemlerde Eskişehir ve çevresinde de etkili olmuştur. Nitekim 1893 yılı Ekim ayı ortasında Eskişehir'de ortaya çıkan hastalık, aynı yılın Kasım ayı ortasına kadar etkisini göstermiştir. Osmanlı Hükümeti, hastalığın yayılmasını engellemek için harekete geçmiş ve acil tedbirler alınması yönünde büyük gayret sarf etmiştir. Hastalığın belirtilerinin görüldüğü ilk günden itibaren kordon uygulaması ciddiyetle tatbik edilmiş, bazı mahallerde tahaffuzhaneler oluşturularak 10 günlük karantina uygulaması başlatılmıştır. Bölgeye tıbbi ecza ile birlikte etüv ve pülverizatör makineleri gönderilmiş, gündelik hayatla ilgili birtakım tedbirler alınmıştır.

Hastalığın sona erdirilmesine kadar şehirde sıhhi ahvalin ıslahına hizmet etmek üzere uzman doktorlar görevlendirilmiştir. Özellikle salgın ile mücadele amacıyla bölgeye sıhhiye müfettişi olarak gönderilen Marko Efendi'nin, salgın başladığında Eskişehir'de bulunması ve hastalığı teşhis ederek gerekli ilk tedbirleri alması oldukça faydalı olmuştur. Onun gönderdiği günlük raporlar doğrultusunda salgınla mücadeleyi idare eden Hıfzıssıhha Başmüfettişi ve Başkimyager Bonkowski Paşa, başarılı bir organizasyon ile kolera konusunda uzman sağlık personelinin ve tıbbî malzemeyi kısa sürede salgın mahalline sevk etmiştir. Marko Efendi ile birlikte Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi de Eskişehir kolera salgınında oldukça başarılı çalışmalar yürütmüştür.

Eskişehir içinde olduğu gibi çevresinde de birtakım tedbirler alınmıştır. Nitekim Eskişehir'in Ankara tarafında bulunan Biçer ile İzmit tarafında bulunan İnönü mevkiinde tahaffuzhane tesis edilmiştir. Eskişehir'den İzmit tarafına gidecekler İnönü'de, Ankara'ya gidecekler de Biçer'de tam 10 gün karantina beklemiş ve haklarında layıkıyla muayene icra edilmedikçe hiçbir tarafa salıverilmemiştir. Böylelikle salgının Ankara ve İstanbul tarafına sirayet etmesi engellenmiştir. Karantina sürelerini tamamlayıp tıbbi muayeneleri yapılan yolcular da, sıhhi durumlarının iyi olduğuna dair temiz pratika alarak tahaffuzhaneden çıkarılmışlardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden ve dönemin basınından elde edilen veriler doğrultusunda hastalığa yakalananlar ve vefat edenlerin sayıları ortaya konulmuştur. Nitekim 1893 yılında en az 107 kişinin vefatına sebep olan bu vakalar, 60 bin civarında nüfusu olan Eskişehir'in genel nüfusu ile oranlandığında, bu dönem için çok düşük rakamlar olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu durum, Osmanlı Hükümeti ve Eskişehir yerel yöneticileri tarafından alınan karantina önlemlerinin, sıhhi tedbirlerin sıkı ve etkili bir şekilde uygulandığı ve hastalıkla mücadelede başarılı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası Evrakı (A.MKT.MHM):

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 10-1, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 11-1, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 12-1, 23 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 13-1, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 14-2, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 15-2, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 3-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10, Lef: 3-1, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10, Lef: 5-2, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 5-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 6-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 9-2, 21 Teşrinisani 1309/3 Aralık 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 11-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 18-2, 17 Teşrinievvel 1309/29 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 5-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 6-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 9-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 1-2, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 4-1, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 12-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 17-1, 12 Kanunievvel 1309/24 Aralık 1893. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 5-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 6-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 564, Gömlek No: 2, 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 711, Gömlek No: 1, 29 Muharrem 1312/2 Ağustos 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT):

BOA., DH. MKT. Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 189.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 164, Gömlek No: 86, 29 Rebiulahir 1311/9 Kasım 1893.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 213, Gömlek No: 44, 28 Şaban 1311/6 Mart 1894.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 268, Gömlek No: 66, 4 Safer 1312/7 Ağustos 1894.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Sicil-i Ahval İdaresi, Defterler (DH. SAİD.d):

BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 42, Gömlek No: 337; BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 80, Gömlek No: 5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hususi (İ. HUS):

BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 118, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 129, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

- BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 67, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 73, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 77, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 20, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 7, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 38, Gömlek No: 9, 9 Zilhicce 1312/3 Haziran 1895.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri (ML. VRD. TMT. d.):

BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7834; BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7858.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi (Y. A. HUS):

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 1-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 1-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 285, Gömlek No: 70, 18 Teşrinisani 1309/30 Kasım 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 287, Gömlek No: 15, 12 Kanunuevvel 1309/24 Aralık 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 305, Gömlek No: 31, 24 Temmuz 1310/5 Ağustos 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y. PRK. UM):

BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 1-1, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

2. Kaynak Eserler

A. Proust, Le Cholera Étiologie et Prophylaxie, G. Masson, Paris 1883.

Ahmet Mithat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuz Tarihçesi”, Salname-i Nezaret-i Hariciye, 1318, s. 446-447.

Ali Tevfik, Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiye, Cilt: III, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.

Charles Texier, Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, (Çev. Ali Suat), Cilt: II, Ankara 2002.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/8.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/9.

Kolera Karantinası Hakkında Nizamname, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1311.

Memâlik-i Osmaniye'nin Taksimât-ı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita, İstanbul Hilal Matbaası, t.y.

3. Resmi ve Süreli Yayınlar

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 12. Def'a, Vilayet Matbaası, 1303/1885, s. 346.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 316.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 179.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 21. Def'a, Vilayet Matbaası, 1312/1894, s. 370.

Hüdâvendigâr, Sayı: 1601, 27 Temmuz 1310/8 Ağustos 1894.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 49. Def'a, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4590, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4591, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4592, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4594, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4596, 18 Teşrinievvel 1309/30 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4598, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4599, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4604, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4605, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4606, 29 Teşrinievvel 1309/10 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4607, 30 Teşrinievvel 1309/11 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4608, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4609, 2 Teşrinisani 1309/14 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4610, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4611, 4 Teşrinisani 1309/16 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4612, 5 Teşrinisani 1309/17 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4613, 6 Teşrinisani 1309/18 Kasım 1893.

4. Araştırma Eserler

Albek, Suzan, Dorylaion'dan Eskişehir'e, Eğitim, Sağlık, Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları No: 89, Eskişehir 1991.

Anadol, Filiz, Kemâl Paşazâde Saîd Bey/Terâcim-i Ahvâl-i Muâsırîn, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2004.

Atar, Zafer, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını (1894)", Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II, Kocaeli 2016, s. 839-847.

Ayar, Mesut, Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895), Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

Ayverdi, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lügati, İstanbul 2011.

Çadircı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Çadircı, Musa, Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Davison, R. H., Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt: I, (Çev. Osman Akınbay), Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 2007.

Doğru, Halime, XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı, Afa Yayınları, İstanbul 1992.

Doğru, Halime, "XIX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: II, Sayı: 1, Eskişehir 1989, s. 183-223.

Efe, Ayla, "Eskişehir'de 1893 Kolera Salgını", Tarihte Eskişehir Sempozyumu I, (2-4 Kasım 1998), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 261-275.

Efe, Ayla, Eskişehir Demiryolu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998.

Gül, Abdülkadir, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: XVI, Sayı: 41, Yıl: 2009, s. 239-270.

Gülenç İğdi, Özlem, "Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53, 2 (2013), s. 225-248.

Günergün, Feza, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager Eczacı Bonkowski

Paşa (1841-1905), I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, Ankara 1992, s. 229-252.

Güneş, İhsan-Yakut, Kemal, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007.

İnalçık, Halil, "İstanbul (Türk Devri)", DİA., Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 220-239.

Karpat, Kemal H., "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-93", International Journal of Middle East Studies, 1978, 9, s. 237-274.

Karpat, Kemal H., Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kılıç, Orhan, Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar, T.C. Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2004.

Kırlı, Engin, 19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001.

Kuneralp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (Çev. Münir Atalar), OTAM, Sayı: 7, Ankara 1996, s. 497-511.

McNeill, William Hardy, Dünya Tarihi, (Çev. Alâeddin Şenel), Ankara 1985.

Menekşe, Metin, "1844-1845 Yıllarında Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinin Nüfusuna Dair Bazı Bilgiler", Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR), Cilt: V, Sayı: 31, 2018, s. 4545-4559.

Menekşe, Metin, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir'de Sosyal ve Ekonomik Açından Meslekler", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kasım 2013, 14 (Özel Sayı), s. 195-229.

Nikiforuk, Andrew, Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, (Çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul 2001.

Oğuzoğlu, Yusuf- Emecen, Feridun, "Eskişehir", DİA., Cilt: XI, İstanbul 1995, s. 398-401.

Ortaylı, İlber, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 -1880), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Oya Dağlar, "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Cilt: I, (Edt. Ayfer Özçelik ve diğerleri), Isparta 2007, s. 368-374.

Önder, Selahattin, "2 Nolu Şer'iyye Sicili Işığında 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I, Eskişehir 2001, s. 233-257.

Özlü, Zeynel, "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", Belleten, Cilt: LXXXI, Sayı: 291, s. 419-486.

Pamukciyan, Kevork, "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi", Tarih ve Toplum, Sayı: 132, Aralık 1994, s. 13-14.

Panzac, Daniel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Sakaoğlu, Necdet, "Osmanlı'da Salgınlar", Toplumsal Tarih, Sayı: 22, Ekim 1995, s. 23-25.

Sarı, Nil, “Behcet Mustafa Efendi”, DİA., Cilt: V, İstanbul 1992, s. 344-345.

Sarıyıldız, Gülden, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, Belleten, LVIII/222, (1994), s. 329-376.

Sarıyıldız, Gülden, “Karantina”, DİA., Cilt: XXIV, İstanbul 2001, s. 463-465.

Sarıyıldız, Gülden, “XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000), İstanbul 2002, s. 309-319.

Sarıyıldız, Gülden, Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914), TTK, Ankara 1996.

SEL, Kemal Salih, “Koleraya Karşı İlk Türkçe Kitap ve Müellifi Hekimbaşı Behçet Efendi”, Poliklinik, Cilt: XV, Sayı: 174, 1947, s. 130.

Uğuz, Sacit, “1895 Tarsus Kolera Salgını”, History Studies, Cilt: 4, Sayı: Özel Sayı (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s. 437-448.

Varlık, Nükhet, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, Toplumsal Tarih, Sayı: 296, (Ağustos 2018), s. 30-36.

Varlık, Nükhet, Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

Yaşayanlar, İsmail, “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, Toplumsal Tarih, Sayı: 296, Ağustos 2018, s. 49-55.

Yıldırım, Nuran, “1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri”, Tarih ve Toplum, Sayı: 150, (1996), s. 51-54.

Yıldırım, Nuran, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, Tarih ve Toplum, Sayı: 129, (Eylül 1994), s. 14-29.

Yıldırım, Nuran, “Karantina”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: IV, İstanbul 1994, s. 460.

Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: “Karantina İstemezük!””, Toplumsal Tarih, Sayı: 150, Haziran 2006, s. 18-27.

Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Hizmetleri”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: V, İstanbul 1985, s. 1320-1338.

Yıldırım, Nuran, “Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhir Makinası/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, Dünyü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri (22-23 Mayıs 2003), Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 421-431.

Yılmaz, Özgür, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, Avrasya İncelemeleri Dergisi, VI/1, 2017, s. 23-55.

Ek 1

Tablo 1: 1893 Yılında Eskişehir’de Ortaya Çıkan Kolera Salgınına Dair Tespit Edilen Rakamsal Veriler				
Tarih¹	Müşahede Altında Tutulan Hasta	Vefat Eden Hasta		
		Eski²	Yeni³	Toplam Vefat
13-18 Ekim 1893 ⁴	17			8
18-19 Ekim 1893 ⁵	29	-	-	15
19 Ekim 1893 ⁶	3	2	2	4
20 Ekim 1893 ⁷	10	4	-	4
21 Ekim 1893 ⁸	7	3	3	6
23 Ekim 1893 ⁹	9	4	3	7
24 Ekim 1893 ¹⁰	2	3	1	4
25 Ekim 1893 ¹¹	3	1	2	3
26 Ekim 1893 ¹²	6	2	4	6
27 Ekim 1893 ¹³	7	1	4	5
29 Ekim 1893 ¹⁴	3	2	1	3
30 Ekim 1893 ¹⁵	6	-	3	3
31 Ekim 1893 ¹⁶	1	1	-	1
1 Kasım 1893 ¹⁷	2	1	2	3
4 Kasım 1893 ¹⁸	-	-	-	-
6 Kasım 1893 ¹⁹	-	-	-	-
7 Kasım 1893 ²⁰	1	-	1	1
7 Kasım 1893 ²¹				
9 Kasım 1893 ²²				
10 Kasım 1893 ²³				
13 Kasım 1893 ²⁴	1	-	1	-
14 Kasım 1893 ²⁵				
15 Kasım 1893 ²⁶				
16 Kasım 1893 ²⁷				

1 Vukuatın yaşandığı tarih

2 Eski hastalardan olup vefat edenler

3 Hastalığa yeni yakalanıp vefat edenler

4 Doktor Süleyman Gazale Efendi’den alınan 18 Ekim 1893 gününe ait telgrafta, 13 Ekim 1893 tarihinden itibaren 8 kişinin vefat ettiği ve halen 17 hasta bulunduğu bildirilmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

5 “Eskişehir’de kolera olduğu tebeyyün eden hastalıktan iki gün zarfında 29 kişi muşab olup bunlardan 15’inin vefat etmesine...” Bkz. BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No:

94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

6 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

7 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4590, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

8 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4591, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

9 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4592, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

10 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4594, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

11 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

12 25 Ekim 1893 günü saat on birden 26 Ekim 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de 6 musab olup bunlardan 4 ve eski hastalardan 2 kişinin vefat ettiği, evvelce kordon altına alınan hanelerden yedisinde karantina müddetinin hitam bulmasıyla kordonlarının kaldırıldığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

13 26 Ekim 1893 günü saat on birden 27 Ekim 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de 7 musab vuku bularak bunlardan 4 ve eski hastalardan 1 kişinin vefat eylediği alınan jurnaller üzerine maruzdur. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4596, 18 Teşrinievvel 1309/30 Ekim 1893.

14 27 Ekim 1893 günü saat on birden 28 Ekim 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de yeniden 3 musab olup, bunlardan 1 ve eski hastalardan 2 vefat olduğu, karantina müddetini ikmal eden üç hanenin de kordonlarının def ve tebhira-ı mukteziye icra edildiği. Bkz. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893.

15 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4598, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

16 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4599, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

17 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

18 2 Kasım 1893 günü saat on birden 3 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı, yalnız dünden hastalanmış birinin şüpheli olduğu daire-i tıbbiye tarafından beyan olunmasıyla mevcut etbaya ayrı ayrı muayene ettirilmiş ise de edilen iştibahda bir ehemmiyet görülememiştir. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

19 4 Kasım 1893 günü saat on birden 5 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4604, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

20 5 Kasım 1893 günü saat on birden 6 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de yalnız 1 musab olup bunun vefat ettiği. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4605, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

21 6 Kasım 1893 günü saat on birden 7 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4606, 29 Teşrinievvel 1309/10 Kasım 1893.

22 7 Kasım 1893 günü saat on birden 8 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4607, 30 Teşrinievvel 1309/11 Kasım 1893.

23 8 Kasım 1893 günü saat on birden 9 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4608, 1 Teşrinisani

1309/13 Kasım 1893.

24 11 Kasım 1893 günü saat on birden 12 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de 1 musab olup bunun da vefat ettiği. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4610, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.

25 12 Kasım 1893 günü saat on birden 13 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4611, 4 Teşrinisani 1309/16 Kasım 1893.

26 13 Kasım 1893 günü saat on birden 14 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4612, 5 Teşrinisani 1309/17 Kasım 1893.

27 14 Kasım 1893 günü saat on birden 15 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4613, 6 Teşrinisani 1309/18 Kasım 1893.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Öğr. Gör.
Tahsin HAZIRBULAN

Munzur Üniversitesi A.İ.T
Bölümü, Tunceli
thazirbulan@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9779-6022>

Başvuruda bulundu.
Applied
27/12/2019

Kabul edildi.
Accepted
22/03/2020

Eser Geçmişi / Article Past:

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.666227>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sadaka-i Sultânî Defterine Göre Havâss-ı Refîa'da Mahalleler ve Fakirleri

According to the Sadaka-i Sultânî Notebook the Streets and its Poor People at Havâss-ı Refîa

Öz

Gerçek ve doğruluk anlamlarına karşılık olarak kullanılabilen “sıdk” kökünden türetilen “sadaka” kelimesi, dinî bir vecibeye yüklenmiş yardım, yardımlaşma, gönüllü bağış vb. olarak nitelendirilebilecek davranışların geneli için kullanılmaktadır. İslam inancı, toplumda görülen yoksulluk ve düşkünlüğün ortadan kaldırılması için gerek ferdî gerekse toplumsal olarak mücadele etmeyi bir görev olarak görmüştür. Bu anlayış nedeniyle yoksula ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, fakirleri ve yolda kalmışları doyurmak ve barındırmak ibadet olarak nitelendirilmiştir.

Osmanlı Devleti idaresinde kurulan vakıflarda söz konusu amaçları gerçekleştirme amacıyla kurulmuştur. Bununla birlikte imparatorluğun her noktasında bulunan tekke ve zaviyelerde bu gruplarla ilgilenmeyi kendileri için bir görev olarak kabul etmişlerdir. Osmanlı Sultanları ve hanedanın diğer üyeleri de kurduğu vakıflarla bu tür organizasyonlara destek vermiştir.

Vakıfların haricinde Osmanlı sultanları bayram, düğün, cenaze, sefer, zafer vb. gibi durumlarda özellikle İstanbul halkına bağış veya ihsanlarda bulunmuştur. Özellikle sultanların çıktıkları ilk seferlerde saray efradına ve fakirlere dağıtılmak üzere sadaka ve ihsanlarda bulunması belgelere yansımıştır.

1240/1825 tarihli defter Sultanların “sadaka” anlayışlarının bir yansımasıdır. Çalışmamızda da bu anlayış doğrultusunda payitaht'ın üç beldesinden birisi ve önemli bir dinî merkez olarak bilinen Eyüb Sultan sınırlarında ki mahalle, kasaba ve köylerinde sadaka verilen şahısların künye bilgileri ile “Osmanlı İmparatorluğunda Sadaka” ve “Sultan Sadakaları” hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, Eyüb Sultan, Mahalle, Sadaka

Abstract

The word “Sadaaka” means charity, derived from “sıdk” root, which can be used in response to the meaning of truth and righteousness, refers to aid, assistance, voluntary donation, etc., which are imposed on a religious duty. It is used for the general behavior that can be described as. Islam has seen it as a duty, both individually and socially, to combat poverty and indulgence in society. Because of this understanding, to help the poor and the needy, to feed the poor and those who stay on the road and harbored as worship.

It was established with the aim of realizing these aims in the foundations established under the administration of the Ottoman State. However, in all the dervish lodges and lodges throughout the empire, it was their duty to take care of these groups. Ottoman Sultans and other members of

ATIF: HAZIRBULAN Tahsin., “Sadaka-i Sultânî Defterine Göre Havâss-ı Refîa'da Mahalleler ve Fakirleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/1 (Mart 2020), s. (89-117)

CITE: HAZIRBULAN Tahsin., “According to the Sadaka-i Sultânî Notebook the Streets and its Poor People at Havâss-ı Refîa”, *Journal of History and Future*, 6/1 (March 2020), pp. (89-117)

the dynasty were also involved in this organization.

Apart from the foundations, Ottoman sultans were able to organize festivals, weddings, funerals, expeditions, victories and so on. In such cases, he made donations or grants to the people of Istanbul in particular. In particular, the first time the sultans went to the palace efrad and charity to be distributed to the poor and the bestowal is reflected in the documents.

The notebook dated 1240/1825 is a reflection of the Sultan's "charity" understanding. In our study, in line with this understanding, information about the charity given in one of the three districts of payitaht and in the neighborhoods, towns and villages in the borders of Eyub Sultan, known as an important religious center, and information about "Charity in the Ottoman Empire" and "Sultan Charity" will be given.

Keywords: Ottoman, Istanbul, Eyüb Sultan, Neighborhood, Charity

Giriş

Islâm inancının ortaya koymuş olduğu toplumsal prensipler içerisinde yoksulluk ve düşkünlük ile mücadele edilmesi bir zorunluluk olarak görülmüştür. Gerek Osmanlı devleti gerekse öncesinde kurulan Türk-İslâm Beylikleri ve Devletleri bu zorunluluğu vakıflar aracılığıyla aşmak istemişlerdir.¹ Yöneticinin toplumsal statüsünün belirlenmesinde yaptırdığı hayrî eserler ile yaptığı aynî ve nakdî yardımlar belirleyici bir yer tutar. Osmanlı hanedanı ve üst düzey bürokratlar bu anlayış nedeniyle toplumsal bir yardımlaşma aracı olarak vakıfları ve sadakayı kullanmışlardır.

Sosyal devlet olma anlayışı bütün devletlerin ortak özelliklerindedir. Türk-İslâm siyasi düşüncesinde "Adalet Dairesi" kavramında ilk halkayı halk oluşturur. Halkı ayakta tutan yegâne unsur ise adil devlettir.² Gelibolulu Mustafa Ali Nushatü's-Selâtin adlı eserinde halka yapılacak olan bahşiş ve yardımların adaletli yapılması gerektiğini ifade eder.³ Siyasetnameler içerisinde de halka karşı cömertlik, iyilik, insaf, adaletle hareket etme ve ihsanda bulunmak padişahlığın mürüvvetinden sayılmış ve memleketin devamını ve kararlılığını sağladığı ifade edilmiştir.⁴

Vakıfların haricinde bireysel olarak yapılan sadaka bağışları Osmanlı Sultanlarının yaptığı önemli yardımlardandır. Sultan bu bağışın giderlerini kendisine ait "ceyb-i hümayun" gelirlerinden yapabildiği gibi, dış hazineden de yaptırabilmekteydi.⁵ Bu tür yardım ve bağışların hanedanın toplum nezdinde ki statüsünün yükselmesine neden olduğu söylenebilir.

Çalışmada bu anlayışın yazılı bir örneği olan sadaka defterine göre payitahtın üç beldesinden birisi olan ve önemli bir dinî merkez olarak görülen Eyüp Sultan'da Ramazan ayında dağıtılan sadakadan bahsedilecektir. Söz konusu sadaka beldenin idari sınırları içerisinde (mahalle, kasaba, köy) dağıtılmıştır. Kayıtlarda sadaka dağıtımını öncesi muhtar ve imamlar aracılığıyla mahallerde

- 1 Nazif Öztürk, "İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 29, Ankara 2005, s. 7-20.
- 2 Kâtib Çelebi, "**Düstûru'l-amel li İslâhi'l-halel**", (Haz. Ensar Köse), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2016, s. 111.
- 3 Gelibolulu Mustafa Ali, "**Nushatü's-Selâtin**", (Haz. Faris Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015, s. 112.
- 4 Şeyhoğlu Mustafa, "**Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ**", (Haz. Kemal Yavuz), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2013, 95.
- 5 Mehmet Nuri Tunç, "**Ceyb-i Hümayûn Hazinesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi r.1288 (m.1872) Tarihli Ceyb ve Harc-ı Hâssa Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**", **Gaziantep Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2013, s. 32.

fukara tespiti ve tahriri yapılmıştır. Yapılan tahrirden sonra saray tarafından görevlendirilen bir yetkilinin gözetiminde ihtiyaç sahibi kimselere sadaka dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Çalışmamızda defterde ki bilgilerden hareketle konu bütünlüğünün anlaşılması amacıyla vakıf kurumu ve bunun haricinde farklı bir yardımlaşma anlayışı olarak değerlendireceğimiz “sadaka”, “ihsan”, “bağış” vb. yardımlar hakkında bilgiler verilmiştir. Ana kaynak olarak kullanılan “Sadaka Defteri” hakkında genel bilgilerden sonra defterden hareketle oluşturulan mahalleler ve fakirlerin özellikleri belirtilmiştir.

Bu çalışmayla yöneten ve yönetilen için farklı bir sosyal yardımlaşma aracı olarak kullanılan sadaka kavramıyla birlikte, şehir ve mahalle merkezli çalışmalara katkı sunmak amaçlanmıştır.

1. Osmanlı Devletinde Sadaka, İhsân ve Bağış

İslâm ve Osmanlı hukukunda vakıf kelimesi üç kelimeye karşılık gelmektedir: “Vakıf, habs (hubs), sadaka.⁶ Vakıf, kelime anlamıyla, “*durmak, alıkoymak*” anlamlarıyla örtüşmektedir. Hukukî teamüller neticesinde kurulan vakıf hayrî amaçlar için kurulan bir müessesedir. İslam ve Osmanlı hukukunda ve sosyal hayatında vakıflar; sosyal devlet anlayışının bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ahiret inancı ve yardımlaşma isteği de vakıfların kurulmasında önemli faktörlerden olmuştur. Vakıf kurumunun oluşturulmasında ve sürdürülmesinde devlet teşviki söz konusudur. Vakfa yapılacak toprak bağışları, vakıflardan vergi alınmaması, vakıf mallarının istimlâk edilmemesi, vakfiye şartlarına uyulması vb gibi farklı konularda devlet, vakıfların faaliyetlerinin sürdürülmesini sağlamaya çalışır. Böylelikle devlet aslı görevi olan “tebaanın” sosyal ihtiyaçlarının karşılanması, eğitim, sağlık, barınma vb. gibi toplumsal sorumluluğunu büyük ölçüde iş birliği yaptığı vakıflara devretmektedir.⁷

Osmanlı hanedanı tarafından yaptırılmış olan cami, han, hamam, medrese, imaret, suyolları, vb. gibi hayrat eserlerinde, sunulan hizmetlerin sürekliliğinin sağlanması amacıyla akarı (geliri) çok fazla olan vakıflar kurulmuştur. Mimari ve nakdi değerler üzerine kurulan bu gibi hanedan vakıflarının haricinde yine hanedan mensupları, var olan bir kuruma/vakfa kendilerine ait olan para, değerli madenler, kitap vb. gibi malları bağış yoluyla vakfetmişlerdir.⁸ Osmanlı hanedanı topluma karşı yapmış olduğu vakıf anlayışının dışında infak, atıyye, sadaka vb. türden gönüllü olarak yapılan yardımları da yapmıştır. Hanedanın yapmış olduğu en büyük yardımlar/vakıflar özelde Haremeyn bölgesindedir.⁹ Ayrıca her sene hac mevsiminde Haremeyn’e gönderilen Surre Alayları da hanedanın ve Osmanlı toplumunun yaptığı büyük bağışlardandır.¹⁰

Gerçek ve doğruluk anlamlarına karşılık olarak kullanılabilen “*sıdk*” kökünden türetilen “*sadaka*” kelimesi ise dinî bir vecibeye yüklenmiş yardım, yardımlaşma, gönüllü bağış vb. olarak nitelendirilebilecek davranışların geneli için kullanılmaktadır. Sadaka vermeye tasadduk denilir.

-
- 6 Ahmet Akgündüz, “İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi”, OSAV Yayınları, İstanbul 1996, s. 76.
 - 7 Bu konu hakkında geniş bilgi için Bknz: Hacı Mehmet Günay, Bahaeddin Yediyıldız, “*Vakıf*”, TDV DİA, c. 42 İstanbul 2012, s.475-486.
 - 8 Mehmet İnbaşı, Tahsin Hazırbulan, “*Fatih Sultan Mehmed’in Sahn-ı Semân Medreselerine Vakfettiği Kitaplar*”, Osmanlı İstanbulu VI, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s.62.
 - 9 Bknz: Muhammed el-Emin el-Mekki, “*Osmanlı Padişahlarının Haremeyn Hizmetleri*”, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009. Mustafa Güler, “*Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları*”, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
 - 10 Bu konu hakkında geniş bilgi için Bknz: Münir Atalar, “*Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*”, DİB Yayınları, Ankara 2015.

İslam anlayışına göre beş tür sadaka vardır: Zekât, fitre, adak, fidye/kefaret, gönüllü bağış.¹¹

İnfak kavramı da sadaka kavramıyla benzer özellikler taşır. İnfak, Allah'ın sevgisini kazanmak amacıyla maddî birikimlerinden bir kısmının ihtiyaç sahibi kişi ve kurumlara karşılıksız olarak verilmesidir. Farz olarak verilmesi gereken zekât, fitre vb. de infak olarak nitelendirilebilir.¹² Sadaka, infak, zekât, bağış vb. gibi hayrî amaçlarla yapılan yardımlar kişinin cömert olduğunu göstermektedir. İslâm inancında cömertlik fazilet olarak görülmüştür. Cömertlik, kişiyi cimrilik ve bencillikten uzak tuttuğu için Allah rızası ve insan sevgisinden oluşan ahlâkî bir muhtevaya kavuşmasına neden olmaktadır. Bu nedenlerden dolayı İslâm inancı kişinin cömert olmasını teşvik ve tavsiye etmiştir.¹³

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf, zekât, sadaka, infak vb. gibi kavramların tamamının bulunduğu kurumlar bulunmaktadır. Tekkeler, zaviyeler vb. dinî kurumlarla birlikte vakıflar bu tür yerlerdendir. Bu eserlerin oluşumunda dinî bir ifade olan "*Sadaka-i Cariye*" kavramı özel bir öneme sahiptir. Bu yerlere yapılan zekât, sadaka, infak vb. gibi bağışlar ile sosyal yardımlaşma duygusu gelişme göstermiştir. Bununla birlikte vakıf anlayışı neticesinde cami, okul, köprü, aşevi, han, hamam gibi sosyal içerikli hizmetler veren hayır tesisleri ile birlikte yeni yerleşim yerleri de ortaya çıkmıştır.¹⁴

Hanedanın yapmış olduğu ilk bağış Osman Bey tarafından rüyasını yorumlayan Derviş Tururoğlu'na yapılmıştır.¹⁵ Kuruluş döneminde özellikle dini grup ve zümrelere de büyük bağışlarda bulunulmuştur. Özellikle padişahlar her türlü tören, gezi ve kutlamalarda bağış/ihsan yapmaktadır. Padişahın, camilere gidişlerinde, binişlerde, tebdillerde, güreşen pehlivanlara, veladet-i hümâyunda ve yeniçeri sakaları için verdiği ihsanlar vardır. Bununla birlikte Ramazan ayında Cuma ve Teravîh, Kadir Gecesi namazları için muhtelif camilere, iftar için kasırlara, Hırka-i şerif ziyaretine gittiğinde dağıttığı ayrıca mahiye ve cuma günleri mutat olarak verdiği ihsanlara ve sadakalara ait çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır.¹⁶ Padişahların yaptığı bu bağışlar için Enderun hazine koğuşuna bağlı "*Çantacı*" olarak adlandırılan görevliler bulunmaktadır. Bu görevliler padişahla birlikte hareket ederler ve içi altın/gümüş para ile dolu çantayı taşırlardı.¹⁷

Devletin, doğrudan yapmış olduğu ya da teşvik etmiş olduğu sosyal yardımların dışında toplumun yardımlaşma duygusunu istismar eden dilencilik, toplayıcılık vb. gibi faaliyetlerle de mücadele ettiği belgelere yansımıştır. Örneğin dilenciler için "*Dilenciler Başbuğluğu*" oluşturularak bu başbuğluk için nizamname, yönetmelik vb. gibi idari tedbirler alınmış, kuralları ihlal edenler için sürgün ve kürek cezası gibi ağır cezalar uygulamıştır.¹⁸ Bu tür grupların kontrolü de subaşının

11 Ali Duman, "*Sadaka*", TDV DİA, c. 35, İstanbul 2008, s. 383.

12 Mustafa Çağrırcı, "*İnfak*", TDV DİA, c. 22, İstanbul 2000, s. 290-291.

13 Mustafa Çağrırcı, "*Cömertlik*", TDV DİA, c. 8, İstanbul 1993, s. 72.

14 Görgün Özcan, "*Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*", Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 131-155.

15 Âşık Paşazâde, "*Osmanoğullarının Tarihi*", Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 58,59.

16 TSMA. D. 2353, 2424, 2434, 2477, 2493, 10457. Padişahların bu kalemde yapmış oldukları harcamalar genellikle Ceyb-i Hümâyün ve Harc-ı Hassa Defterlerinde bulunmaktadır. Bakınız: Mesut Yolal, "*01490, 01491 ve 1492 numaralı Hazine-i Hassa (Ceyb-i Hümâyün) Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (r.1327-1328/m.1911-1912)*", *Gaziantep Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi*, Gaziantep 2013, s. 23, 27,32, 37, 39, 44, 47, 53, 55, 57, 60, 62, 74, 77 vd.

17 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "*Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*", TTK, Ankara 1988, s. 316. M. Zeki Pakalın, "*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*", MEB Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1993, s. 324.

18 Said Öztürk, "*Osmanlı Devleti'nde Dilencilik Önlenmesi*", *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Sempozyumu*, İstanbul 2009, s. 112-119.

görevleri arasında sayılmıştır.¹⁹

Osmanlı Devleti, vakıflar, zekât, sadaka, ihsân vb. gibi uygulamalar ile sosyal yapıyı genellikle ekonomik olarak rahatlatmıştır. Yapılan bu tür yardımlar ile hanedanın toplumda ki konumu her zaman en üst seviyede olmuştur. Makaleye konu olan defter de bu tezahürün önemli bir yansımasıdır. 43 mahallede ve üç köyde 600 kişiye yapılan sadaka yardımı ile toplumda ihtiyaç sahiplerinin “Sultân” tarafından unutulmadığı açıktır. Maddi yardımların haricinde adak olarak veya kurban bayramında kesilen kurbanlıklarda yine bu türden insanlara dağıtılmıştır.²⁰ Bu türden yardımlaşmalar bugün de farklı isim ve uygulamalar ile güncelliğini devam ettirmektedir.

2. TSMA. D. 02534 Defterinin Özellikleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde, TSMA. D. 002534 koduyla “Müfredat Defteri” olarak kaydedilen ve açıklama kısmında: “Eyüb Kadısı Mehmed Teyfik mühür ve imzasıyla tasdikli sadaka-i şahane defteri: Serasker Hüsrev Paşa vasıtasıyla fakirlere tevzi” edilmek üzere gönderilen 3000 kuruşun Eyüb baş imamı, Eyüb ve Hasköy mahalleleri imam ve muhtarları tarafından isimleri belirtilen kimselere tevzi” edildiğini muhtevi olarak” yazan defter toplam yedi sayfa/on dört varaktan oluşmaktadır. Sadaka-i Sultânî olarak nitelendirdiğimiz defterde kaydedilen ilk mahalle Camii Kebîr son mahalle ise El Hac Şaban mahallesidir. Defterin kapağı bulunmamaktadır. Defter sayfa usulüne göre Latin rakamlarla numaralandırılmış ve numaralandırmaya ikinci sayfadan başlanmıştır.²¹ Defterin, 27Ramazan 1240/ 15 Mayıs 1825 tarihinde II. Mahmud döneminde tutulduğu kayıttan anlaşılmaktadır.

İkinci varağın üst kısmında bulunan açıklama defterin hangi amaçla tutulduğu hakkında bilgi vermektedir. Açıklamada, Âsitâne-i Sa’âdette sâkin fukarâ ve muhtâcîn için ihsân buyrulan sadaka-i hümayûn akçesinden Medîne-i Hazret-i ebâ Eyyûb [el-]Ensârî Radiya’llahu anh mahallesinde kâ’inen sâ’il olmayarak fakîr ü magrûru’l-hâl ve ‘âcizü’l-ahvâl kimesnelere tevzi’ ve taksîm olunmak bâbında halâsı ‘asker devletlü inâyetlü Hüsrev Mehmed Paşa Hazretleri taraflarından Medîne-i mezbûre mahallesine ... vurûd iden üç bin guruş Medîne-i mezbûre baş imâmı fazîletlü el-hâc Abdu’llah Efendi ve mahallâtü mezkûrat-ı e’imme ve muhtârları ma’rifetiyle tahrîr ve huzûr-ı şer’e takdîm eyledikleri defterleri manzûmece tevzi’ ve taksîm olunan mahallâtü mezkûrat fukarası defteridir ki ber-vech-i âfî ale’l-esâmi zikr olunur fi’l-yevm seb’a ve’l-’işrin min şehri ramâzanü’l- mübârek li-seneyi erbâ’in ve mieteyn ve elf²²” [27 Ramazan 1240] yazmaktadır.

3. TSMA. D. 02534 Defterine Göre Eyüb Sultan’da Mahalleler, Karyeler ve Fukaralar

Defterde görüldüğü üzere Âsitâne’de bulunan fakir ve muhtaç insanlar için bir “Sadaka-i Sultânî” bütçesi bulunmaktadır.²³ Sadakanın dağıtımından önce sadaka verilecek kişilerin mahalle muhtarları ve imamları tarafından tespit ve tahrir edildiğini de yine kayıttan öğrenilmektedir. Bu türden yardımlar için bağış öncesinde tahrir yapılması sadaka miktarı ve dağıtılacak kişilerin

19 Zeki Tekin, “Osmanlı İstanbul’unda Dilencilik”, **Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi**, C. IV. İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015, s. 455.

20 TSMA. D.9226, D. 2352.

21 Dipnotlarda defter bu numaralara göre varak olarak gösterilmiştir.

22 TSMA. D. 02534, v. 2 a.

23 “Sadakâ-i Hümayun akçeleri” “Ceyb-i Hümayun” giderleri içerisinde veya dış hazine ile devlet hazinesinde de verilebilirdi. Bknz: Halil Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayun”, **TDV DİA**, C. 7. İstanbul 1993, s. 466.

kim olduğunun saray tarafından bilinmesi açısından önemlidir.²⁴ Kadının sorumluluğu altında bulunan imamlar; mahalle, köy, mezraa gibi yerlerde devletin muhatap aldığı dini/ıdarî görevlidir. Tanzimat ve sonrasına kadar imam mahallenin devlet karşısında ki sorumlusudur.²⁵ Bu sorumluluk 1839'dan sonra tedrici olarak yeni oluşturulan muhtar(lık)lara geç(iril)miştir.²⁶ Sadaka defterinde yapılan tahrir çalışması ve sonrasında yapılan yardımlara Eyüp Sultan imam ve muhtarlarının katkısı bu geçiş aşaması olarak ta değerlendirilebilir.

Muhtar ve imamların, 43 mahalle ve üç köyde çeşitli özellikleri belirtilerek (fakir, dul, yetim vb.) tespit ve tahrir ettiği 600 kişiye sadaka dağıtımını için sarayı temsilen Hüsrev Paşa görevlendirilmiştir. Hüsrev Paşa'ya sadaka dağıtımında Eyüp Baş İmamı Hacı Abdullah Efendi refakat etmiş ve fakirler için 3000 kuruş sadaka dağıtılmıştır.

Kayıttan sadakanın Ramazan ayında dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Ramazan ayında yardımlaşma duygusu daha belirginleşir. Bu ay içerisinde yapılan bağışların daha sevap olacağı ve hayır duaların karşılık bulacağına inanılır.²⁷ Sadakanın Eyüp Sultan fukaralarına dağıtılması bilinçli bir tercih olarak değerlendirilebilir. Bu tercihte sahabelerin büyüklerinden olan ve İstanbul kuşatmasına katılarak burada şehit düşen Eyüp Sultan'ın türbesinin bulunması en belirgin etkidir. Fetihden sonra Akşemseddin tarafından kabri bulunan Eyyüb El Ensâri için buraya bir türbe, camii ve imaret kurulmuştur.²⁸ Ayrıca söz konusu türbe padişahların kılıç kuşandığı önemli dini merkezlerden birisidir.²⁹ Eyüp Sultan ve beldesinin manevî özelliklerinden dolayı sadaka Ramazan ayı içerisinde burada ki mukim fakirlere dağıtılmıştır.

“Âsitâne-i Sa'âdette sâkin fukarâ ve muhtâcîn için ihsân buyrulan sadaka-i hümâyûn akçesinden...” şeklinde ki kayıttan sonra Eyüb'de ki mahalleler varsa konumlarına göre sırasıyla kaydedilmiştir. Hull kökünden türetilen mahalle kelimesi, “bir yere konmak, yerleşmek” anlamında ikâmet edilen yere verilen isimdir.³⁰ Osmanlı Devletinde mahalle şehrin merkezi olarak kabul edilen idari merkez, camii ve çarşının dışında kalan yerleri oluşturan ve farklı yönleri bünyesinde barındıran yerdir. Tahrirde ilk olarak *Camii Kebîr* mahallesinin kaydedilmiş olması Eyüp Sultan beldesinin bu camii etrafında kurulduğu hakkında ipucu vermektedir. Mahalleler, Osmanlı millet sistemine uygun olarak kurulmuş olup, mahalle sakinleri ise birbirlerine müteselsil olarak kefil olan merkezi idarenin en önemli parçasıdır.³¹ Mahalleler içerisinde, aynı yerden göç etmiş olanların, belirli bir meslek grubu veya belirli bir dini zümrenin yoğun olarak yaşadığı yerlerde bulunmaktadır. Bu özellikleri mahallelerin isimlerine etki etmiştir. Böylelikle mahalleler, etnik, dinsel,

24 İstanbul'un genelinde dağıtılan sadaka-i sultânî içinde aynı uygulamanın olduğunu yine benzer bir defterden görmekteyiz. Bknz: Mehmet İnbaşı, Tahsin Hazırbulan, “Sadakâ-i Sultânî Defterine Göre İstanbul: Semtler, Mahalleler, Fakirler”, VII. Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, İstanbul 2019. (Sempozyumda sunulan tam metin bildiri)

25 Kemal Beydilli, “İmam”, TDV DİA, c. 22, İstanbul 2000, s. 181-183.

26 Bknz: Mehmet Güneş, “Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisi (1829-1871)”, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2014.

27 Hacı Mehmet Günay, “Ramazan”, TDV DİA, C. 34. İstanbul 2007, s. 434.

28 İsmail Habib Sevük, “Fatih'in İstanbul'da ki İlk Eseri Eyyüb-Sultan Sitesi”, Fatih ve İstanbul, C. 1, Sayı 1, İstanbul 1953, s. 13.

29 T. Nejat Eralp, “Eyüp Sultan ve Osmanlı Hükümdarlarının Kılıç Kuşanma Törenleri: Taklid-i Seyf”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler (8-10 Mayıs 1998), İstanbul, 1998, s. 153.

30 Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mahalle”, TDV DİA, c. 7, Ankara 2003, s. 323.

31 Mehmet Karagöz, “Osmanlıda Şehir ve Şehirli Mekân-İnsan-Beşerî Münasebetler” (XV-XVIII Yüzyıl), Osmanlı Ansiklopedisi, C. IV, Ankara 1999, s. 105-107.

kabilesele vb. ayrıcalıklarını sürdürmüşlerdir.³² Sadaka defterinde ismi geçen Baba Haydar, Kasım Çavuş, Sofular, Cebecibaşı, Merkez Efendi vb. gibi mahalle isimleri de bu duruma örnek olarak sterilebilir.

Defterde mahalle ismi belirtildikten sonra Sadaka-i Sultâni'den faydalanacak fakirler varsa acezeler hastalık/yetimlik/dulluk vb. özellikleri belirtilerek kaydedilmiştir. Sadakadan istifade edecek olan fukaralar büyük oranda benzer koşullara ve özelliklere sahip kişilerden oluşmuştur. Bu kişiler içerisinde dul, yetim, tekâüd olanlarla birlikte âmâ, yekçeşm, çolak, meczub olarak engelli olanlar ve şeyh, imam, talebe vb. gibi dinî zümrelerden olanlarla mahallede görevli olan saka, didebân, kapıcı vb. kişiler ve yakınları da bulunmaktadır. *Abdulvedûd nâm-ı diğer Hadice Sultan Mahallesi* örneğinde olduğu gibi kayıtlar şahısların özelliklerini belirtir şekilde tutulmuştur. Defterde bulunan bütün mahallelerde aynı türden gruplar bulunmaktadır.

Mahalle-i Abdülvedud nâm-ı diğer Hadice Sultan*					
<i>Esir faraş takkeci Mehmed</i>	<i>Zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Oğlu Ali</i>	<i>Diğer oğlu Ahmed</i>	<i>Derviş Salih</i>	<i>Zevcesi Rukiye Hatun</i>
<i>Kerimesi Fatıma</i>	<i>Eş Şeyh Mehmed Efendi</i>	<i>Merhum Süleyman Ağa zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Yetimi Mehmed</i>	<i>Diğer yetimi Süleyman</i>	<i>Merhum Hasan Ağa zevcesi Halide Hatun</i>
<i>Merhum hattat Ahmed Efendi zevcesi Saide Hatun</i>	<i>Firarı aşçı Hüseyin zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Şeyh Ali</i>	Yekûn Aded 15		

* TSMA. D. 02534, v.4b-5a.

Defterden hareketle oluşturulan tabloda ise Eyüp'de kaydedilen bütün mahalle ve köylerin isimleri ve sadakadan istifade eden fukara grupları ve sayıları genel olarak gösterilmiştir:

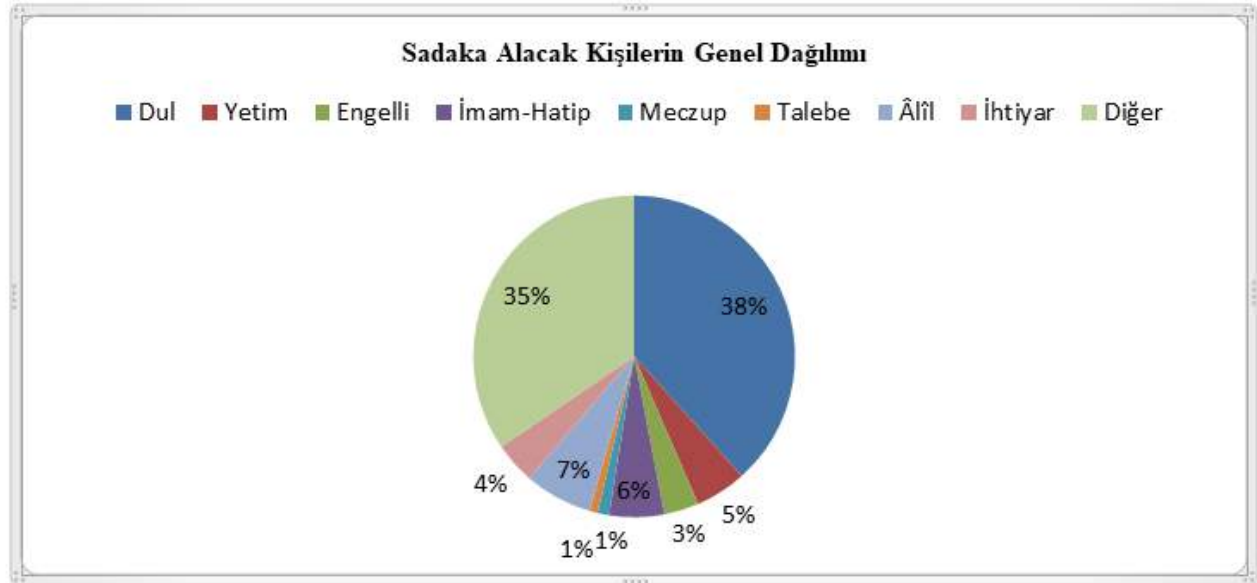
Tablo 1. Havâss-ı Refia/Eyüb Sultan Mahalleleri ve Fukara Grupları											
Mahalle Adı	Dul	Yetim	Engelli	İmam-	Meczub	Talebe	Alfi	İhtiyar	Diğer	Yekun	
Camii Kebîr	8	-	-	1	-	-	-	-	4	13	
Kasım Çavuş	9	4	-	-	-	-	1	1	2	17	
Zeyneb Hatun	8	4	-	3	-	-	-	-	9	24	
Sofular	1	-	-	-	-	-	-	1	8	10	
Bıçakçı Ferhad	5	-	1	-	-	-	-	2	2	10	
Musa Çavuş	1	1	-	-	-	-	-	-	1	3	
Ahmed Dede	3	-	-	1	2	-	2	2	1	11	
Düğmeciler	4	1	-	1	-	-	1	2	3	12	

32 Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", U.Ü. F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 4, Sayı 5, Bursa 2003, s. 99.

Baba Haydar	9	-	2	-	-	1	9	1	14	36
Ali Paşayı Cedîd	2	-	-	1	-	-	2	1	3	9
El-Hac Hüsrev	3	2	-	-	-	-	-	-	5	10
Otakçı Başı	11	1	-	1	-	-	-	-	-	13
İslâm Beğ	6	-	-	-	-	-	-	-	3	9
Zal Mahmud Paşa	-	-	-	-	-	2	-	-	2	4
Defterdâr Süleyman Çelebi	3	-	-	3	-	-	-	1	3	10
Şah Sultan	2	1	-	-	-	-	-	-	4	7
Silahi Mehmed Beğ	2	-	-	-	-	-	-	-	2	4
Korucu Mehmed Çelebi	7	4	-	-	-	-	2	3	5	21
Takyeci Başı	20	1	1	2	-	-	-	1	9	34
Süleyman Subaşı	12	-	2	-	1	-	-	-	-	15
Emir Buhari	-	-	-	1	-	-	-	-	5	6
Cezeri Kasım Paşa	19	-	4	1	-	1	7	-	8	40
Abdulvedûd nâm-ı diğer Hadice Sultan	3	2	-	3	-	-	-	-	7	15
Naz Perver nâm-ı diğer Dere	6	-	1	-	1	-	6	-	4	18
Servi	1	-	-	8	-	-	-	-	9	18
Nişancı Mustafa Paşa	6	-	-	-	-	-	1	4	5	16
Aşçıbaşı	2	-	-	-	-	-	-	-	2	4
Mehmed Beğ	2	2	-	2	-	-	-	-	1	7
Evliya Baba	8	1	2	-	-	-	1	-	7	19
Kara Mescid	5	-	-	-	-	-	-	1	8	14
Cebecibaşı	9	-	-	-	-	-	-	-	2	11
Fethi Çelebi	6	-	2	-	1	-	2	-	11	22
Davud Ağa	7	1	2	3	1	-	-	-	22	36
Karye-i Topçular	-	-	-	2	-	-	1	-	7	10
Karye-i Ali Beğ	2	-	1	-	-	-	-	-	2	5
Merkez Efendi	7	3	2	-	-	-	-	1	3	16
Takyeci der harici Topkapı	-	-	-	-	-	-	-	-	6	6
İlyaszâde der harici Topkapı	-	-	-	-	-	-	-	-	8	8
Defterdâr Mehmed Efendi	6	1	-	-	-	-	1	-	2	10
Karye-i Sadabâd	2	-	-	-	-	-	-	-	2	4
Mahmud Ağa der Südlüce Kasaba-i Hasköy	2	1	-	-	-	-	-	-	2	5
Abdüselâm der Kasaba-i Mezbûr	4	-	1	-	-	-	2	-	-	7
Turşucu Der Kasaba-i Mezbûr	4	-	-	-	-	1	1	1	2	9
Kiremitçi Ahmed Çelebi Der Kasaba-i Mezbûr	4	-	-	-	-	-	1	2	-	7
Keçeci Der Kasaba-i Mezkûr	4	1	-	-	1	-	1	1	-	8
El Hac Şaban Der Kasaba-i Mezbûr	6	-	-	-	-	-	-	-	1	7
Yekûn	230	31	21	33	7	5	41	25	207	600

Eyüb’de sadaka dağıtılan 37 mahalle bulunmaktadır. Buraya bağlı olan Topçular, Ali Beğ ve Sadabad köyleriyle yine Eyüb’e Hasköy Kasabasına bağlı 6 mahalle de sadaka dağıtılan diğer yerleşim yerleri olarak kaydedilmiştir. Bütün yerleşim yerlerinde sadaka alan kişileri belirgin olan özelliklerine göre (dul, yetim, imam-hatib, ihtiyar vb.) kategorize ettiğimizde sadaka alacak olan sosyal yapıyı daha net bir şekilde görebilmekteyiz. Bu yerleşim yerlerinde dul, yetim, imam-hatib vd. olarak sınıflandırdığımız ihtiyaç sahipleri toplamda 600 kişidir. Mahalle ve köylerde sadaka alan kişilerin bir kısmı aynı hanede kalmaktadır. Bazı hanelerde yardım yapılanlar ise sadece bir kişidir. Mahalleler arasında dağıtılacak sadaka miktarı konusunda farklılıklar vardır. Bu farklılıklar fakirlerin sayısı ile doğru orantılıdır. Buna göre ihtiyaç sahibi insanların en yoğun yaşadığı mahalleler içerisinde Cezeri Kasım Paşa, Baba Haydar, Davud Ağa, Takyeci Başlı gelmektedir.³³ En az fakir grubu bir dul, bir yetim ve diğer olarak sınıflandırdığımız kişinin kaydedildiği Musa Çavuş Mahallesidir.³⁴ Bu mahalleyi dörder kişiyle Zal Mahmud Paşa, Silahi Mehmed Beğ, Aşçıbaşı mahalleleri ile Sadabad köyü³⁵ takip etmektedir. Verilerin sınırlı olması mahalleler arasında ki bu toplumsal farklılığın hangi etmenlerden dolayı oluştuğunu öğrenmemizi engellemektedir. Tabloya bakıldığında bütün grupların bir arada yaşadığı bir mahalle yoktur. Ancak genel olarak birkaç yerleşim yeri dışında her mahallede dul kadınların olduğu belirgindir. Bu kişilerin oranı % 38’dir. Herhangi bir belirgin özelliği bulunmayan sadece fakir yada ihtiyaç sahibi olarak kaydedilen 201 kişi de oran olarak % 35’lik bir dilime sahiptir. Bu grubu yoğunluğuna göre âlil, yetim ve dinî ünvanlı kişiler izlemektedir. Sadaka alacaklar içerisinde oran olarak en azı temsil eden grup 5 kişiyle talebelerdir. 46 yerleşim yerinde sadece dört mahallede talebe kaydedilmiştir. 6 mahallede kaydedilen sekiz kişilik meczup grubu ise talebelerden sonra oran olarak düşük bir diğer gruptur.

Defterde ismi ve özellikleri belirtilen toplam 600 fukara için 3000 kuruş dağıtılmıştır. Hesap edildiğinde kişi başına düşen sadaka miktarı “5 Kuruş”tur.

Sadaka alacaklar arasında dul olarak kaydedilen kişiler 230 kişi ile en yoğun grubu oluş-

33 TSMA. D. 02534, v.4a, 4b, 3a, 6b.

34 TSMA. D. 02534, v. 2b.

35 TSMA. D. 02534, v. 3b, 5b, 7a.

turmaktadır. Bu kişiler genellikle “*Merhum Hüseyin zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun*”³⁶ örneğinde olduğu gibi eşlerinin isimleri belirtilerek kaydedilmiştir. “*Merhum keresteci Şerif zevcesi Rukiye Hatun*”³⁷ örneğinde olduğu gibi bazı kadınların vefat eden eşlerine ait meslek bilgileri de kaydedilenler arasındadır. En fazla dul kadının kaydedildiği mahalleler 20 kişiyle Takyeci Başı, 19 kişiyle Cezeri Kasım Paşa Mahallesi’dir.³⁸ Baba Haydar Mahallesi’nde 13, Süleyman Subaşı’da 12 Otakçı Başı’nda³⁹ ise 11 kadına bu özelliği nedeniyle sadaka verilmiştir. Eyüp merkezine bağlı diğer mahallelerde ise bu gruptaki kişi sayısı düşüktür. Ali Beğ ve Sadabad köylerinde ise toplamda dört dul kadın sadaka alacaklar arasına kaydedilmiştir.⁴⁰ Hasköy Kasabasına bağlı mahallelerde ise bu özellikte olan kadın sayısı 24 kişidir.⁴¹ Zal Mahmud Paşa, Emir Buhari Mahallesi, Topçular Köyü, Takyeci ve İlyaszâde Mahallelerinde ise bu özellikte sadaka alacak kişi kaydedilmemiştir.⁴²

Bazı mahallelerde dul kadınların çocukları da sadaka verilecekler arasında kaydedilmiştir. Bu kişiler mahdum/kerime, yetim/yetime veya evladı/evladları olarak yazılmıştır. Yetim/Öksüz olarak sadaka alacak olan kişi sayısı ise toplam 36’dır. Bazı hanelerde “..... *Kerimesi Habibe Hatun, Yetimi Mustafa, Diğer yetimi Mehmed*”. Kaydında görüldüğü gibi birden fazla yetim kaydedilmiştir.⁴³ En fazla yetim dörder kişinin kaydedildiği Kasım Çavuş, Zeyneb Hatun, Korucu Mehmed Çelebi Mahallesi’ndedir.⁴⁴ Merkez Efendi’de üç, El-Hac Hüsrev, Hadice Sultan, Mehmed Beğ Mahallelerinde ise ikişer kişi yetim olarak kaydedilmiştir.⁴⁵ Musa Çavuş, Düğmeciler, Otakçı Başı, Şah Sultan, Takyeci Başı, Evliya Baba, Davud Ağa, Defterdar Mehmed Efendi Mahalleleri ile Hasköy Kasabasına bağlı Mahmud Ağa ve Keçeci’de sadece birer kişi yetim/öksüz olduğu için sadakadan istifade etmiştir.⁴⁶

Defterde sadaka alacaklar arasında dikkat çeken bir diğer grup ise engelli olarak sınıflandırdığımız kişilerdir. Bu türden kişilerin durumu “*Kayıççı âlil Ahmed*”⁴⁷, “*Küçük Hasan zevcesi âmâ Ayşe Hatun*”⁴⁸, “*Çolak Abdullah*”⁴⁹, “*Yekçeşm Ebubekir*”⁵⁰ örneğinde olduğu gibi sahip oldukları engel durumuyla kaydedilmiştir. Sadaka alacak bu grubun toplam miktarı 62 kişidir. Âlil olarak kaydedilenlerin en yoğun olduğu mahalle dokuz kişi ile Baba Haydar mahallesi’ndedir.⁵¹ Cezeri Kasım Paşa’da yedi, Dere Mahallesi’nde ise altı kişi âlildir.⁵² Ahmed Dede, Ali Paşa, Korucu Mehmed Çelebi, Fethi Çelebi, ve Hasköy’e bağlı Abdusselâm’da ise ikişer kişi âlil olduğu için sa-

-
- 36 TSMA. D. 02534, v. 2a.
 37 TSMA. D. 02534, v. 3b.
 38 TSMA. D. 02534, v. 4a, 4b.
 39 TSMA. D. 02534, v. 3a-b. 4a.
 40 TSMA. D. 02534, v. 6b, 7a.
 41 TSMA. D. 02534, v. 7b-8a.
 42 TSMA. D. 02534, v. 3b, 4b, 6b, 7a.
 43 TSMA. D. 02534, v. 7a.
 44 TSMA. D. 02534, v. 2a, 2b, 3b, 4a.
 45 TSMA. D. 02534, v. 7a, 3a, 4b, 5a, 5b.
 46 TSMA. D. 02534, v. 2b, 3a, 3b, 4a, 5b, 6b, 7a, 7b.
 47 TSMA. D. 02534, v. 4b,
 48 TSMA. D. 02534, v. 5b.
 49 TSMA. D. 02534, v. 6a,
 50 TSMA. D. 02534, v. 3a.
 51 TSMA. D. 02534, v. 3a.
 52 TSMA. D. 02534, v. 4b, 5a.

dakadan istifade etmiştir.⁵³ Bun mahallelerin dışında Kasım Çavuş, Düğmeciler, Nişancı Mustafa Paşa, Evliya Baba, Defterdar Mehmed Efendi mahalleleri ve Topçular köyünde ise birer kişi âlil olarak kaydedilmiştir.⁵⁴ Hasköy'e bağlı olan Turşucu, Kiremitçi Ahmed Çelebi ve Keçeci'de birer kişi âlil olduğu için sadakadan faydalanmıştır.⁵⁵ Cezeri Kasım Paşa dört kişiyle bu en fazla engellinin kaydedildiği mahalledir.⁵⁶ Baba Haydar, Süleyman Subaşı, Evliya Baba, Fethi Çelebi, Davud Ağa, Merkez Efendi mahallelerinde ise ikişer kişi sadaka alacaklar arasında kaydedilen engellilerdir.⁵⁷ Bıçakçı Ferhad, Takyeci Baş, Dere ve Hasköy'e bağlı Abdusselâm mahalleleri ile Ali Beğ köyünde sadece ise birer kişi bu özelliklere sahiptir.⁵⁸ Diğer mahalle ve köylerde ise engelli olarak kaydedilen kişi bulunmamaktadır.

Dinî grup ve zümreler içerisinde fakir olan kişilerde Eyüp'de dağıtılan sadakadan istifade etmiştir. Bu kişilerin "*Fukaradan mahalle-i mezkûr misafiren sakin İmam Efendi*", "*Fukaradan Müezzin Efendi*"⁵⁹, "*Eş Şeyh Mehmed Efendi*"⁶⁰, "*Hafız Efendi*", "*Es-Seyyid Hasan Efendi*", "*Derviş İsmail*"⁶¹ örneklerinde olduğu gibi statüsü/ünvanı belirtilmiştir. Farklı mahallelerde bu gruptan 33 kişi kaydedilmiştir. Servi Mahallesi hafız, derviş, seyyid ünvanlı sekiz kişi kaydedilmiştir.⁶² Zeyneb Hatun, Defterdar Süleyman Çelebi, Hadice Sultan ve Davud Ağa mahallelerinde üçer kişi bu unvanla kaydedilmiştir.⁶³ Camii Kebir, Ahmed Dede, Düğmeciler, Ali Paşa, Otakçı Baş, Emir Buhari, Cezeri Kasım Paşa mahallelerinde ise sadece birer kişi bu özellikleriyle kaydedilmiş ve sadakadan istifade etmiştir.⁶⁴ Hasköy'de ve buraya bağlı olan mahallelerde bu türden fakir kaydedilmemiştir. Topçular köyünde ise bir imam ve bir müezzin bulunmaktadır.⁶⁵

Sadaka defterinde kayıtlı bir diğer grup ise talebeler ve meczuplardır. "*Talebeden Veliyuddin Efendi*"⁶⁶ örneğinde olduğu gibi, Baba Haydar, Zal Mahmud Paşa, Cezeri Kasım Paşa ile Hasköy'e bağlı Turşucu mahallelerinde toplamda beş talebede sadakadan istifade ettirilmiştir.⁶⁷ Eyüp'de sadaka alacaklar arasında meczuplar⁶⁸ ise sadece sekiz kişidir. Ahmed Dede Mahallesi'nde ki meczuplardan birisi erkek diğeri ise kadındır.⁶⁹ Süleyman Subaşı, Dere, Fethi Çelebi, Davut Ağa ve Hasköy'e bağlı Keçeci mahallelerinde kaydedilmiştir.⁷⁰

Eyüp Sultan'da dağıtılan sadakadan istifade etmiş olan bir diğer grup ise "*ihtiyar*"⁷¹ olarak

53 TSMA. D. 02534, v. 2b, 3a, 3b, 4a, 6a, 7b,

54 TSMA. D. 02534, v. 2a, 2b, 5a, 5b, 7a.

55 TSMA. D. 02534, v. 7b.

56 TSMA. D. 02534, v. 4b.

57 TSMA. D. 02534, v. 3a, 4b, 5a, 5b, 6a, 7a.

58 TSMA. D. 02534, v. 2a, 4a, 5a, 7b, 6b.

59 TSMA. D. 02534, v. 6b.

60 TSMA. D. 02534, v. 4b.

61 TSMA. D. 02534, v. 5a.

62 TSMA. D. 02534, v. 5a.

63 TSMA. D. 02534, v. 2a, 3b, 4b, 5a, 6b.

64 TSMA. D. 02534, v. 2a, 2b, 3a, 3b, 4b.

65 TSMA. D. 02534, v. 6b.

66 TSMA. D. 02534, v. 3a.

67 TSMA. D. 02534, v. 3a, 3b, 4b, 7b.

68 TSMA. D. 02534, v.2b, "*Meczûb Mehmed Efendi*".

69 TSMA. D. 02534, v. 2b.

70 TSMA. D. 02534, v. 4a, 5a, 6a, 6b, 7b.

71 TSMA. D. 02534, v.2b, "*İhtiyar Halil*", "*İhtiyar Hasan*" vd.

kaydedilen kişilerdir. Bu kişilerin büyük bir kısmı münferid olarak kaydedilmiştir. “İhtiyar kayıkçı Hasan” örneğinde olduğu gibi sadaka alan bazı kişilerin icra ettiği meslek belirtilmiştir. Bu türden ayrıntıların isim benzerliklerinin önüne geçmek amacıyla veya sadaka alan kişinin bu sıfatla tanınması nedeniyle olduğu söylenebilir.⁷² Nişancı Mustafa Paşa Mahallesi ihtiyar olduğu için sadaka alacak olan dört kişi bulunmaktadır.⁷³ Korucu Mehmed Çelebi’de 3, Bıçakçı Ferhad, Ahmed Dede, Düğmeciler ve Hasköy’de ki Kiremitçi Ahmed Çelebi Mahallelerinde ise ikişer kişi kaydedilmiştir.⁷⁴ Zeyneb Hatun, Sofular, Baba Haydar, Ali Paşa, Defterdar Süleyman Çelebi, Takyeci Baş, Kara Mescid, Merkez Efendi, Hasköy’de Turşucu ve Keçeci mahallelerinde birer kişi ihtiyar olması nedeniyle sadakadan faydalanmıştır.⁷⁵

Defterde “*fukara/fakire*”⁷⁶ olduğu için veya terk edildiği için⁷⁷ kayıkçı, çulcu, muhallebici vb. esnaflık veya bir iş kolunda çalışan kişilerle⁷⁸ tekaüd [emekli]⁷⁹ ve aileleri olmak üzere sadaka verilmesi için kaydedildiği anlaşılan 207 kişi daha bulunmaktadır. Tabloda diğer olarak sınıflandırdığımız bu grup içerisinde ayrıca mahalle görevlileri olan saka, didebân, kapıcı, imam, müezzin vb. yakınları da bulunmaktadır.⁸⁰ Bununla birlikte bu grup içerisinde Camii Kebîr Mahallesi *Bursalı Naile Hatun*, Fethi Çelebi’de *Varnalı Ayşe*, *Varnalı Molla Kadın*, *Varnalı Fatıma Hatun*, Davud Ağa Mahallesi *Benderli Salih Reis*, *Ispartalı Mehmed* örneğinde olduğu gibi sadaka alacak kişilerin bir kısmında künyeleri haricinde nereli olduklarına ait kayıtlarda bulunmaktadır.⁸¹

Mahalleler deki fukaralar özellikleri ile belirtildikten sonra defter son kısmına “Âsitâne-i Âliyye defterine nakil ve kayd olunmağa şerh verilmiştir” kaydıyla *Cem’an 600 nefer 3000 guruş* yazılmıştır. Bu kayıttan sonra “*Bilâdi muharrir cem’an altı yüz nefer fukara ibtidâlarında meblağ-ı merkûm üç bin guruş tevzi’ ve taksîm ve imam mumâileyh Hafız Abdullah Efendi hazır olduğu halde e’imme ve muhtarları mârifetleriyle te’ diye ve teslim olunub birbiri umur ve devlet-i şehinşâhiye müdâvemet ve nusret zillî zalîl ilâhiye muvâzebet üzere oldukları iş bu mahalle şerh olundu*” ifadesiyle Eyüb Kadısı Mehmed Tevfik Efendinin mührüyle tasdik edilerek bitmiştir.⁸²

Sonuç

İslâm inancında ve sosyal hayatında yardımlaşma önemli bir yere sahiptir. Bu anlayış doğrultusunda Türk-İslâm devletleri vakıflara büyük önem vermiş, bu kurumlar aracılığıyla sosyal devlet anlayışını uygulamıştır. Bunların haricinde Sultanlar, törenlerde protokol kuralları gereği merkezi orduya ve vezirlere ihanda bulunmuştur. Örneğin “*Cülus Bahşişi*”nin geçen süreç içerisinde bir protokol kuralı haline dönüşmüştür. Padişahların vezirlere ve tabî devletlere karşı hilât, kılıç vb. hediye etmesi de bu kurallardandır.

İslâmî bir temele dayanan, zekât, fitre, sadaka hususunda da padişahlar ve hanedan mensup-

72 TSMA. D. 02534, v. 3b.

73 TSMA. D. 02534, v. 5a.

74 TSMA. D. 02534, v. 3b, 2b, 7b.

75 TSMA. D. 02534, v. 2b, 3a, 3b, 4a, 6a, 7a, 7b.

76 TSMA. D. 02534, v. 5a, “*Fakire Havva Hatun*”, “*Fakire Hadice Hatun*” vd.

77 TSMA. D. 02534, v. 8b, “*Metrukan saraç Lütfullah*”.

78 TSMA. D. 02534, v. 3a, “*Muhallebici âlil Ahmed*” vd.

79 TSMA. D. 02534, v. 7b, “*Humbaracı tekâüdlerinden âlil İsmail*”, vd.

80 TSMA. D. 02534, v. 6a, “*Didebân İbrahim Ağa*”, “*Merhum imâm zevcesi ...*”.

81 TSMA. D. 02534, v. 2a, 6a, 6b.

82 TSMA. D. 02534, v. 8 a.

ları oldukça cömert davranmıştır. Özellikle hanım sultanlar gelirlerin büyük kısımlarını vakfetmişler ve diğer hayır faaliyetlerinde harcamışlardır. Bu yardımların genel amacı “Sadaka-i Cariye” kavramıyla ilişkilendirilebilir.

Eyüb Sultan’da dağıtılan sadakalarda aynı anlayışın bir yansımasıdır. Eyüb’te 43 mahalle ve üç köyde 600 kişiye 3000 kuruş dağıtılmıştır. Sadaka dağıtılacak kişilerin tespitini mahalle muhtarları ile imamları tespit etmiştir. Sadakanın bu beldede dağıtılmış olması ise Eyyüb El Ensârî ile ilgilidir. *Nitekim padişahların kılıç giyinme törenleri de burada gerçekleşmekteydi.* Mahallerde yaşayan fukaralar Eyüb Baş imamı ile buraya tabi yerlerin mahalle muhtarları tarafından tespit edilmiştir. Bu tespit ve tahrirde imam ve muhtarların bulunmuş olması en küçük idarî birim olan mahallede devletin doğrudan irtibat kurduğu imamın haricinde muhtarında konumunu öne çıkartmak olarak değerlendirilebilir.

Mahalle temelli belirlenen fukara/acezeler [varsa fizikî] özellikleriyle birlikte kaydedilmiştir. Sadaka verilenlerin büyük bölümünü kocası vefat etmiş olan dul kadınlar oluşturmaktadır. Ayrıca tahrir, sicil ve temettuat kayıtları dışında bu tür defterlerde de kadınların isimlerinin olması toponomi açısından ayrıca önemlidir. Bununla birlikte, ihtiyar, alil, âmâ çolak, yek-çesm gibi özürlü olanlara, derviş, talebe, meczup gibi dini ve ilmi gruplarda sadakalardan faydalanmıştır. Bazı hanelerde yaşayan bireylerin hepsi için sadaka verilmiştir. Bu durumda olanlar ise genellikle dul olup yetim çocuklarıyla birlikte kalan kişilerdir. Sadaka-î Sultânî olarak belirlenen 3000 kuruş Serasker Hüsrev Paşa aracılığıyla belirlenen şahıslara dağıtılmıştır. Bu yardımlar ile yönetici zümre yönetilen nezdinde gerek sosyal ve siyasal gerekse dinsel anlamda statüsünü biraz daha güçlendirme imkânını elde ediyordu.

Son olarak bu makalenin hanedanın farklı bir yardımlaşma aracı olarak kullandığı sadaka ve sadaka defterinden hareketle Osmanlı Devletinde dinsel/sosyal hayat ve yardımlaşma anlayışı ile şehir, mahalle ve toponomi merkezli çalışmalara katkı sunması amaçlanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

T SMA. D. 2352, D. 2353, D. 2424, D. 2434, D. 2477, D. 2493, D.9226, D. 02534, D. 10457.

Kaynaklar

Âşık Paşazâde, “Osmanoğullarının Tarihi”, Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003.

Gelibolulu Mustafa Ali, “Nushatü’s-Selâtin”, (Haz. Faris Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

Kâtib Çelebi, “Düstûru’l-amel liİslâhi’l-halel”, (Haz. Ensar Köse), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2016.

Şeyhoğlu Mustafa, “Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ”, (Haz. Kemal Yavuz), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2013.

Araştırma ve İncelemeler

Akgündüz, Ahmet, “İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi”,

OSAV Yayınları, İstanbul 1996.

Atalar, Münir, “**Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümâyun ve Surre Alayları**”, DİB Yayınları, Ankara 2015.

Çağrı, Mustafa, “**Cömertlik**”, TDV DİA, c. 8, İstanbul 1993, s. 72-73.

Çağrı, Mustafa, “**İnfak**”, TDV DİA, c. 22, İstanbul 2000, s. 289-290.

Duman, Ali, “**Sadaka**”, TDV DİA, c. 35, İstanbul 2008, s. 383-384.

Düzbakar, Ömer, “**Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri**”, U.Ü. F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 4, Sayı 5, Bursa 2003, s. 97-108.

Eralp, T. Nejat, “**Eyüp Sultan ve Osmanlı Hükümdarlarının Kılıç Kuşanma Törenleri: Taklid-i Seyf**”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler (8-10 Mayıs 1998), İstanbul, 1998, s. 150-153.

Görgün Özcan, “**Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar**”, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

Güler, Mustafa, “**Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları**”, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.

Günay, Hacı Mehmet, Yediyıldız, Bahaeddin, “**Vakıf**”, TDV DİA, c. 42 İstanbul 2012, s.475-486.

Günay, Hacı Mehmet, “**Ramazan**”, TDV DİA, C. 34. İstanbul 2007, s. 433-435.

Güneş, Mehmet, “**Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisi (1829-1871)**”, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2014.

İnbaşı, Mehmet, Hazırbulan, Tahsin, “**Fatih Sultan Mehmed’in Sahn-ı Semân Medreselerine Vakfettiği Kitaplar**”, Osmanlı İstanbulu VI, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s.61-104.

İnbaşı, Mehmet, Hazırbulan, Tahsin, “**Sadaka-i Sultânî Defterine Göre İstanbul: Semtler, Mahalleler ve Fakirler**”, Osmanlı İstanbulu VII, (Basılmamış Tam Metin Bildiri) İstanbul 2019.

Karagöz, Mehmet, “**Osmanlıda Şehir ve Şehirli Mekân-İnsan-Beşerî Münasebetler**”, (XV-XVIII Yüzyıl), Osmanlı Ansiklopedisi, C. IV, (Edt. Hasan Celal Güzel) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 105-107.

Kemal Beydilli, “**İmam**”, TDV DİA, c. 22, İstanbul 2000, s. 181-186.

Muhammed el-Emin el-Mekkî, “**Osmanlı Padişahlarının Haremeyn Hizmetleri**”, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

Öztürk, Nazif, “**İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar**”, Vakıflar Dergisi, Sayı 29, Ankara 2005, s. 7-20.

Öztürk, Said, “**Osmanlı Devleti’nde Dilencilik’in Önlenmesi**”, Bir Kent Sorunu: Dilencilik Sempozyumu, İstanbul 2009, s. 109-121.

Pakalın, M. Zeki, “**Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**”, MEB Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1993.

Sahillioğlu, Halil, “**Ceyb-i Hümâyun**”, TDV DİA, C. 7. İstanbul 1993, s. 465-467.

Sevük, İsmail Habib, “**Fatih’in İstanbul’da ki İlk Eseri Eyyüb-Sultan Sitesi**”, Fatih ve İstanbul, C. 1, Sayı 1, İstanbul 1953, s. 11-15.

Tekin, Zeki, “*Osmanlı İstanbul’unda Dilencilik*”, **Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi**, C. IV. Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015, s. 455-461.

Tunç, Mehmet Nuri, “*Ceyb-i Hümayûn Hazinesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi r.1288 (m.1872) Tarihli Ceyb ve Harc-ı Hâssa Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*”, **Gaziantep Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2013.

Uzunçarşılı, . Hakkı İ, “**Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**”, TTK, Ankara 1988.

Yel, Ali Murat – Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “*Mahalle*” , **TDV DİA**, c. 7, Ankara 2003, s. 323-326.

Yolal, Mesut, “ *01490, 01491 ve 1492 numaralı Hazine-i Hassa (Ceyb-i Hümayûn) Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (r.1327-1328/m.1911-1912)*”, **Gaziantep Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2013.

Ek 2: TSMA-D. 02534 Transkripsiyonu

<p><i>Âsitâne-i Sa'âdette sâkin fukarâ ve muhtâcîn için ihsân buyrulan sadaka-i hümayûn akçesinden Medîne-i Hazret-i ebâ Eyyûb [el-]Ensârî Radiya'llahu anh mahallesinde kâ'inen sâ'il olmayarak fakîr ü magrûru'l-hâl ve 'âcizü'l-ahvâl kimesnelere tevzi' ve taksîm olunmak bâbında halâsı 'asker devletlü inâyetlü Hüsrev Mehmed Paşa Hazretleri taraflarından Medîne-i mezbûre mahallesine ... vurûd iden üç bin guruş Medîne-i mezbûre baş imâmı fazîletlü el-hâc Abdu'llah Efendi ve mahallâtı mezkûrat-ı e'imme ve muhtârları ma'rîfetiyle tahrîr ve huzûr-ı şer'e takdîm eyledikleri defterleri manzûmece tevzi' ve taksîm olunan mahallâtı mezkûrat fukarası defteridir ki ber-vech-i âtî ale'l-esâmi zikr olunur fi'l-yevm seb'a ve'l-i işrin min şehr-i ramâzanü'l- mübârek li-seneti erbâ'in ve mieteyn ve elf</i></p>					
Mahalle-i Camii Kebîr					
<i>Derviş Mehmed</i>	<i>Merakı İbrahim Efendi</i>	<i>Merhum Hüseyin zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum Halil'in zevcesi diğer Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Çorbacı oğlu Es-Seyyid Ali</i>	<i>Merhum Süleyman'ın zevcesi Zeyneb Hatun</i>
<i>Merhum bahçıvan Abdullah zevcesi Zümra Hatun</i>	<i>Merhum dağlı oğlunun zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum Ali Efendi zevcesi el hac Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Mustafa'nın validesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum fitreci oğlu zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Bursalı Naile Hatun</i>
<i>Külhan sokağında sakine Zeyneb Hatun</i>	Yekûn Aded 13				
Mahalle-i Kasım Çavuş					
<i>Âlil Hasan Ağa</i>	<i>Zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>İhtiyar Ahmed Efendi</i>	<i>Merhum kemerci Mehmed Emin zevcesi Zeliha Hatun</i>	<i>Kerimesi Ayşe</i>	<i>Merhum Hasan zevcesi Naile. Hatun</i>
<i>Kerimesi Emine</i>	<i>Merhum Hafız Mehmed zevcesi Zehra Hatun</i>	<i>Oğlu Mehmed</i>	<i>Merhum yemenici Mustafa zevcesi Nefise Hatun</i>	<i>Merhum Ahmed Saim zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Kerimesi Hadice</i>
<i>Merhum muhızır Ahmed Efendi Saide Hatun</i>	<i>Merhum katkıçı Süleyman zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum atar Rahman zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Rençber Yakub zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum kaşıkçı İsmail zevcesi Fatıma Hatun</i>	Yekûn Aded 17
Mahalle-i Zeyneb Hatun					
<i>Sofu Mehmed Efendi</i>	<i>Hafız Mehmed Emin Efendi</i>	<i>Çıkırıkçı Molla Ahmed</i>	<i>Oruç Halil</i>	<i>Merhum Halil zevcesi Zeyneb Hatun</i>	<i>Oğlu Mehmed</i>
<i>Diğer oğlu Ahmed</i>	<i>Merhum Eyüb validesi Emine Hatun</i>	<i>Gelini Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Oğlu Abdullatif</i>	<i>Kerimesi Hadice</i>	<i>Merhum el hac İsmail Efendi zevcesi Hasibe Hatun</i>

<i>Hoca Ahmed validesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum muhallebici zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Hacı Emim hemşiresi diğer Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum fındıkçı kanburun hemşiresi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum Abdullah validesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum Süleyman Ağa zevcesi Hanife Hatun</i>
<i>Merhum Mustafa Ağa validesi Şerife Hatun</i>	<i>Merhum imam Mehmed Efendi zevcesi diğer Şerife Hatun</i>	<i>Merhum Mehmed Efendi zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Ali Efendi zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Oduncu zevcesi Şerife Hatun</i>	<i>Merhum Hüseyin Ağa zevcesi diğer Şerife Hatun</i>
Yekûn Aded 24					
Mahalle-i Sofular					
<i>Hasan Efendi</i>	<i>İhtiyar Ahmed Efendi</i>	<i>Emir Ahmed</i>	<i>Ömer Ağa</i>	<i>Emine Hatun</i>	<i>Şerife Hatun</i>
<i>Kayıklı Yusuf matlukeyi Fatıma Hatun</i>	<i>Günani? Emine Hatun</i>	<i>Günani? Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum hamallar kethüdası zevcesi Hadice Hatun</i>	Yekûn Aded 10	
Mahalle-i Bıçakçı Ferhad					
<i>Merhum yasakçı İsmail Ağanın zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Merhum İbrahim Ağa zevcesi Hafize Hatun</i>	<i>Çöp atmaz Mehmed Efendi talikesi Saliha Hatun</i>	<i>Kerimesi Emanullah</i>	<i>Merhum rençber Hüseyin zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Âmâ Hasan</i>
<i>İhtiyar Mustafa</i>	<i>İhtiyar Ali</i>	<i>Merhum taşçı Hasan zevcesi Hafize Hatun</i>	<i>Merhum rençber zevcesi diğer Hafize Hatun</i>	Yekûn Aded 10	
Mahalle-i Musa Çavuş					
<i>Merhum manavdar zevcesi Atiye Hatun</i>	<i>Oğlu İbrahim</i>	<i>Gayıb çerağ İbrahim zevcesi Ayşe Hatun</i>	Yekûn Aded 3		
Mahalle-i Ahmed Dede					
<i>Âlil ihtiyar Ahmed</i>	<i>Meczûb Mehmed Efendi</i>	<i>Validesi Fatıma Hatun</i>	<i>Meczûbe Emanullah Hatun</i>	<i>Merhum canbaz Yusuf zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum rençber Ali zevcesi Hadice Hatun</i>
<i>İhtiyar Halil</i>	<i>İhtiyar Osman</i>	<i>Merhum çiftlik kethüdası zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Molla Mehmed Said</i>	<i>Âlil İzzet</i>	Yekûn Aded 11
Mahalle-i Düğmeciler					

<i>İhtiyar Arif</i>	<i>Merhum kahveci Bilal zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Hüseyin zevcesi Hafize Hatun</i>	<i>Merhum kemerci Emin zevcesi Hafize Hatun</i>	<i>Merhum rençber İbrahim zevcesi Habibe Hatun</i>	<i>Kerimesi Fatıma Hatun</i>
<i>İhtiyar Hasan</i>	<i>Zevcesi Adile Hatun</i>	<i>Sancılı Hasan Zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Molla Mustafa</i>	<i>Âlil Hüseyin</i>	<i>Merhum Hamid hemşiresi Hafize Hatun</i>
Yekûn Aded 12					
Mahalle-i Baba Haydar					
<i>Merhum kapıcı Ali zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Halim Ağa validesi Hadice Hatun</i>	<i>Türbedar Raşid Efendi matlukesi Emine Hatun</i>	<i>Kayıkçı Âlil Mehmed</i>	<i>Zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Âlil Mehmed Tahir</i>
<i>Çulcu? Mustafa matlukesi Hafize Hatun</i>	<i>Merhum hamamcı Osman zevcesi Habibe Hatun</i>	<i>Validesi Âlil Ayşe Hatun</i>	<i>Çulcu Hasan zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Aziz Çavuş validesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum saka Mustafa zevcesi Emine Hatun</i>
<i>Merhum tacir Ali zevcesi Rabia Hatun</i>	<i>Merhum çubukçu Süleyman zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum çürükçü Ömer validesi Ayşe Hatun</i>	<i>Kahve ... İsmail zevcesi Derya Hatun</i>	<i>Kayıkçı Âlil İsmail</i>	<i>Zevcesi zenci Mayra Hatun</i>
<i>İhtiyar Hafize Hatun</i>	<i>Merhum yazıcı Ahmed Efendi zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>İsmail Efendi kayınvalidesi âlile Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum Osman kerimesi Ayşe Hatun</i>	<i>Âmâ İbrahim</i>	<i>Çamurcu Abdullah zevcesi âlile Hadice Hatun</i>
<i>Çamurcu İbrahim zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Talebeden İbrahim Efendi zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Muhallebici Âlil Ahmed</i>	<i>Yek-çeşm Ebubekir</i>	<i>Talebeden Veliyuddin Efendi</i>	<i>Âlil İsmail</i>
<i>Merhum oyuncakçı Süleyman zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Oruç Hüseyin</i>	<i>Âlil Ali Baba</i>	<i>Oğlu Molla Ömer</i>	<i>Merhum çıracı Arif zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum çeltikçi zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>
Yekûn Aded 36					
Mahalle-i Ali Paşayı Cedid					
<i>Merhum muhızır başı validesi Zeyneb Hatun</i>	<i>İhtiyar molla kadına</i>	<i>Molla Mehmed</i>	<i>Zenci Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Mehmed Efendi zevcesi Hamide Hatun</i>	<i>Merhun nalçacı zevcesi Ayşe Hatun</i>
<i>Âlil Emine Molla</i>	<i>Âlile Fatıma Hatun</i>	<i>Zenci Ayşe Hatun</i>	Yekûn Aded 9		

Mahalle-i El-Hac Hüsrev					
<i>Canbaz esir faraş Mehmed Sadık</i>	<i>Kayınvalidesi Ser basma? Hatun</i>	<i>Merhum tabancacı deli Süleyman zevcesi Esmâ Hatun</i>	<i>Merhum canbaz Mehmed zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Kerimesi Fatıma</i>	<i>Diğer kerimesi Hadice</i>
<i>Merhum balıkçılar kethüdası İsmail Ağa zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Yorgancı Abdurrahman kayın validesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum çamurcu deli Mehmed validesi Rukiye Hatun</i>	<i>Canbaz Sadık zevcesi Ayşe Hatun</i>	Yekûn Aded 10	
Mahalle-i Otakçı Başı					
<i>Merhum Mustafa zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum İbrahim Ağa zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Merhum Abdullah Ağa zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Halil Ağa zevcesi Hanife Hatun</i>	<i>Merhum Osman Ağa zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Halil Ağa zevcesi Rukiye Hatun</i>
<i>Merhum Mehmed Ağa zevcesi Hanife Hatun</i>	<i>Merhum Osman Ağa zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum Emin Ağa zevcesi Nesibe Hatun</i>	<i>Merhum İbrahim Ağa zevcesi Sıdika Hatun</i>	<i>Molla Mehmed</i>	<i>Merhum Bekir kerimesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>
<i>Merhum Osman zevcesi Hadice Hatun</i>	Yekûn Aded 13				
Mahalle-i İslâm Beğ					
<i>Rençber Osman</i>	<i>Şerif Osman Efendi</i>	<i>Rençber Hüseyn</i>	<i>Merhum Abdi zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum çubukçu Süleyman zevcesi Esmâ Hatun</i>	<i>Merhum kadifeci Ahmed zevcesi Ayşe Hatun</i>
<i>Merhum kalaycı Hasan zevcesi Kamile Hatun</i>	<i>Merhum terzi Mustafa zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum manav Veli zevcesi Ayşe Hatun</i>	Yekûn Aded 9		
Mahalle-i Zal Mahmud Paşa					
<i>Talebeden Molla Mehmed Arif</i>	<i>Talebeden Molla Hasan</i>	<i>Fukaradan Fatıma Hatun</i>	<i>Fukaradan diğer Fatıma Hatun</i>	Yekûn Aded 4	
Mahalle-i Defterdar Süleyman Çelebi					
<i>Molla Mehmed</i>	<i>İhtiyar Sadık Ağa</i>	<i>Derviş Mahmud</i>	<i>Zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Derviş İbiş</i>	<i>Merhum Selim zevcesi Ayşe Hatun</i>
<i>Merhum İmam Hasan Efendi gelini Hadice Hatun</i>	<i>Topçu Reşid zevcesi Esmâ Hatun</i>	<i>Merhum eskici Mustafa zevcesi Nefise Hatun</i>	<i>Merhum Ahmed zevcesi Zübeyde Hatun</i>	Yekûn Aded 10	
Mahalle-i Şah Sultan					

<i>Merhum hasırcı Mehmed zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum bazbân Mehmed Ağa zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Nazif Ağa matlukesi Zeliha Hatun</i>	<i>Merhum Hacı Hasan kerimesi Esmâ Hatun</i>	<i>Muhtediye Hadice Hatun</i>	<i>Fukaradan Saliha Hatun</i>
<i>Fukaradan Es Seyyid Halil</i>	Yekûn Aded 7				
Mahalle-i Silahi Mehmed Beğ					
<i>Merhum ... Mehmed'in kayınvalidesi Zeliha Hatun</i>	<i>Merhum el-hâc Ahmed zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum keresteci Şerif zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Hafız Abdullah'ın kayınvalidesi Hadice Hatun</i>	Yekûn Aded 4	
Mahalle-i Korucu Mehmed Çelebi					
<i>Merhum kayıkçı Mehmed zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Kerimesi Emanullah</i>	<i>Merhum kayıkçı Emin zevcesi Nefise Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Halil kerimesi Emine Hatun</i>	<i>Kayıkçı Hasan kerimesi Nesibe Hatun</i>	<i>Marangoz Mehmed'in validesi Âlîl Zeliha Hatun</i>
<i>Eskici Mehmed</i>	<i>Zevcesi Habibe Hatun</i>	<i>İhtiyar Hasan Ağa</i>	<i>Merhum Arab Hoca zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Kerimesi Emine</i>	<i>Diğer kerimesi Huriye Hatun</i>
<i>Merhum mazlum Hüseyin zevcesi Sadiye Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Ahmed zevcesi Hanife Hatun</i>	<i>İhtiyar kayıkçı Hasan</i>	<i>Zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>İhtiyar Ali Ağa</i>	<i>Zevcesi Hadice Hatun</i>
<i>Merhum ..rlu Ahmed zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum taşçı Mehmed zevcesi Habibe Hatun</i>	<i>Âlîl Ahmed</i>	Yekûn Aded 21		
Mahalle-i Takyeci Başı					
<i>Çolak Mehmed</i>	<i>Fukaradan Abdulkadir</i>	<i>Es seyid Ahmed</i>	<i>İhtiyar İsmail Efendi</i>	<i>Es Seyyid Molla Ahmed</i>	<i>Merhum tatar Hasan zevcesi Zeyneb Hatun</i>
<i>Merhum çamaşırcı Mustafa zevcesi Zeyneb Hatun</i>	<i>Merhum derviş Mehmed zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum berber Mustafa validesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Said zevcesi Hoca Hatun</i>	<i>Merhum Tabak Hafız zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Fakir Ümmü Gülsüm Hatun</i>
<i>Merhum kayıkçı Hüseyin zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum Boşnak zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Ömer Halifenin kayın validesi Ayşe Hatun</i>	<i>İkisinin kayın validesi Rukiye Hatun</i>	<i>Merhum gömlekçi zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum hamurcu derviş Mehmed'in zevcesi Fatıma Hatun</i>

<i>Arabacı zevcesi metruke Meryem Hatun</i>	<i>Merhum Ahıskalı Mehmed zevcesi Esmâ Hatun</i>	<i>Merhum macuncu Osman validesi Zeyneb Hatun</i>	<i>Merhum Hami zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Damadı merhumun zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Muhallebici validesi Zeyneb Hatun</i>
<i>Merhum esirci zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum kalyoncu Mehmed zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Müteveffa doğramacı Derviş zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum doğramacı Ahmed zevcesi Zeyneb Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Müteveffa Havva Hatun</i>
<i>Merhum aşçı zevcesi Âmâ Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum Korkud kerimesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum berber Adil zevcesi Safiye Hatun</i>	<i>Merhum kavurmacı zevcesi Emine Hatun</i>	Yekûn Adet 34	
Mahalle-i Süleyman Subaşı					
<i>Âmâ Ali</i>	<i>Âmâ Ali</i>	<i>Meczûb çolak Mustafa</i>	<i>Merhum Salih zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Halil zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum canbaz Mehmed zevcesi Fatıma Hatun</i>
<i>Merhum Derviş Mustafa zevcesi Molla kadın</i>	<i>Merhum taşçı Mehmed zevcesi Şerife Hatun</i>	<i>Merhum Derviş zevcesi topal Emine Hatun</i>	<i>Merhum taşçı İbrahim zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Merhum Hacı Mehmed zevcesi Naile Hatun</i>	<i>Merhum Mehmed Emin zevcesi Hadice Hatun</i>
<i>Merhum tatar Ali zevcesi Aliye Hatun</i>	<i>Merhum yazıcı Emrullah zevcesi Nesli Hatun</i>	<i>Merhum gömlekçi Hüseyin zevcesi Emine Hatun</i>	Yekûn Aded 15		
Mahalle-i Emir Buhari					
<i>Kara Ali</i>	<i>Es Seyyid el hac Mehmed</i>	<i>Fukaradan Emanullah Hatun</i>	<i>Fukaradan Hacı Hafize Hatun</i>	<i>Zekiye Fatıma Hatun</i>	<i>Zenci diğer Fatıma Hatun</i>
Aded Yekûn 6					
Mahalle-i Cezeri Kasım Paşa					
<i>Talebeden âlil Molla Ali</i>	<i>Âlil Ahmed</i>	<i>Merhum nalıncı Mehmed'in zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Kayıklı âlil Ahmed</i>	<i>Merhum çömlekçi Ahmed zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Yek-çeşm Said</i>
<i>Kayıklı Osman kayınvalidesi Fatıma Hatun</i>	<i>Derviş zevcesi âlil Arif Âmâ Zeliha Hatun</i>	<i>Fakir yek-çeşm Mustafa</i>	<i>Katarcı Mustafa zevcesi âlil Havva Hatun</i>	<i>Merhum turşucu Mehmed zevcesi Rabia Hatun</i>	

<i>Merhum doğramacı zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Derviş Hatun oğlu Mehmed</i>	<i>Diğer oğlu Ahmed</i>	<i>Kayıkçı İbrahim zevcesi Âlil Zeyneb Hatun</i>	<i>Merhum Kütükçü Mehmed zevcesi Nevhibe Hatun</i>	<i>Kadifeci Âlil İsmail</i>
<i>Merhum turşucu Veli kerimesi ali Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum kolcu Yusuf zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Âlil Hüseyin Ağa</i>	<i>Merhum takkeci zevcesi Hasibe Hatun</i>	<i>Merhum çömlekçi İsmail zevcesi zenci Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Ahmed zevcesi Hadice Hatun</i>
<i>Âlil mestçi Mesud</i>	<i>Zevcesi Zeliha Hatun</i>	<i>Merhum takkeci Osman zevcesi Hasibe Hatun</i>	<i>Merhum Kütükçü Mehmed zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum kasab Mustafa zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Camii Kebir imamı merhum Abdurrahman zevcesi Ayşe Hatun</i>
<i>Merhum humbaracı İsmail zevcesi Naile Hatun</i>	<i>Merhum mestçi Emin zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum humbaracı Emin zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum hantal oğlu zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Âlil panbuhçu İsmail</i>	<i>Sağır Mehmed zevcesi Fatıma Hatun</i>
<i>Merhum taşçı Mehmed zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum Osman zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Âlil Hafız Mustafa Efendi</i>	<i>Çolak Mehmed</i>	<i>Merhum lağımçı Mehmed'in kayınvalidesi Emine Hatun</i>	Yekûn Aded 40
Mahalle-i Abdülvedud nâm-ı diğer Hadice Sultan					
<i>Esir faraş tekkeci Mehmed</i>	<i>Zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Oğlu Ali</i>	<i>Diğer oğlu Ahmed</i>	<i>Derviş Salih</i>	<i>Zevcesi Rukiye Hatun</i>
<i>Kerimesi Fatıma</i>	<i>Eş Şeyh Mehmed Efendi</i>	<i>Merhum Süleyman Ağa zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Yetim Mehmed</i>	<i>Diğer yetimi Süleyman</i>	<i>Merhum Hasan Ağa zevcesi Halide Hatun</i>
<i>Merhum hattat Ahmed Efendi zevcesi Saide Hatun</i>	<i>Firarı aşçı Hüseyin zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Şeyh Ali</i>	Yekûn Aded 15		
Mahalle-i Naz Perver nâm-ı diğer Dere					
<i>Âmâ eş şeyh Süleyman Efendi</i>	<i>Zevcesi Âlile Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum Ahmed zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum aşçı Hüseyin zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Süleyman zevcesi Saide Hatun</i>	
<i>Merhum mahalle sakası zevcesi Rahime Hatun</i>	<i>Edirne'li Şerife Hatun</i>	<i>İhtiyar Âlil çömlekçi Mustafa</i>	<i>Zevcesi molla Kadın</i>	<i>Merhum derviş Osman zevcesi Nefise Hatun</i>	

<i>Merhum hacı zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Âlîl kayıkçı Ali</i>	<i>Zevcesi fukaradan Hadice Hatun</i>	<i>Edirne'li Emanullah Hatun</i>	<i>Oğlu meczûb pehlivan Ahmed</i>	
<i>Kayıkçı âlîl Hacı Ali</i>	<i>Zevcesi âlîl Ayşe Hatun</i>	<i>Âlîl Zeliha Hatun</i>	Yekûn Aded 18		
Mahalle-i Servi					
<i>Abdulkadir Efendi</i>	<i>Mehmed Kadri Efendi</i>	<i>Hafız Efendi</i>	<i>Es seyyid Hasan Efendi</i>	<i>Derviş Hüseyin</i>	<i>Derviş İsmail</i>
<i>Derviş Mustafa</i>	<i>Derviş Mehmed</i>	<i>Diğer Derviş Mehmed</i>	<i>Halil Efendi</i>	<i>Hasan Efendi</i>	<i>Manav Halil</i>
<i>Derviş Ali</i>	<i>Merhum derviş Mehmed zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Zenci Fatıma Hatun</i>	<i>Fakire Havva Hatun</i>	<i>Fakire Hadice Hatun</i>	<i>Fakire Afife Hatun</i>
Yekûn Aded 18					
Mahalle-i Nişancı Mustafa Paşa					
<i>İhtiyar Süleyman Efendi</i>	<i>İhtiyar Veliyuddin Efendi</i>	<i>İhtiyar İbrahim Ağa</i>	<i>Âlîl Ahmed</i>	<i>İhtiyar diğer Ahmed</i>	<i>Merhum Mahmud Ağa zevcesi Hadice Hatun</i>
<i>Merhum Emin Ağa zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum Hacı Mahmud zevcesi Habibe Hatun</i>	<i>Sivas deli ağanın kayınvalidesi Lebibe Hatun</i>	<i>Kâtib Mehmed Efendi kayınvalidesi Ayşe Hatun</i>	<i>Fakir Fatıma Hatun</i>	
<i>Bağcı Mehmed'in kayınvalidesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum kuşçu Abdi zevcesi Saliha Hatun</i>	<i>Halil Efendinin kayınvalidesi Rukiye Hatun</i>	<i>Merhum Abdi Ağa zevcesi Nefise Hatun</i>	<i>Merhum Mehmed Efendi zevcesi Fatıma Hatun</i>	Yekûn Aded 16
Mahalle-i Aşçıbaşı					
<i>Merhum İbrahim zevcesi Rabia Hatun</i>	<i>Merhum Hasan zevcesi Şerife Hatun</i>	<i>Fakire Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Zenci Fedayi Hatun</i>	Yekûn Aded 4	
Mahalle-i Mehmed Beğ					
<i>Derviş Yahya</i>	<i>Hasan Hoca</i>	<i>Merhum arabacı zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Kerimesi Şerife</i>	<i>Silistrelili Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum doğramacı Ömer zevcesi Hadice Hatun</i>
<i>Oğlu Ahmed</i>	Yekûn Aded 7				
Mahalle-i Evliya Baba					
<i>Merhum sarı Mustafa zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Kızı Fatıma Hatun</i>	<i>Âlîl Hadice Hatun</i>	<i>Merhum Şakir'in zevcesi Habibe Hatun</i>	<i>Merhum Bali oğlu Ahmed zevcesi Hadice Hatun</i>	

<i>Hacı Emin validesi fakire Hatun</i>	<i>Merhum Mustafa zevcesi Rukiye Hatun</i>	<i>Merhum Kâni zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Zenci Mesude Hatun</i>	<i>Zenci Hadice Hatun</i>	
<i>Merhum ..man oğlu zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum vezir çukadarı Feyzullah Ağa zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Yek-çeşm Âlil esir Abdullah</i>	<i>Merhum Süleyman zevcesi Meryem Hatun</i>	<i>Fakire Ayşe Hatun</i>	
<i>Fakire Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Galib oğlu Osman zevcesi fakire Ayşe Hatun</i>	<i>Fakire Emine Hatun</i>	<i>Küçük Hasan zevcesi Âmâ Ayşe Hatun</i>	Yekûn Aded 19	
Mahalle-i Kara Mescid					
<i>Şeyh Abdulkadir kerimesi Molla Kadın</i>	<i>Merhum nakkaş başı türbedar Abdi Efendi kerimesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum Emir Hafız zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Beğ reisi merhum Mehmed zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum Ali Baba zevcesi Fatıma Hatun</i>	
<i>Merhum Âmâ Ahmed Efendi zevcesi Nesibe Hatun</i>	<i>Merhum Hüseyin Çelebi oğlu kerimesi Ayşe Hatun</i>	<i>Oğlu Salih</i>	<i>Diğer oğlu Feyzullah</i>	<i>Merhum Ali zevcesi meczûbe Emine Hatun</i>	
<i>İhtiyar İbrahim Ağa</i>	<i>Avni Efendi Metruke Ayşe Hatun</i>	<i>Kerimesi Fatıma</i>	<i>Didebân İbrahim Ağa</i>	Yekûn Aded 14	
Mahalle-i Cebecibaşı					
<i>Merhum cebeci Mehmed Ağa zevcesi Zeliha Hatun</i>	<i>Merhum kaşıkçı Rıza zevcesi Naile Hatun</i>	<i>Kayıkcı Süleyman zevcesi Hafize Hatun</i>	<i>Kayıkcı Mustafa zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum saka zevcesi Hafize Hatun</i>	<i>Merhum kapıcı Süleyman zevcesi Hadice</i>
<i>Merhum kahveci Ebubekir zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum kahveci Ahmed zevcesi Zeyneb Hatun</i>	<i>Merhum çubukçu zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Merhum Abdullah zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum Hüseyin zevcesi Meryem Hatun</i>	Yekûn Aded 11
Mahalle-i Fethi Çelebi					
<i>Meczûb Derviş Hasan</i>	<i>Çolak Abdullah</i>	<i>Zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Oğlu Ahmed</i>	<i>Kerimesi Emine</i>	<i>Fukaradan Âlil Ali</i>
<i>Âmâ Osman</i>	<i>Fukaradan Murtaza</i>	<i>Âlil Alaaddin</i>	<i>Sarıkcı matlukesi zenci Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum Emin Efendi zevcesi Rukiye Hatun</i>	
<i>Merhum çukadar Numan zevcesi Şerife Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum Rumî Mustafa zevcesi sağır Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum taşçı Mahmud zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Varna 'lı molla Kadın</i>	<i>Varna 'lı Fatıma Hatun</i>	

<i>Oğlu Adem</i>	<i>Varna'lı Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum şeyh Subaşı zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum Halil Ağa zevcesi âlil Fatıma Hatun</i>	<i>Didebân zevcesi validesi mecrüme Zeyneb Hatun</i>	
<i>Kerimesi Emine Hatun</i>	Yekûn Aded 22				
Mahalle-i Davud Ağa					
<i>Benderli Salih Reis</i>	<i>Derviş Ahmed</i>	<i>Âmâ Hüseyin</i>	<i>Çolak Mehmed</i>	<i>Derviş Edhem</i>	<i>Nakkaş Cemşid</i>
<i>Meczûb Aras</i>	<i>Ispartalı Mehmed</i>	<i>Çömlekçi Mehmed Emin</i>	<i>Derviş Hacı Said</i>	<i>Merhum El Hac Hüseyin zevcesi Nimetullah Hatun</i>	<i>İbrahim Ağa kayınvalidesi Zeyneb Hatun</i>
<i>Mahmud Halife'nin kayınvalidesi Cemile Hatun</i>	<i>Kerimesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Emin Ağa'nın validesi Sabiha Hatun</i>	<i>Merhum Ali Ağa zevcesi Hafize Hatun</i>	<i>Merhum Halil Efendi zevcesi Şerife Hatun</i>	
<i>Kayıkçı İsmail validesi Şerife kadın</i>	<i>Zenci Rahime Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Ahmed zevcesi Tenzile Hatun</i>	<i>Mansur oğunun validesi Ayşe Hatun</i>	<i>Çömlekçi Emin validesi Emine Hatun</i>	
<i>Merhum Memiş zevcesi Zeliha Hatun</i>	<i>Zenci Tevzih? Kadın</i>	<i>Saraç Mehmed'in validesi Naile Hatun</i>	<i>Emin Ağa validesi Emine Hatun</i>	<i>Said Ağa zevcesi Ayşe Hatun</i>	
<i>El hac Said zevcesi Mesude Hatun</i>	<i>Kayıkçı İsmail validesi Kezban Hatun</i>	<i>Merhum Hüseyin Ağa zevcesi Mahbure Hatun</i>	<i>Çanakçı Emin validesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>El Hac Ahmed validesi Şerife Hatun</i>	
<i>Merhum Hüseyin Efendi kerimesi Zeyneb Hatun</i>	<i>Merhum şerbetçi zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Derviş Ahmed validesi Fatıma Hatun</i>	<i>Fakire Nefise Hatun</i>	Yekûn Aded 36	
Karye-i Topçular					
<i>Fukaradan Osman</i>	<i>Fukaradan Mehmed</i>	<i>Fukaradan Salih</i>	<i>Fakir Emine Hatun</i>	<i>Fakire Sema Hatun</i>	<i>Fakire metruke Ayşe Hatun</i>
<i>Âlil Şerife Hatun</i>	<i>Âlil Habibe Hatun</i>	<i>Fukaradan mahalle-i mezkûr misafiren sakin İmam Efendi</i>	<i>Fukaradan Müezzın Efendi</i>	Yekûn Aded 10	
Karye-i Ali Beğ					

<i>Fukaradan Mustafa</i>	<i>Âmâ İbrahim</i>	<i>Ahmed Efendinin kayınvalidesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum Hacı Abdurrahman zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum Osman zevcesi Ayşe Hatun</i>	Yekûn Aded 5
Mahalle-i Merkez Efendi					
<i>Merhum sepetçi Hasan zevcesi Zeliha Hatun</i>	<i>Merhum çoban Ahmed zevcesi Bedriye Hatun</i>	<i>Merhum Derviş Abdi zevcesi Hanife Hatun</i>	<i>Merhum berber Hafız zevcesi Saliha Hatun</i>	<i>Merhum Mevlüd Hulusi zevcesi Nimetullah Hatun</i>	
<i>Mevlüd Hasan Dede</i>	<i>Merhum Aziz zevcesi Nefise Hatun</i>	<i>Kerimesi Zade</i>	<i>Merhum haseki Arif Ağa zevcesi Fatma Hatun</i>	<i>Âmâ Havva Hatun</i>	<i>Kerimesi Habibe Hatun</i>
<i>Yetimi Mustafa</i>	<i>Diğer yetimi Mehmed</i>	<i>Çolak Ali</i>	<i>İhtiyar Ali Baba</i>	<i>Oruç Emine Hatun</i>	Yekûn Aded 16
Mahalle-i Takyeci der harici Topkapı					
<i>Fakire Emine Hatun</i>	<i>Fakire Havva Hatun</i>	<i>Fakire Fatıma Hatun</i>	<i>Fakire Zeyneb Hatun</i>	<i>Fakire Mustafa</i>	<i>Fakire Boşnak Ahmed</i>
Yekûn Aded 6					
Mahalle-i İlyaszâde der harici Topkapı					
<i>Fukaradan Emin İbrahim</i>	<i>Fakire Hafize Hatun</i>	<i>Fakire Ayşe Hatun</i>	<i>Fakire diğer Ayşe Hatun</i>	<i>Fakire Şerife Hatun</i>	
<i>Fakire taşçı-zâde zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Fakire Havva Hatun</i>	<i>Fakire Rukiye Hatun</i>	Yekûn Aded 8		
Mahalle-i Defterdar Mehmed Efendi					
<i>Merhum kahveci Osman zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum manav Ali zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum hamal Mehmed zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Hasan zevcesi Fatma Hatun</i>	<i>Merhum debbağ Ahmed zevcesi Ayşe Hatun</i>	
<i>Oğlu Hasan</i>	<i>Merhum İbrahim Ağa zevcesi Molla kadın</i>	<i>Fukaradan âlil Osman</i>	<i>Kerimesi Sıdika</i>	<i>Fukaradan Ahmed</i>	Yekûn Aded 10
Karye-i Sadabad					
<i>Fukaradan Halil Baba</i>	<i>Merhum cebeci oğlu zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum İmam zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Fakireden Fatıma Hatun</i>	Yekûn Aded 4	
Mahalle-i Mahmud Ağa der Südlüce Kasaba-i Hasköy					
<i>Merhum humbaracı Ömer Ağa zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Saka Mehmed hemşiresi Rabia Hatun</i>	<i>Humbaracı tekaüdlerinden Derviş Ağa zevcesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum İsmail Ağa kerimesi Nefise Hatun</i>	<i>Merhum kayıkçı Hamid zevcesi Şerife Hatun</i>	Yekûn Aded 5

Mahalle-i Abdüsselâm der kasaba-i mezbûr					
<i>Humbaracı takaiüdlerinden Âlil İsmail</i>	<i>Âlil es-seyyid Mustafa</i>	<i>Âmâ es-seyyid Mehmed Emin</i>	<i>Merhum kayıkçı Ali zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Merhum humbaracı Ahmed zevcesi Hadice Hatun</i>	
<i>Merhum berber Mustafa zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum manav Mehmed zevcesi Fatıma Hatun</i>	Yekûn Aded 7			
Mahalle-i Turşucu der kasaba-i mezbûr					
<i>Merhum humbaracı Salih zevcesi Emine Hatun</i>	<i>Merhum börekçi Süleyman zevcesi Nefise Hatun</i>	<i>Merhum humbaracı Ferhad ve zevcesi ... tullah Hatun</i>	<i>Mürur Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>Varnalı Fatıma Hatun</i>	
<i>Humbaracı te kaiüdlerinden âlil Abdulkadir</i>	<i>Talebeden hafız Mustafa Efendi</i>	<i>Merhum kalaycı Mehmed zevcesi Ümmü Gülsüm Hatun</i>	<i>İhtiyar Mehmed Emin</i>	Yekûn Aded 9	
Mahalle-i Kiremitçi Ahmed Çelebi der kasaba-i mezbûr					
<i>İhtiyar Âlil Ahmed</i>	<i>İhtiyar es Seyyid Mehmed</i>	<i>Merhum Kurd zevcesi Ayşe Hatun</i>	<i>Merhum marangoz zevcesi Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum Ahmed Ağa zevcesi Fatıma Hatun</i>	
<i>Âlil Emine Hatun</i>	<i>Merhum topçu Mehmed zevcesi Şerife Emine Hatun</i>	Yekûn Aded 7			
Mahalle-i Keçeci der kasaba-i mezbûr					
<i>Merhum hamal Ahmed zevcesi Şerife Fatıma Hatun</i>	<i>İhtiyar molla Ahmed</i>	<i>Meczûb Ahmed</i>	<i>Âlil Mustafa</i>	<i>Merhum Mehmed zevcesi Âmâ Fatıma Hatun</i>	<i>Merhum kahveci Mehmed zevcesi Zeyneb Hatun</i>
<i>Merhum Mehmed kerimesi Hadice Hatun</i>	<i>Merhum berber Mehmed Emin zevcesi Ayşe Hatun</i>	Yekûn Aded 8			
Mahalle-i El Hac Şaban der kasaba-i mezbûr					
<i>Merhum kalaycı Bekir zevcesi Niyaz Hatun</i>	<i>Metrüken saraç Lütfüllah</i>	<i>Merhum humbaracı Laz Ali zevcesi Esmâ Hatun</i>	<i>Merhum Mehmed Efendi zevcesi Havva Hatun</i>	<i>Merhum kahveci Ali koz. Zevcesi Hadice Hatun</i>	

<i>Merhum kayıkcı Sadık zevcesi Âmâ Emanullah Hatun</i>	<i>Merhum eskici Mehmed zevcesi metruke Hadice Melek</i>	Yekûn Aded 7
Cem'ân Nefer 600-Yalnız altı yüz neferdir <hr/> 3000 Asitâne-i Âliyye defterine nakil ve kayd olunmağa şerh verilmiştir.		
<p><i>“Bilâdı muharrir cem'an altı yüz nefer fukara ibtidâlarında meblağı merkûm üç bin guruş tevzî' ve taksîm ve imam mumâileyh Hafız Abdullah Efendi hazır olduğu halde e'imme ve muhtarları mârifetleriyle te'diye ve teslim olunub birbiri umur ve devlet-i şehinşâhiye müdâvemet ve nusret zillî zalil ilâhiye muvâzebet üzere oldukları iş bu mahalle şerh olundu”</i></p> <p><i>Eyüb Kadısı Mehmed Tevfik Efendi</i> <i>Mühür</i></p>		

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr. Öğr. Üyesi
Berat DEMİRCİ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe
Bölümü,
beratdemirci@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6429-6096>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 18/03/2020 Kabul edildi. Accepted 24/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.705882>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Başkaları Ve İktisat Üzerine Etkisi

“Others” and Effect on Economics

Öz

Çalışmamızda “başkaları” kavramı, bir toplumun kendi dışındaki toplum ve topluluklara değer biçici bakışıyla sınırlı olmayıp, doğaya bakışı da kapsamaktadır. Çünkü, doğa da iktisadî açıdan bakıldığında “bir başkası” olarak değerlendirilmekte, rant kaynağı, hammadde deposu olarak sadeleştirilmekte ve ötekileştirilmektedir. Ortadoğu ve Batı çerçevesinde karşılaştırmalara yer verdiğimiz yazımız, -Medeniyetler Çatışması gibi- fundamentalist ve kültüralist görüşlerin temellendirdiği sosyolojistik projelerden farklı olarak, günümüzün ekonomi içerisinde tanımlanan dünyasını tarihi boyutlarıyla anlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Başkaları, Ortadoğu, Batı, Rasyonelleştirme, Teknikleştirme.

Abstract

The concept “Others” used in this study is not limited to an evaluative view of a society cast at societies and communities outside itself, but includes a view of nature as well. Since nature, from an economical point of view, is evaluated as “the Other”, it becomes oversimplified and deliberately converted into “the Other.” In this paper some comparisons take place between the Middle Eastern and Western frames of reference -like the Conflict of Civilizations- and the aim here is quite different from the sociological projects founded on fundamentalist and culturalist attitudes. The aim here is to understand the world of our day within historical dimensions, instead of defining it within the terms of contemporary economics.

Keywords: The other(s), Middle East, West, Rationalization, Technicalization.

ATIF: DEMİRCİ Berat , “Başkaları Ve İktisat Üzerine Etkisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (118-136)

CITE: : DEMİRCİ Berat, “ “Others” and Effect on Economics”, **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (118-136)

Giriş

I. Batı ve “Başkaları”

Müslümanlıktan önceki dönemler boyunca, etkisi Ortadoğu’da daima süregelen kavimlerarası etkileşime ve kültürleşmeye uygun dinî bir gelenek vardır. Eski ve Yeni Ahid bağluları, kendi dinlerinden sonra yayılan İslâm’ı, geleneklerinin bir uzantısı saymaz. Müslümanlık da aynı geleneğin kök değerleriyle ortaya çıkınca Hıristiyanlar ve Yahudiler bunun bir meydan okuma olduğunu hissederek karşı tavır geliştirmişlerdir. Eski Ahid’de kronolojik itinayla dizilmiş vahyî bir geleneği haber verir. Bu haber bir “zaman bilinci”nin kadrana aktarılarak somutlaştırılmasıdır. Yahudi ve Hıristiyanlar, İbrahim’i yalnızca kendi ataları sayarlar; İbrahim’den önceki zaman, adeta “karanlık çağ”dır ve tarih İbrahim’le başlamıştır.

İslam ise insanlığın ve tektanrılı geleneğin tarihini ilk insan ve -aynı zamanda- peygamber de olan Âdem ile başlatır; tarih, bu başlangıç üzerine inşa edilir. Bu yüzden İbrahimî gelenek denildiğinde de Müslümanlarla Hıristiyanların zihnî tasavvurlarında derin farklılıklar vardır. Farklılığa rağmen, Hz. İbrahim üç dinî geleneğin ortak değeri olarak görülür. İslam dini için yalnızca İbrahimî değil, ilk insana kadar ulaşan bir dinî gelenekten söz edilebilir. Bu ise, ilkelden-uygara, basitten mürekkebe, kaotikten mükemmele tarih şemasından izin vermez. İlkel denilen ve genellikle modern uygarlık formlarıyla tasvir edilen toplulukları bir evrim çizgisine yerleştirilemez.

Hız. İsa’nın peygamberliği, Musevîliğin egemen olduğu bir zihnî ve kültürel ortamda gerçekleşmiştir. İsrailoğulları ırkçılığının kabul etmemesine rağmen; Hıristiyanlar, dinlerini Musevîliğin bir devamı kabul ederler. Müslümanlıksa, en insaflı ifadeyle tarih boyunca birbirleriyle pek de barışık yaşamamalarına rağmen birbirini onaylayan bu iki dinin sapkın bir mezhebidir. Günümüzde bu anlayış kısmen ekonomi-politiğin bir gereği olarak kenarda tutulmaktadır. Fundamentalite ise, siyasî taktik ve manevralarla denetlenebilen bir akışa sahip değildir.

Öteki düşüncesi, İsrailoğulları’nın dünyasında Tevrat’ı millileştiren Talmud literatürü ile kök salmıştır. Sonraları ise iktisadî bir özelliğe kavuşturulduğu için özgün bir yere sahip olmuştur. Bu macerada, bir peygambere bağlı Musevîlikten, kavme özel Yahudiliğe geçiş biçiminde seyreden **ötekileşme-ötekileştirmeyi** gözlemlemekteyiz. Topluluğun tipik belirleyici özelliğinin ticaret haline gelişinin ise bugünün hâkim ekonomik ahlâkı ile bağlantısı tek istikametli değildir. Bu aynı zamanda kadim bilgilerin hatırlatıldığı Tevrat’tan uygulamaya açık ve projeleştirilmiş bir tarih inşa etmeye imkân veren Talmudî bir geçiştir. Zamana yapılan bu istidracî operasyon, kutsallaştırma yoluyla dünyevileştirilmiş ve tanrısı, tapınağı ve müminiyle akאיםız bir eylem repertuarı genişliğine yol açmıştır.

Benzer sosyolojik şartların, aynı sonuçlar verdiğini savunmak anakronizmdir. Sosyolojik şartları farklı olan bir topluluk ard zamanlı olarak dış dinamiklerle benzer yapılara imkân verebilir. Hıristiyanlık cephesinde, Haçlı Seferleri ile başlayan tavır, İsevîlikten Hıristiyanlığa geçiş¹ biçiminde bir rasyonalizasyondur. İsevilik, batıya mahsus bir din olan Hıristiyanlık haline gelmiş, kuvvetli bir **öteki** anlayışına sahip bu dünyevileşme hareketi, feodal birimlerin merkezkaç mayalanmalarının da bir bütünleştirme ideolojisi olarak ulusçuluğun tırmanışına da zemin oluşturur. Batı dışındaki milletlerin tamamının ve tabiatın **öteki** olarak değerlendirilişi merkantilizmden kapitalizme geçişi kolaylaştırmış, günümüz teknik uygarlığının da hazırlayıcısı olmuştur.

1 . “Hristiyan” kelimesi Grekçedir. Greklerin vermiş olduğu isim, İsevîler tarafından kabul edilmiştir.

Haçlı seferleri farklı etnisiteye sahip unsurları, başkaları olarak nitelendirilen, Müslümanlara ve diğer topluluklara karşı her alanda birleşmenin dinî temelidir. Bu temel kilise ile dünyevî güçlerin ittifakından doğan bir uygarlık zemini oluşturmuştur. **Ötekileştirme**, ezici ve operasyonel bir teknik olarak modern uygarlığın kaosu düzene çevirmede en kuvvetli manivelasıdır.

A. Yaradılışın Mistik Hikâyesi

İncil ravîleri, Hz. İsa'yı yeni Musa ve Eski Ahid'i tahakkuk ettiren şahsiyet olarak takdime gayret ve titizlik gösterir.² Bu, Eski Ahid'in tasdikidir. Çoğu kez birbirine hasım yaşayan iki dünya gücünün dinî metinlerinin, hasımlardan biri (Hıristiyanlık) tarafından dinin tamamlayıcısı ve devamı olarak kabulü, insanlığın süregelen tarihi açısından bugünlerin ekonomi-politiğini belirleyen en mühim hadisedir. Çünkü Musa'nın tebliği ve iç içe geçmiş Yakındoğu kavimlerinin esatirinden süzölmüş Tekvin bölümü hariç³, Kitab-ı Mukaddes'in bütün bölümleri ya Yahudilikte olduğu gibi bir kavim yahut Hristiyanlık'ta olduğu gibi bir din mensuplarının tarihidir. Tekvin ise insanlığın tarih öncesinin bir izahıdır; **ötekileştirmenin** arketipleri orada gizlidir. Tekvin, mitolojik örgüsüyle tarihîleştirmeye imkânı vermez ama **ötekilerden** ayrışan bir zihniyet teşekkülü olarak Yahudiliği anlaşılır kılabılır. "Ben" in bir kuvvet olarak **kendini imtiyazlı varlık olarak ötekileştirmesi, kendi dışındakileri ise öteki olarak karşısına alması**; Talmud'un açtığı imkândır.

Tekvin, zihnî ve imanî evrim suretiyle tekleşen tanrı inancının ve tarihî evrim geçirerek dinîleşen bir toplumun hikâyesidir⁴. Hikâyede: Sümerlerden Akadlara, Babilden İsrailoğulları'na bütün Sami dünyasının esatiri vardır. Dinî esatirde tek tanrılılıkla, çok tanrılılık arasında gidip gelen bir kargaşa söz konusudur. Tekvin'in dercedilmesi, nasıl kaostan yaradılışa İsrailoğullarının tarih öncesini boşluk bırakmaksızın aydınlatmaya çalışan bir çaba ise; Eski Ehid'in diğer bölümleri de zamanın her anında kendini hissettiren kaos'un giderilmesinin İsrailî bir yoludur. Çaba ve yol: Primat (adam), toplum ve tarih oluşturmakla kalmayıp, başkalarını -tabiat ve insanı- kendi lehine alabildiğine basitleştirerek Sınırsız Karışıklığın üstesinden gelmeyi alışkanlık haline getirmiştir.

B. Herkesin Tanrısı'ndan İsrail'in Tanrısına

Tevratın derlenişi asırlar sürmüştür ve yazılı metinler birçok kavmin sözlü kültürünün izini taşır⁵. Derleniş öncesi şifahi kültürün oluşumunda, din adamları, şairler, halkın günlük yaşayışını aksettiren anonim ürünler çift yönlü bir akışla gündelik hayata sirayet etmiş: bir yandan masallar, türküler, destanlar dinîleştirilirken; bir yandan da dinî esatir masallaştırılmıştır. Masal sathında gezinen ravîler, Eski Ahid bölümlerini yazıya geçirmeden önce, üzerinde kalem oynatmaya mü-

2 . Thomas Michel, Hristiyan Tanrıbilimine Giriş, İstanbul: Ohan Basımevi, 1991, s.34-35.

3 . Hz. Âdem ve Nuh, İbrani geleneğinin başlangıcı olarak değil, İbrani tarihinin karanlık devirlerini açıklamak için vardılar ve onların kıssaları Musa'nın kalamından değil, şifahi dinî gelenekten aksettirilir.

4 . Tekvin'de yorulan, yemek yiyen (Tekvin: 18), insanla güreş tutan bir tanrı (Tekvin: 32) varken; Çıkış'tan itibaren beşeri zaafardan arındırılır. Tekvinin tamamı iki ayrı yazıcılar grubunun elinden çıkmıştır. Tevrat uzmanlarının Yahveciler ve Elahimciler olarak tesbit ettiği bu gruplarda, tanrı inancı büyük farklılıklar taşır. ahve (Yahova), eski bir İsrail tanrısıdır ve Yahveciler'in kaleme aldığı bölümlerde, beşeri zaaflarıyla sezilmektedir; Elahim ise, Bütün Sami milletlerce El, ilah, Allah lafızlarıyla maruf tek tanrıdır ve tevhidî geleneğin habercisidir. Yahve insanlarla şaşırtıcı derecede yüzgöz olan yakındoğu cemaat ya da tabiat tanrılarına benzerken; Elahim, insanlara ya bir melek vasıtasıyla, ya da değişik bir sesle vahyeden, maverâi ve tek bir tanrıdır. (Geniş bilgi: Hayrullah Örs, Musa ve Yahudilik, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.)

5 . Torah (= Musa'nın Beş Kitabı) Hristiyanlar için de kutsal sayılır ve muhtemelen MÖ V. yüzyılda son şeklini almıştır. Bu karmaşık teşekkül safhasında yığınlarca insanın emeği varsa da bir çoğunun adı unutulmuştur. Yahudiler ve Hristiyanlar, emek veren ruhanîlerin için Tanrının ilham verici gücü tarafından yönetildiğine inanırlar. (Thomas Michel, Hristiyan Tanrıbilimine Giriş, s. 22.)

sait konular ve özellikle *karanlık devirler bulmada* güçlük çekmez⁶. **Karanlık devirler**, şifahi Ortadoğu kültürünün zengin esatirî malzemesiyle bezenerek aydınlatılır ve evrimi tarifeyle bağlayan bir İbranî tarihi inşa edilir. İnşa edilen tarih, yazıya geçirilirken, bütün ihtimama rağmen farklı kültür ve tercihlerin etkisiyle zaman zaman birbirini çelmeleyen unsurları da barındırarak, geleceğe elvermiştir.

Başlangıçta Musevîler, Mısır ve Sümer (Babil) medeniyetlerine ve çoktanrılı dinlerine karşı kendilerini korumuşlar; koruma esnasında da muhtemelen önceki dinlerin esatirinden geçen⁷; ama birçok kadim kültür gibi kozmik birliğe dayalı bir evren tasavvuruna da sahip Mısır ve Babil inancına daima hücum halinde olmuşlardır. Tabiat ile tabiatüstünü, deneylenebilirle deneyüstünü birbirinden ayırmayan Mısır ve Babil medeniyeti, birleyici kozmoloji tasavvuruyla Musevîliğe ve diğer yakın doğu geleneklerine benzer⁸. Bu kozmolojik anlayışı sarsan, İsrailoğullarının olanca gayretleriyle esatirî sözlü kültürlerden kendilerine mahsus bir kutsal metin, bir din süzme çabasıdır. Süzme çabası, -Tanrı tasavvurunun bulanıklığından doğan- çokluktan birliğe doğru sürerken, yalnızca İsrailoğullarına özgü bir tevhidilik çıkarır. Tevhid, Mısır ve Babil tanrılarının halk içindeki esatirî etkilerinin, ruhbanlar vasıtasıyla ve rasyonel (akıl yürütücü) tercihlerle kırılarak ulaşılan bir tevhiddir. Yahve ya da Elahim⁹, Hz. Musa'ya vâhyedilenle eski kültürlerin kozmik tasavvurlarının harmanlandığı bir coğrafyada, önce *aşkınlaştırılmış*, sonra *tarihileştirilmiştir*¹⁰. Aşkınlaştırma, Mısır ve Babil karşısında sinmiş sindirilmiş İsrailoğullarının içten içe sürdürdükleri husumetle aşırılığa sürüklenmiş; Yahve, çeşitli tanrı tasvir ve tasavvurlarından tenzih edilirken, tabiatın da uzaklaştırılmıştır. Giderek Eski Ahid, kendi yarattığı, fakat karşısına alıp içine nüfuz edemediği evrenin *dışında* duran bir tanrı¹¹ inancında karar kılmıştır.

Tabiatla tabiatüstünü birbirine bağdaştıran kozmolojik evren tasavvurunun hesapların dışında tutulması hareket serbestliği getirmiştir; geleceğin ne getireceği bilinebilir bir şey değildir ve bu bir tedirginlik kaynağıdır. Tanrı ile zaman arasındaki bağın değerlendirilişinde de tabiatla

6 . Maurice Bucaille, Tevrat İnciller ve Kuran, Çev. Dr. M.Ali Sönmez, Ankara: DİB Yayınları, 1982, s.27.

7 . Hz. Musa'nın sözlerini tasdik eden Firavun'un bilin(büyücü)lerinin, bu sözlere benzer bir şifahi kaynaktan haberdar olmamaları düşünülemez; çünkü, iman ederken inatçılık sergilememişlerdir (Kur'an, A'râf: 120-122). Fakat, Eski Ahit, Hz. Musa'nın Firavunun sarayına tebliğ için değil de, yalnızca İsrailoğullarının esaretten kurtarılması için gitmiş olduğunu anlatılır (Çıkış:10-11). Tanrı, yalnızca İsrailoğullarının Rabb'i olmak "ahd"inde bulunmuştur; başka kavim ve kültürler Musa'nın çağrısına kapalıdır.

8 . Mısırlıların resmî dinleri çoktanrılı olmasına rağmen, masal ve şiirlerinde kozmolojik bir geleneğin varlığı, tevhit inancından sapma gibi gözükür. Ayrıca, Eski Mısır şiirleri ile İbrani şiiri arasında büyük benzerlikler ortaya çıkmıştır (Meydan Larousse, Eski Mısır maddesi).

Bu benzeşimin temeli, sürekli peygamberlerle ve aynı gelenekle yüz yüze olan bir coğrafyanın inanç halitasıdır. Çok tanrılılık içerisinde bile, bütün tanrılara baş eğdiren bir ulu tanrının varlığı söz konusudur ve bu topluluklar içerisinde yalnızca eski peygamberlerin getirdiğiyle iman eden insanlar da vardır ve bütün bunlar beraber yaşamaktadırlar.

9 . İki ayrı Tekvin rivayetinde Yahova ve Elahim ismiyle tanrının iki ayrı isimlendirilişinin varlığı onun iki ayrı metnin sentezi olduğunu göstermesine rağmen, sonraki dönemlerde iki ayrı metin yokmuş gibi, yalnızca Yahova adı vardır; Elahim, Sami dünyasının müştereken kullandığı Allah lafzı olduğu için terkedilmiştir. Yahova'nın eski bir İsrail tanrısı olması sebebiyle millî bir kabul görmüştür.

10 . Peter L. Berger, Dinin Sosyal Gerçekliği, Çev. Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları,1993, s.172.

11 . Peter L. Berger, s. 172. (Metin içindeki italik yazara ait...). Musevîlerin Allah'a besledikleri saygı öyle bir hâle bürünür ki, adını tenzihte kusur etmemek için çoğu kez söylemekten bile çekinirler ve Rab, Gök gibi kelimeler kullanmışlardır; aynı tavır hristiyanlarda da vardır. Mekandan, zamandan, yönden, gökten, yerden münezzehtir Tanrı, yalnızca İsrailoğullarına yakındır. Bu yakınlık, İsrailoğullarının kendilerinin gelmiş geçmiş en seçkin millet olduğu inancına vardırır; ırkçılığın kutsallaştırılması onları, Allahla İsrailoğulları arasında daimî bir ahid vardır imanına vardırır. Tanrının böylesine aşkınlaştırılması, İsrailoğulları tarihinin hangi safhasında oluştuğu kestirilemez ama bu süreç sekülerleşmenin kapılarını açar. Tabiat ve zaman ahid gereği topyekûn İsrailoğullarının tasarrufuna sunulmuştur; Tevrat ravileri, örneğini Yeni Ahid'in kayda geçirilmesinde gördüğümüz Tanrı ilhamına açık azizler olarak teoloji geleneği oluştururlar.

bakıştaki farklılaşmaya benzer bir dönüşüm yaşanır. Tanrı, çoğunlukla zamanın dışında duran ve ancak İsrailoğullarıyla ahdini hatırladığında eşya ve tarihî vakıalarda onlar lehine tecelli eden bir tarihî olgu olarak tabiattan tefrik edilir. Bu doğanın “başkaları” kategorisine sokuluşudur. Tanrı, ezeli ve tek tanrıdır ama, aynı zamanda yalnızca İsrail’in başlangıcıyla milatlaştırılan ve doğada kendini öyle gösteren bir tanrıdır. **Ezeli olduğuna inanılanın milatlaştırılması** aşırı basitleştirici ama etkili bir topluluk dininin temellerini oluşturur; öyle ki, tanrı artık İsrailoğullarıyla beraber hareket eden seyyar bir güçtür¹². Zamanın, belirli bir kavmin yeryüzündeki serüvenine indirgenmesi ve tarihi olayların doğru bir hat üzerinde gerçekleştiği kabulü; dünya görüşünü biçimlendiren imanî bir tavır olmakla kalmayıp, tarih yazıcılığını da yönlendirmiştir. Bu seçmece (eklektik) usul: Evren tasavvurunda kozmik değil, mekanik; insan ve topluluklar hakkında milatlaştırıcı, evrimci ve salt determinist yaklaşımın temelini oluşturur.

C. Zealodyen Ticarî Ahlak

Yahudilerin tarihi üzerinde Kitab-ı Mukaddes’de de ayrıntılı bir biçimde anlatıldığı gibi Helenizmin kültürel baskısı ile Roma işgalinin sindirici rolü olmuş, karşıkoynlar (Herodyenler) şiddetle cezalandırılmışlar ve yahudiler bir daha kendilerini toparlayamamışlardır. Ancak, Tevrat ve genel hatlarıyla israiloğulları’nın akaidi arkaikleşmemiş, -Zealodyen tavır geliştirerek- yeraltına çekilmiştir¹³. Kendi içinde zaten kavmiyetçiliğe müptela İsrailoğullarının tavrı, Roma ve Helen istilasının Yahudilere karşı kıyıcılığı ve emperyalist tavrı ile birleşince, Musevîlik inanç olarak yayılma şansını yitirmiştir; ancak, yaygın bir zihniyet olarak etkin konumunu korumuştur.

Babil ve Mısır medeniyeti ikliminde, tevhid ile çoktanrılılığın hem iç içe, hem kavgalı yaşadığı bir muhitte, daima bir direniş ahlakıyla kendini koruya gelen İsrail inancı, Helen ve Roma dönemine erdiğinde bir dünya görüşü ve zihniyet inşasının yazıyla kayıtlı¹⁴ ve tecrübî bir timsali olarak tarihteki yerini almıştır. İsrailoğullarının arz üzerinde bulunduğu şartlara göre tavrını ayarlayan dinî bir kimlik ve tabiat karşısında geliştirdiği vatansızlık pragmatizmi, kendinden sonra kıtalar arası bir uygarlık haline gelen Batı dünya görüşünü de için için etkilemiştir.

Roma’nın iki Yahudi kıyamını kanla boğmasından¹⁵ sonra, bir daha topluluk olarak yaşayamamışlardır; ancak, bu tarihten sonra her yahudi ferdi, bir Zealot’ttur. Zealot ahlakın direnişine rağmen Yahudilik, Roma’nın askerî ve siyasi gücü, Helenlerin kültür emperyalizmi karşısında boyun eğmiş¹⁶, yaşadığımız asra kadar da toplum ve devlet olarak yaşama şansını yitirmiştir. İhtilalci ve savaşçı Zealodiyen ahlakının, her hâl ve şart içinde Yahudi kalmak ve daima

12 . Yahova’nın Sina’daki mısaktan ve göçebeler federasyonunca Savaş Tanrısı olarak kabul edilmezden önce de volkan ya da fırtına tanrısı olarak varolması, İsrailoğullarının akidelerinin teşekkülünde önemli gibi gözükmektedir. Yahudi tanrı anlayışının, tabiat ve cemaat tanrılarının Mısır inancında yerine getirdiği göreve benzer bir şekilde kendini göstermesi ilginçtir. (Toynbee, Tarihçi Açısından Din, çev. İbrahim Canan, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1978)

13 . Toynbee, Medeniyet Yargılanıyor, çev. Ufuk Uyan, İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1980, s. 180-181.

14 . Tevratın şifahlıktan çıkarak kayıtlı hale gelmesi bir tarafa, İsrailoğullarına ait en küçük bir ayrıntının bile muhafaza edildiği Talmud metinleri, yahudileri daima diri tutmuş; sayıları hiçbir zaman fazla olmasa da dünyanın neresinde olursa olsun, Zealot tavrı içinde olmuşlardır.

15 . İsrail’in son devleti Herodes devridir. Herodes, adı ile anılan herodien tatbikatıyla İsraili yaşatmış ama; halk, büyük oranda helenleşmiş, yahudiliğinden utanır olmuştur. MÖ IV yüzyılda Herodes’in ölümü, yaşamak pahasına boyun eğen Yahudileri başsız bırakmıştır (Roma Ansiklopedisi, Atlas of the Roman World’un Türkçe çevirisi, İstanbul: İletişim Yayınları, s.162-163). Yukarı tabaka, tamamen helenleşmiş romalılar gibidir; fakat Zealotlar(Yahudi direnişçiler) isyan ederler. Bu isyan pek zalimane bastırılmıştır. Herodienlerin çoğu Helen, Roma kültürü içerisinde erirken; Zealotlar, artık devletsiz ama, dünyaya karşı yeni bir tavırla yahudiliği yaşatmışlardır.

16 . Rene Sedillot, Değiştokuştan Süpermarkete, İstanbul: 1982, s.50.

başkalarından üstün olduğu bilincini ayakta tutmak biçimine dönüşümü; hakiki etkisini ticarî hayatta göstermiştir.

Yahudiler; iktisaden gelişmiş, kurumlaşmış ve serbest ticarete yatkın Babil ve devletçi olmasına, gelişmiş bir ticaret bürokrasisine sahip Mısır medeniyetini yakından tanımlarına rağmen; inançlarının etkisiyle de Mısır'da hüküm süren bir nevi köleci kapitalizme ve Babil'in tüccar tabiatına cephe almışlardı. Fakat İsrail'in parlak ve devletli yılları onları iktisadî hayata yakınlaştırmış; ticarî hayata yatkınlıklarını keşfetmişler ve ticarete yahudi tipi belirginleşmişti¹⁷. Roma'nın yaptığı kıyım sonrasında ise ticaret, yahudilerin kaderi ve tek meslekleri olmuştur¹⁸.

Yeni Zealotlar, kitaplarının oluşmasından, geleneklerinin biçimlenmesine kadar geçen çağlar boyunca kendilerini ilahî ilhama açık bir kavim olarak gördükleri için geniş bir eylem serbestliğine sahiptirler. Bütün yeryüzü onların ticarethanesidir ama herşey, kutsal Yahudiliğin yaşaması içindir... Yahudiliğin topyekûn, Protestanlığın batı üzerinde asırlar sonra yapmış olduğu dönüşüme benzer bir dönüşüm geçirmesi ve bu dönüşümün odağının ticaret olması¹⁹, iktisadî zihniyetin teşekkülü açısından küçümsenecek gibi değildir. Kapitalizmin bütün tarihini Yahudilikle izah etmek güçtür. Fakat kapitalizmin bir sistem olarak, İsrailoğulları'nın hayatta kalmak için başkaları ile kurduğu her türlü ilişkiyi ticarete indirgeyerek **iktisadî ahlakı, teknik haline dönüştürmesi** söz konusu edilebilir.

II. HELENİSTİK ROMA VE HİRİSTİYANLIK ARASINDA BATI

A. Kutsal Metin, Prometheus ve Adem

Kutsal Kitap, Helenizmle tanışmadan evvel devşirilmiş ve kayda alınmıştır; eski Yunan'ın esatirî kahramanı Prometheus'un Kitab-ı Mukaddes'te yerinin olması neyle izah edilebilir? Kavimler, kendileri için tarih yazarlar ama varlıklarını tarihle izah etmezler; hepsinin yaygın bir zihniyet alanı olarak kutsallaştırılmış bir türeyiş destanı vardır. Efsanelerin doğuşuna tarih düşülemese de doğdukları yer önemlidir. Rab, yasak meyveyi yiyerek iyiyi kötüyü bilmekte tanrının gücüne ulaşınca, “elini uzatmasın, hayat ağacından almasın ve yemesin ve ebediyyen yaşamasın diye... Aden bahçesinden yeryüzüne kovdu...”(Tekvin, Bab:3). Metnin kendi bağlamı içerisinde yığınlarca çelişki iç içe gibi gözüküyor; Âdem yasak ağaçtan yiyince ilahlaşıyor, ilahlaşınca husemete uğruyor; Rabbin Âdeme celallenmesinin sebebini bildiren “bizden biri oldu...”²⁰ ifadesi, çoğul anlaşılırsa ilâhlar, tekil anlaşılırsa da, bir ağaçtan meyve yiyerek beslenen (ya da bilgi edinen) bir Zeus gibi gözüküyor.

Tufan'ın yüzyıllar sonra Sumer destanı haline gelmesi, Nuh'un tek tanrılı dininin, çoktanrılılığa dönüşmesi gibi gözüküyor. Sumerlerde de insan (Gılgamış)²¹, “Tanrıların

17. “Yahudi bu hayat sahasına hayli geç ve hayli duraksayarak girdi, ama sonunda hiç kimse onunla artık boy ölçüşemedi.” (Sedillot, s.50).

18. Zealotların din için canlarından geçecek kadar kuvvetli imanlarının; canlarını korumak için ticarî ahlak geliştirmeleri, Avrupa tarihinde protestanlık kadar sathî genişliğe sahip olmasa da, derinliğine etkileriyle küçümsenecek gibi değildir.

19. Marx'ın ilk makalelerinden birinde Yahudi meselesini anlatırken şu ifadeleri ilginçtir: Yahudilik, bir grup veya kastın dini; kendini ticarete vermiş, dağılmış bir kavmin enkazıdır. Bu itibarla antisemitizm sadece “ideolojik” bir şey değildir, onun da ekonomik ve sosyal bir temeli vardır; bu, bir rekabet olayıdır. (Henri Lefebvre, Karl Marx (Hayatı ve Eserleri), çev: M. Reşat Baraner, I. Baskı, Ankara: Anadolu Yayınları,1968, s. 111-112.)

20. Aynı konu Kur'an'da tamamen zıttır. İblis, Ademe ve eşine Allahın yasakladığı ağacın meyvesinden yerlerse tanrılaşacaklarını, yasağın bu yüzden konulduğunu fısıldar. Kur'an'a göre şeytanın söylediği sözler, Tevrat'ta Yahve'ye aittir. Grek mitolojisine uyar.

21. Gılgamış da Prometheus gibi, insanları kötülöklere karşı koruyan, her şeyi öğrenmiş, zekanın gizli sırlarını keşfetmiş, yarı tanrı yarı insan bir kahraman. (Şemseddin Günaltay, Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın

bahçesi”nden meyve çalıyor; Gılgamış’ın büyük atası, Upanidşim (Tufan’ın Sumer uyarlamasının Nuh peygamberi), en büyük ilâhın bahşıyla tanrılaşarak ölümsüzlüğe kavuşuyor²²... Sümerlerin dini ise, büyük tapınakta ikamet eden baba tanrısıyla, kadınlı erkekli mevcudiyetleriyle, kapris ve rekabetleriyle kadim Yunan’ın aynısı. Tercüme değil, kültür iktibası; ama mutlaka öncelik ve sonralık söz konusu; Yunan daha sonra, yani iktibas yapan onlar... Tarihî açıdan bilgi ve teknoloji iktibaslarını komşu kavimlerin etkileşimi ile izah etmek kolaydır; ancak, medeniyetlerin sayıklamalarının ve rüyalarının iktibası, etkileşim değil köken bildirir²³. Eğer çok katı bir kültür evrimi şemasına uyup, şema içerisinde bütün topluluklara bir konum belirlemeye çalışılmazsa; Prometheus’un bir yönüyle Âdem’e benzeyen ama birbirinden farklı sonuçlara varıran hikâyelerinin, Sumerlerde efsaneleştirildiği ve birbirlerine çok benzer ana temalarıyla Grek’e geçtiği söylenebilir.

Tarihî hakikatlerin imanın macerası boyunca, akideye -dinin Tanrı’ya bakışına- transfer edilişi, inancı tamamen tarihin akışınca biçimlendirilişine elverir... Akaid zaman üstüdür ve değişmez. “Yeni ve eski Ahit’in kıssalı bölümlerinde tarihsel, efsanevî ve mitolojik unsurlar bir araya getirilmiştir ve birçok olayda bu unsurları herhangi bir şekilde birbirinden ayırmak imkânsızdır.”²⁴ Kıssalar için Tillich’in söylediği bu sözler, Kitab- Mukaddes’in diğer bölümlerinin de tarihi olaylardan ve mitolojiden etkilenmemiş olamayacağını göstermez. İmanın -akaidî esasların- tarihten etkilenişinin, inançların etkilenişinden farklı sonuçlar doğurduğunu düşünüyoruz. Çünkü inançların tarihî akış içinde uğradığı kırılmalar, akaidî esaslarla daima bağıntılıdır. Daha önemlisi, kıssaların -mitolojik unsurların- kutsal kitaplardaki farklılıklarının, toplumların/toplulukların kozmolojik ve ontolojik bakışlarının, insan ve tabiat hakkındaki geliştirdikleri tavırların aranacağı yer olmasıdır.

B. Ortadoğu ve Helenistik Roma

Eski Yunan, Ortadoğu’nun Akdeniz ve Anadolu köprüsüyle batıya açılan kapısı ve son sınırıdır; sonra Ortadoğu, helenizmin maharetiyle Romaya akar²⁵. Roma’nın cemaat tanrıları, helenizmin etkisiyle Yunanlaşır; isimleri Latince, yaptıkları işler ve macera ise Grekçedir. Roma köylülerinin (paganlarının) helen etkisine girmesi, inanç alanında başlamıştır. Öte yandan, Ortadoğunun önemli bir uygarlık hinterlandı olan Mısır’ın devlet bürokrasisi ve teşkilatçılığı Romayı derinden etkilemiştir. Roma’nın Mısır medeniyetiyle temasından sonraki ekonomik tarihi, Ortadoğu kaynaklı müesseseleri imparatorluğun temel unsurları haline getirmek olmuştur²⁶. Grekler; kültürleriyle olduğu kadar, Akdeniz ve Anadolu’nun ticarî ahlak ve alışkanlığını taşıyor olmakla, denizcilikleriyle kendi coğrafyasının imkanlarını zorlamış bir ekonomi geleneğine sahiptirler ve Romaya tesir etmişlerdir.

Antik Yunan felsefesi ile Roma arasında önemli bir kültür geçgisi de israiliyatın batıya

şark- Elâm ve Mezopotamya- Ankara: TTK Yayınları, 1987, s.220-221). Gılgamış bir yüzüyle Prometheus, bir yüzüyle onu tanrıların tasallutundan koruyan ve kurtaran Herakles...

22. Destanlar hemen hemen tam metin Günaltay tarafınan yayınlanmıştır.

23. Akdeniz, Tuna nehri, Atlantik ve Baltık denizi yüksek doğu kültürlerinin Avrupaya giriş kapıları olmuş ve bu kültürler sonraları Yunanistan’da bugünkü Avrupa’ya temel olan klasik medeniyeti oluşturmuştur. Bu medeniyetin çiçeklenme dönemi doğuda, İskenderiye’de gerçekleşmiştir ve bütün tarihi boyunca Avrupa’dan ve kara Yunanistanın’dan uzaktır. (Christopher Dawson, Batının Oluşumu, çev. Dinç Tayanç, İstanbul: Dergah Yayınları, 1976, s. 25-26.)

24. Paul Tillich, İmanın Dinamikleri, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s.80.

25. Dawson, s.40.

26. Dawson, s.39-40.

doğru akışıdır. Efsaneye göre yetmiş iki, yahudi alim Tevrat'ı harfiyyen Grekçeye çevirirler²⁷. İsadın yaklaşık üç yüz yıl önce gerçekleşen bu hareket, yahudiliği yaygın bir kültürün diliyle geniş bir coğrafyaya taşımıştır. Peygamberle, azizleri benzeştiren bir teoloji anlayışının, bilginin temsilcilerine o gün açmış olduğu zihnî çığır, batının geleceğine uzanır; Hıristiyanlar da Yeni Ahid ravîlerinin ilahî ilhamla hareket ettiğine ve peygamberane bir görev yerine getirdiklerine inanmışlardır. İlahî ilhama tabi olmak, bilginin teşekkülünde Kilise'yi önemli bir mevkiye getirmiş; Kilise'nin kurumlaşmış haliyle cedelleşmeye kalkışan her bilgi arayışı, teolojik bir temellendirme merhalesini yaşamak zorunda kalmıştır. Bu teolojik temellendirme çabaları, kaos ve çıkışlar biçiminde bir tarih anlayışı da oluşturmuştur.

C. Koas ve “Çıkış”ların Tekniğe Bağlanması

Helenistik Roma'nın Ortadoğu ve Akdeniz'den Avrupaya akarken taşıdığı ruh, Hıristiyanlık değil Babil ve Mısır'ın ruhudur. Babil'in, Kaos'un içinden çıkan tanrıları²⁸, dünyaya nizam verdiğinde Eski Yunan yoktur. Eski Yunan'ın Yaradılış Destanı da Babil'in aynı: ilkin bütün tahripkârlığıyla Kaos vardır²⁹... Yeryüzü gökyüzüyle yatar Cronos, annesiyle yatar Zeus dünyaya gelir, Zeus'un ilk işi babasını bertaraf etmektir ve oradan başlayarak Kaosu yok etmeye çalışır, hiçbir zaman yok edemez, tedrici düzenlemelerle Kaos'u dizginler... Hikâyeler birbirinin aynı ama Günaltay'ın ifadesiyle: “Sumer heyeti içtimaiyesi, ahlaki salabet ve fazilet itibarile...”³⁰, Eski Yunan'dan ileridir. Babil yaradılış destanının -Hz.İbrahim'in dininden geçip geçmediğini bilmiyoruz- yazıcılara yapmış olduğu etki sonucu olsa gerek böyle bir kaos halinin Tevrat'ta da yeri vardır: Rabbin oğulları vardır ve bu oğullar insanların kızlarının güzel olanlarını seçerler... Bu kızlar Tanrının oğullarından çocuklar peydahladıklarında, yeryüzünde zorbalık vardır. Nuh, Kaostan kurtuluşun yolu olur³¹. Eski Ahid, Hz.Musa'dan başlayarak, ard arda kaos ve kaostan çıkışın maceralarıyla doludur.

Aziz Augustin, “Çıkış”ı formüle ederek, batı dünyası için önemli bir tarih anlayışını başlatır. Daha öncesinde Grek ve Roma'da varolan Tanrı Devleti kavramını, zamanın sonuna kadar geçen tüm anlara yaymakla: Logos'u evrenin düzenini, kozmosu yöneten öncesiz ve sonsuz akıl olarak düşünen, ama sadece insanları ilgilendiren bir geçmiş ve geleceğe bağımlı kılmayan Antikçağ'dan ciddi bir ayrılığı gerçekleştirmiştir.³² Tanrı Devleti, gerçek hükmünü kıyamet günü sürecek olan

27 . Ptolemeler zamanında Tevrat, hâkim kültür olan Grekçeye çevrilir. Kral II. Ptolomeaus, dünyanın her tarafından kitapları tercüme ettirerek büyük bir kütüphane kurar, ama içlerinde Tevrat yoktur. Kendisine bunun büyük bir eksiklik olduğu söylenince, baş kahinden yahudi alimler isteyerek Tevratı Grekçeye çevirttirir. Efsaneye göre, çeviriyi yapan yetmiş iki alim, yetmiş iki ayrı odada çalışırlar ve herbirinin İbraniceden Grekçeye çevirdiği Tevrat birbirinin aynıdır. Bu çeviri Grekçe vasıtasıyla yahudiliğin yakinen bilinen bir din haline gelmesini sağlamış ve daha sonraları hristiyanlarca da muteber görülmüştür.

28 . Babil yaradılış destanı(Enuam Elis), Kaos'tan çıkışın hikayesidir. İlk varlık baba Apsu, varlıkların hepsinin anası Mummu Tiamat ile sularını birbirine katarlar. Sonra, diğer ilahlar zuhur ederler. İlahların uzun mücadelelerinden sonra, Tiamat, büyük oğlunu kutsar ve ona “kaderler levhasını” verir (Şemseddin Günaltay, s. 407-413). Bu destan Asurîlerde de, Akkadlarda da ağızdan ağıza aktarılmıştır. Mısır için, bu inançlar yabancı olmadığı muhakkak, ancak din onlarda iktidarı güçlendiren merkezîyetçiliği berkiten bir unsurdur. Helenistik dönem sonrasında Mısır medeniyeti son demini, merkezîyetçi devlet anlayışı ve bürokrasisi ile ise en olgun zamanını yaşamaktadır... Pitolomelerin devlet teşkilatı Roma'ya teşkilatçılık aşılır.

29 . “Mezopotamyalılardada Yunanlılarınkaos kavramınabenzer bir fikrin olduğu görülmektedir. Mezopotamyalılarda, bu kaostan ilkin tanrıların çıktığı, bunlar arasında yaratıcı bir tanrının belirdiği, ve bu tanrının yeri, yıldızları, ve insanı yaratmış olduğu kabul ediliyordu.” (Aydın Sayılı, Mısırlılarda Ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi Ve Tıp, Ankara: TTK Basımevi, 1982, s.338.

30 . Günaltay, s.459.

31 . Eski Ahid, Tekvin:6. Bab,1-8.

32 . Bu konuda: Doğan Özlem, Tarih Felsefesi, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2001) ve (Macit Gökberk, Felsefe Tarihi,

teokratik devlettir; Yeryüzü Devleti Tanrı ile en bağlantısız halinde bile teolojik bir devlettir. Bu hem ciddi bir rasyonelleştirme hem kaostan çıkışın teknik bir yoludur.

Kaostan çıkışın teknik yolunu modern zamanlara bağdaştıran temel, Augustin'in tarihi şemalaştırmaya elverebilen ve çağdaşımız sayılan pekçok Batılı tarih felsefecisine ilham kaynağı olmaya uygun zaman anlayışıdır: "Ne gelecek var ne geçmiş ne de 'geçmiş, şimdiki, gelecek zaman diye üç zaman var' demek yerinde. Belki şöyle demek yerinde olur: 'Üç zaman vardır: Geçmiştekilere ilişkin şimdiki zaman, şimdikilere ilişkin şimdiki zaman ve gelecektekilere ilişkin şimdiki zaman.' Çünkü bu üç zaman zihinde vardır ve onları başka yerde görmem: Geçmiştekilere ilişkin şimdiki zaman anı, şimdikilere ilişkin şimdiki zaman bir anlık görü, gelecektekilere ilişkin şimdiki zaman da beklenti olarak vardır."³³

III. DİNİN KURUMLAŞMASI VE ZİHNİYET

A. Kilisenin Doğuşu ve Akaid

Zengin dinî ve dindışı esatir, bütünüyle birer yahudi olan ilk Hıristiyanların da taşıdığı bilgilerdir; dünyayı tanzim ve kaostan kurtuluş konusunda hiçbir hüküm taşımayan Yeni Ahid eksikliğini Eski Ahid ile giderir. İsrail oğulları tarihinin etkisiyle birbirleriye örüntülü bir anlamlar dünyasına dönüşmüş bilgiler, azizlere yeni dinlerini yayarlarken zihnen eşlik ederler. Hıristiyanlık, başlangıcından itibaren, yerleşik düzene karşı itaatkârdır; havariler, önce yahudiler arasında İsa'nın tebliğini sözle tekrarlar; ama daha çok Eski Ahid'den metinler okurlar... Halka genişledikçe müntesipler çoğalır; şakirtler dinlerini şifahi bir zeminde yayarlar; oldukça avamileştirilmiş bu tebliğ tarzı, farklı kültürlerle sahip topluluklara Hıristiyanlığın tebliğini kolaylaştırır.

Aziz Paulus'un, artık Hıristiyanların yalnızca Yahudilerden oluşmadığını ve yeni Hıristiyanların Yahudiliği bilmek gibi bir mecburiyetleri olmadığını söylemesiyle, Hıristiyanlığın yayılması daha kolaylaşmıştır. Hıristiyanlık, İsrailoğulları'ndan bağlarını koparır³⁴ ve israiliyat etkisinde oluşan ilk kilise kaybolur; Anadolu'ya, Roma ve Avrupa'ya geçer. Bu geçiş kolay olmamış, önce Hıristiyanları katleden Roma, sonradan Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmiştir. Doğulu ve tektanrılı bir dinin, Roma eliyle batıya aktarılması, bugünkü Avrupa'nın kültür temellerini oluşturur.

Eski Ahid'in yazıya geçirilişine benzer bir süreç, Yeni Ahid'in toplanışında da yaşanmıştır. Hatta, Hıristiyanlar İsa'ya bir kitap indirilmediğine, İsanın söylediklerinin bizzat Tanrı kelamı olduğuna inandıkları için farklı dillerle yazılan İnciller, değişik kültürlerden iktibaslara açıktırlar. Önce Helenizmle uylaşarak ortalama bir din oluşturan Romanın Hıristiyanlığa geçişi, yine bir uylaşmak olmuştur. Helenistik Roma'nın baskın kültürleri, din üzerinde daima müdahil bir güç olmuş ve yazılı kaynakların yayılmasından çok önce sözlü bir Hıristiyanlık inancı oluşturmuşlardır.

Şifahi Hıristiyanlık, imparatorluğa hâkim kültür olan Helenizmin dini edebiyatı ve kültür

İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.

33. Zaman Kavramı (Aristoteles/ Augustinus/Heideger), çev.Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, s. 55.

34. Yeni Ahid'in en eski yazılı metinleri olmak itibarıyla Paulus'un Mektupları, Hristiyanlık akidesinin temelini oluşturmuştur. Gerçekte Yunan kültürüyle yetişmiş, iyi bir eğitim almış ve birçok dini inancın terminolojisinden haberdar biri ve Roma vatandaşı olan Paulus, İsa'nın mesajının yalnız yahudilere değil bütün insanlığa olduğunu yayar ve Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılarak ayrı bir din haline gelişinin yollarını açar. Dört İncil yokken, onun mektupları birçok kavme ulaşmakla kalmayıp; bizzat kendisi misyonerlik yaparak Hristiyanlığı farklı kavimlere ve kültürlerle tebliğ eder. Ölümünden sonra, Hıristiyanlık artık Eski Ahid ile amel eden İlk Kilisenin sınırlarını taşımış ve farklı hristiyan toplulukları, Paulus'un sözleriyle amel etmiş, İncil'in diğer metinleri sonradan ortaya çıkmıştır. (Suat Yıldırım, Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık, Ankara: DİB Yayınları, 1988)

istilahları ile beslenmiş, Özellikle Paulus, yayılmaya başlayan bu taze dini önce Yahudiliğin gölgesinden kurtarmış; sonra, işlek helen medeniyetinin çoktanrılılığına hitap eden bir tebliğ usülü geliştirmiştir³⁵. Yahudiliğin varmış olduğu tevhid anlayışı, Helen ve Roma ikliminde kırılmaya uğramıştır; kendisine kitap indirilmediğine inanıldığı halde, Hz. İsa'ya dayandırılarak yürütülen teolojik çabalar; İncil metinlerinde yalnızca iki yerde³⁶ geçmesine rağmen teslisi köklü bir inanç haline getirmiştir. Kesin bir mutabakat sağlanamayan ve üzerine kurulan tartışmalarla esrarlı, cerbezeli ve tanrı ile insan ilişkisi konusunda farklı çağrışımlara açık bir teoloji konusu haline getirilmiştir³⁷. Şifahi zeminde ağızdan ağıza yayılan teslis, İznik Konsilinde (325) henüz resmileşmemiştir; Konstantinapolis Konsilinde(533) ise resmen Hıristiyan akaidinden sayılmıştır. Din, Roma için siyasi birliği sağlamanın bir aracı görülmüş ve bu tanınma ve müesseseleşme, zihnen esnek ve ikircikli bir yapıya sahip Yeni Hıristiyanlığı rahatsız etmemiştir.

B. Dünyevîlik ve Kilise

Kilisenin İncil'den ve akaiden önce teşekkülü, Hıristiyanlığı başlangıcından itibaren dünyevileşme (sekülerizm) nin içerisine çekmiştir. Başlangıçta dünyalık işlerin yürütülmesi hususunda tamamen Eski Ahit'e bağlı kalan Hıristiyanlar, helenleşme ve Roma İlsansına kavuşma sürecinde, yeni kavimlere tebliği kolaylaştırmak amacıyla Yahudilikten ayrılmaya başladılar. Eski Ahidin sayfalarının Hıristiyan teologlarca tefsiri, tevhidin teslise dönüştürülmesi, yahudi geleneklerinden kısmî vazgeçmeler hep aynı sürecin tamamlayıcılarıdır.

Tevrat ravîlerine atfedilen tanrı ilhamına sahip olmak özelliği, Hıristiyanlarda daha ileri götürülmüştür. Çünkü Tevratın ilk beş bölümü doğrudan doğruya Hz. Musa'ya vâhyedilen kitap olduğuna inanılır; oysa, Hz. İsa'ya kitap indirilmemiş, Rab doğrudan doğruya İsa'ya (tecessüd), konuşmuştur. İncil yazıcıları, Hıristiyan teologlar da aynı biçimde peygamberî ilham sahibi olup, ne söylerlerse haktan söylerler. Bu yüzden batı zihniyeti üzerinde, dünyevîleşmenin ilk mümessili olan kilise kurumunun mutlak bir etkisinin varolduğu söylenebilir: Hıristiyanlık, saf dinleşme sürecini ilk Kilise zamanında tamamlamıştır; helenistik yorum ve Roma Hıristiyanlığının kıtalararası yayıldığı dönem olmasına rağmen; batnında sekülerleşmeyi taşır³⁸. Çünkü kilise dünyevî alana hâkim güçlerin kendini biçimlendirmesine karşı çıkmak bir yana, onaylamış; seküler safhada teşekkül eden kilise, tamamen dünyevî değişkenlere bağımlı olguların etkisindeki buyruklarını bir din olarak yeniden tanzim etmiştir. Roma ile Hıristiyanlık arasında gelişen,

35 . Paulus'un hayatı ve yaptıkları hakkında geniş bilgi için: Doç. Dr. Suat Yıldırım, age..)

36 . Matta, Bab:III, 16-17.; Yuhanna, Bab:I, 32-34

37 .Benzer teslisler Babil, İran, Yunan, Hint dinlerinde de vardır. Ancak, hristiyanlığın doğuşundan çok sonra Tanrının hakikati hakkında varılan kesin yargı haline getirilen Teslis, Olimpos kökenli gibi gözüktür; Hz.İsa bir yönüyle Oziris, bir yönüyle Prometheus gibidir; Ruhü'l Kudüs'ün ise tanrıların Kutsal Ateşine benzemesinin bir yakıştırımdan daha fazla bir benzerlik olduğunu düşünüyoruz. Nihayet esrarengiz teslis hakkında Katolik teolog'un sözleri:"Hristiyan düşünürleri her çağda, Üçlü birliğin gizini ifade etme çabalarında, çağlarına özgü filozofik kavram ve sistemleri kullanmaya çalışmışlardır. Kilise konsilleri ve papalar bazı özgül formüleştirmelerin yanlış olduğunu ifade etmekle birlikte, gerçek hristiyan öğretisini kendi beyanları ile sınırlandırmamışlardır."(Thomas Michel, age., s.68). Bizim için teslis'in saçma ya da makul olması tartışması değil, işlevi önemlidir.

38 . Vergi almak devlete, vermek tebaaya mahsustur... Ferisilerin Romalılara vergi verilir mi sorusuna Hz. İsa " Kayserin şeylerini kaysere, ve Allah'ın şeylerini Allah'a ödeyin..." cevabını verir.(Matta, Bab:XXII, 21). Hıristiyanlarla devlet(Roma) arasında ilişkiler açısından Yeni Ahid'in çizdiği çerçeve ilginç:"Herkes, üzerinde olan hükümetlere tabi olsun; Çünkü, Allah tarafından olmayan hükümet yoktur; ve olanlar Allah tarafından tanzim olunmuştur. Bundan dolayı hükümete mukavemet eden Allahın tertibine karşı durmuş olur; ve karşı duranlar kendi aleyhlerine hüküm alırlar..." (Romalılar, Bab:XII, 1-2). Devamı boyunca bu Yeni Ahid satırları, Romalılarla imzalanan bir antlaşma gibi sürer. Güce karşı bu genel hükümler ve tarih boyunca Kilise'nin iktidar ile ilişkileri, dinleşme ve sekülerleşmenin diyalektik akışı hakkında bilgi vericidir.

iktidarın paylaşımı olgusu hem Hıristiyanlığın din olarak biçimlenmesi hem de Hıristiyanlığın biçimlenmiş şeklinin Katolik Kilisesi tarafından resmîleştirilmesidir.

Katolikliğin resmîleşmesi, Roma sonrasının (Orta Çağın) sekülerleşmesidir. Orta Çağ sekülerizasyonu, her ne kadar dinin egemenliğinde geçen bir çağ olarak değerlendirilse de; için için dünyevî alanı tanzim eden ve Avrupa bütünlüğünü koruyan ve geliştiren bir medeniyet biçimi olarak değerlendirilmesi daha doğru olur. Bütün bunlar bir araya getirilince; Batı zihniyetinin teşekkülünü anlamada İncil metinlerinden çok, **Kilisenin hareketlerinin ve konuşlandırılış biçiminin ve işlevinin anlaşılmasının** daha öncelikli olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kilise, Hıristiyanların inancına göre Tanrının Kutsal Ruh tarafından yönetilmektedir³⁹.

İlk Kiliseden Hıristiyanlığın kurumlaşmasına ve Roma yoluyla günümüze kadar geçen dönem içerisinde Tanrı, insan, Tabiat anlayışlarının yeniden gözden geçirilerek yaşanagelen oluşum ve dönüşümlerin ortak tarafı, teolojik bir çıkışla başlaması ve dünyevî alanın yeni bir muhtevaya ulaşmasıdır. Kilise mensupları bilginin sahibi ve üreticisi olarak dönüşümlerin başlamasında birinci derecede rol oynarken; iktidarın bir parçası olarak Kilise, olanca direncini gösterir ve herşey Tanrı adına yapılır. Yahudilerin aşkınlaştırma ve tenzih yolu ile israiloğluna yakın, başkalarına ve tabiata uzak bir tarihi olgu gibi algıladıkları Tanrı; Roma ve helenizmin etkisine giren Hıristiyanlarca, kilisenin tarihine emanet edilmiştir. Beşerî zaafarla dolu Helen-Roma tanrılarının tersine zaafardan uzak tek Tanrı ile karşılaşan yeni dinin mensupları için çıkış yolu insanın yarı tanrılaştırılması olmuştur. “Hıristiyanlar, Hz. İsa’da sadece Allah’ın naibi saltanatını değil, Allah’ın oğlunu da gördüler ve hatta onun(...) Tanrıya eşit olduğunu beyan edecek kadar ileri gittiler(...) üstün bir dinin kurucusu bizzat Tanrının kendisi olarak telakki edilmiş veya edilmemiş de olsa beşerüstü bir otorite sahibi olarak kabul edilir ve bu dünyadan göç ettikten sonra bu otoriteyi mirasının ebedî bir emanetçisine devrettiğine inanılır”⁴⁰. Kilise, Kutsal Ruh tarafından yönetilir ve hâtâdan arındırılmıştır; gerçekte, hatadan arındırılmış olan kilise mensupları ya da teologlardır, bir müessese olarak kilisenin rolü ise, inananlar üzerinde denetim gücünü artırmaktır. Bu uygulamaların bir devamı olarak, kiliseye karşı yürütülen hareketler, yine kilise içerisinde çıkmış azizler tarafından yürütülmüş; bir karar noktasına varıldıktan sonra ise kutsama ve tasdik etme işi yine kiliseye düşmüştür.

C. Milatlaştırma ve Yeni Bir Tarih

Milatlaştırma, zamanın kısa tarihini yazmak için başvuru ve evrimci yaklaşımla bütünleşen bir anlayış olarak, batı zihniyetinin önemli bir özelliğidir. Zamanın muayyen bir kesitinde yaşanan ve şifahi zeminde gerçekleştikten çok sonra, yazıya geçirilen ve resmîyete kavuşan herhangi bir başlangıç noktası, önceyi ve sonrayı aydınlatan projeksiyonlarla ve istidracî bir yöntem⁴¹ izleyerek mutlaklaştırılır. Hz. İsa’nın Doğumunun gerçekleştiği andan çok sonra zamanın kısa tarihi için, itibari bir başlangıç kabul edilmesi de hem Roma hem de Hıristiyanlığın tarih anlayışını derinden etkilemiştir. Yahudiler için, İsrailoğulları’nın tarihi, zaman bilincinin temelini oluştururken; Batı, Hz. İsa ile başlayan dönemi, Hıristiyanlık (tabiatıyla Avrupa) merkezli bir zaman bilinci geliştirmiştir. Bu zaman bilinci dairesinde, Hıristiyanlığın resmen kabulü ve milatlaştırma, adeta vaftiz edilen Roma-Helen medeniyetinin ihtisamlı zamanları Altın Çağ olarak

39. Michel, s. 68.

40. Toynbee, Tarihçi Açısından Din, 182-183.

41. İstidracî Yöntem: Varlık hakkında bilinenleri varlığın hakikati saymak; tarih içerisinde yaşananları zamanın kendisi saymak suretiyle zamanı ve mekânı kayıt altına alarak eşya üzerindeki tasarruf hakkını mutlaklaştırmak.

kabul edilmiştir⁴².

Tüccar Helenistikler; tabî iktisadın ve onun bir parçası olan ticaret serbestliğinin varolduğu Doğu dünyasının bir parçasıdır. Akdenizin parayı, senedi, deniz nakliyatını, bürokrasiyi tanıyan ikliminin Greklere sağladığı bir üstünlük de kültürlerarası temas ve etkileşime açıklıktır; helenizmin oluşması ve yayılmasında bu iktisadî ahlakın rolü büyüktür. Roma ise imparatorlukların pek çoğu gibi fetihçidir, toprağa büyük önem verir; elde edilen topraklar büyük çiftlikler olarak paylaşılır ve fethin diğer bir kazancı olan ucuz köle emeğiyle işletilir.

D."Altın Çağ"dan Çıkış ve Kilisenin iktisadîleşmesi

Geniş topraklar ve çok sayıda köle, Roma iktisadına hâkim rengini verir; Germen istilası sonrasında ticaret, şehirlerin gelirlerine 2/3 gibi oranlara varan vergilerle el konulmasından sonra dinamizmini yitirmiştir⁴³. Altın Çağ olarak kabul edilen Roma imparatorluğunun çöküşü, hiçbir zaman onun batıya kazandırdığı değerleri sarsmamış, tersine onu yıkmakta bir dış amil olan barbarlar ondan etkilenerek Romalılığı Avrupa'nın kalbine yerleştirmişlerdir⁴⁴. İmparatorluk yıkıldığında ve feodalite bütün uzuvlarıyla belirdiğinde,⁴⁵ arda kalan: Coğrafi sınırları açığa çıkan bir Avrupa ve İbrani, Grek, ürünü bir Hıristiyanlığın hâkim kültür olarak baskın hale gelişidir.⁴⁶ Avrupalı tarihçiler, Altın Çağ'dan sonra feodal dönemin gelişini iki şekilde yorumlarlar: Katolik tarihçiler için feodal dönemler, "Tanyeri'nin Ağardığı" çağlardır, çünkü batı dine girmiş, Hıristiyan medeniyeti kurulmuştur; dinle ilgisini kesenler için ise vahşetin çağlarıdır.

Bu iki yaklaşım tarzından ilki, bir Avrupa Tarihi inşa etmenin zihni dayanaklarını oluşturur; ikincisi, modern medeniyetin yüceltilmesine yöneliktir. İki yaklaşımın aynı anda iç içe yaşaması Avrupa toplumlarını hâlâ kültür sahibi kılmaktadır. Gerçekte: Vahşetin tarihi yazılacak olsa, sömürgelerde uygulananların Orta Çağ'a mal edilemeyeceği, sanatın tarihi yazılacak olsa resimde değil ama, ev eşyalarındaki Orta Çağ ustalarının yakaladığı incelikler Rönesans'a mal edilemez. Hıristiyanlığın en büyük yenileşme hareketini gerçekleştiren bir Aziz Paulus'un, bir Aziz Augustin'in reform döneminde yaşamadığı herkesçe bilinir. Hangisinin tarihi değiştirmekte, nasıl roller yerine getirdiğini mutlak anlamda tayin etmek de imkânsızdır; ancak, tarihe bakıştaki farklılıklar kadar, toplumlarda tarihî devamlılık düşüncesini diri tutan ve pek çoğu irrasyonel olan dinamikleri anlamaya çalışabiliriz. İrrasyonel dinamikleri tahrip olan toplumlar kültürel bir varlık olmaktan çıkar, sömürgeleşir.

Keskin hatlarıyla belirtmek gerekirse, feodalizmin temel özellikleri: toprağın servetin

42 . Roma'yı "Altın Çağ" Kılan sebepler konusunda: Christopher Dawson, Batının Oluşumu, s.45-46.

43 . Mehmet Ali Kılıçbay, Feodalite Ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara: Teori Yayınları, 1985,s.96.

44 . Barbarlar ve Germenler hiçbir zaman Roma'yı aşacak bir sistem ortaya koyamamışlardır. Buna rağmen Roma, bütün haşmetiyle onlar için bir örnek mektep olmaya devam etmiştir (Christopher Dawson, Batının Oluşumu, s.108.).

45 . Tanımı ve sınırları üzerinde tam bir mutabakata varılamayan, Feodalite; İktisadî uygulamalar, siyasi örgütlenme ve sosyal tabakalaşma açısından Avrupa topraklarında varoluş biçimiyle de farklılıklar taşır ve aynı anda ortaya çıkmamıştır. Fakat, merkez ve model olarak serfliğin ortaya çıkışı manor sisteminin gelişimi Kuzey Fransa ve komşu muhitlerinde olmuştur; Almanya'da kuzeyde ve İngiltere'de feodalizmin oluşumu gecikmelidir. (Selim Somçağ, Avrupa Feodalizminin Evrimi, İstanbul: Bağlam Yayınları,s.16-17). Feodalite'nin belli şartlarda ortaya çıkmasının zaruret gibi gösterilmesi, yanlış olur; çünkü İngiltere'de feodalizm, daha önce Avrupa'da bilinen bir model üzerine oturtulmuştur. Avrupa İktisat tarihi yazımının müşterek grameri haline geldiği biçimiyle Feodalite, Roma ile Modern çağı birbirine kavuşturan zorunlu bir dönem sayılır. Böyle bir kabulün, arkasında yatan gerçek, Roma'nın Helenistik Hristiyanlığı, batının ortak kültürü haline getirmesidir; muhtemelen bu kültürel alt yapı, bir tarihî siyasi ve iktisadî sistem olan Feodalizmi karanlık olarak nitelendirilen çağlar için bir çözüm olarak Avrupa'nın hayatına sokar.

46 . Somçağ, s.33.

yegâne kaynağı olması, kentlerin gerilemesi ve ticaretin zayıflaması⁴⁷ ile kölecilikten serf-senyör arasında akitleşmeye geçiş üzerine inşa edilen bir hukukîliktir⁴⁸. Siyasî açıdan, merkez fikrinin fersizliği ve bölünmüşlük var gibi görülmesine rağmen; Kilise tüm Orta Çağ boyunca örgütlü tek güç olarak kalmıştır. Kilise'nin manastır tecrübesiyle kazandığı mukavemet ve kabiliyet; kültürel zeminde, Avrupa'nın zihniyet benzeşikliklerini ve dönüşümlerini kolaylaştırmıştır. Kraldan senyörlere doğru bir silsileye rağmen, Haçlı Seferleri dışında kurulamayan bütünlük vardır ama Roma'dan arda kalan dünyada senyörlüklerin bir çözümlüklük olarak değerlendirilebileceği gibi, çözülmeye karşı geliştirilen bir yaşama mücadelesi olarak da değerlendirilebilir. Her feodal bölge, kendi içinde canının istediği gibi serpilme imkânını bulmuş; "güçlü birer kişilik olarak bilinçli birimler halinde ve ülkesiyle bağımsızlığını savunmaya hazır..."⁴⁹ örgütlü topluluk modeli oluşturmuştur.

Bir tarihî dönemi iktisadî, siyasî ya da kültürel açılardan ele alırken peydahlanan kopukluk ve çelişkiler, genellemelere ulaşmada en büyük engeldir; ancak, geçmiş için bütün farklılıklara rağmen bir Avrupa Feodalizminden, bugün için bir Avrupa Kapitalizminden söz ediliyor ve âdetâ bir alışkanlık⁵⁰ halinde sürdürülüyorsa, bunu sağlayan zihniyet dünyasının temellerine yönelmek gerektir. Orta Çağı bu açıdan, yollarını Roma imparatorluğunun açtığı Helenistik-Hıristiyanlığın, Avrupa sathında mayalandığı dönem⁵¹ olarak değerlendirebiliriz. Aziz Augustine, Roma köleciliğini, Hıristiyanlığa takdis ettirirken⁵²; Orta Çağın rahipleri, feodal hukukun yürümesinde yargı görevini yürütmüşler, kilisenin hakkını da fazlasıyla gözetmişlerdir. Senyörün hakkı senyöre, serfinki serfe, Kiliseninki kiliseye... Sezar (iktidar sahipleri) ile Tanrı (Kilise) arasında, hukuken tasdik edilmiş bir sosyal tabakanın (serf) yer alması; Roma'dan bugünkü batı medeniyetine geçişte şüphesiz kuvvetli bir zemin oluşturmaktadır. Serf'likten burjuvalığa geçiş; tanzimin, kutsallaştırmanın burjuvaca yapılması kapitalizmin doğuş sürecinin tarihî bağlantılarıdır.

Günümüzde milletlerarası para, banka, sermaye, borsa, kara para denetimi gibi iktisadî iş ve işlemleri yürüten kurumların yapısının ise tek karşılığı olabilir: iktisadın kiliseleştirilmesi. Batı Uygarlığı'nın son paylaşırması **-kendini paylaşırma** olmaktan çıkıp yeryüzünü paylaşırılmaya dönüşen gücü- karşısında insanların, ülkelerin büyük bir bölümü bu örgütlü güç karşısında çaresizdir.

IV. İSLAM TOPLUMLARI İLE BATI ARASINDA TEMEL FARKLAR VE SONUÇLARI

A. Tanrının Birliği ve Kozmik Birliğe Geçiş

Gerçekte, Eski Ahid ve Kur'an, ilk insan'ın yaradılışıyla beraber tevhidin yalnızca tasdik

47 . Kılıçbay, s.145.

48 . VI. yy'den itibaren, serfin sadakatini, senyörün serfi doyurma ve korumasını akde bağlayan sözleşmeler feodalitenin hukukî temelini oluşturmuştur.

49 . Fernand Braudel, Uygarlıkların Grameri, çev. M.Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, s.330.

50 . Jean Baechler, Kapitalizmin Kökenleri, çev. M.Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1986, s.13-16.

51 . Siyasal bölünmüşlük ve geçirimsizliğe rağmen, Orta Çağ bir uygarlık ve kültür özdeşliğinin yaşandığı çağdır. Hac ya da iş yolculuğuna çıkmış bir yolcu, Lubeck'te olduğu kadar Paniste, Londrada, Brugesde; Kolonya kadar Burgos, Milano veya Venedikte kendini evinde hissetmektedir... Kavgalar, isyanlar ve çatışmalar ne olursa olsun; dini , ahlakî değerler; savaş, aşk, ölüm üzerine geliştirilmiş kültürel değerler bir fiyten diğerine her köşede aynıdır... Adına şövalyelik uygarlığı denilebilecek bir tek uygarlık vardır; Haçlı Seferleri de çok sayıda vatanın hepsinde varolan ortak tutku ve maceraların yekvücut hale gelişini temsil etmektedir. (Fernand Braudel, Uygarlıkların Grameri, s.330-331).

52 . Augustine, köleliğin ilk günahın tabii sonucu olduğunu savunur ve savaş esirlerinin de köleleştirilebileceğine -kilisenin dünyevî sesi olarak- fetva verir (Vural Fuat Savaş, İktisatın Tarihi, s.113.)

değil, teslimiyet noktasında bir inananın vasfı olması gereğini de yalın ve çarpıcı bir misal olarak: iblis'in Tanrı'nın birliğini tasdik noktasında şüpheden uzak olmasına rağmen, teslimiyet noktasında sergilediği itiraz çerçevesinde sebep ve sonuçlarıyla beyan etmektedir. İtiraz, Tanrının birliğine inanmada değil, kendisinin yaratılan başkalarından -Adem'den- üstün olduğu iddiasıyla Tanrının buyruklarına karşı gelmekle sonuçlanır. Düalite başlar; kozmos ile kaos iç içe yaşayacaktır.

Müslümanlara göre tevhid anlayışı, sözlü kültürlerden ve dinî metinlerden tamamen ayrı bir zeminde gerçekleşir. Şahsiyet olarak İslam peygamberi çocukluğundan itibaren Mekke'de hüküm süren şifahî ve yaygın putperestlik tesirlerinden uzak kalmış⁵³; ümmî olmak itibariyle de ehl-i kitabın kutsal metinlerinden bağımsız bir kültür ortamında yetişmiştir⁵⁴. Hz. Muhammed'in geçmiş zamanlara doğru, eski dinî esatirden, yaşadığı an parçasında ise Mekke şirkinden bağımsız olarak gelişen kişiliği, onun şüphesiz Kur'anın mesajını özgün anlamasına ve aktarmasına zemin teşkil eder. Kur'an'ın ilk emriyle beraber⁵⁵, tevhid anlayışı da belirginleşir, zamanın ve insanın tarihi yeniden okunmaktadır: Kerem sahibi Rabb, insanoğluna kaleme öğretmiş, bilmediğini bildirmiştir; ancak, teslimiyet hususunda insanoğlu kendini üstün sayarak, azgınlık etmektedir. Bu hükümler, bütün kavmî hesapların çok üzerinde ve insanla Tanrı arasındaki birlenen ve birleyen bağınyı tayin edicidir. Çünkü İslamın doğduğu günlerde de tek tanrıya iman vardır ama kutsal metinlerin bilginler eliyle defalarca yeni bakış açılarıyla tanzimi, yahudi ve Hristiyan zihinleri tereddüde sevk etmiş; din, bilginler eliyle, -çoğu kez de farkında olunmadan- dünyevileştirilmiş ve Tanrının birliğine imanın kayıtsız şartsızlığına rağmen, bildirdiğine olan samimi bağlılıkta gedikler açılmıştır. Mekke, neredeyse, bütün Sami dünyasınca maruf Allah'ı bilmesine rağmen, kendi gündelik hayatlarını tanzim kastıyla tanrılar üreten insanların şehri haline gelmiştir. İslamî tevhid inancı, hem semavî dinlerde meydana gelen teslimiyet noksanlığına, hem de şirke karşı en uygun cevabı vermek zorundadır: bu cevap, "lâ-ilâhe illallah"(ilahlar yok, yalnızca Allah vardır) olmuştur. Bu mesaj ehl-i kitabın da müşriklerin de zihnen anladığı basitlikte (simple)⁵⁶ bir inşa sahıptir. Ehl-i kitap (Yahudi ve Hristiyanlar) varolan bilgisiyle, Hz. Muhammed'in ilettiği haberin İbrahimî köklerini hissetmiş ve büyük bir bölümü bunu bir meydan okuma kabul ederek hasımane

53. Bütün tarihi kaynakların bildirdiğine göre Hz. Muhammed, doğmadan önce babasını, altı yaşında da annesini kaybetmiştir. Şahsiyetin temel özelliklerinin oluştuğu ilk çocukluk yıllarında o, süt annesinin gözetiminde, Mekkeden uzak bir tabii ortamda yetişmiştir. Şüphesiz, islam inancına göre bütün peygamberlerin hayatı, Allahın görevlendirdiği kişiler olmaları münasebetiyle muhafaza altındadır. Hz. Musa ve Hz. Davud gibi pekçoğu da nübüvvetten önce çobanlıkla iştigal etmişlerdir ve bu durum da onlara şahsiyetlerinin teşekkülü noktasında temiz bir çevre, saf bir zihin kazandırmıştır. (Abdullah Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, çev. Salih Akdemir, Ankara: Mim Yayınları,1983, s.9-26)

54. Batılı teologlar için peygamberlik görevinin, islam inancından farklı bir yanı vardır. Yahudiler olsun hristiyanlar olsun mukaddes metinlerinin alimler tarafından sonradan oluşturulduğu hususunda hem fikirdirler. Kur'an, bu durumu doğrular, Tevratın ve İncilin korunması ve aktarılması alimlerin görevi olmuştur; ancak alimler kitaplara kendilerinden birtakım ilavelerde bulunmuşlardır ve ortaya zaman zaman birbiriyle çelişen vahyî metinler ortaya çıkmıştır. Yahudi ve hristiyan ulema, peygamberlerinin tebliğini hıfz, yaşama ve aktarma noktasında tıpkı peygamberler gibi masumiyet sıfatına sahiptirler; bu ise ilk tebliğden sonra peygamberlerin görevini sona erdirici bir mahiyet taşır ve ulema peygamberî görevi bizzat üstlenir. Böylesi bir gelenek içinde yetişmiş batılı teolog ve tarihçiler, Hz. Muhammedin peygamberliğini de kendi zaviyelerinde değerlendirerek, Kur'anın Eski ve Yeni Ahid gibi, bilginler tarafından tebyin edildiğini anlamaya meyillidirler; Hz. Muhammedin ümmîliğini de kabul etmekte zorlanırlar; ancak, Kur'an'ın ilk mesajı bunu teyit edicidir ve müslümanların bu husustaki şeksiz şüphesiz inançları, sosyolojik açıdan bütün tarihi ve teolojik değerlendirmelerin ötesindedir ve kendi sonuçlarını da doğurmuştur.

55. "İkra", yani "Oku!"

56. Gibbon, bu durumu "Muhammed'in getirdiği din, Zerdüş'tün sisteminden daha saf, daha temiz, Musa'nın yasalarından daha yumuşak, yedinci yüzyılda İncilin sadeliğini bozan batıl ve esrarengiz inançlardan daha makul ve daha insicamlıdır." sözleri ile ifade eder. (M. A. Mannan, İslam Ekonomisi, çev. Bahri Zengin, İstanbul: Fikir Yayınları, 1976, s. 27.)

bir tavır takınmış; bazıları ise yeni dine tabi olmuştur⁵⁷.

“La-ilaha...” çağrısının tanrının birliğini tasdik noktasında kalmayıp, evreni tasavvur ve doğa ile ilişkiler noktasında kozmik birliğin de⁵⁸ temelidir ve herhangi bir kültürel kırılmaya uğramamıştır. Kozmoloji, canlı cansız bütün varlıkların kendi lisanlarınca Allah’a kulluk etmede oldukları temeline dayanır; yani kaos (karışıklık), Tanrının birliğine yönelmiş bir düzenliliğe sahiptir. Kulların birbirlerine karşı sorumluluk ve davranışlarının temel ilkeleri ise peygamberler vasıtasıyla insanlara nakledilmiştir. Hz. Muhammed (Kur’an); Yahudi ve Hıristiyan iddialarının kendilerini merkezileştiren tavırlarına karşın, Hz. İbrahim’i ve diğer peygamberleri kavmî liderler, tarihî dönemlerle sınırlı vazifeliler olarak göstermemiş; ilkiyle, sonuyla zamanın tamamını kuşatan ilkeleri bütün insanlara ulaştırılan elçiler olarak kabul etmiştir. Tevhid inancı, peygamberlerin getirmiş olduğu ölçülere teslimiyet noktasında Tanrı-peygamber-insan silsilesiyle tamamlayarak tereddüde mahal bırakmamış; evrendeki herşeyin kulluk çerçevesine yerleştirilmesi ise insan-insan ilişkilerinin ve doğayı tasarrufun sınırlarını belirlemiştir. Besmele ise en üst derecede bilgi üretiminden, en alt derecede günlük hayatın rutini gibi gözüken faaliyet alanlarını, Allah ile irtibatlandıran, mümini meşruiyete çağırın ve insana halifelik görevinin verilmesini hayatın her safhasında hissettiren kozmolojik bir anahtar hüviyetindedir⁵⁹. Allahın ismi ile başlanmasında tereddüt görülen alan, evrenin düzeninde fesata yol açabilecektir; bu endişe, beşerî faaliyetlerin işleyişinde önemli bir rol oynamaktadır. Kuran’a göre Canlı cansız varlıklar içinden seçilerek insana verilen halifelik görevi ile diğer iki dinin metinlerinin insanı değerlendirişi arasındaki fark⁶⁰ eşyayı tasarruf biçimini derinden etkiler.

B. Peygamberlik ve Tarih Bilinci

Kitab-ı Mukaddes’te sadece peygamberlerin naklettiklerinin değil, azizlerin şahsi tecrübelerinin de yer alması, Hıristiyan fundamentalitesinin Müslümanlıktan temel farkını oluşturur. Kabul, tarihin getirdiği bir mecburiyettir, çünkü, Kitab-ı Mukaddes ancak kronolojik İbrani-Hıristiyan tarihiyle beraber okunduğunda anlaşılabilir niteliktedir ve peygamberle nas arasında başkalarının olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Nitekim Yuhanna incilinin ilk ayetinden yola çıkarak getirmiş olduğu yorum istikametinde teslis akidesini reddeden ilahiyatçı Arius’un düşünceleri sonrasında kilise, Hıristiyan akidesinin yeniden yazılmasını ve daima hatırdta tutulması için ayinlerde bir ibadet olarak tekrarını⁶¹ bir tedbir olarak getirmek zorunda kalmıştır. Tedbir, Kilise’nin akideye yaşanan olaylar istikametinde müdahale edebildiğini göstermektedir.

Kur’an’ın vahiy kâtiplerine yazdırılması ve indirilen ayetlerin ezberlenmesi ve bağlanması neredeyse eş-zamanlı gerçekleşmiştir. Şarkiyatçıların kendi dinî tecrübelerinin de tesiriyle

57 . Fazlurrahman, İslam, çev. M. Dağ-M. Aydın, İstanbul: Selçuk Yayınları, Üçüncü baskı, 1993, s.36,37.

58 . Çünkü canlı cansız bütün varlıklar, lisan-ı hallerince Allah’ı birlemede ve zikretmektedirler.(Kur’an, Hacc,18)

59 . İslam Ansikopedisi, TDV Yay, Besmele maddesi

60 . Kur’anî kavram olan halifelik ile Eski ve Yeni Ahid’in “Tanrının oğlu ve kızı” nı bazı hristiyan teologlar aynı şeyler gibi değerlendirmek eğilimindedirler. (age., 7.Bölüm); ancak kutsal kitaplara bütün olarak bakıldığında(Bakara 2/30, En’âm 6/165, Neml 27/62, Sâd 38/26 “halifelik” konusunda çıkan anlam insanın Allah adına dünyayı tanzim görevi olduğudur. “Oğul”luk ise her insanın vasıl olamayacağı bir mertebedir(Yuhanna 15/15, İbranilere 3/5, Galatyalılara 4/7) ve diğer insanlardan yani kullardan ayrı birşeydir. Buradan hareketle, “oğul ve kız” mertebesinin aziz ve azize mertebesiyle, giderek kurum olarak “Kilise” ile örtüştürülmesi mümkündür. Eski Ahid’de geçen Tanrının oğullarının insanların kızlarına cinsel tacizde bulunması ve çocuk türetmeleri(Tekvin 6/1-8), “Tanrı oğlu ve kızı” kavramlarını iyice bulanıklaştırmaktadır.

61 . Ahmet Yüksel Özemre, İslamda Aklın Önemi Ve Sınırı, İstanbul: Denge Yayınları, 1996, s.192.

Kur'anın da peygamber haricindeki şahısların da müdahalesine açık olduğu, en azından Hz. Muhammed'in siyaset ve taktik icabı kendinden ilavelerde bulunduğu iddiaları süregelmiştir. Ancak, sahifelerin çok kısa bir sürede bağlanmış olması, bugünlere kadar süren derin bir hürmetle yazılı ve sözlü muhafazası ve "Tanrı kelâmı" olduğuna dair kesin inanç, tarihî açıdan kendi sonuçlarını Doğuracaktır. Mukaddes kitapların edebî ya da tarihî tenkitlerinin çıkış noktası da varış noktası da dinler arasındaki farklılıkların vurgulanmasından ibarettir; anlamaya çalışmamız gereken ise insanların hayatında sürdürdükleri zihni etkilerdir.

Kur'an ayetleri kavimlerin, tarihî olayların, tarihî dönemlerin kronolojik sıralaması değildir; zira kronolojik zaman anlayışı, bir algılama kolaylığının tezahürüdür. Eski ve Yeni Ahid'in kayda alınması öncesi, ağızdan ağıza nakledilenleri yapan ulemanın kronolojiye düşkünlüğü, çatıklarının (inşalarının) inandırıcılık gayretinden başka birşey değildir; bu ise ilgileme (referans) noktalarının çeşitliliğine yol açar ve seçmece (eklektik) tavrı beraberinde getirir. Kutsal metinle, sonradan ilave olunanın hakemliği, kilise büyüklerine düştüğü için, Hıristiyan teolojik geleneğiyle hem-zihin bir Batılının Kur'anın kronolojik bir olaylar derlemesi olmayışını, Ortadoğu'da kronolojik tarih anlayışlarının gelişmediğine ve dolayısıyla Hz. Muhammed'in Kur'an'ı bu gelenek doğrultusunda naklettiğine bağlaması anlaşılabilir mahiyettedir⁶². Ancak, İslam inancının hilafına, peygamberin metni yazdıran şahsiyet olduğu düşünülecek olsa bile, Kur'an en azından Mekke ve Medine hayatının ayrıntılı hikâyesini kronolojik ve sebep sonuç ilişkileriyle verme imkânına Eski ve Yeni Ahid derleyicilerinden daha fazla sahiptir; çünkü ağızdan çıkışıyla kayda alınışı eş zamanlıdır⁶³. Kuran'da böyle bir gayenin görülmeyişi, İslamın ve kitabının zaman anlayışında aranmalıdır. Zamana dair temel bilgi, şahısların, toplulukların tecrübelerinden tenzih edilmiş ontolojik bir mecrada gelişir. Mecra: öncesi Âdem ile başlayan vahiy; sonu ise yine Hz. Muhammed ile sona eren vahiy istikametinin topyekûn algılanmasıdır. Kur'an, evvel ile ahir arasındaki yaşayan ve yaşayacak olan insanların hayatlarını sürdürmeleri için lazım olan bilgileri peygamberler vasıtasıyla insanlara aktarıldığını beyan eder; geçmişe doğru kavimlerin, insanların, peygamberlerin hayatından bahsedilmesi, bunları biricik ve tekrarı mümkün olmayan olaylar olduğundan değil insanoğlunun geçmişteki ve gelecekteki hayatının mahiyetine dair olduğundandır. Bu kıssalar, Kur'an içerisinde çok az yer tutar; Kitab-ı Mukaddesin ise neredeyse tamamıdır. Oryentalistlerce yadırganan bir hâl de -iki yerde geçmiş olmasına rağmen- Kur'an da özel isimlerin olmadığı iddiasıdır⁶⁴; bu hâl, onlara göre Kur'anın tarihi gerçekliğine gölge düşüren bir noksanlıktır.

Kur'an'a yöneltilen tenkitlerden hareket ederek, Kitab-ı Mukaddesin tarihi isim ve olaylarla desteklenmiş metninin, batı sosyal bilim geleneğini, özellikle şematik tarih anlayışını beslediğini söylemek mümkün hale gelmektedir. Çünkü Esk-i Ahid'in kronolojik sıra ile bildirdiği peygamberler, kendi kavimlerinin tarihleriyle özdeşleştirilmişlerdir; Yahudilik, sosyal ve tarihî ifadesini yalnızca İsrailoğullarının pratiğinde bulmuştur. Hodgson'un ifade ettiği gibi Tevrat yazıcıları, "özellikle tarihteki manevi terakkinin-(şüphesiz bu gerçek anlamda terakki manasına gelmeyebilirdi) büyüleyici biçimde farkında olma yolunda mesafe kaydettiler."⁶⁵ Ancak, peygamberlerin sosyal tarihin bir parçası gibi hareket ettikleri iddiası⁶⁶ eksiktir ve Kitab-ı

62. Montgomery Watt, Günümüzde İslam ve Hristiyanlık, çev. Turan Koç, İstanbul: İz Yayınları,1991.

63. Fazlur Rahman, s.42.

64. Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, Hadis Usûlü, Ankara: DİB Yayınları,1979, s.65.

65. Marshall G.S. Hodgson, İslamın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç Ve Tarih, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, s.50.

66. Montgomery Watt, Age..., s. 159-160.

Mukaddes'te yazılan tarihin tesiriyle öne sürülmüş sayılmalıdır; gerçekte bütün peygamberlerin insan ve dış dünyayı derinden kavrayıcı ve sonuçta insan ile dış dünya arasında kozmik bir düzen oluşturucu oldukları söylenebilir; çünkü peygamberler, bağlılarını maruz kaldıkları herhangi bir zorluk ya da darlıktan umulmadık anda kurtarmışlar ve bu mucizevî yönleriyle de sosyal tarihin imkânlarının sınırlarını aşmışlardır.

Eski ve Yeni Ahid'in kronolojik bir tarih metni gibi kaleme alınması, peygamberlerin tercihiyle gerçekleşmiş değildir; tersine peygamberliği zamanın bütününden tecrit ederek, herhangi bir tarihi vakıa derecesine indirgeyici olmuştur. Vakıalar İsrailoğulları'nda bir kavmin tarihine malzeme; Roma sonrası dinin biçimlenmesinde ise, Hıristiyanların dünyevî alan içerisinde kendine tahsis edilen sınırlarda meşruiyet dayanakları oluşturma aracı gibi kullanılmıştır. Hıristiyanlığın yahudilikten ve İslamdan büyük farkı, Hz. İsa'nın tebliğ ettiği dini, bir toplum ve devlet sistemi olarak inşa etmeden bu dünyadan göçmüş olmasıdır. Bunun sonucu, akaidin ideolojiye dönüşmesi, yani fundamental kayganlık olmuştur. Hıristiyanlığın hayatı tanzim edici güce ulaşması, Roma'nın kabul ve sınırlamaları çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu yüzden, tabiatla ve toplum hayatıyla ilgili uygulamalar sekülerizmle beraber gelişmiştir; bir yandan erken dönemde kökü yakın Doğu Babil toplumuna ulaşan Grek felsefesi ve yine yetkin bir örneğini Pitolomoler'de gördüğümüz köleci üretim tarzının ve bürokratik devlet teşkilatının varisi Roma imparatorluğu, Hıristiyanî dünya görüşünün genel hatlarını çizmiş ve bugünkü batıya ulaşan bir çığır açmıştır.

Orta Çağ olarak nitelendirilen dönem bu çığır üstünde, Tanrı (Kilise) ve Kraldan başlayarak senyörler silsilesinin hükümlerini paylaşmasının maceraları izlenmiş; serfler ise, St. Augustin'in teolojik felsefesinin temeli üzerine inşa edilen asgarî karın tokluğu hukuku diyebileceğimiz sınırlı özgürlük alanlarında kalan kitleler olmuştur.

C. “Başkaları” ve Merkantilizm

Tevhid, şüphesiz diğer İbrahimî dinlerde de Tanrı'nın varlık ve birliğini tasdik etmektir; ancak, tevhid inancındaki farklılıklar, tasdik değil teslimiyetin sınırlarında ortaya çıkmaktadır. Musevilik, Hz. İbrahim'le başlayan ve temelinde kavmiyetçiliği barındıran bir dine dönüşüncü; zaman içinde başlangıcı ve sonu olmayan Tanrı'ya iman da yalnızca İsrailoğulları'yla ezeli ve ebedî ahdi istikametinde tarihî müdahalelerle kendini hissettiren bir cemaat (kavim) tanrısına imana dönüştü.

Bu dönüşümün Yeni Ahid cephesi de Tanrının Hıristiyanlarla -Avrupa toplumlarıyla- ahdidir. Augustin'in Roma'nın dönüşümü esnasında geliştirmiş olduğu ve Orta Çağlar boyunca etkili Tanrı Devleti-Yeryüzü Devleti ayırımı, bir topluluğa ait tanrı fikrini de besleyicidir. Tüm vaftiz edilmiş Hıristiyanlar Gökyüzü devletinin ama aynı zamanda Yeryüzü Devletinin de tebaasıdır. Dil alanında önce İbranice kutsal metinlerden kopuş ve 18. yy. da Latince'nin mahalî diller içerisinde eritilişi uluslaşma hareketlerini beslemiştir. “Orta Çağ, düşünce ve sanat alanında derinlemesine bir şekilde uluslararası olmuştur. Ortak karakteristikleri olan geniş boyutlu bir Hıristiyan uygarlığı, XIII. ve XIV. yüzyıllardan itibaren tüm uygar Avrupa yüzeyini kaplamıştır”⁶⁷. Latince gibi işlek bir ortak dilin yardımı, köklü kültür ıstılahları oluşturmuştur. “Tüm vaftiz edilmiş Hıristiyanlar” topluluk düzeyinde ulus birimlerinin temelini çatmış, aynı zamanda kuvvetli bir “başkaları” ayırımını da beslemiştir. Uluslaşmanın gerçekleşmesine rağmen, temelde paylaşılan kültür ıstılahları, ortak zihniyet alanı olarak Avrupa ülkelerini birbirine benzeştirmiştir.

67 . Lucien Febvre, Rönesans İnsanı, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları, 1995, s. 86-87.

V. Sonuç

Müslümanlar İbrahimî geleneği kabul etmekle beraber, özellikle Osmanlılarda gördüğümüz ve halkın “İbrahim milletindenim!” ifadesindeki yaygın yanlışlık ve bulanıklık sürmüştür. Milletin Hz. Muhammed’e nisbet edilmeyişi ve “Hz. Muhammed’in milletindenim” denilmeyişi Kâtip Çelebi’ye yanlışlık olarak gözüktür⁶⁸. Yahudilerde ve Hıristiyanlarda gördüğümüz ve zaman zaman başkalarına karşı keskin bir biçimde geliştirilen biz ve başkaları din alanında başlamış, akaid haline gelmiş ve sonrasında tarihîleştirilmiştir. Bu durum Ortadoğu İslam dünyasında hiçbir zaman gelişmemiş, beraber yaşamak tercih edilmiştir. Osmanlıların Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçenin kuvvetli varlığı içinde eritmiş olmalarına rağmen, “başkaları” düşüncesinin keskin ve ayırıcı bir nitelik taşımayışı, bugünkü anlamıyla uluslaşmayı engellemiş olabilir. Osmanlı toplumunda bir kültür farklılığı olarak çok net bir **öteki** düşüncesi gelişmemiştir; imparatorluğun kurucu unsuru olan Türkler’in “millî devlet” arayışları, ancak diğer unsurların kopuşlarıyla hız kazanmıştır.

Osmanlı’da merkantilist anlayışın gelişmeyişi, millet anlayışının batıdakine benzer bir tarihinin olmayışı, kendi dışındaki toplumların akaidi (fundamental) bir ilke olarak **başkaları ve düşman** olarak görmeyişiyle yakından alakalıdır. Merkantilizm ise bugünün hâkim ekonomisinin hazırlayıcısıdır.

Kaynakça

- Augustinus, *Aristoteles/ Augustinus/Heidegger, Zaman Kavramı* çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Baechler, Jean, *Kapitalizmin Kökenleri*, çev. M.Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1986.
- Berger, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Braudel, Fernand, *Uygurlukların Grameri*, çev. M.Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Bucaille, Maurice, *Tevrat İnciller ve Kuran*, çev. M.Ali Sönmez, Ankara: DİB Yayınları, 1982.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Hadis Usûlü*, Ankara: DİB Yayınları, 1979.
- Cornell, Tim, *Roma Ansiklopedisi, Atlas of the Roman World’un*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.
- Çelebi, Katip, *Mizanü’l Hakk Fi İhtiyar’ıl Ahakk (En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi)*, Yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Tercüman1001 Temel Eser dizisi:1980, Yayın no:145.
- Dawson, Christopher, *Batının Oluşumu*, çev. Dinç Tayanç, İstanbul: Dergah Yayınları, 1976.
- Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2001.
- Draz, Abdullah, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir, Ankara: Mim Yayınları, 1983.
- Fazlurrahman, *İslam*, çev. M. Dağ-M. Aydın, İstanbul: Selçuk Yayınları, Üçüncü baskı, 1993.
- Febvre, Lucien, *Rönesans İnsanı*, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları, 1995.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.

68 . Katip Çelebi, Mizanü’l Hakk Fi İhtiyar’ıl Ahakk (En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi), Yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Tercüman1001 Temel Eser dizisi:1980, Yayın no:145, s.89-101.

- Günaltay, Şemseddin, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın şark- Elâm ve Mezopotamya*, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Lefebvre, Henri, *Karl Marx (Hayatı ve Eserleri)*, çev: M. Reşat Baraner, I. Baskı, Ankara: Anadolu Yayınları, 1968.
- Mannan, M. A., *İslam Ekonomisi*, çev. Bahri Zengin, İstanbul: Fikir Yayınları, 1976.
- Marshall G.S. Hodgson, *İslamın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç Ve Tarih*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul: Orhan Basımevi, 1991.
- Montgomery Watt, *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, çev. Turan Koç, İstanbul: İz Yayınları, 1991.
- Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.
- Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda Ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi Ve Tıp*, Ankara: TTK Basımevi, 1982.
- Sedillot, Rene, *Değiştokuştan Süpermarkete*, Ankara: Dost Kitabevi, 1982.
- Somçağ, Selim, *Avrupa Feodalizminin Evrimi*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Toynbee, Arnold, *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1978.
- Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1980.
- Yüksel, Ahmet Özemre, *İslamda Aklın Önemi Ve Sınırı*, İstanbul: Denge Yayınları, 1996.
- Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Ankara: DİB Yayınları, 1988.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Arş. Gör. Dr.
Hüseyin E. BEDİRHANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü,
he.bedirhanoglu@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8980-6267>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
02/02/2020

Kabul edildi.
Accepted
13/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.697486>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Artukluların Anadolu'da Hâkimiyetlerini Tesis Etme Süreçleri

Artuqids Processes of Establishing Their Domination in Anatolia

Öz

Anadolu'daki siyasi parçalanma ve kargaşa zemininde Artuklular, varlıklarını ayrı idari birimler olarak sürdürme imkânını bulmuş ve bunu gerçekleştirmişlerdir. Her ne kadar bu fırsatı ancak XII. yüzyılın başlarında yakalamış ve de çok uzun sürdürememiş olsalar da Doğu Anadolu'da ve Suriye'nin kuzeyinde Haçlılara karşı verdikleri mücadeleler ve kendilerinden sonrakilere bıraktıkları ilmî, kültürel, sanatsal ve bilhassa mimarî eserler ile tarih sahnesinde önemli bir yer edinmeyi başarmışlardır. Bu noktada daha önce yapılmış olan çalışmalarda karşılaştığımız, Artuklular'ın tarih sahnesindeki bu önemli olarak gördüğümüz yönleri görmezden gelinmiş, sadece birkaç Haçlı devletçisi ile mücadele etmiş, aslında pek de etkisi olmayan bir siyasi güç olarak resmedilmiştir. Oysaki el-Cezire bölgesindeki Artuklu varlığı siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan hiç de küçümsenmeyecek boyutlardadır. Hatta bu bölgenin, Mardin, Hasankeyf, Amid gibi şehirlerindeki gelişmelerin hiçbir dönemde Artuklular dönemindeki kadar olmadığı aşikâr olup, bu şehirler kale-şehir görünümünden kurtulup, her yönden dinamik şehirlere dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Artuk Bey, Haçlı, İlgazi, Sökmen, Belek Gazi

Abstract

In the political disintegration and disturbance period in the Anatolia, Artuqids found the chance of maintaining their existence by being organized as separate administrative unites. Despite the fact that they took this opportunity as late as at the beginning of the 12th century and were not capable of sustain it for a prolonged period, they succeeded to occupy a significant position in the stage of history with their wrestle against the Crusaders in the Eastern Anatolia and the north of Syria as well as with the scholarly, cultural, artistic and especially architectural works that they bequeathed their descendants. In the previous scholarly studies we encountered that the importance of Artuqids in the history, that we argue, was ignored, and they were depicted as an insignificant political power that barely fought against a few small Crusader states. On the contrary, it is impossible to underestimate the influence of Artuqids in the region of al-Jazeera in terms of their socioeconomic and cultural spheres. Moreover, the developments in the region, particularly in the cities of Mardin, Hasankeyf, and Amid, were incomparable with any other period. These improvements enabled these cities to transform from the shape of castle-cities into dynamic cities in every respect.

Keywords: Artuq Bey, Crusader, İlgazi, Sokmen, Belek Gazi

ATIF: BEDİRHANOĞLU Hüseyin E. , “Artukluların Anadolu'da Hâkimiyetlerini Tesis Etme Süreçleri”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (137-148)

CITE: BEDİRHANOĞLU Hüseyin E, “Artuqids Processes of Establishing Their Domination in Anatolia”, **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (137-148)

Giriş

XII. yüzyıl başlarında İslam dünyası dağılmaya başlamıştı. Bu tarihlerden itibaren Selçuklu hanedanı artık daha önce olduğu kadar güçlü ya da merkezi sayılmazdı. Devleti yönetme yetki ve hakkının hanedan üyelerine tanındığı bir paylaşım ilkesine dayanan Selçuk devlet sisteminde var olan zaaf, H. 485/M. 1092’de Nizamülmülk ve Sultan Melikşah’ın birbiri ardına gelen ölümlerinden sonra daha görünür ve etkisi artar hale gelmişti. Melikşah’ın ölümü üzerine Selçuklu hanedanı arasında başlayan ve kesintisiz devam eden on iki yıllık mücadeleye ile bunun sonucunda imparatorluğun eski kudretine yeniden kavuşamaması, beyliklerin ortaya çıkmasının başlıca âmili olmuştur.¹ Gücü Suriye’nin Şam ve Halep gibi önemli şehirlerinde olduğu kadar Doğu Anadolu’nun Ahlât, Mardin ve Meyyafarikîn (bugünkü Silvan) şehirlerinde temerküz etmiş olan Selçuklu hanedanının küçük beylerinin yerini atabegler² olarak görev yapan Türk emirler alarak gücü kendileri adına ele geçirdiler.

Anadolu kavramı ile tanımlanan coğrafyada XI. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başları arasındaki dönemde batıda uç³ olarak tanımlanan Makri-Fethiye Körfezi ve Dalaman Çayı-Denizli-Kütahya-Kastamonu-Sinop hattı boyunca uzanan Bizans İmparatorluğu sınırları, güneyde Antalya-Silifke hattı sahil bölgeleri boyunca sınırları bulunan Kilikya Ermeni Krallığı, kuzeyde Sinop-Ordu hattının sınırlarını çizdiği Trabzon Rum İmparatorluğu bulunmaktaydı; doğuda ise Arap/İran-İslâm

-
- 1 Faruk Sümer (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. VII.
 - 2 “Atabeg: Ata-Beg kelimelerinden mürekkep olan bu Türkçe unvan şimdilik bildiğimize göre, ilk önce Selçuklular devrinde ortaya çıkmıştır.” *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. I, s. 712; *ATABEG*, “Selçuklular’da ve daha sonraki Türk devletlerinde kullanılan bir unvan. Türkçe ata ve beg (bey) kelimelerinden meydana gelmiştir. Selçuklular’dan önce, Karahanlılar ve Gazneliler gibi müslüman Türk devletlerinde böyle bir unvanın veya bununla ilgili olarak atabeglik şeklinde bir müessesenin varlığı hakkında bilgi yoktur. Oğuz geleneklerine bağlı büyük bir Türk boyu olan Selçuklular’ın atabeglik müessesesini İslâmiyet’ten önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları, eski bir gelenek veya müesseseyi biraz değiştirmek suretiyle devam ettirdikleri düşünülebilirse de bu hususta da kayıt bulunmamaktadır. Bazı müsteşrikler, Orhun kitâbelerinde kitâbelerin yazıcısı olarak kaydedilen “Kültigin atası” lakabının “atabeg” mânasına geldiğini söylerlerse de bu husus da şimdilik kesinlik kazanmış değildir. Buna rağmen çeşitli Kafkas kavimleri arasındaki Türkler’in aile hayatlarında karşımıza çıkan atalık, Selçuklular’daki ata beglik ile az da olsa yakınlık göstermektedir. Kafkaslar’daki bazı Türk aileler küçük yaştaki çocuklarını terbiye ve eğitim için başka ailelerin yanına vermişler ve çocuğun eğitimi ile uğraşan bu ailenin reisine atalık demişlerdir. Kırım hanları şehzadelerine de bu usulün uygulanmış olması, Selçuklular’daki atabeglik müessesesinin atalık ile ilgili olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir... Sultanların yanı sıra önemli merkezlerde bulunan melikler de kendi çocuklarına atabeg tayin ederlerdi. Meselâ Melikşah’ın kardeşi Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş, oğulları Rıdvan ile Dukak’a birer atabeg tayin etmişti... Sultan Melikşah’tan sonra saltanatı ele geçiren oğlu Berkıyaruk da kardeşi Muhammed Tapar’a Gence ve civarını verdiği zaman kumandanlarından Kutluğ Tegin’i ona atabeg tayin etmişti. Ayrıca Sultan Berkıyaruk henüz beş yaşında bulunan oğlu Melikşah’ı veliaht tayin ettiğinde Emir Ayaz’ı onun atabegliğine getirdi. Büyük Selçuklular ve Suriye Selçuklularının yanı sıra atabeglik müessesesi Kirman, Irak ve Anadolu Selçuklularında da görülmektedir. Kirman Selçuklularında Sultan Tuğrul Şah devrinde Alâeddin Bozkuş, Behram Şah ve Arslanşah devirlerinde Kutbüddin Muhammed ile Reyhan meşhur atabegler arasında sayılır.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1991, C. 4, s. 38-40. Dönemin atabeglikleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Hasan Akyol, “Atabeglikler,” *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan (2014). Ankara: Grafiker Yayınları, s. 235-249.
 - 3 Anadolu’da Bizans Akritai/sınır askerleri sistemi mirası üzerinde, İslâm devlet geleneğinde Hristiyan devletlerle sınır bölgeleri uç olarak adlandırılmakta ve doğrudan Sultan ya da Divan Dairesi’ne bağlı olarak yönetme esasıyla oluşturulmuş askeri-siyasal yapılanma, Koray Özcan (2005). “Ortaçağ’da Anadolu’nun İdarî Coğrafyasına Bakış Anadolu’da Selçuklu İdarî Birimleri” *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C. 3 (1), s. 75. İkinci Türk beylikleri döneminde Anadolu coğrafyasının hala bu esas çerçevesince idare edildiği, buraya gelen seyyahların gözlemlerinden anlaşılabilir. İbn Battûta, Ebû Muhammed (2017), İbn Battûta Seyahatnamesi, çev. Sait Aykut, İstanbul: Yapı kredi Yayınları; Yunus Arifoğlu (2019). “İbn Battûta’da Karadeniz Şehirlerinin Portresi; Sosyal, İktisadi, Dini Ve İdarî Durumu”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 3 (3), 21-31.

kültür ve medeniyetinin egemenlik alanları içinde bulunan siyasi yapılanmalara komşu, Elbistan-Malatya-Erzincan-Erzurum hattından Çoruh vadisine dek uzanan bölgede Anadolu Selçuklu Devleti idari olarak hüküm sürmekteydi.

Selçuklular, bölgedeki üstünlüğü elde etmelerinden itibaren Mısır'da hüküm sürmekte olan Şii Fatımîlerin İsmailî hükümdarlarıyla uzun bir mücadele içinde oldular. Bu mücadeleler mezhepsel olmakla birlikte toprakla da alakalıydı ve yaşanan çatışmaların ana sahneleri ise Suriye ve Filistin idi. Bu resim, VI. ve XII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren, H. 487/M. 1094 yılında el-Müstansır'ın ölümünden sonra Fatımî'lerden siyaseten ayrılmış olan İsmailîlerden kopan Haşhaşîlerin varlığı ile daha da karmaşıklaştı. Sayıca az olan bu topluluğun etkileri büyüklükleriyle orantısız şekilde oldukça güçlüydü, bu güç yalnızca dağlarda bulunan geniş bir kaleler ağı üzerinde değil şehirde bulunan gizli ve aleni destekçileri üzerinde de ciddi biçimde görülmekteydi. Bu orantısız etki Suriye ve el-Cezire ile daha doğudaki siyaset arenasını tehdit ve baskı yoluyla etkili bir biçimde yönlendirmekteydi. Bu kargaşa ortamında Artuklu beyleri siyasi hakimiyeti sağlama noktasında büyük çabalar sarf ederek beyliklerini tesis etme sürecini başarıya ulaştırdılar.

1. Artuk Adının Anlamı

Özellikle tarihi kaynaklarda el-Cezire olarak anılan bölgede-bugünkü coğrafyada Fırat ile Dicle arasında kalan bölgede, Diyarbakır, Hasankeyf ve Mardin çevresinde- XI-XIV. yüzyıllar arasında üç kol halinde hâkimiyet kurdular: 1102-1231 yılları arasında Hısn Keyfa Kolu; 1108-1406 Mardin Kolu ve 1185-1233 Harput Kolu hüküm sürmüştür.

Görsel 1.1. Artuklular'ın hâkimiyet sahasını gösteren harita (Adnan Çevik arşivi)

Artuklu adı bir Türkmen emiri olan Artuk b. Eksük et-Türkmanî'den gelmektedir.⁴ Artuk b. Eksük et-Türkmanî, kendisi döneminde ve kendisinden sonraki zamanlarda gelen soyunun, Artukoğulları'nın, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Türk-İslam medeniyetinin bu coğrafyada gelişmesinde çok önemli bir paya sahiptir. ⁵Ali Sevim Artuk adının batı kaynaklarında Artak, Ortok, Ortuk, Urtuk biçiminde okunmasının hatalı olduğunu ve Artuk Bey'in Eksükoğlu olması nedeniyle bu Türkçe adın başka türlü okunamayacağını ifade eder. Artuk'un babasının adının Eksük olması da, Türkçe isim, başka türlü bir şey olmayacağını ispatlar niteliktedir.⁶ Eski tarihçiler, Artuk isminden çok bahsetmelerine rağmen telaffuz şeklini hareketler ile göstermediklerinden ismin okunuşuna dair türlü rivâyetler var olagelmıştır. Mesela, Avrupa'nın tanınmış yazarlarından Herbelot *Artak* isimli bir dağın varlığından hareketle Artuk Bey'in o bölgeden geldiğini ve isminin bu dağa nisbetle verilmiş olduğunu savunmuştur. Ancak bunun hangi referansa dayanarak ileri sürüldüğü meçhuldür.⁷ Bugün ise artık bilimsel verilere dayanarak bildiğimiz üzere bazı yabancı kaynakların kullandığı *Urtuk*, *Ortok*, *Ortuk* ve *Artak*, hanedan isimleri olarak da kullanılan *Urtukid*, *Ortokid* isimleri doğru değildir. Türk dilinde *ziyade* anlamına gelen *artuk* kelimesi belki de "Eksük" (Eksik) adını taşıyan ünlü Türkmen Beyi'nin, oğluna, kendisinden sonra yaşayıp soyunu sürdürebileceği ümit ve dileğiyle" *Artuk* (Artık) adını vermiş olması mümkün"dür.⁸ Artuklular kimi kaynaklara göre Oğuz boylarından Döğer boyuna, kimilerine göre ise Kayı boyuna mensuptur.⁹

2. Artukluların Siyasal Varlık Mücadelesi

Anadolu'da ilk beylikleri kuranlar, Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgazi'dir.¹⁰ Babaları Artuk Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Büyük Selçuklu ordusunda savaşmış önemli komutanlardan biridir. Fahrüddeve b. Cüheyr, Melikşah'ın askerleriyle Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in üzerine yürüdü. Sultan daha sonra Fahrüddeve'ye başında komutan olarak Artuk Bey'in bulunduğu bir ordu gönderdi, Artuk Bey bu savaşta galip geldi.¹¹ Alparslan'ın öldürülmesi üzerine yaşanan karışıklıkların bastırılması için Melikşah Artuk'u yardıma çağırılmış, Artuk'un bu sıralarda uzaklaşmasından yararlanan Kutalmışoğlu Süleyman Anadolu'ya yönelmiştir (1074).¹² Karmatîleri te'dib eden ve bu süreçte Irak-ı Acem valisi Fahrüddeve ile sürtüşme yaşadığı için Melikşah ile arası açılan Artuk Bey, son dönemlerinde Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un himayesine geçmiş ve Kudüs valisi olduğu dönemde 1091 yılında vefat etmiştir. Onun adına Danişmend Gazi Destânı'nda da rastlanır. Burada Danişmendliler ile beraber, pek çok askeri zaferler kazanan bir bey olarak tanıtılır. Destana göre Malatya halkı kendilerine Danişmend Gazi ve Sultan Turasan'ı yönetici seçtikten sonra Anadolu'ya sefere çıkan bu iki gazi Sivas'ta birbirinden ayrılmış, Sultan

4 Ali Sevim (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, C. XXVI, S.101.s.123; F. Sümer (1953). Döğörlere Dair, *Türkiyat Mecmuası*, X, s. 141-142; O. Turan (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. (10. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.147; Fuat Köprülü, 1978, Artuk Oğulları, İA, c.1, s. 617; Remzi Ataoğlu (1994). İbnü'l- Ezrak'a Göre Artuklular'ın Nesebi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, İzmir, s. 407-413.

5 Ali Mıynat (2008). *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, s.42.

6 Ali Sevim (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, C. XXVI, S.101.s.123; Köprülü,1978, İA, C.1, s.617.

7 İbrahim Artuk (1944). *Artuk Oğulları Tarihi*. İstanbul: Gençler Kitabevi, s. 7.

8 A.Sevim, 2011, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk*, *Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.46-47.

9 Köprülü (1978), Artukoğulları, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.1, s.617-625.

10 Turan, 2013, a.g.e., s.147.

11 Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (2014). *Mesâlikü'l- Ebsâr*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s.221.

12 Anna Kommena (1996). *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, s.16

Turasan İstanbul tarafına giderken Danişmend Gazi de Orta Anadolu'nun Karadeniz kıyısına kadar olan kısmını ele geçirmiştir. Sivas'ı mamur hale getirmekle meşgul iken, Artuhî isimli bir kâfir ile karşılaşır, ona İslam'ı kabul ettiren Danişmend Gazi Artuhî'nin aşık olduğu Amasya Bey'i Şattat'ın kızı Efrumiye'yi almak için Amasya'ya gider. Kızı alıp dönerken Turhal yakınlarında Şattat ile ilk savaşını yapan Türk ordusu Tokat'a yönelir ve Tokat ile Gümenek'i ele geçirir. Şattat ile imparatorun veziri ve komutanı olan Nastor ikinci kez Turhal yakınlarında Müslümanlar üzerine yürürler. Müslümanlar Turhal'dn sonra Zile'yi de fetheder. Tokat'a döndüklerinde Artuhî ile Efrumiye'nin düğünü yapılır ve Amasya üzerine sefere çıkılır. Bu savaşta Türkler çok zayıp verir ve Efrumiye esir düşer. Toparlanan Türkler kâfir ordusunun ileri gelenlerinden pek çoğunu öldürürken Artuhî, Çankırı kalesine hapsedilen Efrumiye'yi kurtarır ve kaleyi ele geçirir. Buraya giderken Peygamberin mucizesi ile Müslüman olan Kara Tigin'e rastlar. Kara Tigin Çankırı Kalesi'nde bulunan Meryem ile evlenir ve Çankırı'da kalır. Çankırı'dan yola çıkan Artuhî ve Efrumiye ise önce yeni Müslüman olan Ahmet Serkis ile sonra da Ankara Bey'i Kaytal'ın kızı Gülnuş Banu'nun kervanı ile karşılaşır. Destanda Artuhî şeklinde belirtilen Artuk Bey'in Danişmend Gazi ile birlikte gerçekleştirdiği seferler dönemin diğer tarihi kaynakları tarafından tasdik edilememektedir. Bununla beraber Artuk Bey ve oğullarının bölgenin fütuhâtı ve asayişin sağlanmasında Danişmend Gazi ve diğer beyler ile iş birliği içerisinde olduğu açıktır.¹³

Artuk Bey'in ölümünden sonra oğulları Sökmen ve İlgazi önce babalarının yerine Kudüs'e vali olarak atanmış,¹⁴ daha sonra Türkmen Musa Bey'in Çökürmüş'e karşı Musul'da kendisine yardım etmesini istemesi üzerine Çökürmüş'ü yenilgiye uğratmış ve anlaşma gereği 10 bin sikke ile birlikte Hısn Keyfa'yı da almıştır. Böylece 1102'de ilk Artuk Beyliği kurulmuştur. İlgazi de önce Muhammed Tapar adına Bağdat'ta şahnelik yapmış ve daha sonra Sökmen gibi Güneydoğu Anadolu'da kendi beyliğini kurmak için ordusuyla Mardin'e gelmiştir. Mardin'de Yakuti'nin ölmesi üzerine bölgeyi ele geçirmiş ve Mardin Artuklu Beyliğini kurmuştur. Sökmen ve İlgazi'nin yeğeni olan ve Haçlılara karşı amcalarının yanında savaşan Belek (1112-1124) ise Çubuk Beyliğine son vererek Harput'ta kendi beyliğini ilan etmiştir.

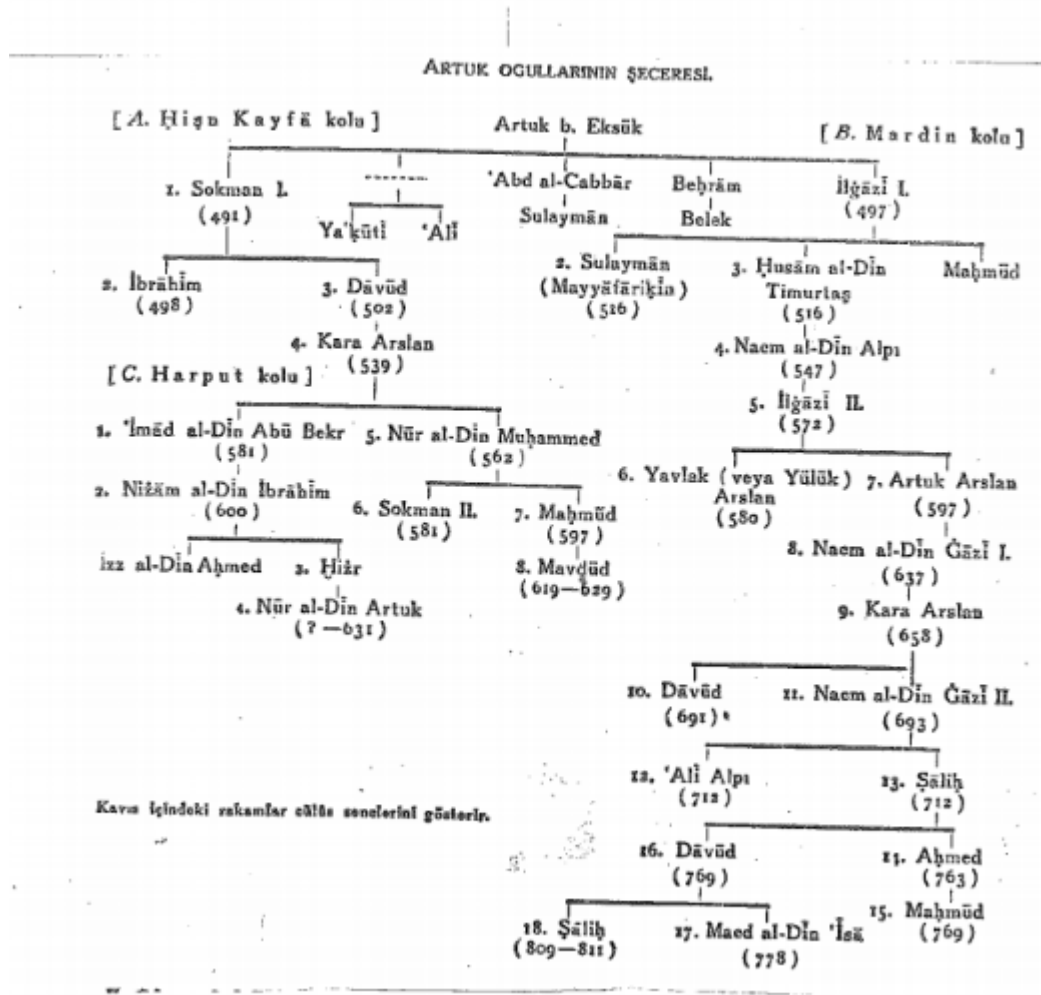
Artuklu beyleri, başlangıçta, çeşitli kent ve coğrafi bölgelerde hâkimiyet kurmakla birlikte, kurdukları idari birimlerden üç tanesi, Hısn Keyfa, Mardin ve Harput, diğerlerine nazaran uzun soluklu mevcudiyet göstermiştir. Artuklulara adını veren ve de daha önceleri Selçuklu sultanlarına emirlik yapmakta olan Artuk Bey, beylik kurmakta geç kalmış olsa da selefleri siyasi egemenlik kurmayı başarmışlardır.¹⁵ (Artuklu soyağacı için bkz. Görsel 1.2.)

Bu noktada ifade etmek gerekir ki Artukoğullarını farklı bölgelerdeki hâkimiyetlerini, ayrı ve birbirinden tamamen bağımsız siyasi teşekküller olarak değil, aynı ailenin farklı sahalardaki genişlemeleri olarak görmek daha doğru olacaktır. Çünkü bu yapıların ortaya çıkmasında kaynağı Orta Asya Türk devletlerine kadar giden "devlet hanedan ve üyelerinin ortak malıdır" prensibinin etkisi yadsınamaz. Bu sebeptendir ki Artuklular için de bunu yansıtan bir durum söz konusudur diyebiliriz.

13 Arif Ali (2006). *Danişmend Gazi Destanı*, Haz. Necati Demir, Hece Yayınları, Ankara, s.19-26-327-328(dizin)

14 El-Ömeri,2014, a.g.e., s.225.; Claude Cahen (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, s.92.

15 Turan, 2013, a.g.e., aynı yer.

Görsel 1.2. Artukoğulları Soyağacı (F. Köprülü, 1977)

Salar unvanını taşıyan Eksük Bey hakkında çok fazla bilgi bulunmasa da “Tuğrul ve Alp Arslan devirlerinde yaşamış olduğu ve Selçuklu devletinin kuruluşu sırasında büyük hizmetler yaptığı bilinir.¹⁶

Yapılan çalışmalarda Artukluların, Oğuzların Döğer¹⁷ boyuna mensup olduğu ortaya konmuştur. Claude Cahen de bu konuda, Artukoğullarının Döğer boyundan olduğunu açıkça söy-

16 A. Sevim (2011). Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

17 “Oğuz boylarından biri. Kâşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl), Oğuz boyları listesinde bu boyun adını Töker imlâsı ile yazmış ve hayvanlarına vurdukları damgaların şeklini de göstermiştir. Eserini 1206’da yazan Fahreddin Mübârek Şâh’ın listesinde görülen “Rögür”, Döğer adının müstensih tarafından yanlış yazılmış şekli değil, başka bir şey değildir. Reşidüddin ise (XIV. yüzyıl başları) Döğerler’in adını bugünkü imlâsı ile yazmış ve Döğer’in “toplanmak için” mânâsına geldiğini kaydettikten sonra bu boyun ülüşünün (şölenlerde koyundan yedikleri kısım) “aşığı”, onkununun (totem kuşu) kartal olduğunu bildirmiş ve damgasının şeklini göstermiştir. Selçuknâme adlı eserini XV. yüzyılın birinci yarısında yazmış olan Yazıcıoğlu Ali, Döğer’in “toplanmak için bir araya geleler” anlamında ve “sünük”ünün yani ülüşünün de “aşuklu umaca” olduğunu söyleyerek muhtemelen Reşidüddin’in asıl metnindeki ifadenin tam bir tercümesini vermiştir.” Faruk Sümer, “Döğer,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, 1994, s. 514-515.

ler.¹⁸O. Turan eserinde Döğerlerle ilgili şöyle detaylara yer vermektedir:

“Artuk-ilinde Döğer adına ilk defa XII. Asırda rastlıyoruz. Filhakika 1165 (561) yılında ölen Döğer Han oğlu Nasrüddevle Mahmud’un cenazesinde, Müslümanların yanında Hıristiyanların da bulunduğu dair bir kayıt mühimdir. Ibn ül-Esîr’e göre Musul beyleri arasında Zahîrüddin bin Belengerî el-Döğeri adlı biri olup 1198 (594) senesinde ölmüştür. Artuklu ilinde en kuvvetli ve kalabalık Türkmenlerin Döğerler olduğunu yazan Memlûk kaynakları “bu devletin yıkılışı sıralarında Surûç, Harrân ve Siverek bölgelerinde Dımışk-Hoca, Yağmur ve Osman beylerin emrinde 30.000, 5.000 ve 3.000 hâne (çadır) Döğer halkı bulunduğunu kaydederler... Artuklular zayıflayınca onlarla birlikte Döğerler de XIV. asrın ikinci yarısında Memlûklere tâbi oldular. Bu zamanda, 773 (1371) senesinde, başlarında Sâlim el-Döğeri bulunuyordu... Ibn Hacer’in ifâdesine göre Döğerler’den bir aile de Baalbek’de yerleşmiş; onlardan 1239 (636) yılında doğan Ebû Bekir bin Gazi el-Döğeri adlı bir fıkıh âlimi yetişmiş ve 1308 senesinde orada ölmüştür. Bununla beraber müellif bu Döğerleri bir Kürt kabilesi (batn) olarak kaydeder. Bu ifâde ailenin Şarkî Anadolu’dan gelmesi veya Kürtleşmesi ile ilgilidir.”¹⁹

Bununla beraber, Artukluların Oğuz soyundan geldiği kesinlikle kabul edilmişse de hangi boydan geldikleri konusu tartışmalı bir konu olup tarihçilerin bir kısmı tezlerini Kayı boyu etrafında, diğer bir kısmı da Döğer boyu etrafında sürdürmektedir.²⁰ Nitekim Turan’ın aksine Fuad Köprülü Artukluları Kayı boyuna dayandırır: “Artuk sikkelerinin üzerinde Oğuzların Kayı boyuna ait damgaya tesadüf edilmesi, bu sülalenin 24 Oğuz boyunun en mühimlerinden olan Kayı boyuna mensup olduğuna en kat’i bir delildir.”²¹ Ali Emirî de aynı noktadan yani sikkelerdeki damgalardan yola çıkarak Artukluları Kayı boyuna dayandırır. Clifford Edmund Bosworth ve Claude Cahen ise Artuklu soyunun Döğerlere dayandığı yönünde fikir beyan etmişlerdir.

3. Artuk Bey’in Faaliyetleri ve Müstakil Bir Beyliğe Dönüşme Süreci

Artuk Bey, 1063’te emri altındaki kalabalık Türkmen kitleleriyle birlikte Azerbaycan’da Sultan Alp Arslan’ın hizmetine girmiş ve onun en gözde kumandanlarından biri olmuştur. Artuk Bey’in bundan önceki faaliyetlerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte diğer Türkmen başbuğları gibi onun da Türkmen topluluklarını yanına katarak Azerbaycan’a yerleştiği anlaşılmaktadır. Bizans İmparatoru’nun ilk defa Müslüman bir sultanın eline esir düştüğü²² ve bunun duyulduğu andan itibaren sarayda büyük bir kargaşa yaratan²³ Artuk Bey, diğer Selçuklu emir ve kumandanlarıyla birlikte Anadolu’yu fethetmekle görevlendirilmiştir. 1064 yılında sultan Alp Arslan’ın Kafkasya ve Doğu-Anadolu seferlerine katılan²⁴ Artuk Bey, ilerleyen yıllarda, takriben 1074 yılından itibaren Kelkit ve Yeşilirmak havzasının fethiyle meşgul oldu.²⁵ Sonraları Melikşah tarafından bu görevden alınarak *Hulvan* (Luristan²⁶) valiliğine atanmış ve sonrasında da isyan ha-

18 C.Cahen, 1979, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul. s.52.

19 Turan, 2013, a.g.e., s. 151-152.

20 Yılmaz Öztuna (2005), *Devletler ve Hanedanlar*, Cilt: II., Ankara, s. 44.

21 M. Fuad Köprülü (1978). *Ata, Meb İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. C.1 s.617.

22 Nikephoros Bryennios (2010), *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 56.

23 Nikephoros Bryennios, 2010, a.g.e., s. 75.

24 A. Sevim (2011). Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

25 A. Sevim (2015). *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 28.

26 لرستان, İran’ın güneybatısında bir eyalet. “Batıdan Irak, güneyden Hûzistan, kuzeyden Hersin ve Nihâvend, doğudan Rûdsezâr ile sınırlıdır...Kuhistan da denilen bölge bu adından anlaşılacağı üzere

linde bulunan *Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine*²⁷ karşı bir seferle görevlendirilmiştir.²⁸ Karmatîleri kuşatma altına alarak barış istemeye mecbur bırakan Artuk Bey, yapılan görüşmelerle, Ahsa'da Fatimîler yerine Abbasi Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adına hutbe okutulması, savaş tazminatı olarak 10 bin altın ödenmesi ve bu tazminatın ödenmesi için muhasaranın bir süreliğine askıya alınması, bu önerilerin teminatı olarak 13 kişinin Artuk Bey'e rehin olarak verilmesini istedi. Böylece "daima muzaffer" Artuk Bey Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerini itaat altına almış oldu. Bu hamle, ana politikalarından biri Şiilikle mücadele olan Selçuklu Devleti için çok önemli bir gelişme olmuştur.²⁹ Ancak bir süre sonra, Ahsa Karmatîlerinin isyan çıkarmaya başlaması üzerine Artuk Bey yeniden bir sefer düzenlemiştir. Artuk Bey bu başarılarıyla Abbasi halifesi Kâim Biemrillah (1031-1075) huzurunda da anılmaya başlamıştır.

Bu sırada Diyarbakır bölgesi üzerine fetih hareketi düzenlemek isteyen Selçuklu Sultanı Melikşah, aralarında Artuk Bey'in de bulunduğu bir birliği bölgeye gönderdi. Selçuklu devletine tabi olan ve vasallık³⁰ statülerine aykırı bir tutum izleyen Mervanîlerin elinde bulunan Âmid'in (Diyarbakır) geri alınması vasallar arasında ortaya çıkabilecek olası bir krizin önlenmesi açısından önem arz ediyordu. Ancak 1084 yılında gerçekleştirilen Amid muhasarası esnasında Artuk Bey, Selçuklu ordusunun kumandanı Arap emiri Fahrüddeve Cehîr ile çıkan anlaşmazlık sonucu ve Sultan Melikşah'a olan kırgınlığı hasebiyle Suriye/Şam Selçuklu Meliki Tacüddeve Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş da kendisine Kudüs ve civarını dirlik/*ikta*³¹ olarak verdi ve bir süre sonra bunlara Sarhad kentini de ekledi. Bu arada Artuk Bey emri altındaki Türkmenleri toplayarak Amid ve civarını ele geçirme girişiminde bulunmak istedi. Ancak Fahrüddeve bunu haber alınca müdafaa için derhal önlemler aldı. Bu girişimde Tutuş'un tesirinin olup olmadığına dair herhangi bir bilgi bulunmadığı rivayet edilmektedir.³²

Kudüs'ü Suriye Fatih emir Atsız'ın³³ valisi Turmuş'tan teslim alarak kısa bir süreliğine şehre

dağlık bir yerdir. En yüksek dağı Eşteran (4050 m.), diğer yüksek yerleri sırasıyla Vilûr, Kemrîste, Gurîn ve Sefîd dağlarıdır. Bölge akarsu bakımından zenginliğiyle göze çarpar; Semîre, Keşkân ve Sezâr bunların en büyükleridir." R. Kurtuluş (2003). "Luristan" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 227.

- 27 "Ubeydullah'ın ıslahatları ve Hamdan ile Abdan'ın merkezi liderliğe karşı gelmesiyle İsmaililik 286/899 yılında iki ayrı gruba ayrıldı. Bir grup Ubeydullah'ın öğretide yaptığı değişiklikleri kabul edip merkezi liderliğe bağlı kalmaya devam ederek imametini Cafer esSadık'ın soyundan devam ettiğini, Ubeydullah ve daha önceki merkezi liderliğin de Cafer'den sonraki imamlar olduklarını kabul ettiler (daftary, 1990: 161). Diğer grup ise Ubeydullah'ın fikirlerini reddederek daha önceki görüşlerine, yani Muhammed b. İsmail'in Mehdi olduğu ve yakın bir zamanda ricat edeceği görüşüne bağlı kaldı ve *Karmatiler* (Kariimite) ismi ile tanınmaya başladılar." Muzaffer Tan (2009) "Erken Dönem İsmaililik Ve Temel Görüşleri" *EKEV Akademi Dergisi*, sayı 39, s. 81, http://isamveri.org/pdfdrq/D01777/2009_39/2009_39_TANM.pdf.
- 28 A. Sevim, 2011, a.g.e., s.49.
- 29 İbrahim Kafesoğlu (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 41.
- 30 "Daha güçlü bir devletin koruması altına girme ve ona bağlanma durumunu anlatan siyaset terimi. Aslı Keltçe olup Ortaçağ Latincesi'nde vasallus (vasall) şeklinde kullanılmıştır. Ortaçağ Avrupası'nda, timâr (feudum) sahibi olarak efendisine tâbi olma durumunu niteleyen feodal bir anlam kazanmıştır. Kendinden daha güçlü bir beyin korumasını kazanan vasal, bunun karşılığında savaşlarda efendisinin yanında yer almak gibi silâhlı ya da diplomatik hizmetleri yerine getirmek zorundaydı. Vasallık ilişkisi devletler arasında da mevcuttu." Sandor Papp (2012). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 531-534.
- 31 Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi. Tafsilatlı bilgi için bkz., Sadi S. Kucur (2000). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 47-49.
- 32 A. Sevim, 2011, a.g.e., s. 66.
- 33 İbn Şeddad, 2000, *el-Âlaku'l Hatire fî zikri umerâi'ş- Şam ve'l Cezire*, Çev. M.Ş. Yaltkaya, TTK, Ankara, s. 199; İbnül Esir, 1965, *el-Kâmil fî'l- Tarih*, yay. J. Tomberg, Beyrut, C. X, s. 46; Sibt ibnü'l- Cevzi, *Mîrâtü'z- Zamân fî târihi' -Âyan* da *Selçuklular*, Haz. Ali Sevim (1968). Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 152.

hâkim olan Artuk Bey, Tutuş ile Anadolu'ya yapılan akınlarda kumandanlığını yaptığı Süleyman Şah arasında Halep ve çevrelerine hâkim olma mücadelesi sebebiyle meydana gelen ve Süleyman Şah'ın ölümü (1086) ile biten savaşta Tutuş'un safında yer aldı.³⁴ Böylece Artuk Bey uzun müca-delelerden sonra Kudüs'e çekildi (1086). Kudüs'te kısa bir valilik döneminden sonra 1091 yılında vefat etti. Hayatı boyunca fetih ve seferlere katılmış olan ancak bir beylik kurması mümkün ola-mayan Artuk Bey'in vefatından sonraki yıllarda, oğulları İlgazi ve Sökmen tarafından Mardin ve Hasankeyf'te onun adına ithafen iki ayrı Artuklu Beyliği kurulmuştur. Bu idari teşekküller siyasal alanlarda olduğu gibi kültür ve medeniyet sahasında da halen daha zamana direnen muhtelif eser-lerle katkıda bulunmuşlardır.³⁵

Kaynaklar Artuk Bey'in akıllı, kudretli ve kahraman bir kumandan/emir olduğundan bahset-mektedir. Onun bu vasıflarını eserinde ortaya koyan İbnül Esir Artuk'un hiçbir savaşta mağlûbiyet görmediğini rivâyet etmiştir. Artukoğulları'nın Rumlar ve Frenkler arasındaki mevkiilerinin çok yüksek olduğu, Kudüs'te buldukları süre zarfında gücüne karşı saygı ve korkunun var olduğu, bu nedenle de her daim kendilerine bağlı, sadık bir Türkmen topluluğunun bulunduğu görülmüş-tür.³⁶

Târih-i Meyyâfârikîn ve Âmid Artuk Bey'in 484/1091 yılında ölümünden sonra sırayla Sökmen, Necmeddin İlgazi, Behram, Abdülcebbar, Siyavuş, Alpyaruk, Bektaş ve Alptaş adlarındaki oğulları ve bunların evlatları hakkında bilgi vermektedir.³⁷ Bunlardan Sökmen ve Necmeddin İlgazi sırasıyla Hısn Keyfa ve Mardin'deki Artuklu kollarının kurucuları olmuşlardır.

Artukluların varlık gösterdikleri bölge siyaseti içerisinde ve bilhassa Selçuklu ve diğer ege-men güçler arasındaki denge siyasetinde daha Artuk Bey döneminden itibaren başat rol oynadıkları görülür. Özellikle Süleymanşah'ın kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu stratejileri açısından Artuk Bey'in Kuzey Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'la birlikte hareket etmesi olayların yönünün ter-sine dönmesine ve Süleymanşah'ın mağlûbiyetine neden olmuştur.³⁸ Keza sonrasında da Sökmen, İlgazi ve Belek'le güneydoğu Anadolu'da önemli bir siyasal aktör olarak varlıklarını hissettir-mişler, Davud ile devlet olma imkânını yakalamışlardır.³⁹ Bunun yanı sıra, Artuklular'ın mensu-bu bulunduğu İslam medeniyet anlayışına uygun olarak hâkimiyetleri altında bulunan Müslüman, Yahudi, Ermeni, Süryani, Yakubi ya da Yezidî ve Sabî gibi gayrimüslim unsurlara karşı hoşgörülü ve ayrımcılık içermeyen hatta birleştirici politikaları olmuş, halkı ağır vergilerden kurtarmışlardır.⁴⁰ Yine üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kültür ve medeniyet hayatına yaptıkları katkılar şüphesiz ki anılmadan geçilmemelidir.

Artukluların devlet teşkilat yapısından kat'i bir tutumla bahsetmek zor olsa da dönemin Tük-İslam devlet yapılarından hareketle gerek teşkilatlanma yapısı gerekse devleti oluşturan me-

34 Recep Yaşa (2017). *Artuklular*, Anadolu Beylikleri El Kitabı, ed. Haşim Şahin, Grafiker Yayınları, s. 52.

35 Sevim, 2011, a.g.e., s.70-71.

36 İbnül Esir, 1965, a.g.e., s. 51; Turan, 2013, a.g.e., s.149-150.

37 İbnü'l- Ezrak (1992). *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi* (Artuklular Kısmı), Çev. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 99; Hüseyin Kayhan (2001). "Tarihi Meyyâfârikîn ve Âmid'e göre Artukluların Soykütüğü" *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 169, s. 57; Remzi Ataoğlu, "İbnü'l Ezrak'a göre Artukluların Nesebi," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, s. 407-413. Süryani Mihaıl, *Vekayiname* (Türkçe), Ankara, 1944, s. 78.

38 A. Sevim (1998), "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri," *Belleten*, C. XXV S.101 s.128.

39 Kâtip Ferdî (1331). *Müluk-u Artukiyye Tarihi*, Ali Emiri, İstanbul, s.30-57; Turan, 2013, a.g.e., s.185.

40 İbn Kalanisi (2015), *Şam Tarihine Zeyl-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev. Onur Özatağ İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, s. 83.

kanizma ile ilgili Remzi Ataoğlu'nun "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı"⁴¹ adlı makale ile yine Mehmet Ersan'ın Gerhard Vâth'dan çevirdiği "Artuklu Beyliğinin Yönetimi"⁴² adlı makale birçok yönüyle Selçuklu devlet teşkilatı örneği gösteren, Artuklu yönetimi ile ilgili bilgiler vermektedir.

Artuklular'da da yönetim ataerkil bir yapı içerisinde işlemekte, yani idari birimlerin başında Artuk Bey'in soyundan gelen yöneticiler bulunmaktaydı. Diğer bölge devletlerinde olduğu gibi sultanlık babadan oğula geçiyor, bazen vasiyet üzerine seçilmiş oğullar hükümdar olabiliyordu. Kat'i koşul, yöneticinin hanedan soyundan gelmesi gerekliliği idi. Hükümdarın görevi diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi her türlü tayin ve azillerde bulunmak, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ve halkın şikâyetlerini dinleyerek ona göre uygulamalarda bulunmaktı. Ayrıca hükümdar halkın refahını sağlamakla da yükümlüydü.⁴³

Başlarda *emir* ve *melik*⁴⁴ unvanlarını kullanan Artuklu yöneticileri on dördüncü asırdan itibaren Melik Mansur Necmeddin Gazi'den başlayarak *sultan* unvanını kullanmaya başladılar. Ayrıca Alp, Sağun, İnanç, Kutluğ, Beygu (Yabgu) gibi Oğuzlara ait Türk unvanlarını da kullanan Artuklular⁴⁵ *Necmü'd-dîn*, *Fahrü'd-dîn* gibi Arapça, *Pehlivan-ı Cihan Hüsrev-i İran* gibi Farsça lâkaplar da kullanmışlardır.⁴⁶

Klasik Türk devlet anlayışı mucibince, merkezin dışında kalan yerlerin idari tasarrufu hanedanın diğer üyelerine, bazen bir kısmı emirler ya da valilere bırakılmaktaydı. Yine Artuklu yöneticileri başları üzerinde sancak taşımakta ve tahta çıkışları halka açık çeşitli törenlerle kutlanmaktaydı. Cülûs merasimi sırasında halkı memnun edecek icraatta bulunulması genel teamüldendi. Saray hayatı hakkındaysa maalesef bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber saraydaki teşkilatlanmaya ilişkin bazı idari görevlerin varlığı bilinmekte olup,⁴⁷ çoğunlukla Selçuklu benzeridir.

Sonuç

El-Cezire adı verilen bölgede üç yüzyıldan fazla, üç ayrı hâkimiyet sahasında varlık gösteren Artuklular, bahse konu coğrafyanın siyasi karmaşasına rağmen barış ve refah dolu bir yönetim inşa etmiştir. Bu farklı siyasi hâkimiyet bölgelerinin oluşumunda veraset geleneğinin etkisi büyüktür. Orta Asya Türk Devletlerinde de görülen "devletin hanedan ve üyelerinin ortak malı" olması ilkesi, beraberinde parçalanmayı getirdiği gibi Artuklu örneğinde görüldüğü üzere birbirine bağlı farklı siyasal oluşumlar da ortaya çıkarmıştır. Bu noktada kültürel, sosyal ve sanatsal olarak herhangi

41 R. Ataoğlu (1994). *Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.723-731.

42 Gerhard Vath (1999). "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası incelemeleri Dergisi*, C.3, S.2, İzmir, s. 233-260.

43 R. Ataoğlu (1994). *Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 723-724.

44 Makrizi, *Kitab es-Süluk li Marifet-i Düvel el-Müluk*, c. 3, k. 2, s. 869'dan naklen Şeyhmus Nayır (2010), *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, Yüksek Lisans tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 61; İ. Artuk, C. Artuk, (1993) *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul, Sümer Kitabevi, s. 75; Gerhard Vath, 2000, "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 443, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 168.

45 Pancaroğlu, Oya (2013). Divriği'de Mengücek Sülalesi: 12.Yüzyılın Sonunda Hanedan Kimliğinin İnşa Tarzları, ed. A.C.S. Peacock- Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, *Anadolu Selçukluları*, YKY, İstanbul, s.56.

46 Ataoğlu, 1994, a.g.m., s.723-725.

47 Bu memuriyetlerden bazıları şunlardır: *Hacip*, *Emir-i Candar*, *Camedar*, *Çavuş*, *Divan Mütevellisi*, *Divan-ı Ecell*, *Vezir*, *Atabey*, *Divan-ı İstifa*, *Amidlik*, *Divan-ı İsrâf*, *Evkaf Nazırlığı*, *Divan-ı Muhtesib*, *Kadılık*, *Berid Teşkilatı*. Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz., Ataoğlu, 1994, a.g.e., s.725-731.

bir ayırımı tabî tutulamayacak olan, Mardin, Hısn Keyfa ve Harput şubelerinin siyasal olarak da keskin bir şekilde ayırımı tabî tutulması kanaatimizce doğru değildir. Şöyle ki Belek'in Artuklu hâkimiyetini tesis edip, Palu merkezli Harput ve çevresinde kurduğu siyasi yapıyı, Harput Beyliği içerisinde görmemiz gerekir. Şayet yine de beylikler ayrı olarak değerlendirilecekse, Harput Beyliği'nin kuruluşunun Belek ile başlatılması kanaatimizce doğru olacak ve böylece bir hakkın teslimi noktasında veya tarihsel bir tespit konusunda bir tartışma yaratacaktır. Yine bu üç beyliğin farklı zamanlarda karşılaşılan farklı tehlikelere karşı birlikte hareket ettikleri veya güçlü olan yapıya tabi oldukları örneklerine çokça rastladığımız bir durumdur. Böylelikle Artukoğulları'nı siyasi yönleriyle bir bütün halinde değerlendirmek istifadeye daha açık olacaktır. İzledikleri uzlaşmacı ve denge siyasetini önceleyen politikalar sayesinde, idareleri altındaki halkların barış içinde yaşayarak bu coğrafyanın iktisadî, kültürel ve sanatsal üretime ciddi katkıda bulunmasını sağlamış ve arkalarında izleri kolay kolay silinmeyecek bir miras bırakmalarına vesile olmuşlardır.

Kaynakça

Ali Mıynat (2008). *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Ali Sevim (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, C. XXVI, S.101.s.123

Ali Sevim (2011). Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

Ali Sevim (2015). *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Anna Kommena (1996). *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Arif Ali (2006). *Danışmend Gazi Destanı*, Haz. Necati Demir, Hece Yayınları, Ankara.

Ataoğlu, Remzi (1994). İbnü'l Ezrak'a göre Artukluların Nesebi. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, s. 407-413.

Claude Cahen (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul.

El-Ömerî, Şihâbeddîn b. Fazlullah (2014). *Mesâlikü'l- Ebsâr*, Çev.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

F. Sümer (1953). Döğörlere Dair, *Türkiyat Mecmuası*, X, s. 141-142

F.Sümer (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gerhard Vath (1999). "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.3, S.2, İzmir, s. 233-260.

Gerhard Vath, 2000, "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 443, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 168.

İ. Artuk, C. Artuk, (1993) *Artukoğulları Sikkeleri*, Sümer Kitabevi. İstanbul.

İbn Kalanisi (2015), *Şam Tarihine Zeyl-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev. Onur Özatağ Türkiye İşbankası Kültür Yayınları. İstanbul

- İbn Şeddad, İzzeddîn (2000). *el-Âlaku'l-Hatire fi zikri umerâi's- Şam vel-Cezire*, Çev. M.Ş.Yaltkaya, TTK: Ankara.
- İbnü'l-Esîr (1965). *el-Kâmil fi't-Tarih*, yay. J. Tomberg, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr (1987). *El-Kâmil fi't- Tarih*. Trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Ezrak (1992), *Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmed Savran, Erzurum.
- İbrahim Artuk (1944). *Artuk Oğulları Tarihi*. İstanbul: Gençler Kitabevi,
- İbrahim Kafesoğlu (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 41.
- Kâtip Ferdi (1331). *Müluk-u Artukiyye Tarihi*, Ali Emiri, İstanbul.
- Kayhan, H. (2001). Tarihu Meyyâfarikîn ve Amid'e göre Artukluların Soykütüğü. *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Tarih*, S. 2001/01-169, s. 57-60.
- Köprülü, M. Fuat (1978). *Ata, MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. C.1, s.711-718.
- Nikephoros Bryennios (2010). *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Öztuna, Yılmaz (2005), *Devletler ve Hanedanlar*, Cilt: II., Ankara, s. 44.
- Pancaroglu, Oya (2013). Divriği'de Mengücek Sülalesi: 12.Yüzyılın Sonunda Hanedan Kimliğinin İnşa Tarzları, ed. A.C.S. Peacock- Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, *Anadolu Selçukluları*, YKY, İstanbul, s.56.
- Papp, Sandor (2012). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 531-534.
- Recep Yaşa (2017). *Artuklular*, Anadolu Beylikleri El Kitabı, ed. Haşim Şahin, Grafiker Yayınları. Ankara.
- Rıza Kurtuluş (2003). Luristan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 223-225.
- S. Sadi KUÇUR (2000). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 47-49
- Sıbt ibn Cevzî (1968). *Mirâtüz Zamân*, Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Süryani Mihail (1944). *Vekayiname (Türkçe)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara.
- Şeyhmus Nayır (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*. Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tan, Muzaffer (2009). Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri. *EKEV Akademi Dergisi*, sayı 39, s. 73-86, http://isamveri.org/pdfdrgr/D01777/2009_39/2009_39_TANM.pdf.
- Turan, Osman, (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları: İstanbul.

Arş. Gör.
Oğuz DOĞAN

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen- Edebiyat
Fakültesi/ Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü/ Türk Halk Edebiyatı A. B
doganoguz32@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7752-8378>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

28/02/2020

Kabul edildi.
Accepted

06/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.696009>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Bitlis Efsanelerinde Su Kültünün Yansımaları

Reflections of the Water Cult in the Legends of Bitlis

Öz

Doğanın dört temel unsurundan biri olan su, canlı yaşamının devam etmesi için oldukça önemlidir. Yaşamın her alanında ihtiyaç duyulması ve ölümsüzlüğü simgelemesi unsurun farklı inançlarda, kültürlerde ve dinlerde sıklıkla işlenmesini olağan hale getirmiştir. Özellikle eski Türk halklarının inancı olan Şamanizm, doğada bulunan her şeyin bir ruhu olduğuna söylemektedir. Şamanizm’de ruh taşıdığına inanılan ve saygı duyulması gereken başat unsur ise sudur. Suya gösterilen bu saygı geçmişten günümüze kadar gelen süreç içerisinde halk anlatımlarına farklı şekillerde yansımıştır.

Sözlü kültürün varlığını canlı bir şekilde devam ettirdiği yerlerden olan Bitlis ve ilçelerinde derlenen efsanelere bakıldığında çeşitli kültürlerin yansıması olarak değerlendirilebilecek durumlar karşımıza çıkmaktadır. Yörenin coğrafi şartlardan ötürü zengin su kaynaklarına sahip olması unsurla alakalı inanışların ve efsanelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Efsanelerin içerisinde bulunan su kültürünün yansımaları doğanın korunmasını için insanlara mitik çağrılarda bulunmaktadır. Bölgede suların merkezinde olduğu anlatılarla aslında yaşamın olağan dengesi korunmaya çalışılmaktadır. Çünkü yaşamın kaynağı olarak görülen suya zarar veren kişileri efsane içerisinde verilen olağanüstü cezalarla toplumsal vicdanda cezalandırılmaktadır. Böylelikle mitik düşünce gizil şekilde uyarılarda bulunarak doğanın korunması ve saygı gösterilmesini insanlara sezdirmektedir. Bu bağlamda yöre efsanelerinin yapısındaki su kültü yansımaları belirlenerek tür içinde gizlenen kodlar okunmaya ve toplumsal yarara sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Su, Kült, Bitlis efsaneleri, Kültür, Şamanizm

Abstract

Water, which is one of the four basic elements of nature, is very important for the survival of life. The need for all areas of life and symbolizing immortality made it common for the element to be frequently processed in different beliefs, cultures and religions. Shamanism, especially the belief of the old Turkish peoples, says that everything in nature has a soul. The main element that is believed to have a soul in shamanism and that must be respected is water. This respect for water has been reflected in different ways in public narratives in the process from past to present.

When we look at the legends compiled in Bitlis and its districts, where the verbal culture continues to exist live, we encounter situations that can be considered as the reflection of various cults. The region's rich water resources due to geographical conditions led to the emergence of beliefs and legends about the element. The reflections of the water cult in the legends call mythical people to protect nature. With the narratives that are in the center of the waters in the region, the usual balance of life is tried to be preserved. Because the people who harm the water, which is seen as the source of life, are punished in social conscience with extraordinary punishments given in the legend. Thus, mythical thought makes secret warnings and makes people feel that the protection and respect of nature are respected. In this context, water cult reflections in the structure of local legends were determined and the codes hidden in the species were tried to be read and presented to the social good.

Keywords: Water, Cult, Bitlis legends, Culture, Shamanism

ATIF: DOĞAN Oğuz, “Bitlis Efsanelerinde Su Kültünün Yansımaları”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (149-157)

CITE: DOĞAN Oğuz, “Reflections of the Water Cult in the Legends of Bitlis”, **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (149-157)

Giriş

Evrende bulunan tüm nesnelere ana maddesi olarak kabul edilen dört temel unsurdan (hava, ateş, su, toprak) birisi sudur. İnsan vücudunun büyük bir oranını oluşturan su yaşam boyunca ihtiyaç duyulan ve aranılan unsur olmuştur. Nesnelere varlıklarını borçlu olduğu su, dünya toplumlarındaki yaratılış mitlerinde de bu misyonuyla yer edinmiştir. Eliade, ölümsüzlüğün kaynağı olan suyun, bereket ve yaşam olasılığının sonsuzluğunu simgelediğini söylemektedir.¹ Suyun ölümsüzlük ve sonsuzluk simgesi olarak görülmesinin kaynağı ise mitik varoluşun yansımaları olarak değerlendirilebilir. Çünkü “*Suyun kutsallığı mikro-kozmosun, tıpkı makro-kozmos gibi su ile başlayıp, su ile sona ermesine dayalıdır.*”² Mitik düşünce açısından varoluşun kaynağı olarak görülen su kapsadığı yer bakımından da oluşumun varlık alanı olarak kabul edilmiştir. Su özünde varoluşu sağladığı içinde kutsallığın başlangıcı ve sonu olarak ele alınmaktadır.

Ana rahmi insanoğlunun bir noktadan başlayarak var olmaya başladığı ilk eşiktir. Fiziksel manada çocuk fetüste sınıvının içerisinde büyüyerek oluşumunu tamamlar. Suyun varlık alanı bu açıdan da kolektif bilinç dışında yerini almaktadır. Diğer toplumlarda olduğu gibi Türk toplumunda da su varoluşun temel kaynağı olarak görülmektedir. “Yer- su” olarak bilinen kült inancını çerçevesinde ruh taşıdığına inanılan unsurların başında suya yer verilmesi mitik varoluşa işaret etmektedir. “*Türk yaratılış mitinde kozmos, sudan türetilmiştir, başka bir deyişle yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılarda sudan yaratılmıştır*”³. Kozmosta var olan her şeyin tözünde suyun olduğu düşüncesi Türk kozmogonisini böylece şekillendirmiştir.

Türk mitoloji sisteminde iye sahibi olduğuna inanılan önemli kutsal su ve su kaynakları bulunmaktadır. Nitekim Altay Türkleri, Başkurtlar ve Azerbaycan Türkleri arasında su iyesi inancı oldukça güçlüdür. “*Azerbaycan Türkleri'nin koruyucu ruhlar olan sahiplerle ilgili inançlarına göre “su sahibi” bu sahiplerin en üstü sanılır. Onun için, sabahları suya gidildiğinde, “su sahibi”ne selam verilmelidir. Suyu pis su dökmek ise yasaktır*”⁴. Sular toplum bilincinde ruh taşıyan ve varlığın özünü teşkil eden yerler olması nedeniyle çevrelerinde kutsama törenleri yapılmaktadır. Suyun insan psikolojisi üzerindeki olumlu etkisi, onu eski Türk topluluklarında hastalıkların tedavisinde kullanılan başat unsur haline getirmiştir. Hayat vermesi, temizlemesi ve arındırması suyun iyi ruhların merkezi olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı suya karşı saygı geliştirilerek su kaynakları korunmaya çalışılmıştır. Toplumun bilinç dışında yer alan iyi ruh algısı suya dua edilmesini de beraberinde getirmiştir. Altayların geleneksel dünya görüşü çerçevesinde doğa ve doğa unsurlarına çeşitli vesilelerle dualar (alkışlar) edilir. Bu bağlamda yaratılan her şey ruh taşıdığından ona saygı gösterilir. Söz konusu ruhların varlığına istinaden doğa unsurlarının etrafında uygulanan geleneksel yasaklar bulunmaktadır. Belli su kaynaklarının başında gürültü yapılmaz ve sular kirletilmez.⁵ Suyun ruhuna dua edilmesinin ve kutsanmasının dışında ayrıca ona kurbanlar

1 Mircea, Eliade Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar, (çev. Cem Soydemir), Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2016, s. 146.

2 Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi II(Kutsal Dışı- Mitolojik Ana - İyeler ve Demonoloji), Ankara, Ötüken Yayınları, 2016, s.248.

3 Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi II (Kutsal Dışı- Mitolojik Ana - İyeler ve Demonoloji), Ankara, Ötüken Yayınları, 2016, s.248.

4 Rövsen Alizade (2012); Türk Kültüründe Kültler, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 62.

5 G. Ahmet Can, Asena, Altay Bilik, İstanbul, Pan Yayıncılık, 2011, s.53.

da adanmaktadır. Yakutlar çayın üzerine astıkları “taig” adını verdikleri kurban törenlerini düzenlerler. Hakaslar da su iyisinin şerefine “sug” adını verdikleri kurban ritüellerini gerçekleştirmektedirler.⁶ Türk halklarının yaşadığı yerlerde su iyisi inanışının izlerini insanların günlük yaşamları içerisinde gerçekleştirdiği ritüellerde görmek mümkündür.

Mitik manada varoluşun kaynağı olarak düşünülen suyun yansımaları Türk toplumuna ait destanlarda, hikâyelerde ve sözlü kültür ürünlerinin muhtevasında kendisini yoğun bir şekilde göstermektedir. Dede Korkut Hikâyelerinde su unsuru yaratılış mitindeki özellikleriyle ortaya çıkmaktadır. “Eski mitlerin öncül kahramanı Korkut Ata'nın “suya ecel gelmez” düşüncesi ile ölümsüz bir yer ararken su üzerinde durması kozmogonik eylemin önemli rolünü gösteren mitik öğelerden biridir.”⁷ Oğuz Kağan Destanı, suyun mitik değerlerini içerisinde barındıran ürünlerden bir diğeridir. Destan kahramanı Oğuz Kağan'ın eşi dişil karaktere sahip durgun su olan gölün ortasındaki ağacın oyuğuna inmiştir. Kahramanın çocuklarından olan Denizhan da destan içerisinde suyun sembol kişisi olarak verilmiştir. Aynı zamanda kahramanın eşi gökten düşen ışıktan varlık bulmuş kutsal kaynaklı bir ruh olarak da yorumlanabilir. Ağaç oyuğuna inen ruh ile “yer- su” ruhları kabul edilen unsurların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında destan içinde kozmosun varoluşu, suyun varlık alanı olan dişil durgun suda gerçekleşmiştir.

Su aynı zamanda yeniden var olmanın ve yenilenmenin kaynağıdır. Özellikle ilahi dinlerin tamamında su temizlenmenin, arınmanın ve böylece yenilenmenin unsuru olarak kullanılmaktadır. Hristiyan inancı gereğince yapılan vaftiz töreninde suya batırılan bireyin günahlarından temizlendiğine ve yeniden doğduğuna inanılmaktadır. İslamiyet'te ise gün içerisinde beş defa eda edilmesi gereken ve ilahi buyruklarla zorunlu kılınan namaz ibadetinden önce suyla abdest alınması gerekmektedir. Alınan abdest ile yenilenme, tazelenme ve arınma sağlandığına inanılır. Bu şart gerçekleştirildikten sonra namaz ibadeti yerine getirilir. Bunun dışında suyun İslamiyet açısından değeri Hz. Peygamber'e dayandırılan “Temizlik imandandır” hadisiyle de ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Söz konusu hadisin kaynağında fiziksel temizliğin yanında ruhsal açıdan da bir temizliğe dikkat çekilmektedir. Ayrıca İslam toplumları açısından kutsal kabul edilen Zemzem suyu bellek açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. İslamiyet unsura yüklediği kutsiyetle ilişkili olarak suyun kirletilmesini ve israf edilmesini uygun görmeyerek ona verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Yaşam ve ölümü varlığında birleştiren ab- ı hayat, halk kültürü açısından önemli olan ve sözlü kültür ürünlerinde sıklıkla adı geçen sudur. Ölümsüzlüğün ilacı olarak anlatıların içerisinde yer alan ab- ı hayat, hayat suyu, bengisu gibi diğer adlarıyla da bilinmektedir. Halk anlatılardan hareketle suyun Hz. Süleyman, Lokman Hekim, Hz. Hızır ve İlyas, Köroğlu vs. gibi şahsiyetler tarafından arandığına rivayet edilmektedir. Sembolik manada ab- ı hayat, kahramanı maceraya çağırın mitik bir öğedir. Çağrının temelinde ise ölümsüz olma arzusu içerisinde olan insanoğlunun ontolojik dürtüleri yatmaktadır. Anadolu'da halk inanışlarına göre Hz. Hızır sudan içip ölümsüzlüğü bulan kişidir. Aynı zamanda suyla yıkanıp görünmez olmuştur. Bu nedenlerden ötürü Hz. Hızır kültü Anadolu insanları arasında canlılığını koruyarak sürdürmektedir. Ab- ı hayat suyu düşüncesi etrafında farklı bölgelerdeki sulara kutsallık yüklenmiştir.

Bitlis ve çevresi geçmişten günümüze kadar gelen süreç içerisinde farklı kültürlere ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durum ise bölge insanını diğer topluluklarla kültürel etkileşime açık bir yer haline gelmiştir. Söz konusu durumdan dolayı bölgede farklı şahsiyetlerle, mekanlarla, yapılarla, ve coğrafi şekillerle alakalı anlatılan efsanelerle karşılaşılmasını olağan hale

6 Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi II (Kutsal Dışı- Mitolojik Ana - İyeler ve Demonoloji), Ankara, Ötüken Yayınları, 2016, s.249.

7 Rövşen Alizade, Türk Kültüründe Kültler, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 59.

getirmiştir. Nitekim Bitlis efsaneleri konu çeşitliliği açısından oldukça zengindir. Bu bağlamda yöre insanının yaşam anlayışının hakkında bilgi vermesi amacıyla Bitlis efsanelerinin muhtevasında barındırdığı sembol, kült ve imajların çözümlenmesi gerekmektedir.

Bitlis Efsanelerinde Su Kültünün Yansımaları

Hayatın birçok alanında olduğu gibi halk kültürü ürünlerinde de su kültü anlayışının devamı niteliğindeki olaylar bulunmaktadır. Derlenen efsanelere bakıldığında kolektif bilinç dışında var olan suyun kutsallığı düşüncesi metinlerde kendisini mitik döneme paralel olarak ortaya koymaktadır. Mecnun Bulağı⁸ adlı efsaneye göre Bitlis'in Ahlat ilçesinde dört yüz yıllık bir ağaç bulunmaktadır. Merdiven gibi çıkılabilen ağaç oldukça büyüktür. Günün birinde ağacın yanından Leyla ile Mecnun geçer ve burada su olmadığını görünce üzülürler. Bunun üzerine Mecnun elini duvara koyar ve oradan su çıkar. Mecnun suyu eliyle suyu Leyla'ya içirir. Çıkan suya olayın kahramanından dolayı Mecnun bulağı denilmeye başlanır. Su mitolojilerde başlangıcın ve hayatın ana unsuru olarak kabul edilmektedir. Derlenen efsanede temel sorun devasa büyüklükteki yaşlı ağacın yanında suyun olmamasıdır. *"Hayatın sürekli ve geri dönüşümsüz akışını, su imgesiyle bütünleştirerek kolektif bilinçaltına yerleştiren insan, zamanın görklü ve dinamik akışında süratli bir var olma mücadelesi verir. Bu var oluş mücadelesinde suyun "akar", ya da "akıntılı" olması, devamlılığın yani canlılığın "kuru", "bulanık" ve "cılız" olması da cansızlığın, hastalığın ve ölümün bir göstergesi sayılmıştır."*⁹ Efsane kahramanı ağacın yanına geldiğinde suyun olmadığını görür ve üzülür. Elini vurduğu yerden suyun akması insanın var olma mücadelesi olarak olay içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Ağaç kültü ile bağlantılı olarak anlatılan efsanede susuz ve kurak olan yer, hayat belirtilerinin olmadığı kapalı mekândır. Efsane kahramanı elini duvara koyarak, kapalı olan mekânı ortadan kaldırarak hayatın simgesi olan suyun ortaya çıkmasını sağlar. Böylece yaşamın habercisi olan su kapalı olan mekânı açık duruma getirir. Efsane kahramanı Mecnun'un akan sudan elleriyle Leyla'ya içirmesi ise suyun hayat vericiliğine işaret olarak yorumlanabilir. Çünkü merkezde yer alan ağaç, su unsurunun eksikliğinden dolayı cansızlık ve ölümü yansıtmaktadır. Bu durumla karşılaşan Leyla ve Mecnun söz konusu durum karşısında üzülmüşlerdir. Olay içerisinde suyun ortaya çıkması ve erkek kahramanın eliyle kadına su vermesi hayatın tekrar ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ortaya çıkan su ağacın özelliğini değiştirerek onun merkezi hayat ağacı olmasını sağlamıştır.

Seydo Bulağı¹⁰ efsanesinde kahraman âşık olduktan sonra amansız bir hastalığa yakalanır. Gördüğü rüyada kendisine şifa olacak bitki ve bulunduğu yer gösterilir. Seydo devasını bulmak için rüyasında belirtilen yere doğru gider. Gittiği yerde bitkiyi bulan Seydo onu koparacağı sırada karşısına yaşlı bir adam çıkar. Yaşlı adam, kahramana bitkiyi koparmamasını öğütler. Seydo kendisine yapılan çağrıya yanıt vermez ve bitkiyi koparıp sağlığına kavuştuğunu düşünür. Uyarıya rağmen koparılan bitkinin kökünden su çıkar. Fakat aradan belli bir zaman geçtikten sonra kahraman kendisine yapılan gizil çağrıya yanıt vermediğinden ölür. Düşün sistemi içerisinde su bazen gizil ve evrensel güçlerin toplamı olarak varlığını gösterir. Çünkü bütün varoluş olanaklarının hazinesi olan su, her biçime ve her oluşuma katkı sağlamaktadır.¹¹ Anlatılan efsanede gizil güçlerin uyarısına rağmen koparılan bitkinin kökünde çıkan su sembolik manada oldukça önemlidir. Bitki dikey olarak gökyüzüne doğru yükselmekte ve içerisinde yaşamın gizil güçlerini barındırmaktadır. Bu dikey boyut aynı zamanda eril özellikler taşımaktadır. Koparılan bitki ortadan kaldırılan ve tahrir edilen

8 Kaynak Kişi, Ceylan, Göktürk, 1992, Lise Mezunu, Ev Hanımı, Ahlat.

9 Ramazan, Korkmaz, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültünün Mitik Yorumu" Türk Kültürü, 1998, s. 92.

10 Barış, Kızıltoprak, Bitlis Masal ve Efsaneleri, Bitirme Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1998.

11 Ramazan, Korkmaz, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültünün Mitik Yorumu" Türk Kültürü, 1998, s. 94.

uyumun karşılığıdır. Yatay boyutta ise bitki koparıldıktan sonra ortaya çıkan su dişil karakterdedir. Dişil unsur olan su gizil güçler sayesinde ortadan kaldırılan uyumun tekrardan sağlanmasına imkân vermiştir. Su yenileme, doğurganlık ve tekrardan oluşturma özelliğiyle doğanın olağan işleyişini tekrar yerine getirmesini sağlamıştır. Bitlis'in Sekiz Ağustos mahallesinde günümüzde de bulunan su insanların şifa beklentisiyle ziyaret ettiği bölgenin önemli yerlerindedir. İnsanların anlatılan efsaneye bağlı olarak suyu şifalı olarak görmesi unsura yüklenen misyonun karşılığıdır. “*Bunun için geçmişin bilgisine ve tecrübelerine insan, zaman boyutunda iletken ve yansıtıcı özellikleriyle su imgesinde ulaşacaktır.*”¹² Suyun belirli zamanlarda insanlar tarafından ziyaret edilmesi ve şifa için kullanılması unsurun geçmişi günümüze iletmesinden kaynaklanmaktadır. Efsane kahramanın yapılan çağrılara yanıt vermeyip karşılaştığı son, gelecekteki insanlara bir tecrübe aktarımı olarak yansımıştır. Bu olayların taşıyıcısı ve koruyucusu ise su unsuru olmuştur.

Su imgesinin sembolik değeriyle karşımıza çıktığı efsanelerinden birisi de Zeydan ve Şorki¹³ adlı metindir. Rivayete göre eskiden Bitlis'in Zerdan mahallesinde oldukça zengin fakat zenginliği ölçüsünde cimri olan insanlar yaşamaktadır. Günün birinde mahalleye fakir bir aile taşınır. Ailenin çocuğu hastalanır ve baba oğlunun sağlığına kavuşması için mahalledeki tüm evleri kapı kapı gezer. Kimse fakir adama yardım etmez. Efsane kahramanının oğlu yoksulluktan dolayı ölür. Bu ölüm adamın mahalle insanlarına öfkelenmesine neden olur. İntikam duygusuyla yaşayan adam günün birinde yerden çıkan ve içimi oldukça lezzetli olan bir suyla karşılaşır. İçen insanların bağımlısı olduğu su sayesinde zenginler adama ihtiyaç duymaya başlar. İntikam arzuları içinde olan kahraman suya zehir atarak bütün mahalleyi zehirler ve onları öldürür. Bu suyun kalıntıları sonradan Zeydan olarak değişen mahallede bulunmaktadır. Su bir yönüyle ölümü çağırıştır ve dikey boyutlarda ise yıkıcılığın karşılığıdır. Çünkü efsanede kahraman intikam arzusuyla beklerken karşısına çıkan davet su unsurudur. “*Su böylelikle ölmeye davettir; temel maddesel sığınaklardan birine kavuşmamızı sağlayan özel bir ölüme davettir.*”¹⁴ Toplumsal hayat, yardımlaşmayı ve paylaşımı olağan gören normları insana zorunlu kılmaktadır. Fakat insanlara sunulan normların dışında eylem sergileyenler toplumsal vicdanda cezalandırılır. Anlatıda yer alan mahalle sakinleri zengin olmalarına rağmen karşıt eylem olan cimrilik özelliğini sergilemektedirler. Mahalle sakinleri bu özelliğe sahip olmalarının yanında kapılarına gelen fakir adamın yardım çağrılarında da yanıt vermemiştir. Söz konusu durum yaşamda kaosun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Efsane kahramanının karşısına kendiliğinden çıkan su dengenin sağlanması noktasında işlevselliğini ortaya koymuştur. Mahalle sakinleri zengin olduğundan hiçbir şeye ihtiyaçları olmadığı bilincini yaşamaktadırlar. Fakat birden ortaya çıkan su mahalle sakinlerini kendisine muhtaç ederek bağımlılık oluşturmuştur. Suyun oluşturduğu bağımlılık insanları suyu içmeye yönlendirmiştir. Kahraman tarafından suyun içine zehir atılarak mahalle sakinlerinin ölümüne davetiye çıkarılmıştır. Çünkü su yaptığı özel davetle kendiliğine yabancılaşmış insanları özel alanına çekmiştir.

Ahlat ilçesinde derlenen Husi Baba¹⁵ efsanesi ilahi kaynaklı olarak ortaya çıkan kutsal sudan bahsetmektedir. Rivayete göre Husi Baba'nın yaşadığı bölgede insanlar hastalanmaya başlar. Bunun üzerine Husi Baba, Allah'a yakarır ve halk için şifa dileğinde bulunur. Gece uykuya dalan evliyaya rüyada ilahi bir çağrıyla insanların ihtiyaç duyduğu suyun yeri söylenir. Kendisine söylenen yere giden Husi Baba uzun aramalardan sonra yerden çıkan suyla karşılaşır. Kendisi de aynı

12 Ramazan, Korkmaz, “Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültürünün Mitik Yorumu” Türk Kültürü, 1998, s. 95.

13 Barış, Kızıltoprak, Bitlis Masal ve Efsaneleri, Bitirme Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1998.

14 Gaston, Bachelard, Su ve Düşler (Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme), (çev. Olcay Kunal), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 67.

15 Kaynak kişi, Şükran Güleser, Akyürek, 1954, Lisans Mezunlu, Emekli Öğretmen, Ahlat

hastalığa yakalanan evliya suda yıkandıktan sonra şifa bulur. Günümüzde bile romatizma hastalığı olan insanların çıkan suyla şifaya kavuştuğuna inanılmaktadır. Anlatının başlangıç sorunu insanların hastalıklarla mücadele edemez hale gelmesidir. Hastalıkları karşısında çaresizliği yaşayan insanlar kutsal değerlerin taşıyıcısı olarak gördüğü Husi Baba adlı evliyaya başvurur. İnsanların yardım çağrısına kulak veren evliya, üst otoriteden yardım dilemeye başlar. Yücelik algılarımızın en üst noktasından, mitik bir yol olan rüya yoluyla evliyaya hastalıkların ilacı olarak kutsal unsur suyun yeri gösterilir. Efsanede ilahi yollarla gelen kutsal suyun hastalığın çaresi olarak sunulması mitik dönemden gelen inanışın bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Arayış sonucunda bulunan suyla evliyanın ve halkın yıkanarak hastalıklarından kurtulması içsel arınma ve temizlenmeye işaret olarak okunması gereken bir diğer noktadır. “*O zaman arı sudan ilkin hem etkin hem de tözsel bir arılık istenir. Arınmayla üretken, yenilikçi, birden fazla değer içeren bir güce katılır insan. Bu iç gücün en iyi kanıtı, sıvının her damlasına ait olmasıdır.*”¹⁶ İlahi kaynaklı olarak gönderilen kutsal su bir yönüyle arı sudur. Arı olan bu sudan istifade eden insanlar sağlıklarına kavuşmuşlardır. Efsanede verilen temel sorun olan hastalık sembolik manada sıradanlaşan ve yaşadığı mekânda bunalan insanların ruh hali olarak okunabilir. Ortaya çıkan su ile yıkanan insanlar içerisinde bulunduğu yerden çıkarak üretkenliği, yeniliği ve farklı değişimleri yakalayarak üzerinde bulunan kirliliklerden arınmışlardır.

Canlı yaşamının devam etmesi için gerekli olan su sahip olduğu bu özelliğiyle tanrının insanlara sunduğu başat nimetlerdendir. Üst otorite olan yaratıcı canlıların hizmetine sunduklarıyla evrendeki işleyişin uyum içerisinde çalışmasını sağlamıştır. Bitlis'ten derlenen taş kesilme efsanelerinin bazılarında su unsuru ilahi kaynaklı olması yönüyle olayların merkezinde yer almaktadır. Gelin Alayı Taşları¹⁷ efsanesinde sıcak bir yaz gününde civar köylerden bir diğerine gelin almaya gidilir. Gelin alayı yoldayken sıcaklıktan dolayı herkes su aramaya başlar. İnsanlar su bulamadığı için Allah'a yalvarmaya başlar. Suyun çıkması halinde ise adak adayacakları sözünü verirler. Birden bire yerden su fişkirir ve herkes susuzluğunu giderir. Daha sonra ise alayda bulunan bir kişi eline geçen biti öldürür ve onu adak olarak sayar. Bu olaydan dolayı düğün alayı taş kesilir.

Suyun merkezde olduğu efsanelerden birisi de Altınoluk¹⁸ adlı metindir. Rivayete göre günün birinde dört yolcu yola koyulur. Uzun süre yol gittikten sonra susuzluk yaşamaya başlarlar. Allah'a yakarmaya başlayan dört adam ondan su diler ve eğer istekleri gerçekleşirse kurban keseceklerini söylerler. Çatlamış yerden altın bir oluk çıkar ve su akmaya başlar. Dört adam suyu içtikten sonra verdikleri sözü unuttur ve böbürlenmeye başlar. Bunun üzerine bal gibi tatlı olan suyun tadı bozulur ve dört adam taş kesilir.

Bölgenin bilinen önemli efsanelerinden olan Altın Kalbur¹⁹, susuzluk etrafında gelişen olaylardan bahsetmektedir. Anlatıya göre yıllar önce çoban bir kadın koyunlarını otlatmak için تنها bir yere götürür. Aradan zaman geçtikten sonra çoban ve sürüsü su aramaya başlar. Bütün arayışlara rağmen su bulamayan çoban Allah'a dua etmeye ve su dilemeye başlar. Duasının kabul olması halinde ise diğer metinlerde olduğu gibi adak adama eylemini yerine getireceğini söyler. Eliyle toprağı kazıyan çoban birden yerden çıkan su ile karşılaşır. Hayvanlarıyla birlikte susuzluğunu gideren kadın verdiği sözü yerine getirmek için başından çıkardığı biti öldürür. Yaptığı eylem neticesinde ise koyunlarıyla birlikte taş kesilir. Söz konusu metinlerde en üst otorite olan tanrıya karşı

16 Gaston, Bachelard, Su ve Düşler (Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme), (çev. Olcay Kunal), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 160.

17 Barış, Kızıltoprak, Bitlis Masal ve Efsaneleri, Bitirme Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1998.

18 Barış, Kızıltoprak, Bitlis Masal ve Efsaneleri, Bitirme Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1998.

19 Kaynak kişi, Fazilet, Alataş, 1934, Okur- Yazar Değil, Ev Hanımı, Bitlis/ Merkez.

yerine getirilmeyen vaatlerden sonra ortaya çıkan olağanüstü cezalandırma motifinden bahsedilmektedir. Ana sorun anlatıdaki canlıların susuz kalması ve buldukları yerde suyun olmamasıdır. Su unsuruna kavuşmak için ise kişilerin yöneldiği yer tanrıdır. Kişiler için zaruri gereksinim olan su unsuru tanrısal yollarla ortaya çıkmaktadır. Efsane kahramanları tarafından edilen dualar ve vaat edilenler neticesinde ortaya çıkan unsur böylelikle kutsallık kazanarak olağanüstü şekilde gereksinimleri karşılamaktadır. Bir bakıma yerden su çıkması kozmogonik eylemin tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözü geçen efsane metinlerinde Allah'a vaat edilen durumların gerçekleşmemesi sonucunda duayı eden kişiler ve yanında bulunan varlıklar taş kesilmiştir. Kurak ve çorak yerlerde yerden suyun ilahi güçle ortaya çıkması tanrının evreni insanların hizmetine sunmasının prototipi olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda su hayatın ve yaşamın karşılığı olan bir imaj olarak verilmiştir. Çünkü toprağın çatlaklarından çıkan su insanlığın ilk yaratılış mitine paralellik gösteren bir durumdur. Tanrı tarafından insanlara bahşedilen yaşamın karşılığı ise yine tanrı tarafından koyulan kaideleri yerine getirmektir. Fakat verilen örneklerde efsane kahramanları tanrı tarafından verilen nimetlere karşılık kendiliklerinden bir şeyler vermekten kaçınmışlardır. Kendiliğinden bazı şeyleri tanrıya sunan birey böylece verilen hayata karşı sadakatini gösterir. Çünkü "*Kul böylece, sahip olma, çıkar güdüsüne ilişkin konularda Allah'ın koymuş olduğu diğer bütün değer ölçülerine de uymayı kabul etmiş olmaktadır.*"²⁰ Olağan yasaları çiğneyen kişiler efsanelerde tanrısal gücün meşru karşılığı olan taşa dönüşme cezasıyla karşı karşıya kalır. Efsanelerde kutsal kaynaklı olarak ortaya çıkan su unsuru cansız olmasına karşın canlı varlıklara hayat vererek onları yaşatmıştır. Ancak yaratıcıya karşı sorumluluğunu yerine getirmeyen bireyler taş kesilerek yaşamdan izole edilmiştir.

Yapısında çeşitli varlıkları barındıran ve besleyen durgun sular dişil özelliğiyle kolektifin bilinçdışında kendisine yer bulmakta ve kültürel ürünlere bu şekilde yansımaktadır. Bitlis durgun sular açısından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda derlenen metinlerin arasında bulunan göl efsaneleri sembolik değerler taşıması açısından oldukça önemlidir. Bölgede bulunan Van Gölü, Nazik Gölü, Aygır Gölü ve Arin Gölü yüklenen analık ve dişilik özellikleriyle söylencelerin muhtevasında kendisine yer bulmaktadır. Adilcevaz ilçesinde derlenen söz konusu efsaneye göre zamanın birinde Van Gölü ve Aygır Gölü'nün²¹ birleştirilmesi gündeme gelir. Projeyi çizen adamın gece rüyasına Aygır Gölü gelir ve adama "Ey İnsanoğlu sen kimsin de beni kızımın ayağına götürüyorsun? Kızımı bana getir beni ona değil" şeklinde uyarıda bulunur. Proje sahibi adam eyleminden vazgeçse de hayat içerisinde başına olumsuz olaylar gelir.

Anlam görünmek ister, mitik düşüncede üretilen anlamın devamı niteliğinde olan efsaneler bu anlamı görüntü düzeyine ulaştırır. Aygır Gölü kapladığı alan açısından Van Gölü'ne oranla oldukça küçüktür. İnsanların bilinçdışında yalnız ve küçük olarak yer edinen göl analık kurumu ile ilişkilendirilmiştir. Su ve Düşler adlı çalışmasında Bachelard "*Duygusal olarak doğa annenin yansımasıdır.*"²² şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. Doğanın önemli unsurlarından olan göller durgunluğu ve yapısında barındırdığı yaşam itibarıyla dişil özellik gösterip annelik özelliklerini üzerinde büyük ölçüde taşımaktadır. İnsanoğlu algıları sayesinde hâkimiyet sağladığı unsurlarla daha fazla ilişki geliştirerek o varlığı daha fazla sahiplenmektedir. Kapladığı alan ve konumu bakımından bölge insanının dikkatini çeken Aygır Gölü analık değeriyle toplumsal algıda böylece yer edinmiştir. Aygır Gölü'ne bölgede yüklenen anlam varlığın ana unsuru olan su ile alakalı olarak efsanede yer edinmektedir.

20 Abdurrahman, Kasapoğlu, Kuran'da İman Psikolojisi, İstanbul, Yalnız Kurt yayınları, 1997, s. 44.

21 Kaynak Kişi, Adnan, Birol, 1971, İlkokul Mezunu, Baston Ustası.

22 Gaston, Bachelard, Su ve Düşler (Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme), (çev. Olcay Kunal), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 131.

Türk düşün sisteminde evrende bulunan bütün varlıkların sahip oldukları bir iye bulunmaktadır. Bu bağlamda su varlığın ana kaynağı olarak görüldüğünden su iyeleri daha fazla önem kazanmaktadır. Nitekim farklı Türk halklarında su kutsal kabul edilmekte ve unsurun korunması için sosyal normlarla önlem alınmaya çalışılmaktadır. Ahlat ilçesinde derlenen Nazik Gölü²³ efsanesine göre doğumuna az bir süre kalan kadının birinin kocası ortadan kaybolur. Kadın çocuğunu yetim büyütmek için kocasını aramaya başlar. Bunun için ilk olarak dağlara giderek onlardan yardım ister. Dağ iyesinden istediği yanıtı alamayan kadın çocuğunu doğurur. Kız çocuğu doğurduğu için toplum tarafından dışlanan kadın kendisine sığınmak için alan arar. Kadın, Nazik Gölü'nün kıyısına gelir ellerini açar ve sudan yardım ister. Çağrısından sonra gölün ortasında bir ada oluşur. Kadın çocuğuyla birlikte gölün varlık alanına yerleşir. Düşün sistemi içerisinde yer alan “yer- sub” inancında iyelerin kutsal ve koruyucu olduğu toplumsal bellek içerisinde konumlanmıştır.

Anlatıda kadının kaybolan kocasını arama aşamasında ilk olarak başvurduğu yer dağlardır. Dağlarla canlı bir varlık gibi konuşan ve onlardan yardım isteyen kadın gerekli yanıtı alamadıktan sonra son çare olarak suyun ruhundan yardım dilemiştir. Dağın anlatı içerisinde kadının çağrısına yanıt vermemesi unsurun eril özelliğiyle alakalı olarak okunabilir. Çünkü anlatının sonunda toplumsal alanın dışına çıkarılan kadın son olarak diğer canlıları yapısında besleyen suyun ruhuna seslenmiştir. Dağ ve su iyesinin anlatı içerisinde verilmesinin amacı mitsel düşünenin şekillendiği ilk unsur olan suyun önemini daha fazla vurgulamaktadır. Kadının “*Erim yok, kızımın ortada kaldım. Balıklara ve atlara bağrını açan Ey su, bana da yardım et*” şeklinde ettiği dua mitsel dönemin yansıması olarak efsane içerisinde tezahür etmiştir. Kadının doğurduğu çocukla birlikte sahipsiz kalmasından sonra sığındığı ve koruma talep ettiği yer suyun yaşamsal sınırlarıdır. Görünmek isteyen anlam kolektif şuuraltının kendisini dışa vurmasıyla böylece ortaya çıkmıştır. İnsanların arasında kabul görmeyen ve kovulan kadın ana rahmi özlemiyle suyun dişiliğine sığınarak korunmaya çalışmıştır. Kadının canlı bir nesne olarak seslendiği su, kendisine yapılan çağrıyı geri çevirmemiştir.

Sonuç

Yaşamın ana kaynağı konumunda olan su, etrafında kendine özgü bir yaşam alanı meydana getirir. Yatay boyutta canlıların biyolojik yaşam kaynağı olan su, dikey boyutta inanış ve ritüellerin mitik kaynağı konumundadır. Birey dünyaya gelmeden önce bile anne karnında bir suyun içinde insan suretine bürünür, gelişir ve doğuma hazır hale gelir. Çocuğu olmayan kadınlar, çocuk sahibi olabilmek için şifalı olduğuna inanılan sular ile yıkanır. Kırkı çıkan kadın ve bebek kırk çıkarma ritüelinde su ile arınır. İslamiyet’te ölen insanlar yıkanmadan defnedilmez. Çünkü insan bu hayata temiz gelmiştir ve temiz bir şekilde de defnedilir.

Bitlis efsanelerinde su kültürünün farklı şekillerde yansımalarını görmek mümkündür. Efsanelerde su kaynaklarının korunması için suyun etrafında oluşan efsaneler, hem yaşam kaynağının korunmasını hem de insanların şifa bulmasını sağlayan bellek mekânlarını oluşturur. Bitlis’te anlatılan efsaneler yoluyla su kaynaklarının korunması yolunda halkın bilinçaltına kodlar yüklenir.

Seydo Bulağı ve Husi Baba efsanelerinde şifalı olduğuna inanılan su rüyalar yoluyla haber verilir. İlahi bir kudretle rüyalar yoluyla halkın şifa bulacağı su Husi Babaya iletilir. Husi Baba bu su kaynağını halka söyler ve halk şifa bulur. İnanışa göre günümüzde de yöre insanı fiziksel rahatsızlıklarından kurtulmak için bu kaynağa gelmektedir. Efsaneler insanın bilinçaltına tesir ederek onların psikolojik anlamda rahatlamasını sağlar. Aynı bakımdan Seydo Bulağı efsanesinde de su gizil güçleri harekete geçiren bir unsur olarak dikkati çeker. Seydo’nun bitkiyi koparması sonu-

cunda ortaya çıkan su, Bitlis'te ortaya çıkan bu su kaynağı etrafında oluşan anlam evreninin ana kaynağıdır.

Aygır Gölü efsanesinde de su karşımıza anne arketipinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Efsaneye göre Aygır Gölü ve Van Gölü birleştirilmek istenir. Mühendisin rüyasına giren Van Gölü ben kızımın değil, kızım benim ayağıma gelmeli der. Dikey boyutta anne arketipini yansıtan efsane, yatay boyutta ise değerler eğitimi dair göndergelere sahiptir. Kültürümüzde büyükler küçüklerin ayağına gitmez. Bu durum efsane aracılığıyla kültürel belleğe işlenir.

Sonuç olarak Bitlis'teki efsaneler üstelendiği sembolik değerlerle, anne sembolizmi, şifa ve arındırıcılık, hayat verici olma, gizil güçlerin kaynağı gibi unsurlara sahiptir. Bu da su kültü inançının efsanelerde çeşitli inanış ve ritüellerle devam ettiğini gösterir. Günümüzde varlığını devam ettiren su kaynaklarına yörede su kültürünün bir yansıması olarak saygı gösterilmekte, korunmakta ve şifa bulmak amacıyla gidilmektedir.

Kaynakça

Alizade, Rövsen, Türk Kültüründe Kültler, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2012

Asena, G. Ahmet Can. Altay Bilik, İstanbul, Pan Yayıncılık, 2011.

Bachelard, Gaston. Su ve Düşler (Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme), (çev. Olcay Kunal), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Bayat, Fuzuli. Türk Mitolojik Sistemi II (Kutsal Dişi- Mitolojik Ana - İyeler ve Demonoloji), Ankara, Ötüken Yayınları, 2016.

Elıade, Mircea. Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar, (çev. Cem Soydemir), Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2016.

Kasapoğlu, Abdurrahman. Kuran'da İman Psikolojisi, İstanbul, Yalnız Kurt yayınları, 1997.

Kızıltoprak, Barış. Bitlis Masal ve Efsaneleri, Bitirme Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1998.

Korkmaz, Ramazan. "Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültürünün Mitik Yorumu" Türk Kültürü, 1998.

Kaynak Kişiler

K. K. 1. Akyürek, Şükran Güleser, 1954, Lisans Mezunu, Emekli Öğretmen, Ahlat

K. K. 2. Alataş, Fazilet, 1934, Okur- Yazar Değil, Ev Hanımı, Bitlis/ Merkez.

K. K. 3. Birol, Adnan, 1971, İlkokul Mezunu, Baston Ustası.

K. K. 4. Göktürk, Ceylan, 1992, Lise Mezunu, Ev Hanımı, Ahlat.

Öğr. Gör. Dr.
Eren ALKAN

Ege Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü.
eren.alkan@ege.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6447-9394>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

13/02/2020

Kabul edildi.
Accepted

24/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.688964>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Erken Dönem Amerikan Edebiyatında Savaşlar ve Savaş Karşıtı Söylemler

Wars and Anti-War Discourse in Early American Literature

Öz

Ana akım eleştiri çalışmalarında; savaş, her ne kadar insanın insana karşı yıkıcı şiddeti olarak tanımlansa da, özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaygınlaşan eko-eleştirel çalışmalarda her türlü canlı ya da cansız –doğa, su, hayvanlar, ormanlar, kentler, hava- eşyaya karşı yıkıcılığı bünyesine alır. Tarihin başlangıcından itibaren insanın şiddet içeren her türlü eylemi kitlesel boyutta “düşmana” karşı olmuştur. Bunlar, savaş adı altında devletlerin ana politikasını belirleyerek tarih biliminin tüm alt dallarının da en önemli gündemlerindedir. Amerikan tarihi ve Amerikan edebiyat tarihi incelemeleri de, bu noktada, savaşların genel etkisine vurgu yapmadan yapılamaz. Edebiyat tarihi incelemelerinde, savaşların irdelenmesi, ülkenin toplumsal, siyasi ve iktisadi politikalarını anlamının yanında, topyekün kültürel ve ideolojik zihniyetinin de anlaşılmasında kilit rol oynar. Bu yönüyle, bu makalede, (1) erken dönem Amerikan edebiyat tarihinde savaşların yeri ve bu savaşların art alanında yatan ideolojik amaçlar merceğe altına alınması, (2) savaş olgusunun Amerikan edebiyat tarihinde nasıl içkin hale geldiği araştırılması ve (3) Amerikan edebiyatı geleneğinde savaşlara karşı gelişen muhalif demarın kapsamı ve etkinliğinin tartışılması hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda, çeşitli ana akım eserler betimsel analiz yoluyla irdelenmiştir. Makalenin nihai amacı ise, edebiyat tarihlerine, Amerikan edebiyatı özelinde, savaşların nasıl damga vurduğunu ortaya çıkararak, Türkçe alan yazına ve savaş-edebiyat ilişkisinde ileri çalışmalara katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Savaş karşıtı edebiyat, Amerikan tarihi, Amerikan edebiyatı, Söylem.

Abstract

War is defined as the destructive violence of man against man in mainstream criticism studies. However, it involves destruction against all kinds of living or inanimate - nature, water, animals, forests, cities, air – things especially in eco-critical studies that have become widespread since the last quarter of the twentieth century. Since the beginning of history, all kinds of violent acts of man have been against the “enemy” to a massive extent. These are among the most important agendas of all sub-branches of historical science determining the main policy of states under the name of war. At this point, American history and history of American literature studies cannot be conducted without emphasizing the general impact of wars. In the study of literary history, the examination of wars plays a key role in understanding the country’s social, political, and economic policies, as well as in understanding its overall cultural and ideological mentality. In this respect, this article examined (1) the place of wars in the history of early American literature and the ideological goals of these wars, (2) how the war phenomenon has become integrated into American literature, and (3) the scope and effectiveness of the opposition to wars in American literature. In line with these objectives, various mainstream works will be referenced descriptively. The ultimate aim of the article is to contribute to Turkish literature and further studies of the relationship between war and literature by revealing how wars leave their marks on the literary history, specifically on American literature.

Keywords: War, Anti-war literature, American history, American literature, Discourse.

ATIF: ALKAN Eren, “Erken Dönem Amerikan Edebiyatında Savaşlar ve Savaş Karşıtı Söylemler”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/1 (Mart 2020), s. (158-165)

CITE: ALKAN Eren, “Wars and Anti-War Discourse in Early American Literature”, *Journal of History and Future*, 6/1 (March 2020), pp. (158-165)

Giriş: Savaş ve Savaş Karşıtı Edebiyat Tarihine Kuşbakışı Bakmak¹

Erich Auerbach *Literature and War* (“Edebiyat ve Savaş”) (1949) isimli ders notlarında, savaş edebiyatını, savaş esnasında yazılan eserler ve savaş sonrası yazılan eserler olarak ikiye ayırır. İlkinin içerisinde daha çok savaşı destekleyici marşlar, şiirler, kısa hikâyeler ve şarkılar yer alırken, ikincisinde savaşa mesafeli duran ve eleştirel yaklaşan romanlar, oyunlar, hikâyeler ve şiirler ön plandadır. Savaş bir yandan kahramanlık anlatılarının ana bileşeni olurken, diğer yandan yıkıcılığıyla da eleştiri aracı olmuştur. İlk yazılı edebiyatların içeriğine bakıldığında, epik eserlerin ve destanların ana temasında savaşların yer aldığı görülür. Gücü ve iktidarı ele geçirmenin ve kahraman olmanın ön koşulu, şiddet yoluyla karşısındakini mağlup etmekten geçtiğinden erken dönem anlatılarının çoğunda kavgalar, çatışmalar, düellolar ve savaşlar bir şekilde kendilerine yer bulur. Akademisyen Murat Belge’nin de belirttiği üzere, kahramanlar “asli değerlerini savaşarak kazanabilen kişilerdir” (Belge, 1980). Bu kahramanların başlarından geçen olaylar ve girdikleri savaşlar en eski destanlardan olan Gılgamış, İlyada, Odysseia, Nibelungen ve Cid gibi çeşitli coğrafyaların edebi ürünlerinde detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu noktada, Yakındoğu ve Avrupa mitolojilerinin, karakterleriyle bu destanları etkiledikleri aşikârdır. Ritüel, mitoloji ve dini inanışların edebi sanatlara doğru evrilmesi bunların hepsinde topyekûn bir savaş kavramının ortak bir zeminde yer almasını sağlamıştır. Bu zemin, örneğin, Batı edebiyatının temel taşlarından sayılan antik dönem yazarlarından Eshülos, Sofokles ve Evripides’in oyunlarında, savaşlar veya savaşların krallıklar üzerinde bıraktığı etkileri irdelemesine olanak sağlar. Eshülos’un *Persler* (M.Ö.472) ve *Thebai’ye Karşı Yediler* (M.Ö.467) isimli tragediyalarının konularını doğrudan antik dönemin savaşlarından alması buna örnek gösterilebilir. Roma döneminde de imparatorluğun askeri güce ve istilalara verdiği siyasal önemin de etkisiyle savaşlar edebiyatta kendine, şiddet ve kan tasvirleriyle, daha çok yer bulur. Örneğin, Seneca’nın tragediyaları veya Vergilius’un *Aeneid* (M.Ö.29 - M.Ö.19) isimli eseri, savaşın vahşetini gösterdiği kadar kahramanlığı ve askerliğin toplumdaki ahlaki değerini de yüceltir.

Belge’ye göre, Antik çağ ile on dokuzuncu yüzyıl arasında savaş edebiyatı bağlamında bol miktarda eser görülmez. Ortaçağ şövalye anlatıları daha romantik bir hava içerirken yazın dünyasına hâkim olan temalar daha çok dini içerikli olmuştur. Rönesans ve Akıl Çağı’nda ise hikâyeler, savaşın toplumsal yıkıcılığından çok bireycilik, hümanizma ve rasyonel düşüncenin de etkisiyle karakter tahlilleri üzerinde yoğunlaşır (Belge, 1980).

Bu uzun dönem boyunca savaşın böyle arka planda kalmasının, dönemin savaşının niteliğiyle de ilintisi vardır şüphesiz. Savaş sık ve yaygın olduğu ölçüde doğaldı. Ama çapı küçüktü. Subaylık, komutanlık, aristokrasiye özgü uğraşlardı. Düşman ordular arasında karşılıklı centilmelik vb. askeri gelenekler, savaş mesleğine kendine özgü bir zarafet katıyordu. Savaşı bu düzeyde yapanlarla ordunun erieri [sic.] ve toprakları üstünde savaşılan insanlar arasında büyük uçurumlar vardı ve kendini üst kademeye özdeşleyen edebiyatçılar, aşağıda olup bitenleri görmemek üzere koşullanmışlardı. (Belge, 1980)

Fransız Devrimi’nden sonra ise savaşın edebiyatta ele alınma biçimini ulusal hareketler ve milliyetçilik doğrudan etkilemiştir. Walter Scott’ın tarihi romanlarının yanında Victor Hugo’nun

1 Makale boyunca bahsi geçen eser isimleri –parantez dışında olanlar hariç- Türkçeye makale yazarı tarafından çevrilmiştir.

Doksan Üç İhtilali (1874) ve Leo Tolstoy'un Savaş ve Barış (1869) romanlarında da savaş, ulusların gelişmesinde başat öge olarak işlenir. Savaşlar, ulusların kaderlerini değiştirebilecek ve onlara yön verebilecek güçte dinamiklerdir.

Yirminci yüzyılda ise daha önceki yüzyıllarda savaşın romantik çehresi bir şekilde Birinci Dünya Savaşı ile kaybolmuştur. İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş, Vietnam ve Kore Savaşları, Afganistan, Irak ve İran savaşları ile birlikte gerçeklik algısı tamamen yitirilmiş ve edebiyat deneysel ve postmodern çabalarla kendisini buna adapte etmeye gayret ederek var olmaya çalışmıştır. Tüm bu sebeplerle savaş edebiyatı da daha çok savaş karşıtlığını da içine alacak şekilde genişlemiştir. Erich Maria Remarque'ın Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok (1929) isimli romanı, bu noktada, en önde gelenlerden birisidir. Yirminci yüzyıl savaş edebiyatı içerisinde anılabilecek diğer yazarlar şunlardır: Bertolt Brecht, Cengiz Aytmatov, Pablo Neruda, Jean Paul Sartre, Hermann Hesse, Andre Gide, Albert Camus, Mihail Solohov, Aleksandr Soljenitsin, Heinrich Böll, Necip Mahfuz ve Herta Müller sayılabilir.

Erken Dönem Amerikan Edebiyatı Geleneğinde Savaşlar, Çatışmalar ve Aykırı Sesler

Amerikan edebiyat tarihinde savaşların ve çatışmaların, en başından itibaren ana temalardan birisi olduğu dikkati çeker. Bunda, yeni kıtada yaşanan güçlüklerin, kolonicilerin hayatta kalma çabasının ve ülkülerini koruma mücadelesinin mitleştirilerek hem tarihini meşrulaştırma hem de gelecek kuşaklar için ortak bir hafıza oluşturmanın etkileri olduğu öne sürülebilir. Zira, sıradan ve gündelik olayların yanında acılar, trajediler ve yıkım okuyucuda daha büyük etki yaratır (Sontag 25). Bu yüzden de yeni kıtada yazılan ilk mektup ve günlüklerden; daha sonra yazılacak otobiyografi, şiir, deneme ve tiyatro metinlerine kadar savaşlar ve çatışmalar, her daim Amerikan edebiyatında canlılığını korur. Bunda, Amerikan tarihinin her döneminde kendisine yer bulmuş savaş ve çatışmaların büyük etkisi vardır.

1.1. Fetih ve Koloni Dönemi Amerikan Edebiyatında Savaş ve Çatışmalar

Erken dönem yerlilerin edebiyat geleneğinde özellikle ana akım antolojilere giren hikâyelerde, savaşlardan ziyade yaratılış mitleri ön plandadır. Iroquois yaratılış hikâyesinde de, Pima yaratılış hikâyelerinde de evrenin ve dünyanın nasıl oluştuğu ve yeryüzünün nasıl şekillendiği ile ilgili mitolojik anlatılara insanların doğayla olan ilişkilerinin tasviri eşlik eder.

Batılı edebiyatta ise ilk olarak Christopher Columbus her ne kadar 1493'te Letter to Luis de Santangel Regarding the First Voyage'ta ("Luis Santangel'e İlk Yolculuğumla İlgili Mektup") yeni kıtayı keşifte herhangi bir çatışmadan bahsetmese de, 1503'te Letter to Ferdinand and Isabella Regarding the Fourth Voyage'ta ("Ferdinand ve Isabella'ya Dördüncü Yolculuğumla İlgili Mektup") yerlilerin düşmanlığından ve buraların kontrol altına alınması gerektiğinden söz eder (Reidhead 35). Hem İspanya krallığı hem de Hristiyanlığın korunup yayılması için zor kullanma Tanrı'nın inayetiyle meşrulaştırılmaya çalışılır. Diğer yandan, Bartolomé De Las Casas, on altıncı yüzyılın ilk yarısında Avrupalı fatihlerin bölgedeki halkları köleleştirip, bunların çoğunu yok ederek yeni toprakları sömürmesini yazılarında eleştiren ilk kişilerdendir. 1552'de yayınlanan ve yerlilerin katledilip bölge topraklarının nasıl yağmalandığını detaylandığı The Very Brief Relation of the Devastation of Indies ("Yerli Topraklarının Tahribinin Oldukça Kısa Münasebeti") isimli yazısı, yayınlandığı dönemde İspanya'da ses getirmiştir. Avrupalıların yerlilere uyguladığı şiddet politikası, bol kanlı vahşet tasvirleriyle, Las Casas sayesinde bilinir olmuştur. Bir başka fatih Bernal Díaz Del Castillo ise tahmini 1568'de çıkan The True History of the Conquest of

New Spain (Yeni İspanya Fethinin Hakiki Tarihi) isimli anlatısında herhangi bir pişmanlık belirtisi göstermeksizin Meksika’da Azteklerin nasıl yok edildiklerini büyük bir soğukkanlılıkla anlatarak yolculukları boyunca içinde oldukları savaşları epik bir fanteziyle tasvir eder. Anlatıda Hernando Cortés’e sunulan hediyeler, Aztek başkenti Tenochtitlán’a nasıl temkinli yaklaştıkları ve işgal sırasında Cortés’in yaşadığı zorluklar anlatıldıktan sonra, Tenochtitlán’ın yerle bir edilişi ve insanların nasıl katledildiği Castillo tarafından övünçle tasvir edilir (Reidhead 45). Tüm bu vahşet tasvirleri içinde Álvar Núñez Cabeza De Vaca her ne kadar The Relation of Álvar Núñez Cabeza De Vaca’da (“Álvar Núñez Cabeza De Vaca’nın Münasebeti”) (1542) yerlilerle ilişkilerinde barışçıl bir hava çizme çabalarından bahsetse de, yerleşim yerlerini yok eden bu eski kıta fatihlerine karşı yerlilerin duyduğu korku, Vaca’nın uzlaşmacı tavrına karşın çok da dağılmış gibi görünmemektedir. Garcilaso De La Vega ise The Florida of the Inca’da (“İnkaların Floridası”) (1605) bölge yerlilerinin İspanyollara yaptıkları işkenceleri tasvir ederek yerli geleneklerinin, “ilkelliğinin” ve “vahşiliğinin” altını çizer. İspanyolların kabile reisleri tarafından nasıl köleleştirildiği ve festival zamanlarında kurban edildikleri detaylandırılarak yerlilerin ne kadar korkunç insanlar olduklarını göstermeye çalışır.

İspanyol fatihlerin dışındaki anlatılara bakıldığında da özellikle Thomas Harriot, Richard Hakluyt ve Samuel de Champlain’inkiler dikkat çekicidir. İlk İngiliz kolonicilerinden Thomas Harriot da A Brief and True Report of the New Found Land of Virginia (“Yeni Kurulan Virginia’ya Dair Kısa ve Hakiki Bir Rapor”) (1588) Virginia bölgesinde yaşayan halkların gelenekleri ve bölgenin coğrafi özelliklerinden bahsederken, yerlilerin nasıl savaştıklarını da detaylı bir şekilde anlatır. Richard Hakluyt’ın A Notable History Containing Four Voyages Made by Certain French Captains to Florida (Belli Başlı Fransız Kaptanlarının Florida’ya Yaptığı Dört Yolculuğu İçeren Ünlü Tarihi) (1587), Amerikan topraklarının kontrolü ve sömürüsü için kendisinden sonra gelenlere önemli bir motivasyon aracı olacaktır. Samuel De Champlain de Fransa adına yaptığı keşif yolculuklarını, özellikle 1632’de çıkan The Voyages and Discoveries (Seyahatler ve Keşifler) isimli kitabında tasvir eder. O da diğer fatihler gibi bölgeyle ilgili coğrafi tasvirlerin yanında yerlilerin yaşam tarzları ve yerlilerle kurulan ilişkileri ve onlarla yaşanan çatışmaları detaylandırır. Bu ikisi dışında New Amsterdam ile ilgili detaylı tasvirleriyle Hollandalı kâşif Adrien Van Der Donck ve Hollandalı kâşif ve şair Jacob Steendam gibi Avrupalılar, yeni dünya ile ilgili güzelleme yaparken satır aralarında yerlilerin yerlerinden edilmesiyle sonuçlanan çatışmalardan da bahsederler.

Sonuç olarak, fatihlerin kaleme aldıkları anlatılar; yeni dünyayı, nimetlerinden yararlanılacak topraklar olarak tanıtırken buradaki yerli halkların yaşam biçimleriyle ilgili de bilgi verirler. Anlatıların başlıklarında karşılaşılan “hakiki tarih” ibaresi o dönemde kaleme alınan seyahat yazılarının abartılı bir şekilde kaleme alındığının işareti sayılabilir. Tüm bu anlatı külliyesi, yeni dünyayla ilgili mitlerin oluşturulup yayılmasında ve fatihlere daha fazla resmi hak verilmesi için sarayın ikna edilmesinde önemli rol oynamıştır. Doğal çevre, sömürülecek bakir ve bereketli topraklar olarak görülürken, bölgede yaşayan insanlar ise “sapkınlar” olarak tasvir edilen, Hristiyanlaştırılmayı bekleyen ve kendilerinden üstün olan Avrupalılara boyun eğmesi gereken vahşiler olarak resmedilir.

Amerika’da İngiliz kolonileşme hareketi bağlamında ise ilk göze çarpanlardan birisi John Smith’in anlatılarıdır. Yazar, The General History of Virginia, New England, and the Summer Isles (New England, Virginia ve Summer Isles’in Genel Tarihi) isimli kitabı (1624), A Description of New England (“New England Tasviri”) (1616) ve New England’s Trials (“New England Duruşmaları”) (1622) isimli yazılarında, Jamestown’da yerlilerle ilişkiler ve Jamestown’a yerleşen Avrupalılarla ilgili detaylı tasvirler yapar. Yazarın yerliler tarafından kaçırılmasının ve Pocahontas ile ilişkisinin erken dönem Amerikan mitlerinin yaratılmasında önemli bir yeri vardır. Smith de öncülleri

gibi bölgenin bakir olması konusu ile bölgeyi kullanmalarının hem meşru hem de caiz olduğuyla ilgili hiç şüphe duymaz. Erken dönem koloni yaşamı ve yerlilerle çatışma ve savaşların detayları William Bradford'ın *Of Plymouth Plantation* (Plymouth Plantasyonu) (1636-1637'de yazılan bölümleri), Thomas Morton'ın *New English Canaan* (Yeni İngiliz Kenanı) (1637), John Winthrop'un *A Model of Christian Charity* (Hristiyan Toplum Modeli) (1630) ve Roger Williams'ın *The Bloody Tenet of Persecution* ("İşkencenin Kanlı Öğretisi") (1644) isimli yazılarında anlatılır. Bu yazılarda yeni dünyada kurulmaya çalışılan Püriten ahlak anlayışı ön plana çıkarılırken, yaşam biçimlerinin belirli kanunlarla garanti altına alınıp kutsallaştırılması çabası arka planı kaplar.

Amerikan koloni dönemi savaş anlatılarının en önemlilerinden birisi Mary Rowlandson'ın 1682'de basılan *A Narrative of the Captivity and Restoration of Mrs. Mary Rowlandson* ("Bayan Mary Rowlandson'ın Tutsaklığı ve Geri Dönüş Anlatısı") isimli eseridir. Kral Philip Savaşı'nda Lancaster bölgesinde Amerikan yerlileriyle koloniciler arasındaki kanlı savaşın anlatıldığı eserde yerliler "barbar yaratıklar" ve "vahşi kâfirler" olarak tasvir edilerek, medeniyetin ilkellik karşısında nasıl tehlikeye düşebileceği anlatılır. Anlatı, okuyucunun Rowlandson'ın yaşadıklarını büyük bir üzüntü ve heyecanla okuması ve yerlilere karşı öfkeyle dolması için yazılmış gibidir (Reidhead 311). Yazarın Rowlandson'ın yaşadığı tecrübeyi anlattığı bu eser hem İngiltere'de hem de Amerika'da yazıldığı dönemde çok satanların arasına girmiştir. Öte yandan, daha çok hukuk ve ticaretle ilgilenen Samuel Sewall ise günlüklerinde (1673-1729) ve *The Selling of Joseph: A Memorial* ("Joseph'in Satılması: Bir Bildiri") (1700) köle ticaretinin Hristiyanlıkla bağdaşmayan bir zulüm olduğunu yazarak ilk kölelik karşıtı söylemin sahibi olur. Sewall, her ne kadar Salem Cadı Avı Davalarında idam kararlarına imza atmış olsa da, yazılarında özellikle yerliler ve Afro-Amerikalı kölelerin haklarına dair zamanının ötesinde düşünceler öne sürer.

Son olarak, bu döneme, kaleme aldığı yazılarda Püriten ahlakına karşı konumlandığı yerliler ve Yahudileri bol miktarda işleyen Cotton Mather örnek verilebilir. Mather, *The Wonders of the Invisible World* (Görünmez Dünyanın Harikaları) (1693) isimli kitabında "New Englandlılar[1] bir zamanlar şeytanın toprakları olan bu yerlere yerleşen Tanrı'nın halkı [. . .]" olarak tanımlayarak yerlileri demonize eder (Reidhead 392). *Magnalia Christi Americana* (1702) kitabında ise William Bradford ve John Winthrop gibi ilk Amerikalı liderlerin hayat hikâyelerini, Püriten ahlakın koruyucusu olarak yeni dünyanın İsa'nın yolunda kurulmasını sağlayan kişilerin ilham verici hayatları olarak anlatır ve Amerika'nın kurulma aşamasını kutsal bir hale içerisinde konumlandırıp yüceltir. Burada karşılarına engel olarak çıkan doğal yaşam içindeki yerliler de medenileştirilmesi gereken kâfirlerdir. Özellikle 1699'da kaleme aldığı *Decennium Luctuosum*'da yerliler, belalı kötüler olarak resmedilir ve Hristiyanların ruhlarını Tanrı katında yükseltmeleri için bir enstrüman olarak kullanılırlar.²

Sonuç olarak, 1700'lere kadar erken koloni dönemi, Amerikan edebiyatının kanon eserlerinde doğayla savaş başta olmak üzere yerlilerle çatışmalar detaylı bir şekilde anlatılarak Püriten ahlakına karşı barbarlığın savaşında Avrupa medeniyeti ve inancının gücü ve galibiyeti vurgusu yapılır. Burada karşıt güçler şeytani, barbar ve yıkıcı olarak düşmanlaştırılarak, Amerikan tarihinin çatışmaları haklı bir zemine oturtulmaya çalışılır. Bu eserler, gelecek kuşaklar için Amerikan ulusunun tuğlalarını birbirine yapıştıran tutkallar olarak önemli bir rol oynayacaklardır.

2 Her ne kadar bu dönemin ünlü isimlerinden William Byrd yazılarında savaşlardan bahsetmese de gerek *The Secret Diary of William Byrd of Westover, 1709-1712* (*Westoverlı William Byrd'in Gizli Günlüğü, 1709-1712*) gerekse *History of the Dividing Line*'da ("Hudut Çizgisinin Tarihi") (1728) Amerikan coğrafyasının detaylı tasvirinin satır aralarında "zavallı" yerlilerin nasıl sindirilip korkutulduğu göze çarpar.

1.2. Amerikan Bağımsızlık Savaşı Dönemi Amerikan Edebiyatı

Bu dönemin edebi eserlerinde savaş, yerlilerden ziyade İngiltere'ye karşıdır. Bu defa Amerikan çıkarları, yerlilerle değil ana kıtaya çakışınca, düşmanlaştırılan taraf da İngiliz kralı olur. John Leacock'ın 1776'da yazdığı satirik tiyatro oyunu The Fall of British Tyranny (İngiliz Tiranlığının Düşüşü) hem George Washington'ın ilk kez bir edebi eserde isminin geçmesi hem de kolonilerin tiran İngiltere'ye karşı mücadelesini anlatması bakımından önemlidir. "Bize karşı onlar" ötekileştirmesi Amerikan tarihinde olduğu kadar erken Amerikan edebiyat geleneğinde de yerleşmeye başlar. Şiirleri ilk yayınlanan Afrikalı-Amerikalı kadın şair olan Phillis Wheatley de kolonileri özgürleştiren Washington'ın askeri dehasını şiirlerinde över:

Senin yanında ey büyük şef faziletle ilerleyişler

Her hareketin mabudeye rehber

Bir taç, bir konak ve bir taht ki ışıldar

Solmayan altınla, WASHINGTON senindir onlar (Wheatley).

Thomas Paine de İngiltere'ye karşı koloni mücadelesinde ve bağımsızlık savaşında yazdıklarıyla hem savaşın meşruluğunu hem de savaş sonrası koyulması gereken hedefleri toplumsal ve siyasal açılardan ele alır. Yeninin eskiye karşı, tiranlığın özgürlüğe karşı mücadelesi vurgusuyla ünlü eseri Sağduyu'yu (Common Sense) (1776) kaleme alır. Amerika'da ortak bir sağduyunun oluşmasının insanlığın başarısı anlamına geleceğini savunur. Paine'e benzer şekilde Joel Barlow da The Prospect of Peace ("Barış Beklentisi") (1778) isimli yazısında barışın oluşması için savaşın gerekliliğinin altını çizer. Ona göre de özgürlük için mücadele şarttır. Her iki isim de Amerikan bağımsızlık mücadelesinde halkın, savaşın gereğine inanması için önemli lokomotif figürler olmuşlardır. Bu noktada, savaşın aynı coğrafyada farklı konumlandırılışına örnek olması adına New York Anglikan rahibi Charles Inglis'in yazılarına değinmek faydalı olacaktır. Paine ve Barlow'dan farklı olarak, Inglis bağımsızlık savaşını özgürlüğün kaybı olarak görür ve İngiltere yanlısı açıklamalar yapar. The True Interest of America ("Amerika'nın Gerçek Çıkarı") (1776) başlıklı yazısı Paine'in Sağduyu yazısına karşı bir cevaptır ve bu yazıda Inglis "diyelim ki bağımsız olduk; sonuç ne olacak? Yaşanacak faciaları düşündükçe kanım çekiliyor" der (Inglis, 1776). Bu karşıt görüşler, aynı bölgede yaşayan insanların farklı gerekçelerle savaşı algılama biçimlerinin nasıl farklılaşıp, kaleme aldıkları eserleri bu farka göre nasıl şekillendirdiğini göstermesi bakımından ilginçtir.

1.3. On Dokuzuncu Yüzyıl Amerikan Edebiyatında Savaş ve Çatışmalar

Dönemin savaş anlatımları bağlamında en dikkate değer çalışmalarından birisi James Fennimore Cooper'in Son Mohikan (The Last of the Mohicans) (1826) isimli romanıdır. Fransız-Yerli Savaşı'nın anlatıldığı tarihi roman, İngiliz romancı Sir Walter Scott'ın popüler epik romanları çizgisinde yazılmış ve Amerika'da yazıldığı dönemde doğrudan çok satanlar listesine girmiştir. Yerli imgesini "soylu vahşi" kalıbı üzerinden sempatische eden Cooper, yerlilerin cömertliği ve doğallığını dile getirirken aynı zamanda onları kolayca öfke kontrolünü kaybederek tehlikeli bir hale gelebilen ve bu yüzden beyaz adamın disiplinine ihtiyacı olan ötekiler olarak tanımlar. Önceki dönemlerde Mather ya da Rowlandson'ın, yerlileri düşman ve canavar olarak tasvirleri, bu dönemde yerli kültürlerinin daha fazla tanınması ve egemenliğin de hatırı sayılır bir şekilde Amerikan askerlerine geçmesiyle yerini yerlilerin daha çok romantize edilip ehlileştirildiği bir nostaljiye bırakır. Savaş ve çatışmaların hüküm sürdüğü koloni döneminde var oluş, Amerikan bağımsızlık savaşında vatanseverlik anlatılarına arka plan oluştururken, bu dönemde kahramanlık, entrika, şöhret ve tehlikenin tasvirinde kullanılan araçlardır. Cooper için, bu noktada, savaşlar yeni ulusal kimliğin

inşasında önemli bir itici güçtür.

Bu yüzyılın kuşkusuz tarihsel bağlamda en çok tartışılan savaşı İç Savaş'tır. Bu yönüyle savaşın, edebiyatta da doğrudan yansımaları görülebilir. İç Savaş'ı konu alan edebi eserlerin erken dönem, savaşı konu alan, özellikle bağımsızlık savaşı dönemi, edebi eserlerinden farkı eserlerin bu döneme göre ahlaki konulara daha fazla eğilmesi ve vatanseverliğin altının daha az çizilmesidir. Pek çok yazar ve şair savaşın yıkıcı sonuçlarını da içerisine alacak şekilde eserlerini üretmişlerdir. Örneğin, Mary Boykin Chestnut seçkin bir South Carolinalı ailenin kızı olarak Civil War (İç Savaş) (1861) başlığıyla yayınlanan günlüklerinde Konfedere liderleri ve komutanlarının cephe dışındaki hayatlarına dair izlenimlerini anlatır.

İç Savaş ile ilgili, dönemin en dikkati çeken eserlerinden birisi de Amerika'nın en ünlü şairlerinden biri olan Walt Whitman'ın Drum-Taps isimli, Lincoln dâhil hayatını kaybeden siyasilere ve askerleri anmak için kaleme aldığı ağıt, şiir ve denemelerden oluşan kitabıdır. Yine Whitman'ın Oh Captain, My Captain ("Ah Kaptan, Canım Kaptan") isimli şiiri de, ölen bir donanma kaptanına yapılan güzellemedir. Her ne kadar ordu mensuplarını öven şiirler kaleme almış olsa da yazar, Reconciliation ("Uzlaşma") isimli şiirinde ülkenin hangi tarafından olursa olsun herkesi sevdiğini ve barışın, savaşın yıkıcılığının üstesinden gelinecek yegâne formül olduğunu dile getirir. Savaşta sıhhiyeciler olarak görev yapan Whitman'ın barışı ve sevgiyi ön plana çıkarmasında bizzat savaşın yıkıcılığını görmesinin de etkisi olduğu söylenebilir. Amerikan edebiyatının bir başka kanon yazarı Herman Melville'in ise İç Savaş'a dair popüler olmuş bir eseri bulunmamakla birlikte savaşa dair kaleme aldığı Battle-Pieces and Aspects of War (Savaş Parçacıkları ve Muharebenin Veçheleri) (1866) isimli bir şiir kitabı vardır. Herhangi bir ölçü ve uyağa bağlı kalmadan yazdığı şiirlerden en göze çarpanlarından birisi The Portent ("Kötüye İşaret") isimli şiiridir. Bu şiirde, savaştan bir yıl önce kölelik karşıtı çatışmada yakalanarak asılan John Brown'ı konu alarak, Brown'ın idamını büyük bir savaş ve yıkımın öncülü olarak görür. Şiirde geçen Shenendoah, Virginia Vadisi'nde bulunan ve Brown'ın asıldığı yerdir ve İç Savaş'ın en kanlı sahnelerinin yaşandığı yerlerdendir. İç Savaş'ın, hem toplumda meydana getirdiği kırılmaları sosyolojik olarak yansıtan hem de cephedeki vahşeti bütüncül olarak tasvir eden eser ise zaman zaman edebi olarak Leo Tolstoy ile karşılaştırılan John W. DeForest'in Miss Ravanel's Conversion From Secession to Loyalty (Bayan Ravanel'in Ayrılmadan Sadakate Dönüşü) (1867) isimli romanıdır. Güneyli Ravanel'in evlenerek Kuzey'e gidişini ve bu esnada yaşadıklarını konu alan roman, İç Savaş'ın kanlı cephelerine olduğu kadar Kuzey'in ideal toplum yaratma çabalarına da Güney'in yüksek sınıf yaşam tarzına da eleştirel bir açıdan bakar.

2. Sonuç

Sonuç olarak, erken dönem Amerikan edebiyat tarihinde savaşlar oldukça geniş yer tutar. Bu savaşların art alanında yatan ideolojik amaçlar ise Amerikan devletinin toprak politikaları ile doğrudan ilintilidir. Amerikan tarihinin başlangıcından itibaren, ulusun kaderi olarak görülen genişleme ve Tanrısal ışığı yayma misyonu yayılmacı ve emperyal politikaları meşrulaştırarak biz ve ötekiler söylemi üzerinden düşmanlar yaratır. Bu düşmanlaştırmanın kaçınılmaz sonucu ise savaşlardır. Amerikan tarihinde kimi zaman yerlilere, kimi zaman doğaya ve ormanlara, kimi zaman hayvanlara, kimi zaman başta İngiltere olmak üzere çeşitli Avrupa ve Asya ülkelerine, kimi zamansa azınlıklara ve hatta İç Savaş'ta olduğu gibi kendine karşı savaşlar geniş yer kaplar. Her ne kadar bunların kimisi büyük savaşlardan ziyade küçük çaplı çatışmalar olsa da art alanda yatan ana motivasyon ülkenin ekonomi politığıdır. Kalkınmanın ve sermayenin büyümesinin yolu savaşlardan geçer ve savaşlar, doğrudan ülkenin düşün ve yazın yoluyla kitlelere propaganda yapan

ya da savaşa karşı olacak şekilde insanları etkilemek üzere dolaşıma girer. Nitekim erken dönem Amerikan edebiyatı geleneğinde, yukarıda da incelendiği üzere, savaşı öven eserler yazıldığı gibi, buna karşı gelişen muhalif damarın kapsamı ve etkinliği de bir hayli geniştir. Bu yönüyle savaş-e-debiyat ilişkisi, modern ve post-modern dönemde de hız kesmeden hatta erken dönemin mirası üzerinden artarak devam edecektir.

Kaynaklar

Auerbach, Erich. "Literature and War." Ed. James I. Porter. Trans. Jane O. Newman. Selected Essays of Erich Auerbach. Princeton University Press, 2014.

Belge, Murat. "Savaş ve Edebiyat." Milliyet Sanat Dergisi, vol. 10 İnsanokur, (1980). 02 Nisan 2019. <https://www.insanokur.org/savas-ve-edebiyat-murat-belge/>.

Inglis, Charles. "The True Interest of America." American History: From Revolution To Reconstruction and Beyond. Let.rug.nl. 16 Nisan 2019.

Sontag, Susan. Başkalarının Acısına Bakmak. O. Akınhay, Çev. Türkiye: Agora Kitaplığı, 2004.

Reidheid, Julia. The Norton Anthology of American Literature. ABD: W. W. Norton & Company, Inc., 2003.

Wheatley, Phillis. "Poems on Various Subjects, Religious and Moral." Mountvernon.org. 02 Nisan 2019.

Doç. Dr.
Selahattin SATILMIŞ

Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü,
selahattin@aksaray.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2282-9421>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
07/02/2020

Kabul edildi.
Accepted
18/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.686161>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Dinar, Çivril, Işıklı ve Dazkırı Bölgesinde Tarihsel Depremler (1875-1900)

Historical Earthquakes in Dinar, Çivril, Işıklı and Dazkırı Region (1875-1900)

Öz

Doğal afetler, yerleşim birimlerinin geçmişlerinde ve geleceklerinde doğrudan etkili olan faktörlerdendir. Doğal afetler içerisinde depremlerin, geçmişte ve günümüzde, şiddetli ve yoğun bir şekilde yaşandığı ve etkili olduğu bölgelerden birisi Dinar, Çivril, Işıklı ve Dazkırı civarıdır. Öyle ki çok sayıda insanın hayatını kaybettiği, önemli derecede hasar ve maddi kayıpların yaşandığı 1 Ekim 1995 Dinar depremi hâlâ hafızlardaki yerini korumaktadır. Bahsi geçen bölge, XIX. yüzyılın son çeyreğinde de çok sayıda büyük depreme sahne olmuştur. 25 yıllık süreç içerisinde, artçı şoklar hariç ondan fazla deprem yaşanmış, bunlardan bazıları çok şiddetli derecede gerçekleşerek yerleşim birimlerinin yerle bir olmasına yol açmış, bazıları da yerleşim birimlerindeki evlerin kısmen hasar görmesiyle sonuçlanmıştır. Tarih biliminin birinci el kaynakları olan arşiv vesikaları ve dönemin basınından faydalanılarak hazırlanan bu çalışma ile hem bölgenin tarihine hem de Türkiye doğal afet tarihine ışık tutulması hedeflenmektedir. Ayrıca bölgenin depremselliği açısından önem arz eden tarihsel depremlere dair sayısal verilerin, ileride yaşanması muhtemel sarsıntıları ve şiddetlerini belirlemeye çalışan deprem bilimciler için kaynak teşkil etmesi umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Osmanlı Devleti, Dinar, Çivril, Dazkırı, Işıklı, Sandıklı

Abstract

Natural disasters are factors that directly affect the past and future of the settlements. Dinar, Çivril, Işıklı and Dazkırı are among the regions where natural disasters have experienced severe and intense and intense earthquakes in the past and today. So much so that the October 1, 1995 Dinar earthquake, where many people lost their lives and suffered significant damage and material losses, still maintains its place in the memories. The mentioned region witnessed many major earthquakes in the last quarter of the 19th century; more than ten earthquakes have occurred within the 25-year period, excluding aftershocks, some of these have occurred very severely, causing the settlements to be destroyed, while others have resulted in partial damage to the houses in the settlements. First grade resources which are benefiting from the press archive documents and period prepared the history of the region and work with both Turkey aims to shed light on the history of natural disasters. In addition, it is hoped that the numerical data on the historical earthquakes which are important for the seismicity of the region will be a resource for earthquake scientists who are trying to determine the tremors and intensities that may occur in the future.

Keywords: Earthquake, Ottoman State, Dinar, Çivril, Dazkırı, Işıklı, Sandıklı

* Bu makale “113K146” nolu ve “19. Yüzyıl Türkiye Deprem Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Etkileri” başlıklı TÜBİTAK projesi kapsamında hazırlanmıştır.

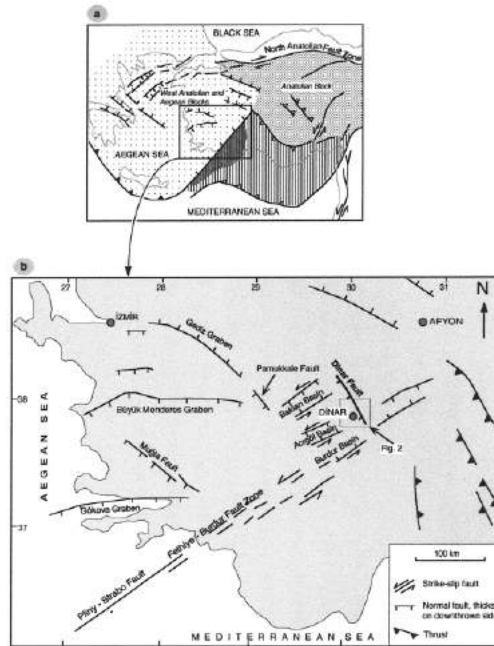
ATIF: SATILMIŞ Selahattin, “Dinar, Çivril, Işıklı ve Dazkırı Bölgesinde Tarihsel Depremler (1875-1900)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/1 (Mart 2020), s. (166-179)

CITE: SATILMIŞ Selahattin, “Historical Earthquakes in Dinar, Çivril, Işıklı and Dazkırı Region (1875-1900)”, *Journal of History and Future*, 6/1 (March 2020), pp. (166-179)

Giriş

Afrika ve Arap levhalarının kuzeye doğru hareketi Anadolu levhasını batıya doğru hareket etmeye zorlamaktadır. Bunun neticesinde Ege Denizi ve Batı Anadolu’da yaşanan gerilmeli basınç rejimleri¹ doğu-batı yönlü sıkışmalara ve kuzey-güney yönlü genişlemelere neden olmaktadır. Bu durumdan etkilenen fay sistemlerinin hareketi diğer fayların kırırndanmasına yol açmaktadır².

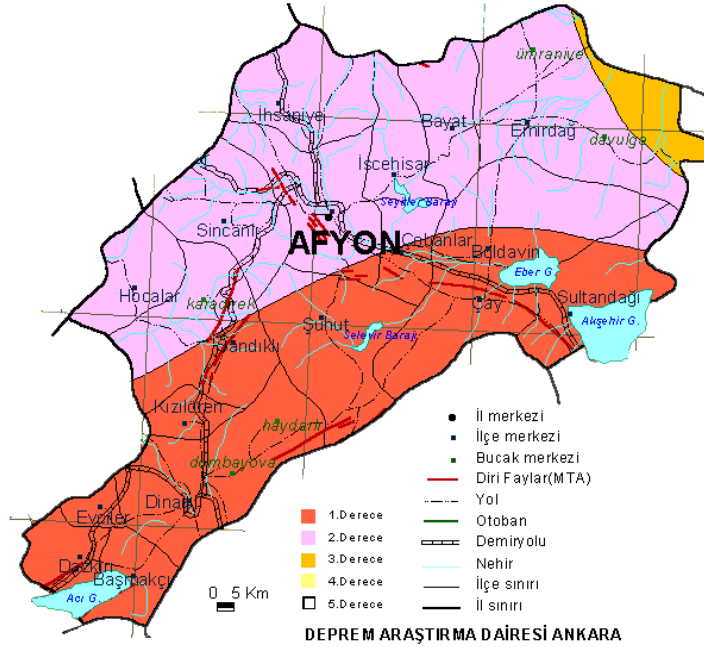
Batı Anadolu gerilme bölgesinde yer alan Dinar, Geyikler³, Çivril, Şeyhlü (Işıklı) ve Dazkırı bölgesinde iki önemli tektonik yönelim bulunmaktadır. Bunlardan birisi, bölgenin kuzeydoğusundaki Dinar (Dinar-Çivril) Fayı olup, kuzeybatı-güneydoğu yönlüdür. Diğeri ise bölgenin batısında ve güneyinde yer alan Baklan, Acıgöl ve Fethiye-Burdur Fay Hatlarıdır. Bu hatların üçü de kuzeydoğu-güneybatı yönlüdür⁴.

Şekil 1. Dinar, Dazkırı, Işıklı ve Çivril Bölgesindeki Fay Hatları⁵.

- 1 A.M. Celal Şengör, *Türkiye'nin Neotektoniğinin Esasları* (Ankara:Türk Jeoloji Kurumu Yayınları, 1980), 20.
- 2 Lütfi İhsan Sezer, “Çivril-Denizli Deprem Yöresinde Deprem Aktivitesi ve Riski”, *Ege Coğrafya Dergisi* 12 (2003): 94.
- 3 Geyikler nahiyesine son verilmesinden sonra buraya bağlı bulunan köyler çevredeki nahiye ve kazalara bağlanmıştır. Dinar’ın güneydoğusunda bulunan İncesu köyü günümüzde güneyinde bulunan Isparta ilinin Keçiborlu ilçesine bağlıdır. <http://www.incesuekokoy.com/ulasim/> (erişim tarihi: 29.12.2019).
- 4 Hayrettin Koral, Davut Laçın, Şakir Şahin, “1 Ekim 1995 Dinar Depreminin Yüze Çatlakları”, *Jeoloji Mühendisliği Dergisi* 50 (1997): 52; Dinar’da büyük bir yıkıma sebep olan 1 Ekim 1995 depremi, Dinar Grabenini kuzeyden sınırlayan Dinar Fayı’nın yaklaşık 10 km’lik kısmının kırılması neticesinde gerçekleşmiştir. 1995 depremi kadar olmasalar da 1914, 1925 ve 1971 yıllarında yaşanan depremler de Dinar’da hasara yol açmıştır. 1875 ve 1975 depremleri Baklan Fayı üzerinde, 1914 ve 1971 depremleri Fethiye-Burdur Fay Hattı üzerinde gerçekleşmiştir. Esra Çetin, *1 Ekim 1995 Dinar Depremi Faylanma Parametrelerinin İnsar ve Sismoloji Verileriyle Belirlenmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul (2010): 1-4.
- 5 Erhan Altunel, Aykut Barka, Serdar Akyüz, “Paleoseismicity of the Dinar Fault, SW Turkey”, *Terra Nova* 11/6 (1999): 297.

Bahsi geçen nahiyelerin bulunduğu Sandıklı kazası, aşağıdaki haritada görüleceği üzere, birinci derecede deprem bölgesinde yer almaktadır.

Şekil 2. Deprem Bölgeleri Haritalarında Afyonkarahisar⁶

Çalışmanın zaman dilimini oluşturan 1875-1900 arası dönemde depremlerin sıklıkla yaşandığı Dinar, Geyikler, Çivril, Şeyhlü ve Dazkırı, Hüdavendigar vilayetine dâhilindeki Karahisar-ı Sahip livasına bağlı Sandıklı kazasının nahiyeleri idiler⁷. Bahsi geçen yerleşim birimlerinde 1875-1900 yılları arasında yaşanan depremleri konu edinen doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Sadece Nicholas Ambraseys'in, Anadolu ve Akdeniz adalarını kapsayan, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900* isimli çalışmasında bölgede yaşanan birkaç küçük depreme yer verilmiştir. Bu makalede ise arşiv belgeleri ve dönemin gazeteleri üzerinden bölgede yaşandığı tespit edilen on iki deprem; yol açtıkları hasar, zayıt, bölgeye etkileri ve afet yönetimi açılarından ele alınmış, böylece bölgenin depremselliği ve afet tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

3 Mayıs 1875 Depremi

Mayıs ayının başlarında, Pazartesi günü, akşam ezanından yaklaşık iki saat sonra oldukça şiddetli derecede gerçekleşen bu deprem, Işıklı (Şeyhlü) ve Çivril'in harap olmasıyla sonuçlanmıştır.

1.1. Hasar ve Zayıt

Deprem o derece şiddetli gerçekleşmiştir ki 2000'den daha fazla nüfus ile 300 evi barındıran Çivril'de hasar görmedik tek bir ev bile bırakmamıştır. 300 evi barındıran Işıklı kasabasında evlerden 200'ü tamamen yıkılırken, 100'ü oturulamayacak derecede ağır hasar görmüş, sadece 15 ev ile iki cami yıkılmadan ayakta kalabilmiştir. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere depremde hem Çivril'de hem de Işıklı'da evlerin % 100'e yakını tamamen yıkılmış ya da kısmen hasar görmüştür.

6 depremturk.blogspot.com/2011/01/afyon-deprem-bolgeleri-haritas.html (erişim tarihi: 03.01.2010).

7 Naci Şahin, *XIX. Yüzyılda Karahisar-ı Sahip Sancağı*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), 135-137.

Tablo 1. Çivril ve Işıklı'daki Evlerde Meydana Gelen Hasar Miktarı⁸

	Mevcut Ev Sayısı	Tamamen Yıkılan Ev Sayısı	Kısmen Yıkılan Ev Sayısı
Çivril	300	285	15
Şeyhlü (Işıklı)	320	200	100
Toplam	620	485	115

Dönemin Osmanlı basınında çıkan ilk haberlere göre ölü sayısı 133-164 arasında değişirken, yaralı sayısı 187 idi⁹. Ancak bir müddet sonra daha sağlıklı bilgiler gelmeye başlamış, yapılan araştırmalar can kaybı ve yaralı sayısının çok daha fazla olduğunu göstermiştir. Önemli bir kısmı Işıklı kasabasından olmak üzere enkaz altından çıkarılan ölü sayısı 500'e ulaşmıştır. Çivril ve Işıklı kadar olmasa da buraların yakın çevresindeki birçok köyde de evlerin bir kısmı hasar görmüştür. Bunlardan birisi kayıtlara Yaka köyü olarak geçmiştir¹⁰. Ancak günümüzde Çivril'e bağlı Kocayaka ve Yakacık isimli iki köy (mahalle) bulunmaktadır. Deprem bölgesine yakın olmasından dolayı Yakacık'ın bu afetten daha fazla etkilenmiş olabileceği tahmin edilebilir.

Deprem, Çivril'in 20-25 km kadar kuzeyinde bulunan Uşak kazasına bağlı köylerde de oldukça etkili olmuştur. Öyle ki Çivril ve Işıklı'dan sonra depremin en fazla zarar verdiği yer Uşak kazasına bağlı Tatar köyüdür. Tamamen harap olan köyde 200 kişi de hayatını kaybetmiştir. Deprem, Tatar'ın dışında Sivaslı, Selçikler, Burgaz, Pınarbaşı ve Kocalar köylerinde de çok sayıda evin yıkılmasına sebep olmuş, özellikle taştan yapılmış binalar büyük zarar görmüştür. Uşak kazası merkezi ise depremi şiddetli derecede hissetmekle birlikte az miktarda hasara uğrayan yerlerden birisi olmuştur. Burada bulunan kışlanın kâgir olan kapısının bazı taşları deprem sırasında gevşeyerek tamire muhtaç hale gelmiştir¹¹. Deprem, Kütahya, Gediz ve Isparta'da da şiddetli derecede hissedilmiş olmakla birlikte buralarda hasara yol açmamıştır¹².

Yüzlerce insanın hayatını kaybetmesine ve büyük miktarda hasara sebep olan bu deprem, uzun süre hafızalardan silinmemiştir. Öyle ki 9 Ekim 1887 tarihli *Tarık* gazetesi, Işıklı'da bu tarihlere hissedilen hafif şiddetli bir depremin haberini verdikten sonra, üzerinden on iki yıl geçmiş olan 1875 depreminden bahisle "Bundan iki (on iki¹³) sene evvel Işıklı karyesinde (köyünde) deprem vukû'uyla karye-i mezkûre kâmilan harap olduğu gibi Çivril karyesi ve diğer iki karye düçâr-ı hasarât-ı külliye olub o zaman iki yüz kadar telefât dahi vukû'bulmuştur." ifadelerini kullanmıştır¹⁴.

Deprem hasar ve can kaybına sebebiyet vermekle kalmamış, zeminde yeni kırıkların oluşmasına da yol açmıştır. Depremle birlikte Çivril taraflarında yer yarılmış ve kaynar sular çıkmaya

8 *Basiret*, sayı 1526, 11 R 1292.

9 Deprem sonrası basına yansıyan haberlere göre Işıklı köyünde 31 ölü, 17 yaralı, Çivril'de 130 ölü, 170 yaralı bulunmaktaydı. *The Levant Herald*, Vol. IV, sayı 20, 19 Mayıs 1875; *Basiret*, sayı 1526, 11 R 1292.

10 *Vakit*, sayı 5, 25 R 1292.

11 *Basiret*, sayı 1526-1528, 11-13 R 1292.

12 *Basiret*, sayı 1526-1540, 11-23 R 1292; *The Levant Herald*, Vol. IV, sayı 20, 19 Mayıs 1875.

13 Gazetede on iki değil, iki sene önce yazılıdır. Ancak 1885 yılında bahsi Çivril ve Işıklı'da ne bu kadar büyük zarara sebep olan ne de hafif şiddetli bir depreme taranan arşiv belgeleri ve gazete haberleri arasında rastlanmamıştır. Dolayısıyla "on" kelimesinin yazılmasının unutulduğu tahmin edilebilir.

14 *Tarık*, sayı 1270, 21 M 1305.

başlamıştır. Işıklı'da ise bazı yerlerde soğuk ve kaynar madenî sular fişkırmaya başlamıştır. Mayıs ayının sonu itibariyle akmaya devam eden yer altı sularının¹⁵ önemli bir bölümü 4 Ağustos 1875 tarihi itibariyle kaybolmuştur¹⁶. Hasarın ve yarıkların oluştuğu coğrafya dikkate alındığında depremin kuzeybatı-güneydoğu yönlü Dinar-Çivril Fay Hattında gerçekleştiği söylenebilir.

1.2 Deprem Artçı Şokları

3 Mayıs'ta meydana gelen ana deprem sonrasındaki dört gün içerisinde sık bir şekilde, saatte bir iki defa artçı sarsıntı hissedilmiştir¹⁷. Artçı şokların giderek azaldığı, ancak bir müddet daha devam ettiği görülmektedir. *Vakit* gazetesi 30 Haziran tarihli¹⁸, *The Levant Herald* gazetesi 4 Ağustos tarihli nüshalarında artçı şokların hâlâ devam ettiğini bildirmektedir¹⁹. Diğer bir ifadeyle depremin artçı şokları üç ay kadar devam etmiştir. Bu arada bazı artçı şokların çok şiddetli derecede gerçekleştiği ve yeni hasarlara yol açtığı görülmektedir. Öyle ki *Vakit* gazetesinin 10 Haziran 1875 tarihli haberinden anlaşıldığı üzere Uşak kazası dâhilindeki bazı köylerde meydana gelen artçı sarsıntılar, önceki depremden etkilenmeyen bazı binaların yıkılmasıyla sonuçlanmıştır²⁰.

1.3 Afet Yönetimi

Karahisar livasına bağlı Sandıklı kazası kaymakamı depremin hemen sonrasında yanına bir doktor olarak, Şeyhlü nahiyesinin merkezi olan Işıklı'ya gitmiştir. Kaymakam gerekli incelemeleri yaparak depremedelerin acil ihtiyaçlarını tespit ederken, doktor da depremde yaralananların tedavisiyle meşgul olmuştur. Deprem bölgesindeki yerleşim birimlerinin bağlı olduğu Hüdavendigâr Valiliği de afetzedelerin yaralarının sarılması için gayret etmiştir. Vali, yaralıların tedavisi için memleket tabibini, afetzedelerin diğer bazı ihtiyaçlarının giderilmesi için de bir subayın komutasında 20 askeri deprem bölgesine göndermiştir.

Deprem sonrasında afetzedelerin en büyük ihtiyacı, barınma ve beslenmesi hususlarında idi. Çivril ve Işıklı'da evleri yıkılan ya da hasar gören depremzedeler ilk gecelerini açık alanlarda geçirmek zorunda kalmışlardı. Uşak kazasına bağlı köylerin halkları ise kendilerine çadır gönderilene kadar harman yerlerinde gecelemişlerdi. Evsiz kalan depremzedeler için Sandıklı kazasındaki Asâkir-i Redîfe deposundan 750 çadır temin edilirken²¹, bir kısım afetzede için de barakalar inşa edilmiştir. Basında çıkan haberler 3 Mayıs 1875 depreminde evsiz kalan afetzedelerin uzun bir süre çadırlarda sefalet içerisinde yaşadığını göstermektedir. Öyle ki *Vakit* gazetesi 10 Haziran 1875 tarihli nüshasında “beş bin kadar ahâlinin tarlalarda sâkin bulunduğunu” derken²², *The Levant Herald* gazetesi ise 4 Ağustos 1875 tarihli haberinde “depremzedelerin çadırlarda ve barakalarda yoksulluk içerisinde yaşamaya devam ettiğini” bildirmekteydi²³.

29 Ekim 1886 Depremi

Deprem, Dazkırı'da meydana gelmiş ve bu nahiyeye bağlı altı köyde önemli derecede zarara yol açmıştır.

15 *Vakit*, sayı 5, 25 R 1292; sayı 31, 26 CA 1292.

16 *The Levant Herald*, Vol IV, sayı 31, 4 Ağustos 1875.

17 *Basiret*, sayı 1526, 11 R 1292.

18 *Vakit*, sayı 31, 26 CA 1292.

19 *The Levant Herald*, Vol IV, sayı 31, 4 Ağustos 1875.

20 *Vakit*, sayı 14, 6 CA 1292.

21 *Basiret*, sayı 1526, 11 R 1292.

22 *Vakit*, sayı 14, 6 CA 1292.

23 *The Levant Herald*, Vol IV, sayı 31, 4 Ağustos 1875.

2.1. Hasar ve Zayiat

2 kişinin yaşamını yitirdiği, 15 kişinin de yaralandığı bu depremde toplam 43 ev ve 17 ahır tamamen yıkılırken, 45 ev ve 17 ahır da ağır hasar görerek yıkılmaya meyilli hale gelmiştir. Ayrıca 2 cami, 1 okul, 38 ev ve 19 ahır kısmen hasar görmüştür²⁴. *The Levant Herald* gazetesi depremin etkili olduğu köylerin isimlerini ve tamamen yıkılan evlerin dağılımını vermektedir.

Tablo 2. Depremin Hasara Yol Açtığı Köyler²⁵

Köyler	Tamamen Yıkılan Bina Sayısı
Tutluca	30
Mizan	12
Başçeşme	7
?*	6
Yüreğil	4
Arıköy	1
Toplam	60

* Bilginin alındığı *The Levant Herald* gazetesinde köyün ismi "Achaghi" olarak geçmiştir. *The Levant Herald*, Vol VI, sayı 38, 15 Aralık 1886.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere deprem en büyük hasarı Tutluca köyüne vermiştir. Gazetede çıkan habere göre tabloda isimleri geçmeyen bazı köylerde de depremden evleri oturulamayacak derecede zarar görenler olmuştur²⁶. İsimleri geçen köylere baktığımızda Dazkırı'nın güneyinde ve doğusunda yer aldıkları görülür. Hasarın olduğu yerler dikkate alındığında sarsıntının güneybatı-kuzeydoğu yönlü olan Acıgöl Fay Hattında gerçekleştiği anlaşılır.

2.2. Afet Yönetimi

Dazkırı nahiyesinin bağlı olduğu Hüdavendigar Valiliğinin deprem sonrasında hemen harekete geçerek, afetzedelerin yaralarını sarmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda valilik ilk iş olarak, evleri yıkılan afetzedelerin uygun mahallere yerleştirilerek ihtiyaçlarının giderilmesi ve neticesinin bildirilmesi hususunda Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Mutasarrıflığına bir talimat göndermiştir²⁷. Depremin hemen ardından Karahisar'dan gönderilen doktorlar sayesinde yaralıların tedavisi gerçekleştirilirken, diğer taraftan da mahalli yetkililer tarafından temin edilen çadırlar ve inşa edilen ahşap barakalar sayesinde depremzedelerin barınma ihtiyaçları geçici olarak giderilmiştir²⁸.

Bu deprem sonrasında afet yönetimi bağlamında gerçekleştirilen faaliyetlerden bir diğeri de afetzedeler adına yardım toplanmasıdır. Bu amaçla hem mutasarrıflık merkezi Karahisar'da hem

24 BOA, İ.DH., 1013/79974; DH.MKT., 1379/102, 23 S 1304; DH.MKT., 1397/66, 10 CA 1304. (Arşiv belgelerine dair kısaltmaların açıklamaları kaynakçada verilmiştir).

25 *The Levant Herald*, Vol VI, sayı 38, 15 Aralık 1886.

26 *The Levant Herald*, Vol VI, sayı 38, 15 Aralık 1886.

27 BOA, Y.PRK.DH., 5/59, 18 S 1310.

28 BOA, İ.DH., 1013/79974; DH.MKT., 1379/102, 23 S 1304; DH.MKT., 1385/17, 18 RA 1304; DH.MKT., 1397/66, 10 CA 1304; *The Levant Herald*, Vol VI, sayı 38, 15 Aralık 1886.

de vilayet merkezi Bursa'da faaliyete girilmiştir. Bunun yanı sıra Hüdavendigâr valisi Mehmet Latif Bey'in afetzedelerin "atıfet-i seniyyeden hisseyâb edilmeleri" yani "Padişahın ihsanına nail olmaları" talebi üzerine Padişah Sultan II. Abdülhamit, Hazine-i Hassasından depremzedelere 100 lira ihsan ettiği gibi devlet hazinesinden de 100 lira yardım edilmesini ferman buyurmuştur. Bununla birlikte merkezi hükümet, yardım paralarının suiistimale meydan verilmeden afetzedelere dağıtılması hususunda Hüdavendigâr Valiliğine bir uyarıda bulunmuştur²⁹.

30 Eylül 1887 Depremi

Bu tarihte Banaz ve çevresinde önemli miktarda hasar ve zayiata sebep olan yıkıcı bir deprem³⁰ Işıkli'da da hissedilmiştir. Bu vesileyle *Tarîk* gazetesi, daha önce ifade edildiği üzere, Işıkli ve Çivril'i harap eden 1875 depremine atıfta bulunarak, henüz bu afetin izlerinin hafızalardan silinmediğini hatırlatmıştır³¹.

13 Ekim 1887 Depremi

Seher vaktinde, saat 04.31'de³² gerçekleşen deprem, *Tarîk* gazetesinin ifadesine göre Sandıklı kasabasında "top patlarcasına gayet heybet ve dehşetli bir şekilde" meydana gelmiştir. Yaşadıkları endişe sebebiyle halkın evlerini terk ettiği Sandıklı'da güneyden kuzeye doğru meydana gelen ve bir dakika süren deprem, burada can kaybına neden olmamışsa da³³, daha şiddetli derecede gerçekleştiği Dazkırı ve çevresinde hasara, can kaybına ve yaralanmalara yol açmıştır.

Dazkırı'da 20 evin ve bazı köhne duvarların yıkılmasına sebep olan depremde Hasan Ali isminde birisi hayatını kaybederken, bazı insanlar da yaralanmışlardır. Yaşadıkları büyük korku ve endişe sebebiyle Dazkırı halkı evlerini terk ederek açık alanlara kaçmıştır. Ayrıca *The Levant Herald* gazetesi depremin Dazkırı'nın çevresindeki on iki köyde olduğunu bildirmişse de bu yerleşim birimlerinin isimlerini ve ne derece hasara uğradıklarını belirtmemiştir³⁴.

Deprem etkili olduğu yerlerden birisi de günümüzde Afyonkarahisar merkezde yer alan Sinanpaşa ile etrafındaki Tokuşlar, Çobanözü, Elvan Paşa, Karacaviran, Çalışlar, Düzağaç ve ismini çıkaramadığımız كونفى köyüdür. Can kaybının yaşanmadığı bu köylerin her birinde onar, on beşer evin yıkıldığı kayıtlara geçmiştir. Bu bilgiden yola çıkarak 1887 depreminin Dazkırı ve Afyonkarahisar çevresinde yaklaşık 140 ilâ 210 civarında evin yıkılmasına, bir kısım evlerin de hasar görmesine yol açtığı söylenebilir³⁵.

Deprem Dazkırı, Sandıklı ve Afyonkarahisar'ın yanı sıra Simav'da şiddetli derecede hissedilmiştir. İsmi geçen bu yerlerin hepsinde depremin artçı şokları birkaç gün devam etmiştir. Hasar tespiti için Dazkırı'ya Karahisar livasından memurlar gönderilmiştir³⁶.

23 Ağustos 1892 Depremi

Gündüz saat 12.00'ye doğru yaşanan bu deprem, can kaybına yol açmamışsa da Sandıklı ka-

29 BOA, İ.DH., 1013/79974; DH.MKT., 1379/102, 23 S 1304; DH.MKT., 1385/17, 18 RA 1304; DH.MKT., 1397/66, 10 CA 1304; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 2604, 21 CA 1304.

30 Banaz depremi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Satılmış, "30 Eylül 1887 Banaz Depremi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (2016): 79-98.

31 *Tarîk*, sayı 1270, 21 M 1305.

32 *The Levant Herald*, Vol VII, sayı 42, 19 Ekim 1887.

33 *Tarîk*, sayı 1280, 2 S 1305.

34 *The Levant Herald*, Vol VII, sayı 42, 19 Ekim 1887.

35 *Tarîk*, sayı 1280, 2 S 1305.

36 *The Levant Herald*, Vol VII, sayı 42, 19 Ekim 1887; *Tarîk*, sayı 1280, 2 S 1305.

zasının nahiyeleri olan Dazkırı, Geyikler ve Dinar'ın yanı sıra Burdur, Keçiborlu ve buralara bağlı bazı köylerde ağır hasar meydana getirmiştir³⁷.

5.1. Hasar ve Zayıt

Depremden en çok etkilenen yerlerden Dazkırı nahiyesine bağlı Başmakçı köyünde 110 ev tamamen, 191 ev kısmen yıkılmıştır. Halkın mevsim ve tarım ürünlerinin hasadı sebebiyle harman yerinde bulunması, Başmakçı'da can kaybının yaşanmamasını sağlamıştır³⁸.

Depremde en fazla zarar gören yerlerden birisi de Geyikler nahiyesine bağlı İncesu köyüdür. Can kaybının yaşanmadığı İncesu köyünde ana depremde 30, birkaç saat içinde meydana gelen artçı şoklarda ise 25 ev olmak üzere toplam 55 ev tamamen yıkılmıştır. Ayrıca bir cami ile 25 evin bazı duvar ve sair kısımları yıkılmaktan kurtulamamıştır. Bunların haricinde 20 ev içinde oturulamayacak derecede ağır hasar görmüştür. Toplamda köydeki 100 aile açıkta kalmıştır³⁹. Deprem ve artçı şokları, civardaki Dinar ve Şeyhlü (Işıklı) nahiyelerinde de şiddetli derecelerde hissedilmekle birlikte buralarda hasara yol açmamıştır⁴⁰.

Deprem, Sandıklı kazasının nahiyelerinin yanı sıra Konya vilayetine bağlı bir liva olan Burdur ile aynı vilayete bağlı Hamidabad (Isparta) livasının bir nahiyesi konumunda bulunan Keçiborlu'da⁴¹ da etkili olmuştur. İzmir'de çıkan *Hizmet* gazetesi 29 Ağustos tarihli nüshasında can kaybının yaşanmadığı Keçiborlu kasabasındaki evlerin tamamına yakınının yıkıldığı ve halkının açıkta kaldığı bilgisini vermektedir⁴². Ancak daha sonraki tarihlerde basında çıkan haberler, bu bilginin yanlış olduğunu göstermiştir. 8 Eylül tarihli *Sabah* gazetesi, Konya valisinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafa dayanarak, *Hizmet* gazetesinin haberinin gerçeği yansıtmadığını, Keçiborlu kasabasında sadece birkaç köhne evin bacasıyla duvarlarının yıkıldığını belirtmektedir⁴³.

Depremin oldukça etkili olduğu Burdur'da ise mahalli hükümet memurlarının yaptığı ilk belirlemelere göre 37 evin duvarları yıkılmış, yarılmış ya da hasar görmüştür. İki caminin minaresi ile bir sıbyan mektebi yıkılmaya meyilli şekilde tehlikeli bir hal almıştır. Ayrıca Burdur hükümet konağı ile iki hapishane binası (erkek ve kadın) ağır hasar görerek, duvarları yıkılma derecesine gelmiştir. Bunların yanı sıra Burdur kasabası dışında bulunan 500 bağ ve bahçenin duvarları ile kapıları yıkılmıştır⁴⁴. Daha sonraki incelemeler, bahsi geçen hasarın dışında, depremde yedi mahallede 16 evden bazılarının kısmen yıkıldığını, bazılarının ise duvarlarının çatlayarak tehlikeli bir hal aldığını, bir caminin duvarı ve minaresi ile bir medrese duvarının yıkılmaya meyilli hale geldiğini göstermiştir⁴⁵. Bunlara ilaveten *The Levant Herald* gazetesinin verdiği bilgilerden şehrin etrafındaki surların nerdeyse tamamının yıkıldığı anlaşılmaktadır⁴⁶. 2 Eylül 1892 tarihli *Hizmet* gazetesinin, daha önce Keçiborlu'da olduğu gibi Burdur'daki hasarı da çok abartılı gösterdiği anlaşılmaktadır. Gazetenin verdiği bilgilere göre Burdur'da yıkılan evlerin sayısı 500'ü aşmış olup,

37 BOA, Y.PRK.DH., 5/59, 18 S 1310; DH.MKT., 1992/22, 3 S 1310.

38 BOA, Y.PRK.DH., 5/59, 18 S 1310; Y.A.HUS., 264/130, 19 S 1310

39 BOA, Y.A.HUS., 264/47, 7 S 1310; *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 31, 5 Eylül 1892.

40 *Sabah*, sayı 1093, 15 S 1310; *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 31, 5 Eylül 1892.

41 Mehmet Ali Talayhan, *Osmanlı Devlet Salnamelerine Göre Adana ve Konya Vilayetlerinin İdari Taksimatı 1851-1900*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde (2001): 111-217.

42 *Hizmet*, sayı 579,1, 5 S 1310.

43 *Sabah*, sayı 1093, 15 S 1310.

44 BOA, DH.MKT., 1992/22, 3 S 1310; Y.PRK.SRN., 3/50, 1 S 1310; Y.A.HUS., 264/130, 19 S 1310.

45 BOA, Y.A.HUS., 264/43, 7 S 1310; *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 31, 5 Eylül 1892.

46 *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 33, 12 Eylül 1892.

çok sayıda bina da oturulamaz durumdadır. Ayrıca afetzede halk açıkta kalarak zaruri ihtiyaçlarını temin edememektedir⁴⁷. Adı geçen gazetenin haberinin yine asılsız olduğunu, hasara dair yukarıda resmi belgelerin verdiği bilgilerden anlamak mümkündür.

Burdur'da yönü doğudan batıya doğru olan deprem⁴⁸, zeminde bazı değişime de yol açmıştır. Burdur kent merkezine yarım saat mesafede bulunan bir bağın yarım dönüm kadar yarılmasıyla çöküntüler oluşmuştur⁴⁹. Sarsıntının yönü ve hasarın olduğu yerler dikkate alındığında depremin Burdur-Fethiye Fay Hattı üzerinde yaşandığı anlaşılmaktadır.

Deprem, Burdur'a bağlı Tefenni kazasında da hissedilmiştir. Kazanın doğusundan batısına doğru, biri şiddetli diğeri hafif surette olmak üzere, birbiri ardına iki defa yaşanmışsa da can kaybı ve hasara yol açmamıştır⁵⁰.

5.2. Depremın Artçı Şokları

Depremin ardından çok sayıda artçı şok yaşanmıştır. Dazkırı'nın bağlı olduğu Hüdavendigar vilayeti valisi Hüsnü Paşa'nın verdiği bilgilerden artçı şokların depremin üçüncü günü itibariyle şiddetli ve hafif derecelerde aralıksız ve sık bir şekilde devam ettiğini öğrenmekteyiz⁵¹. Burdur ve Keçiborlu'nun bağlı olduğu Konya vilayeti valisi Hasan Salih Bey de 27 Ağustos ve 2 Eylül 1892 tarihli yazılarında depremlerin aralıklarla devam ettiğini bildirmektedir⁵². 5 Eylül tarihli nüshasında İncesu'da hemen hemen her gün sarsıntı yaşandığını belirten *The Levant Herald* gazetesi, bir sonraki nüshasında da Burdur'da 8 Eylül'de bir defa artçı sarsıntı yaşandığı bilgisini vermektedir⁵³. *Sabah* gazetesi ise 8 Eylül tarihli nüshasında 1 Eylül'den beri Burdur'da günde dört beş defa hafif şiddetli deprem meydana geldiğini belirtmektedir⁵⁴. Artçı sarsıntılardan bazıları çok şiddetli derecede meydana gelmiş olacak ki hasara yol açtıkları görülmektedir. Konya valisinin bir yazısından anlaşıldığı üzere 10 Eylül 1892 gecesinde şiddetli ve hafif derecelerde yaşanan dört deprem Burdur'da Hacı Ali Bey'e ait evin bir odasının yıkılmasına yol açmıştır. 11 Eylül'de de iki artçı sarsıntı yaşanmıştır. Sadaret makamına hitaben yazılan 14 Eylül 1892 tarihli bir yazıda Burdur'da depremlerin devam ettiğinin bildirilmesinden artçı şokların en az yirmi gün sürdüğü söylenebilir⁵⁵.

5.3. Afet Yönetimi

Başmakçı, İncesu, Burdur ve Keçiborlu'da hasara yol açan deprem sonrasında afetzedelerin yaralarının sarılması amacıyla yerel hükümet görevlilerinin bazı girişimlerde buldukları görülmektedir. Hüdavendigar Valiliği, Geyikler nahiyesine bağlı İncesu köyündeki depremzedelerin uygun yerlere yerleştirilerek, beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi için Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına emir vermiş ve bu bağlamda yapılanların vilayet merkezine bildirilmesini istemiştir⁵⁶. Mutasarrıflığın İncesu'ya gönderdiği memurlar, afetzedeleri çadırlara yerleştirdikleri gibi her gün yiyecek de dağıtmışlardır⁵⁷.

47 *Hizmet*, sayı 580, 9 S 1310.

48 *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 31, 5 Eylül 1892.

49 BOA, DH.MKT., 1992/22, 3 S 1310; Y.PRK.SRN., 3/50, 1 S 1310.

50 BOA, Y.A.HUS., 264/43, 7 S 1310.

51 BOA, Y.PRK.SRN., 3/50, 1 S 1310.

52 BOA, İ.DH., 1297/32, 29 S 1310.

53 *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 31-32, 5-12 Eylül 1892.

54 *Sabah*, sayı 1093, 15 S 1310.

55 BOA, İ.DH., 1297/32, 29 S 1310.

56 BOA, Y.A.HUS., 264/47, 7 S 1310.

57 *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 31, 5 Eylül 1892.

Yerel hükümet görevlileri, bazı muhtemel tehlikelerin önünün alınması için de girişimlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Burdur'da yıkılmaya çok meyilli haldeki binalar halkın yardımı ile yıktırılarak, meydana gelmesi muhtemel bir tehlike önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Burdur'daki mahalli hükümet, vilayet merkezi Konya'dan aldığı izinle, yıkılma tehlikesi bulunan hapishanedeki mahpusları daha güvenli bir binaya taşımıştır⁵⁸. Yine tedbir olarak, ağır hasar gören bir okuldaki öğrenciler de, tıpkı mahkûmlar gibi, tahliye edilmiştir⁵⁹.

Afet yönetimi bağlamında ele alınabilecek konulardan bir diğeri ise hasara uğrayan binaların tamir ettirilmesi idi. Burdur'da mahalli hükümet, yıkılma tehlikesi bulunan hükümet konağı ile hapishanenin tamiri için gerekli 25.000 kuruşun harcanması için merkezi hükümetten yetki almıştır. Bu sırada belediyenin gücü, gerekli diğer masrafları karşılamaya yetmemekteydi. Bu nedenle mahalli hükümet bahsi geçen 25.000 kuruşun fakir evleri ile vakfi olmayan cami ve medreseler ile askeri depoların tamiri, bazı yerlerde enkazın kaldırılması için kullanmayı kararlaştırmış ve bu yönde merkezi hükümetten izin almıştır. Bununla birlikte Konya Valiliğinin, hükümet konağı ve hapisane için aynı miktarda akçenin sarfına yeniden yetki istemesi neticesinde ikinci bir 25.000 kuruşun inşaat masrafları için kullanılmasına müsaade edilmiştir. Konya Valiliğinin, vilayet bütçesinde yeterli para bulunmamasından dolayı bahsi geçen 25.000 liranın Dâhiliye Nezareti tahsisatından karşılanması yönündeki talebi de merkezi hükümetçe kabul edilmiştir⁶⁰.

Deprem sonrasında afet yönetiminde bir de ihmal vakası yaşanmıştır. Depremde Başmakçı köyünde meydana gelen büyük hasarın mahalli idareciler tarafından merkezi hükümete on dört gün sonra bildirilmesi üzerine soruşturma açılmış ve bunun neticesinde Başmakçı köyünün bağlı bulunduğu Sandıklı kazası kaymakamı İsmail Hakkı Bey “emsâline ibret olmak üzere” azledilmiştir. Bu ihmal vakasından yola çıkarak merkezi hükümetin, hem afetzedelerin yaralarının sarılmasını önemseydiğini hem de taşrayla olan ilişkilerini çok sıkı tutmaya çalıştığını söylemek mümkündür⁶¹.

22 Ekim 1892 Depremi

Şeyhlü (Işıklı) ve Geyikler nahiyelerinde öğle vakitlerinde şiddetli derecede hissedilen deprem, asıl etkisini Dinar ile Keçiborlu arasında bulunan Dikici köyünde göstermiştir. Geyikler nahiyesine bağlı olan bu köyde can kaybı yaşanmamışsa da 1 ev yıkılmış ve 20 ev çeşitli oranlarda hasar görmüştür. Deprem Sandıklı kaza merkezinde de “oldukça şiddetli” derecede hissedilmiştir. Ana depremden 42 dakika sonra bir artçı şokun yaşandığı Sandıklı'da hasar oluşmamıştır⁶².

Kasım 1892 Depremi

The Levant Herald gazetesi 14 Kasım 1892 tarihli nüshasında hafif şiddetli olarak gerçekleşen bu depremin “bir önceki hafta” meydana geldiği belirtmektedir. Buna göre depremin Kasım ayının ilk haftasında yaşanmış olabileceği tahmin edilebilir⁶³.

58 BOA, DH.MKT., 1992/22, 3 S 1310.

59 *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 33, 12 Eylül 1892.

60 BOA, DH.MKT., 1994/22, 6 S 1310; DH.MKT., 2001/1, 21 S 1310; İ.DH., 1297/32, 29 S 1310; İ.HUS., 3/44, 8 S 1310; DH.MKT., 2037/33, 11 C 1310; Y.A.HUS., 264/46, 7 S 1310; DH.MKT., 2002/69, 23 S 1310; DH.MKT., 2008/11, 14 RA 1310; DH.MKT., 2010/114, 24 RA 1310; BEO., 73/5405, 26 S 1310.

61 BOA, DH.MKT., 2025/56, 7 CA 1310; Y.PRK.DH., 5/59, 18 S 1310; Yapılan soruşturma ve neticesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Satılmış, *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi (19. Yüzyıl Anadolu Depremleri Işığında)*, (İstanbul İdeal Kültür Yayınevi, 2017).

62 *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 39, 24 Ekim 1892.

63 *The Levant Herald*, Vol XII, sayı 42, 14 Kasım 1892.

1 Temmuz 1893 Depremi

Deprem, Sandıklı kazasına bağlı Geyikler'de şiddetli derecede hissedilmiştir. Depremın hasar meydana getirdiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır⁶⁴.

10 Temmuz 1894 Depremi

İstanbul, Adapazarı, İzmit, Bursa ve Yalova'da çok sayıda kişinin ölümüne ve binlerce binanın yıkılmasına yol açan Marmara depreminin⁶⁵ uzantısı olup, Dinar ve Batı Anadolu'nun birçok şehrinde hafif şiddetli derecede hissedilmiştir⁶⁶.

20 Eylül 1899 Depremi

Aydın ve Denizli'de yıkımla sonuçlanan bu deprem⁶⁷, çok şiddetli derecede hissedildiği Geyikler'de 30 kadar ev ile bir hanın hasar görmesine yol açmıştır. Yine depremin aynı şiddetle hissedildiği yerlerden ikisi de Şeyhlü ve Dinar nahiyeleridir. Şeyhlü'de bir caminin minaresi, Dinar'da ise birkaç bina hasar görmüştür. Ayrıca Dinar'a bağlı Sütlaç'ta bulunan tren istasyonunda hasar meydana gelmiştir. Deprem Çivril, Afyon, Sandıklı, Dazkırı ve bu bölgenin kuzeyindeki şehirlerde de hissedilmiş olmakla birlikte buralarda hasara yol açmamıştır. Depremın artçı şokları, Denizli ve Aydın taraflarında olduğu gibi, Dinar ve Geyikler taraflarında da bir müddet devam etmiştir⁶⁸.

27 Eylül 1899 Depremi

Deprem, Çivril ve Dazkırı'da oldukça şiddetli ve gürültülü bir şekilde yaşanmışsa da hasara yol açmamıştır. Daha sonra bir defa hafif şiddetli sarsıntı hissedilmiştir⁶⁹. Bu depremin 20 Eylül 1899 depreminin artçı şoklarından olması kuvvetle muhtemeldir.

17 Eylül 1900 Depremi

Deprem, Çivril'de gece yarısından birkaç saat sonra şiddetli derecede yaşanmıştır. Deprem öncesinde yer altından inilti halinde bir ses işitilmiştir⁷⁰. Deprem Çivril'in yanı sıra Geyikler, Afyonkarahisar, Sincanlı, Kütahya, Gediz ve Uşak'ta da hissedilmiştir⁷¹.

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Hüdavendigâr vilayetinin Karahisar-ı Sahip livasına bağlı Sandıklı kazasının nahiyeleri olan Dinar, Geyikler, Çivril, Şeyhlü, Dazkırı ile buralara bağlı köylerde toplam 12 ana sarsıntının yaşandığı tespit edilmiştir. Bölgede yaşanan depremlerden 6'sı çok şiddetli derecede gerçekleşerek hasara yol açarken, diğer 6'sı hafif şiddetli derecede yaşanmış olup hasar meydana getirmemiştir. Hasara sebep olan depremlerin 3'ünde can kayıpları ve yaralanma vakaları da yaşanmıştır. Ayrıca bölgede yaşanan depremlerin 3'ü, çok sayıda ölümlere ve büyük miktarda hasara yol açan, ancak merkez üssü başka yerler olan depremlerin uzantılarıdır. Bunlardan birisi bölgenin yakınlarındaki Denizli ve Aydın'da gerçekleşmesi hasebiyle bahsi geçen

64 *The Levant Herald*, Vol XIII, sayı 27, 3 Temmuz 1893.

65 BOA, Y.EE., 91/19, 29 Z 1321.

66 *Hizmet*, sayı 769, 10 M 1312.

67 Deprem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Satılmış, "Aydın Vilâyetinde Doğal Afetler (1850-1900)", Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2012.

68 *İkdâm*, sayı 1881-1882, 23-24 CA 1317.

69 *İkdâm*, sayı 1881, 23 CA 1317.

70 *Âhenk*, sayı 1269,24 CA 1318.

71 *İkdâm*, sayı 2268, 26 C 1318.

bölgede de hasara neden olmuştur.

İncelenen süreçte bölge en büyük depremini 1875 yılında yaşamıştır. Deprem Işıklı, Çivril ve Tatar başta olmak üzere Uşak kazasına bağlı birçok köyün harap olmasıyla ve birçoğunun da çeşitli oranlarda hasar görmesiyle sonuçlanan bu yıkıcı deprem, uzun süre hafızalardan silinmemiştir. Bölgede etkili olan ikinci büyük deprem, Ağustos 1892’de yaşanmış olup, bölgenin dışında Burdur ve Keçiborlu’da da etkili olmuştur. Ekim 1886 ve Ekim 1887’de gerçekleşen depremler orta derecede, Ekim 1892 ve Eylül 1899 depremleri ise hafif derecede hasara yol açmaları bakımından önem arz etmektedir. Yaşanan depremlerin sıklığı ve yol açtığı hasarlar, bu sahanın günümüzde olduğu gibi, XIX. yüzyılın son çeyreğinde de birinci derecede deprem bölgesinde yer aldığını göstermektedir.

Bölgede yaşanan altı deprem sonrasında artçı şoklar meydana gelmiştir. Şiddetli depremlerin artçı şoklarının uzun sürdüğü, hatta bazılarının hasara yol açtığı görülmüştür. Bölgede yaşanan depremler genellikle Dinar-Çivril ve Burdur-Fethiye Fay Hatları üzerinde gerçekleşmiştir. Yaşanan depremlerin bazıları bölgede yeni kırık ve çöküntülerin oluşmasına sebep olurken, bir deprem sırasında da yer altından soğuk ve kaynar madenî suların fışkırmaya başladığı görülmüştür. Bu bağlamda günümüzde bölgenin kaplıcalarıyla ünlü olmasında tarihsel depremlerin etkisinin de yadsınamayacağı açıktır.

Önemli derecede hasara yol açmaları nedeniyle bazı depremler sonrasında sergilenmesi gereken afet yönetimi önem arz etmiştir. Bu bağlamda üç depremin ardından oluşan zararın tespiti, yaralıların tedavisi, evleri yıkılan ya da oturulamayacak derecede hasar gören afetzedelerin barındırılması ve beslenmesi amacıyla deprem bölgesindeki köylerin ve nahiyelerin bağlı bulunduğu Sandıklı kazası, Karahisar-ı Sahip livası ve Hüdavendigâr vilayetinden sivil ve askeri memurlar ile doktorlar gönderilmiştir. Askeri depolardan temin edilen çadırlar ve inşa edilen barakalara yerleştirilmek suretiyle depremlenelerin barınma problemleri geçici olarak çözülmeye çalışılmıştır. Ayrıca 1886 yılında gerçekleşen deprem sonrasında liva merkezi Karahisar ile vilayet merkezi Bursa’da afetzedeler adına yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Ayrıca dönemin padişahı II. Abdülhamit de, hem devlet hazinesinden hem de kendi hazinesinden yaptığı yardımlarla afetzede halkın yanınında olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan İstanbul’daki merkezi hükümet afet yönetimi bağlamında yapılan çalışmaları yakından takip etmiş, hatta ihmali görülenleri cezalandırmaktan çekinmemiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 73/5405, 26 S 1310.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1379/102, 23 S 1304; 1385/17, 18 RA 1304; /66, 10 CA 1304; 1992/22, 3 S 1310;1397; 1994/22, 6 S 1310; 2001/1, 21 S 1310; 2002/69, 23 S 1310; 2008/11, 14 RA 1310; 2010/114, 24 RA 1310; 2025/56, 7 CA 1310; 2037/33, 11 C 1310.

İrade Dahiliye (İ.DH.) 1013/79974, 1 RA 1304; 1297/32, 29 S 1310.

İrade Hususi (İ.HUS.) 3/44, 8 S 1310.

Yıldız Hususi Evrakı (Y.A.HUS.) 264/43, 7 S 1310; 264/46, 7 S 1310; 264/130, 19 S 1310.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 91/19, 29 Z 1321.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye (Y.PRK.DH.) 5/59, 18 S 1310.

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık (Y.PRK.SRN.) 3/50, 1 S 1310.

Sürekli Yayınlar

Âhenk, sayı 1269,24 CA 1318.

Basiret, sayı 1526, 11 R 1292; sayı 1526-1540, 11-23 R 1292; sayı 1528, 13 R 1292.

Hizmet, sayı 579, 5 S 1310; sayı 580,2; 9 S 1310; sayı 769, 10 M 1312.

İkdâm, sayı 1881-1882, 23-24 CA 1317; sayı 2268, 26 C 1318.

Sabah, sayı 1093, 15 S 1310.

Tarîk, sayı 1270, 21 M 1305; sayı 1280, 2 S 1305.

Tercüman-ı Hakikat, sayı 2604, 21 CA 1304.

The Levant Herald, Vol. IV, sayı 20, 19 Mayıs 1875; sayı 31, 4 Ağustos 1875; Vol VI, sayı 38, 15 Aralık 1886; Vol VII, sayı 42, 19 Ekim 1887; Vol XII, sayı 31, 5 Eylül 1892; sayı 32, 12 Eylül 1892; sayı 33, 12 Eylül 1892; sayı 39, 24 Ekim 1892; sayı 42, 14 Kasım 1892; Vol XIII, sayı 27, 3 Temmuz 1893.

Vakit, sayı 5, 25 R 1292; sayı 14, 6 CA 1292; sayı 31, 26 CA 1292.

Kitaplar, Tezler ve Makaleler

Altunel, Erhan, Barka, Aykut ve Akyüz, Serdar. "Paleoseismicity of the Dinar Fault, SW Turkey". *Terra Nova* 11/6 (1999): 297-302.

Çetin, Esra. *1 Ekim 1995 Dinar Depremi Faylanma Parametrelerinin İnsar ve Sismoloji Verileriyle Belirlenmesi*. İstanbul Teknik Üniversitesi Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Koral, Hayrettin, Laçın, Davut ve Şahin, Şakir. "1 Ekim 1995 Dinar Depreminin Yüze Çatlakları". *Jeoloji Mühendisliği Dergisi* 50 (1997): 52-58.

Satılmış, Selahattin. *Aydın Vilâyetinde Doğal Afetler (1850-1900)*. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa, 2012.

Satılmış, Selahattin. "30 Eylül 1887 Banaz Depremi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38, (2016): 79-98.

Satılmış, Selahattin. *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi (19. Yüzyıl Anadolu Depremleri Işığında)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayınevi, 2017.

Sezer, Lütfi İhsan. "Çivril-Denizli Deprem Yöresinde Deprem Aktivitesi ve Riski". *Ege Coğrafya Dergisi* 12 (2003): 93-102.

Şahin, Naci. *XIX. Yüzyılda Karahisar-ı Sahip Sancağı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Şengör, A.M. Celal. *Türkiye'nin Neotektoniğinin Esasları*. Ankara: Türk Jeoloji Kurumu Yayınları, 1980.

Talayhan, Mehmet Ali. *Osmanlı Devlet Salnamelerine Göre Adana ve Konya Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1851-1900)*. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2001.

İnternet Kaynakları

<http://www.incesuekokoy.com/ulasim/> (erişim tarihi: 29.12.2019).

depremturk.blogspot.com/2011/01/afyon-deprem-bolgeleri-haritas.html (erişim tarihi: 03.01.2010).

Dr. Öğr. Üyesi
Mehmet BİÇİCİ

Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Öğretim Üyesi,
bicici@gantep.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2011-1088>

Doktora Öğrencisi
Zeynep YILDIZ ÖZLÜ

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü
zynpyldz27@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1998-288X>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 28/01/2020 Kabul edildi. Accepted 03/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.681313>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Harf İnkılâbı Üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Çıkan Tartışmalar Ve Karşıt Görüşler

Debates and Opposing Views in the Turkish Grand National Assembly on the Letter Revolution

Öz

Harf İnkılabı tartışmaları Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanı sonrasında başlamıştır. Arap alfabesi Türk Diline uyarlanmaya çalışılmış fakat okuma ve yazma da birçok sorunla karşılaşmıştır. Bir süre sonra aydın kesimler tarafından bu konu tartışılmaya başlanmıştır. İlk olarak 1862'de Münif Paşa, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de" verdiği konferansta alfabe meselesini ele almıştır. Arap harfleriyle okuma-yazmanın zor olduğundan kolaylaştırmak için harflerin islah edilmesi gerektiği fikrini ortaya atmıştır. Bazı aydın kesim ise Arap harflerinin tamamen kaldırılması gerektiği söylese de birçok aydın harflerin islahı fikrinde birleşmiştir. İttihat ve Terakki döneminde Enver Paşa, bu soruna "Enveri" yazısı adını verdiği alfabe ile Arap harflerinde bazı düzenlemeler yaparak soruna çözüm bulmaya çalışmıştır. I. Dünya Savaşı ve ardından Kurtuluş Savaşı dönemlerinde alfabe tartışmaları durmuştur. Ancak Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Harf İnkılabı tartışmaları devam etmiştir. Özellikle 1924 yılında Şükrü Saraçoğlu'nun Harf İnkılabı hakkındaki konuşması meseleyi tekrar gündeme getirmiştir. Meclis içinde sesler yükselmeye başlamıştır. İnkılabı destekleyen ve karşı çıkanlar meclis dışında da basın yoluyla düşüncelerini ifade etmişlerdir. Bu konuda çeşitli makale, kitaplar yayınlamışlardır. Mustafa Kemal Atatürk, bu tartışmaları yakından inceleyerek zamanın ve şartların olgunlaştığı bir dönemde Harf İnkılabını gerçekleştirmiştir. Harf inkılabının gerçekleştirilmesi okur-yazar oranının artması, basın yayın hayatının canlanması, toplumun çağdaşlaşması, kültürel değişimin hızlanması ve millet bilincinin yerleşmesinde de etkili olmuştur. Bu makalenin amacı; Tanzimat'tan itibaren süregelen Cumhuriyet'in ilanı ile de şiddetlenen harf inkılabı tartışmalarını ortaya koyup yeni bir bakış açısı kazandırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Harf İnkılabı, Devrim, TBMM' deki Tartışmalar, Arap Alfabesi, Latin Alfabesi

ATIF: BİÇİCİ Mehmet, YILDIZ ÖZLÜ Zeynep, "Harf İnkılabı Üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Çıkan Tartışmalar Ve Karşıt Görüşler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/1 (Mart 2020), s. (180-197)

CITE: BİÇİCİ Mehmet, YILDIZ ÖZLÜ Zeynep, "Debates And Opposing Views In The Turkish Grand National Assembly On The Letter Revolution", *Journal of History and Future*, 6/1 (March 2020), pp. (180-197)

Abstract

The discussions on alphabet revolution started in Ottoman Empire after Tanzimat. Arabis alphabet was adapted to Turkish language but reading and writing was faced with many problems. After then, this issue was started to be discussed by entellectual people. Firstly, in 1862, Münif Pasha dealt with the alphabet issue at conference in "Cemiyet-i İlmîyeyi Osmaniye". He put forward that letters should be arranged to read-write the easier than arabic alphabets. Some intellectional people on the other hand, say that arabic letters need to be completely removed the others come to the conclusion that the letters should be arranged. When Ittihat and Terakki is effective, Enver Pasha tried to find a solution to this problem by making some arrangements in the alphabet with the alphabet called "Enveri". Alphabet discussions stopped during I. World War and Kurtulus War but discussions over letter reform contiuned after proclomation of the republic. Especially in 1924 the speech of Sukru Saracoglu about letter reform brought again on the agenda. Discussions started at TBMM. The supporters and opponents over alphabet reform expressed their views through press outside TBMM. They published various articles and books on this topic, Examining these debates closely, Mustafa Kemal Atatürk put the Revolution into practice when the conditions were met. The implementation of reform had been influential in the increase of literate rate, the revival of media, the modernization of society, the acceleration of cultural change and the establishment of nation consciousness. The aim of this article is to reveal the discussions on letter reform, which has been exacerbated by the declaration of the republic from the Tanzimat period, and to gain a new perspective.

Key Words: Letter Reform, Revolution, Discussions at TBMM, Arabic Alphabet, Latin Alphabet

Giriş

Türk milleti, eski ve köklü bir tarihe sahiptir. Farklı coğrafi bölgelerde siyasi ve sosyal yönden önemli devletler kurmuşlardır.¹ Türklerin anavatanı Orta Asya'dır. Bölgenin coğrafi özelliklerine göre kültürel ve sosyal hayatlarını şekillendirmişlerdir. Kendilerine özgü yazı ve alfabelerini kullanmışlardır. Orta Asya'dan göç eden Türkler, gittikleri kültürlerden de etkilenmişler farklı yazı ve alfabe kullanmışlardır. Göktürk, Soğut, Uygur, Mani, Kiril, Çin, Tibet, İbrani alfabeleri alfabelerden bazılarıdır. Türklerin İslam dinini kabul etmesiyle Arap Alfabeti kullanılmaya başlanmıştır.²

Türkçe, 10. yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsça etkisi altında kalmıştır. Arap alfabesinin, Türkçe'ye uyarlanması, yazım kurallarının sürekli değişmesine neden olmuştur. Bu da Türkçe'nin kullanışlı bir dil olmasını engellemiştir.³ Türkçe'nin yapısına ve seslerine bu alfabenin uygun olmaması tartışmalara neden olmuştur. Arap alfabesi Türkçe'deki bazı sesleri karşılamada yetersiz olmuştur. Çünkü Arap alfabesinde ünlü harfler bulunmamaktadır. Ünlü harfler esre, ötre ve üstün işaretleriyle karşılanmaktadır. Bu da Türk dili için yetersiz kalmıştır.⁴

Osmanlı farklı milletlerin bir araya gelerek oluşturulan bir millettir. Osmanlıca içerisindeki Arapça, Farsça kelimelerin artması Türkçe'nin dil olarak gelişmesini engellemiştir. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısında alfabe tartışmaları başlamıştır.⁵ Aydın kesim alfabe sisteminin ıslah edilmesi fikrini Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar sürekli tartışmışlardır. Cumhuriyet dönemin-

1 Zeynep Korkmaz; "Alfabe Devriminin Türk Toplumunu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri," *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3, 2009, s.1470.

2 Ayşegül Şentürk; "Harf İnkılabının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2012, Sayı: 26, s.28.; Nurettin Gülmez: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Harfler Üzerine Tartışmalar," Alfa Aktüel Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.,4.

3 Neriman Tongul; "Türk Harf İnkılabı," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs 2004, Sayı: 33-34, s. 103.

4 M. Şakir Ülkütaşır; *Atatürk ve Harf Devrimi* Ankara, 1973, ss.15-16.

5 Nuran Savaşkan Akdoğan; "Modern Ulus Devlet Olma Yolunda Harf İnkılabı ve Uygulanması", *Amme İdaresi Dergisi*, C.43, Sayı: 3, s. 38.

de ise harflerin ıslahı yerine harflerin değiştirilip, Avrupa'nın kullandığı Latin harflerinin kabul edilmesi meselesi ön plana çıkmıştır. Basında, kamuoyunda, mecliste ateşli tartışmalar olmuş ve uzun bir süre sonra ancak harf değişikliğine gidilmiştir. Çünkü harf değişikliği için henüz zaman ve zemin oluşmamıştır. Mustafa Kemal, tarafından azim ve kararlılıkla gerçekleştirilen inkılâplar, kamuoyunun ve basının buna hazırlamasıyla ancak mümkün olmuştur.⁶

Cumhuriyetin ilanı ile ülkenin her kurumunda bir yenilenme ve modernleşme başlamıştır. Bu yenilikler Türkleri batı kültürünü benimsetmek olarak algılanmış olsa da Türk Milletinin varlığını daha iyi tanınmasına yardımcı olmuştur. Türklerin Orta Asya'daki eski kültürlerini ve yaşam tarzlarını yeniden ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca Türk Milletinin her alanda diğer toplumlar kadar uygar olduklarını dünyaya duyurulmasını sağlamıştır. Mustafa Kemal, inkılapları ile ülkenin çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmasını amaçlamıştır.⁷

1.Cumhuriyet Öncesinde Latin alfabesi Tartışmaları

Bir milletin yüzyıllarca kullandığı alfabeyi değiştirmesi büyük bir olaydır. Bu nedenle ilk başlardan itibaren büyük tartışmalara neden olmuştur. Arap Alfabesinin Kuran yazısı olması, kut-sal sayılması ve başka bir alfabeyi almanın dinsizlik olarak algılanacağı ve İslam dünyası ile bağ-larının kopacağı düşünülmüştür.⁸ Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra aldıkları Arap alfabesini, uzun yıllar kullanmışlardır. Ancak 19. yüzyıldan itibaren tartışmalar başlamıştır. Türklerin Arap Alfabesini kullandıktan sonra Arap ve Fars dillerini etkisi altında bozulmuş, Osmanlıca dilinde Türkçe sözcükler giderek azalmıştır. Osmanlıca yalnızca yabancı sözcüklerle değil yabancı dil kurallarıyla da dolmuştur. Tanzimat'tan itibaren aydınlar harf konusundaki eleştirilerini çeşitli yer-lerde ifade etmeye başlamışlardır. 1851 yılında Ahmet Cevdet Paşa, "Kavaid-i Osmaniye" adıyla bir kitap yayınlamıştır. Burada yazı sorununa değinmiştir. Türkçe 'de olan ancak Arap harfle-riyle gösterilemeyen sesler için yeni yazım yollarının aranması gerektiğini yazmıştır. Bu soruna değinenlerin bir diğeri de Münif Paşadır. Kurucu üyesi olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de (Osmanlı Bilim Derneği) 12 Mayıs 1862 günü verdiği konferansta bu konuyu dile getirmiştir.⁹ Konferansta şunları ifade etmiştir:

"Arap harfleriyle Türkçe okuyup yazmak zordur. Bu alfabede ünlüler bulunmadığından Türkçe bir sözcük çeşitli biçimlerde okunabilmektedir. Aynı sözcüğün beş-altı biçimde okuna-bildiği olur. Gerçi alışılmış sözcükler doğru olarak okunabilir. Ama anlamları pek bilinme-yen sözcüklerin doğru okunabilmesi hemen hemen olanaksızdır. Arapça ve Farsça sözcüklerle tamlamalar ise okumayı yazmayı büsbütün zorlaştırır. Arap yazısında büyük harfler (Majiskül) bulunmadığından öz adlar öteki sözcüklerden ayırt edilemez. Avrupa yazılarında bu gibi güç-lükler yoktur. O yazılarla altı- yedi yaşlarındaki çocuklardan uşaklara ve işçilere varıncaya kadar, kadın erkek, herkes kolayca okuma yazma öğrenmektedir. Biz de ise yazımızı öğrenme-nin güçlüğü yüzünden halkın eğitimi gerçekleşmemektedir. Arap harfleri, kitap, dergi, gazete basımına da hiç elverişli değildir. Başka uluslar otuz kırk harfle istedikleri yapıtları basabili-yorlar. Arap alfabesiyle kitap basabilmek için ise iki üç kat daha çok harf kullanmak gerekir.

6 Emre Yavuz; "Arap Alfabesinden Latin alfabesine Geçiş (Harf inkılâbı 1 Kasım 1928)",www.academia.edu/9626886/Latin_Alfabesinin_Kabulü_ve_Tartışmalar, s.3.

7 Özgür Mert; "Harf İnkılabının Gerçekleştiği Süreçte Atatürk'ün Tekirdağ Ziyaretinin Basındaki Yansımaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* C.17/34,2017,s. 193.

8 Mehmet Tekin; *Harf İnkılâbı* (Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı), Antakya 1988, s. 23.

9 Sami N. Özerdim; *Yazı Devriminin Öyküsü*, Türk Dil Kurumu Yayınları(2. Baskı), Ankara, 1994,s. 11.12.

Oysa kitap, eğitimi yaygınlaştırmanın en güçlü aracıdır."¹⁰

Burada ortaya koyulan fikirleri dikkate alan bazı dilciler, bu konuşmayı harf tartışmalarının başlangıcı olarak görmüşlerdir. Azerbaycanlı şair Ahunzade Feth Ali de konferanstan kısa bir süre sonra cemiyete bir tasarı sunmuştur. Tasarı da; "Arap harflerinin kullanılması için dinin bir zorunluluğunun bulunmadığı, Türkçe'nin gelişimini sağlayacak daha kolay bir yazı sisteminin alınabileceğini belirtmiştir. Cemiyet ise asırlardır kullanılan alfabenin değiştirilmesinin mümkün olmadığı sonucuna varmıştır."¹¹

Tanzimat döneminde alfabe ıslahı ile başlayıp alfabenin değiştirilmesiyle devam eden tartışmalarda Arap alfabesiyle yaşanan sorunun alfabeden değil eğitimdeki yetersizlikten kaynaklandığı düşüncesi yayılmaya başlamıştır. Alfabe değiştirilmesine yönelik gösterilen tepkilerde Arap alfabesinin asla İslam toplumlarının geri kalmasına neden olmadığı bu geriliğin eğitimden kaynaklandığı ve bu alfabenin İslam dünyasındaki birliği sağlayan bir araç olduğu ve kaldırılırsa Osmanlılar ile diğer İslam dünyası arasındaki bağların kopacağı iddia edilmiştir. Örneğin; Namık Kemal Arap harflerinde yapılacak "*Islahatın icrasına samimi taraftar*" olduğunu ama Arap harflerinin kaldırılmasına da karşı olduğunu vurgulamıştır. Namık Kemal, eğer harfler değiştirilirse gelecek nesil, geniş bir coğrafya da yaşayan ve iki yüz yıllık bir dönemde İslam milliyetinin meydana getirdiği eserleri anlamayacak ve nesillerle milletler arasında bir kopukluk olacağını savunmuştur. Arap harflerinin İslam'ın bütünleştirici gücü olarak kabul etmiştir.¹² Aydınlardan Ali Suavi ve Şemsettin Sami ise Arap harflerinin ıslah edilmesi ile ilgili görüşlerini açıkça ifade etmişlerdir. Arap alfabesi ile ilgili yapılan tartışmalarda harflerin değiştirilmeyip iyileştirilmesi gerektiğini savunanlar çoğunlukta olmuştur.¹³

II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında bilim ve düşünce yönündeki atılımlar harfler üzerine tartışmaların çıkmasına da neden olmuştur. Dönemin Maarif Nazırı Şükrü Bey, "İstilahat-ı İlmiye Encümeni" adı altında dört tane encümen kurdu muştur. Resmi niteliğe sahip bu encümenler, dilbilgisindeki bazı zorlukların giderilmesini sağlamıştır. Bu amaçla; Sarf ve İmlâ Risaleleri, Tedkikat-ı Lisaniye Heyeti'nin Sarf ve İmla Encümeni, Usûl-ı İmla adında eserler yayınlamıştır. İmla (Komisyonu) Encümeni, toplantılarında bazı kararlar almıştır. Bunlar; yeni harfler ve şekiller kabul etmesinin mümkün olmadığını, sesli harflere getirilecek işaretlerin ise sadece ilkokul kitaplarına ve lügat sözlüklerine getirilmesi gerektiğidir. Bu kararlara rağmen imlâ kitaplarında Arapça ve Farsça kelimeler eski şekillerini korumuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Arap harflerinin ıslâh edilmesi ile ilgili kurulan cemiyetlerin başında Ta'mim-i Maarif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti gelmektedir. Bu cemiyete göre; eğitimin yaygınlaşmaması okuma yazma bilenlerin az olması sebebi, harflerin zorluğu ve birleşik yazılmasıdır. Cemiyet üyeleri, Arap harflerini Osmanlıca içerisinde muhafaza edilmesini ancak bazı düzenlemeler yapılması gerektiğini söylemiştir. Harflerin ayrı yazılarak, sesli harflerin kullanılmasını, okuma yazmanın kolaylaştırılması için çalışmalar yapmıştır.¹⁴

Osmanlıca tartışmaları sürerken, Arnavut Milliyetçileri, 20-26 Ağustos 1909 tarihinde Elbasan kongresinde toplanmışlar. Eğitim dili Arnavutça olmasına ve Latin harflerinin kabul edilmesine karar vermişlerdir. Şeyhülislam Latin Harflerinin kabul edilemeyeceği ile ilgili fetva vermişse de Arnavutlar Latin Alfabesini kabul etmişlerdir. Bu da alfabe tartışmalarının daha da

10 Bilal N. Şimşir; *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 20.

11 Özerdim; a.g.e.; s.12.

12 Yavuz; a.g.m.; s.8.

13 Cafer Ulu; "Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları ve Latin alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemal'in Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği," *Ankara Üniversitesi Dergisi*, s. 279.

14 Muhammet Erat; "Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları", *Türkler Dergisi*, C:15, s. 155.

alevlenmesine neden olmuştur.¹⁵

Enver Paşa, tartışmaların yoğun olduğu dönemde çeşitli sıkıntıları ortadan kaldırmak amacıyla *Enveri* yazısı dediğimiz, ünlülerin de eklenmiş olduğu ve bitişik olmayan Arap harfleri fikrini ortaya çıkarmıştır. Arap harfleri ayrı yazılarak ve sesli harf eklenerek Latin harflerine benzer şekilde yazılmıştır. Ancak, bu yazı Arap harflerine uymadığı için bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu yazıya; Ordu Elifbası, Hatt-ı Cedit, Enver Paşa Yazısı gibi isimler verilmiştir.¹⁶ Bu dönemde bazı yazarlar harfler üzerinde iyileştirme yapmanın yerine Türkçe'ye daha yakın olabilecek Latin Alfabesine geçilmesini istemişlerdir. Bu yazarlar; Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Ziya Gökalp gibi yazarlardır.¹⁷ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla harf tartışmalarına birkaç yıl ara verilmiştir.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde yaşanan harf tartışmaları esnasında Fransızcanın kullanılması Latin harflerinin bazı kurumlarda kullanmasını da sağlamıştır. Batılı tarzda açılan yeni okullarda, hariçye ile elçiliklerde, bankacılıkta, bürokraside Latin harfleri kullanılmıştır. Tanzimat ile başlayan Harf meselesi Cumhuriyet kurulduktan sonra da tartışma konusu olacaktır.¹⁹

2. Cumhuriyet'in İlanı Sonrasında Harf İnkılâbı Üzerine Mecliste Çıkan Tartışmalar ve Karşıt Görüşler

Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olağanüstü şartlar sonucunda, alfabe konusu bu dönemde bir canlılık ve gelişme kaydedememiştir. Ancak dünyadaki Türkler Latin alfabesini kullanmaya başlamışlardır. İlk olarak Yakut Türkleri 1918 yılında Latin alfabesini kabul etmiştir. Mustafa Kemal, savaş dönemlerinde de dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Yapacağı yenilikler ile ilgili planlar oluşturmuştur. Ancak yapacağı devrimlerin zamanı geldiğinde yapılmasını isteyen gerçekçi bir devlet adamıdır. 6 Temmuz 1918'de Karlsbat'ta tedavi olurken hatıra defterine şunları yazmıştır:

*“Benim elime büyük salâhiyet ve kudret geçerse ben içtimaî hayatımızda istenilen inkılâbı bir anda bir tahakkuk edeceğimi zannederim... Halkı yeni fikirlerle eğitmek ve öğrenim durumunu yükseltmek gerekir. Aydınlar halkı kendi seviyelerine çıkarmalıdır. Bunun anlamı toplumun öğrenimini yeni ve kolay usullerle sağlamaktır.”*²⁰

Erzurum Kongresi'nin düzenlendiği akşam 7-8 Ağustos 1919, Mustafa Kemal, Mazhar Müfid Kansu Bey'i yanına çağırarak ileride, ülkede yapılacak olan inkılâplarla ilgili planlarını anlatmıştır. Latin alfabesi kabul edileceğini de söylemiştir. Mazhar Müfid Bey ümitsiz ve inanmayan bir adam tavrıyla bunların hayal olduğunu söylemiştir.²¹

1922 yılında Azeri Türklerinin Latin alfabesini kabul etmesi bu harflerin getirilmesini isteyenleri Türkiye'de de cesaretlendirmiştir. 12 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e bazı gazeteciler gelmiştir. Bunların arasında Hüseyin Cahit Bey de vardır. Hüseyin Cahit Bey ;

“Paşam, Niçin Latin yazısını almıyoruz?”

15 Ramazan Boyacıoğlu; *Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar*, Atatürk Araştırma Merkezi, s.434.

16 Özerdim; a.g.e.; s.13.

17 Ülkütaşır; a.g.e.; s.28.

18 Ulu; a.g.m.; 280.

19 Adem Çelik; *Harf İnkılabına Giden Süreç*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s.19-20.

20 A. Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s.43.

21 Mazhar Müfid Kansu; *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara 1997, s.131.

sorusuna “*Daha zamanı gelmemiştir*” diye cevap verir.²²

Mustafa Kemal, bu anısını daha sonra Falih Rıfkı Atay’a anlatır: “*Hüseyin Cahit bana zamansız bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkılâbının zamanı gelmemiştir*” demiştir.²³ Mustafa Kemal, yapmak istediği tüm işlerde önce şartların olgunlaşmasını isteyen bir devlet adamıdır. Hüseyin Cahit’in sorduğu zamanlarda ülkenin böyle bir değişime hazır olmadığını düşünerek gazetecilerle konuşmak istememiştir.²⁴

1 Mart 1922’de Mustafa Kemal, TBMM’nin üçüncü toplantı yılını açarken şunları söylemiştir:

“*Binaenaleyh, bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvela mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten ictinaben bu fikrimi birkaç kelime ile tavzih etmek için diyebilirim ki, genel olarak umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıttak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki malûmat vermek ve dört işlemi öğretmek, maarif programımızın ilk hedefidir.*”²⁵

Harf İnkılâbıyla ilgili tartışmalar Cumhuriyet’in ilanı sonrasında da devam etmiştir. 1923 yılında 17 Şubat- 4 Mart tarihleri arasında İzmir’de Milli İktisat Kongresi toplanmıştır. Bu Kongre de kongrenin işçi temsilcilerinden İzmirli Ali Nazmi ve iki arkadaşı tarafından Latin harflerinin kabulü hakkında kongreye bir teklif verilmiştir. Teklif kongre başkanı Kazım Karabekir tarafından reddedilmiştir. Kazım Karabekir, bu konu ile ilgili düşüncelerinin konudaki görüşlerini, 5 Mart 1923 günü; “*Latin Harflerini Kabul Edemeyiz*” başlığı altında demeç vererek açıklamıştır. O’na göre; “*Latin harflerini savunanlar yabancıların propagandalarından etkilenmekte ve ülkeye zararlı bir fikir sokmaya çalışmaktadırlar. Türk dilini ifade edecek hiçbir Latin harfi yoktur. Bu fikirler Türk toplumunu etkilerse bütün İslâm âlemi üzerimize hücum eder ve birbirimizi yeriz.*” Sözleriyle ifade etmiştir.

Basına paylaşılan Paşa’nın demeci, alfabe tartışmalarını yeniden başlamasına neden olmuştur. Latin harflerini istemeyenler, yayın çıkarmaya başladılar. Latin harflerini savunanlardan Kılıçzade Hakkı, İçtihad dergisinde, İzmir Kongresinde “*Latin Harfleri*” başlıklı makale yazarak, Paşa’ya cevap verdi. II. Meşrutiyetten beri Latin alfabesinin getirilmesini savunan Hüseyin Cahit Yalçın’da 22 Eylül 1923 Resimli Gazete de Latin Harfleri, başlıklı yazısında görüşlerini dile getirerek tartışmalara katıldı. 1923 yılında Tahsin Ömer 40 sayfalık bir kitapçık yayınladı. “*Harflerimiz Latin Harfleriyle Aynıdır*” başlığıyla yayınlanan bu kitapçık Arap ve Latin harflerinin aynı kökten geldiğini Latin alfabesini almanın sakıncalı olmadığını anlattı.²⁶

Cumhuriyet dönemi alfabe tartışmaları için de az rastlanan bir fikir de Orhun ve Uygur alfabelerinin yeniden kullanılması olmuştur. Bu fikri savunanlara göre alfabe bir medeniyet işi değil, kültür işidir. Arap ve Latin harfleri bize ana kültürümüzü unutturur. Bunların yerine Türklerin öncelardan kullandığı Orhun veya Uygur harflerinin yeniden kullanılmasının kültürümüz açısından oldukça faydalı olacağını savunmuşlardır.²⁷

22 Caner Kerimoğlu; “Hüseyin Cahit Yalçın’ın (1875-1957) Dil İle İlgili Görüşleri,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar, 2008, s. 105.

23 Falih Rıfkı Atay; “Yeni Yazı”, *Türk Dili*, C: II, Sayı: 23, Ankara, 1 Ağustos 1953, s.718.

24 Cengiz Dönmez; “Atatürk ve Harf İnkılabı,” Atatürk Araştırma Merkezi, s.41.

25 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi: III, C:12, 1.3.1922, ss. 2-16.

26 Şimşir, a.g.e.,ss. 59-61.

27 Yasemin Kıroğlu; *Harf İnkılabının Atatürk Devrimlerinin Yayılmasına Etkisi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 10.

Basın üzerinden tartışmalar devam ederken mecliste de tartışmalar yeniden başladı. 26 Ağustos 1923'te Bolu/Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey, Meclis Başkanlığı'na "Türkçe Kanunu" adında on maddelik bir kanun teklifi verdi. Bu teklifte, Maarif Vekilliğinin bir komisyon kurmasını yabancı kelimelerin Türkçeleşmesini, okul kitaplarının, gazete ve dergilerin Türkçeye uygun bir şekilde yazılması gerektiği yazılmıştır. Ancak bu teklif İslam birliğini bozacağı gerekçesiyle reddedilmiştir.²⁸

Bu tekliften 1 yıl sonra 25 Şubat 1924 tarihinde TBMM'de Bütçe Kanunu Tasarısı görüşülürken söz alan İzmir mebusu Şükrü Saraçoğlu, ülkedeki okuma yazma oranının düşük olmasının nedenini Arap alfabesinin Türkçe için yetersiz olmasına bağladı ve düşüncelerini şu şekilde ifade etti;

Benim kanaatimce, bu büyük derdin en vahim noktası harflerdir. Eğer ben Arap harfi diyecek olursam burada da acaba benim fikrime tuğyan ve isyan edecek var mı? Efendiler! Bunun yegâne kabahatli harflerdir. Arap hurufatı Türk lisanını yazmaya müsait değildir. Hacıımızın, hocamızın, amirimizin, memurumuzun gayretine, asırlardan beri yapılan bunca fedakârlıklarına rağmen, halkımızın ancak yüzde ikisi veya yüzde üçü okumuştur. ... Ben isterdim ki, tedrisat-ı aliyye ve orta tedrisat için bütçesinin binde yüzünden fazla bir meblağını tahsis eden bu millet pek az bir zaman zarfında çocuklarının okuyup yazmasını görsünler...²⁹

Şükrü Saraçoğlu bu konuşması mecliste bazı vekillerin tepkisini çekmiş, tartışmalara neden olmuştur. Mecliste başlayan tartışmalar basına da yansımıştır.³⁰ Hüseyin Cahit Bey, yayınladığı "Necat Yolu" başlıklı makalesinde İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu'nun teklifini olumlu karşılar ve "...Bilâ tereddüt söyleyebiliriz ki, bu bizim için necat yolu olacaktır. Türk milleti ancak şu asırda cehaleti atmaktan kendini kurtarabilir. Maarifi en kolay, en çabuk surette neşir ve ta'mim etmenin yegâne çaresi Latin harflerini kabul etmekten ibarettir" diyerek Şükrü Bey'i desteklemiştir. 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesiyle, tüm eğitim-öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında birleştirilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesi Harf Devrimini destekleyenleri cesaretlenmiş ve bu konuyu tekrar gündeme getirmişlerdir. 6 Mart 1924 tarihinde Hüseyin Cahit, "Latin Harfleri" başlıklı yazısında;

"Tedrisat esasları ile memleketi kurtarmak hususunda, en emin hatveyi atan Cumhuriyet, Latin harflerini de kabul ederse, tedrisatın bihakkın semeredâr olmasını ve az vakit içinde memlekette büyük bir terakki-i manevî vücûda gelmesini temin edecektir. Yegâne necat yolu bundan ibaret olmasına rağmen, bazı arkadaşların Latin harflerine taraftar olmadıklarını görüyorum." Cümlelerine yer vermiştir.

İbrahim Alaettin Gövsa ise Hüseyin Cahit'in söylediklerine karşı çıkarak Resimli Gazete de "Harflerimizin Kabahati" başlığıyla bir yazı yazar. Latin alfabesinin cehaleti alamayacağını ve toplumun yazının değiştirilmesine karşı olduklarını söyler. Ahmet Hikmet Bey "Gönül Hanım" adlı eserinde Harf İnkılabına karşı olduğunu ifade eder.³¹ 1924 yılı içerisinde gazetelerde tüm bu tartışmaların olduğu sırada Ali Seydi, "Latin Harfleri Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir?" adıyla bir kitapçık yayınlamıştır. Kitapçıkta 3 farklı öneri sunmuştur. Kısaca kitapta;

"Latin alfabesinin kabul edilmesiyle eski kültür birikimlerinin Latin harflerine çevirmek uzun yıllar alacak çocukların kitapsız, kütüphanesiz, rehbersiz, malumatsız kör cahil olarak yetiştirileceklerdir. Çünkü Latin harfleriyle yazılmış, basılmış Türkçe kitap bulamayacaklardır. Latin

28 TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi I, 26.8.1924, s.295.

29 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I. İçtima Senesi: I, C:5, 25.2.1340, ss. 335-336.

30 Ulu; a.g.m.; 283.

31 Çelik; a.g.t; ss.45-46.

Harfleri kabul edilirse dünya üzerindeki Türklerle ve Müslümanlarla irtibat kopar. Latin alfabesi yabancı alfabeler içinde en kısır olanıdır. Türkçe'nin seslerini karşılamaz. Karşılasmı diye yeni eklemeler, işaretler katılacaksa bunu Arap harflerini ıslah ederek daha güzel bir şekilde yaparız.”³²

İfadeleri yer almaktadır. 1924'te Türkiye'de harf tartışmaları ülke dışında da farklı görüşler sunulurak takip eder. Berlin'deki Türk öğrencileri Bekir Sıtkı Ozansoy başkanlığında Latin harflerinin kabulünü isteyen bir dernek kurmuşlar ve “Yeni Yazı” adıyla dergi çıkarmışlardır.³³ Bulgaristan Türk Basını da bu tartışmalara katılır. Bulgaristan Türk Öğretmenlerinin sözcülüğünü yapan “Bulgaristan Muallimini İslamiye Cemiyeti İttihadiyesi” kendi yayın organı olan Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuasında bu konuya yer vererek Latin alfabesini savunanlara da karşı çıkanlarında düşüncelerini yayınlamıştır.³⁴

1924 yılında Maarif Vekili iken Saruhan Mebusu olan Çınar Bey öğretmenler arasında bir anket yapmıştır. Türkiye'deki öğretmenlerin % 97'si Latin Harflerinin alınmaması yönünde düşünce belirtmişlerdir. Bu sonuçla Maarif Nezareti tarafından yüreklendirici bir sonuç ortaya çıkmamıştır.³⁵

1925 yılı alfabe tartışmaları bakımından biraz sönük geçmiştir. 25 Şubat 1925'te TBMM'de Milli Eğitim Bütçesi görüşülürken Milli Eğitim Bakanı olan Şükrü Saraçoğlu'na, harfler sorunu konusunda fikri sorulur. Saraçoğlu şu cevabı verir; “Efendiler, Bendeniz Maarif vekiliyim ve Maarif vekili olmak hasebiyle memleketimizde harfler hakkında birçok cereyanlar olduğu için bu cereyanlardan herhangi birisine kuvvet verecek bir şekilde bu millet kürsüsünde söz söylemeyi faydalı değil, zararlı görüyorum...”³⁶

1925 yılı doğuda Şeyh Sait İsyanının başladığı, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kurulduğu dönemde Şükrü Saraçoğlu, TBMM içinde yazı devrimi üzerine tartışmanın doğru olmadığını düşünerek yatıştırmaya çalışmıştır. 1925 yılı basın hayatında Latin harfleri üzerine durgun geçse de İstanbul Üniversitesi hocalarından Avram Galanti, “Türkçe'de Arabi ve Latin Harfleri ve İmla Meseleleri” adlı eseriyle, Latin alfabesinin alınmasına karşı çıkmıştır.³⁷

Türkiye'de Lâtin alfabesi ile ilgili tartışmalar 26 Şubat-6 Mart 1926'da Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kongresi'yle tekrar başlamıştır. Kongreye dünyanın çeşitli yerlerinden gelen 71 Türkolog katılmıştır. Türkiye'den ise Fuat Köprülü başkanlığında bir heyet katılmıştır. Kongrede alınan kararlar Falih Rıfkı, Lâtin harfleri makalesinde; çok önemli bir hadise olarak değerlendirilmiş. Avram Galanti ise; “Bakü Türkoloji Kongresinin Gayri İlmî Bir Kararı” başlıklı yazısında “Bakü Kongresi'nin ıstılah hakkında verdiği karar, lisanımızı fakirleştirmekten başka bir şeye yaramaz” diyerek Azerbaycan'ın Latin harflerini almasına karşı çıkmıştır. “Hayat Mecmuasındaki Lâtin Harfleri Meselesi” adlı makalede harf değişikliğini ile ilgili düşünceler beyan edilmiştir. Makalede; yüzyıllardır kullanılan bir milletin yazısının bir anda değiştirilemeyeceği ve Latin harfleri alınacaksa Arap harflerinin yanında ikinci dil olarak alınabileceği gibi görüşler sunulmuştur.³⁸ Mehmet Fuat Köprülü'nün de Latin harflerinin karşısında bir duruş sergilemesi bu konuyu daha fazla gündemde tutmuştur. Özellikle kongre bitip Mehmet Fuat Köprülü Türkiye'ye döndükten sonra Türk Ocağı gibi derneklerde Latin harfleri aleyhinde birkaç konuşma yapmış, ardından da

32 Sami N. Özerdim; *Yazı Devrimi (Yazı Devrimini Kavrayamayanlar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, ss. 71-73.

33 Çelik; a.g.t; s.50.

34 Şimşir, a.g.e., s.64.

35 Gülmez; a.g.e., s. 182.

36 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II. İçtima Senesi: II. C:14, 25.2.1925, s. 324.-336.

37 Şimşir, a.g.e., s.70.

38 Ulu; a.g.m.; 283.

çok çeşitli gazete yazıları ve makaleler çıkmış, tepkiler almıştır.³⁹

1926 yılında Dr. Kühne Latin alfabesi ile ilgili bir rapor hazırlar. Bu raporda:

“Okuyup yazmak öğrenmek için oldukça uzun bir zaman harcanması gerektiği dikkati çekmiştir. Yazı tekniği yalnız öğretim meselesi olmayıp aynı zamanda birinci derecede bir uygarlık siyaseti meselesidir. Türkler de kendilerine oldukça yakın olan Macar ve Fin lisanlarında yapıldığı gibi bir transkripsiyon kabul ederek hiç şüphesiz Batı uygarlığına katılmak işini kolaylaştırmış olurlar.”

Bu rapor Mustafa Kemal Atatürk’ü çok etkilemiştir. Raporun ardından Macar alfabesini incelemeye başlamıştır.⁴⁰ 22 Mart 1926 günü TBMM’ de Maarif Teşkilatı Kanunu görüşülürken Maarif Vekili Mustafa Necati Bey şu konuşmaları yapar. “*Latin harufu meselesi doğrudan doğruya Devletin siyasi meselesidir. Deruhte ettiğim meselenin başından sonuna kadar ihtiyacımıza mutabık olduğuna kanaat etmezsem ve onun etrafında tetkikatımı yapmazsam o meseleyi kabul etmem. Herhangi bir meseleyi tetkik etmeden kabul edecek arkadaşınız değilim...*”⁴¹

Bu konuşma sonrasında Akşam gazetesinde bir anket düzenlenir. Türk aydınlarına bazı sorular sorulur. Bu sorular: *Latin harflerini kabul etmeli miyiz? Kabul edersek menfaatlerimiz ne olur? Bu mesele etrafındaki nokta-i nazarınızı lütfeder misiniz?* Bu soruları 16 kişi cevaplamıştır. Sadece 3 kişi Latin harflerinin alınmasından yana olduğunu bildirmiştir.⁴² Dönemin başbakanı İsmet İnönü Latin harfleri konusunda kararsızdı. Böyle bir kararı vermenin ağır ve dikkatli olunması gerektiğini söylemiştir. Latin alfabesini geçişin de ve uygulanmasındaki zorluklar olacağını düşünmüştür. 1926 yılında Latin alfabesini savunanların ise sabrı kalmamıştır. Mithat Sadullah, “Latin Harfleriyle Türkçe Elifba Tecrübesi” isminde kitap yayınlamıştır. Hidayet İsmail ise “Arap ve Latin Harfleri” adlı kitapçık yayınlamıştır.⁴³ Bakû Kongresi sonrası yapılan çalışmalarda Karaçay Balkar bölgesinde bulunan Türkler de Latin harflerini kabul etmiştir. Böylece harflerin Türkler arasında ayrılık yaratacağı düşünceleri de zayıflamıştır.⁴⁴

Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle Mustafa Kemal tarafından başlatılan çağdaş devlet yapılına ve milli devlet sistemine geçiş çalışmaları ile siyasi, sosyal ve kültürel alanda yapılan yenilikler Latin alfabesine geçişi kolaylaştırmıştır. Her yapılan bir inkılâp diğer yapılacak inkılâbın oluşmasına ortam hazırlamıştır.⁴⁵

Türkiye’de Uluslararası Latin Rakamlarının kabul edilmesi Latin alfabesinin kabul edilmesine giden yolda önemli bir adım olmuştur. Erzincan Mebusu Saffet Arıkan, Çorum Mebusu Mustafa Cantekin, Kocaeli Mebusu Reşit Saffet Atabinen ve Balıkesir Mebusu Sadık Deniz tarafından 8 Mayıs 1928 tarihli Uluslararası Rakamların kabulü için kanun teklifi sunmuşlardır. Teklifte; dünyadaki birçok devletle sosyal ve ekonomik ilişkileri olan Türkiye’de sayı şekillerinin kullanılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir. Okullarda kullanılan bu sayıların kanun teklifinin kabul

39 Ali İhsan İlhan; *1925-1928 Yılları Arasında Cumhuriyet ve İktidam Gazetesinde Çıkan Harf İnkılabıyla İlgili Konular*, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Haziran 2010, s. 33.

40 Şimşir, a.g.e., s.74.

41 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre, II. İçtima Senesi, III, C:23, 22.3.1926, s. 270-273.

42 Şimşir, a.g.e., s.75.

43 Şimşir, a.g.e., ss.83-84.

44 Mustafa Albayrak; “Yeni Türk Alfabesinin Kabulü Öncesinde Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mekteplerinin Açılması (1862-1928)”, *Atatürk Yolu*, Ankara,1989, s. 482.

45 Kıroğlu; a.g.t., s. 14.

edilmesini önermişlerdir.⁴⁶ Urfa Mebusu Refet Bey mecliste söz alarak şu konuşmayı yapmıştır:

“Bu kanunun kabul etmeyi arzu ettiği rakamlar, bütün medeni milletlerce kabul edilmiş rakamlardır... Bütün medeni milletlerin kabul ettikleri, en iyi usûlleri, gelişme ve yükselme yolunda ilerlemek isteyen bütün milletler pervasızca kabul etmektedirler. Bu rakamlar esas itibariyle Doğu’da uzun müddet kullanılmış, bilahare Batı’ya intikal etmiş, orada rakamlar üzerinde ıslah ve güzellik yapılmış olan rakamlardır ki, bunu kabul etmek bizim için en zaruri, en mübrem ve en iyi bir usul olacaktır...”

Öte yandan Kastamonu Mebusu Hasan Fehmi Bey, İsmet Paşa hükümetine şunu soruyordu: “Bir müddet evvel uluslararası tarihi kabul etmiştik. Bilmem o gün, neden bu beynelmilel rakamları kabul etmedik? Bugün beynelmilel rakamları kabul ediyoruz. Oyumuzu vereceğiz. Acaba hükümetimiz beynelmilel harflerin kabulünde ne mahzur görüyor. Bu cihet hakkında hükümet izahat versin?” diye soruyordu.

Bu sözler alkışlarla karşılandı.

Bitlis mebusu Muhiddin Nami Bey’de; “Aynı soruyu sorarak uluslararası rakamların küçük bir parçayı meydana getirdiğini, asıl bir bütün olan iktisat, fen, ilim ve medeniyet sahasında gelişmemize büyük bir adım, büyük bir hamle teşkil edecek olan uluslararası harfleri ne zaman kabul edeceğiz? demekteydi.

Latin harflerinin, gelecek toplantı yılında ilk önce kabul edilmesini temenni ediyordu.

Aynı sorulara İzmir Mebusu Maarif Vekili Mustafa Necati Bey’de;

“Bu işte biraz geç kalıyorsak, teşkil ettiğimiz komisyonun, Encümenin faaliyetinin neticesine muntazır olduğumuzdandır. Hurufat meselesi en kısa zamanda tabiatıyla medeniyet âleminin kabul etmiş olduğu esaslar dâhilinde halledilecektir. Fakat suhuletle tatbik etmek mecburiyeti de hükümetimiz üzerinde ağır bir vazife olarak bulunmaktadır. Onun için heyet-i aliyeniz mutmain olmalıdır. Hükümetiniz mütehassıs encümenlerin, komisyonların faaliyetini mütemadiyen teşvik etmekte ve yakın bir zamanda kabiliyet-i tatbikiyeyi haiz olarak getireceği hurufatı herhalde uzun zaman bekletmeden heyet-i aliyenize takdim edecek bir şekilde çalışmaktadır. Arkadaşlar, maarif vekili sıfatıyla Hasan Fehmi Bey üstadımız tarafından vuku bulan suale cevap vermek mecburiyetindeyim. Heyet-i aliyenizin gerek bütçede kabul ettiğimiz bir esasla ve gerek vuku bulan tasrihatla hurufat meselesinin üzerinde, hükümetin nazarı dikkatini celb etmiş ve bu işe ait olan esasat ibraz etmeyi emretmesinde zaten bu işle iştigal eden arkadaşlarımız bu iş etrafında çalışmışlardır. Yalnız herhangi bir büyük meselenin halli için, tabii zamana ihtiyaç bulunmakla beraber tatbikat sahasında lâzım gelen teshilâtîra’e etmek tam ve kâmil olarak tatbik etmek mecburiyeti vardır.” diyerek, cevap veriyordu⁴⁷

Sözleriyle konuya dâhil oluyordu.

Bu konuşmalardan kısa bir süre sonra 20 Mayıs 1928 tarihinde, 1233 sayılı yasayla mecliste Uluslararası Rakamlar kabul edilmiştir.⁴⁸ 20 Mayıs 1928 günü toplanan Bakanlar Kurulunda, alfabe konusunu ele alınmıştır. Bu konudaki görüşleri incelemek ve araştırma yapılması için “Dil Encümeni” adlı bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Komisyon üyeleri şu şekildedir: Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Yakup Kadri, Mehmet Emin Erişingil, İhsan Sungu, Avni Başman, Ragıp

46 Mahmut Goloğlu; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I (1924-1930) Devrimler ve Tepkileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 273.

47 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi I, C:4, 8.5.2.1928, s. 226-230.

48 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi I, C:4, 20.5.1928, s. 205-206.

Hulusi Özden, İbrahim Grandi, Ahmet Cevat Emre'dir. Daha sonra Fazıl Ahmet, İbrahim Necmi, Ahmet Rasim, Celal Sahir ve İsmail Hikmet gibi kişilerde çalışmalara katılmıştır. Alfabe komisyonu hazırladığı raporda çalışma şekillerini ve toplanma amaçlarını;

“Latin harflerinin lisanımıza tatbiki imkânını düşünmek üzere teşekkül edip, 26 Haziran 1928’de çalışmasına başlamış olan heyetimiz, doğrudan doğruya bugünkü müşterek ve edebi lisanımızın dayandığı ince ve mütekâmil İstanbul konuşma dilini esas alarak, bu dile teorik ve fiili yönlerden en uygun ve en elverişli bir alfabe vücuda getirmeye çalışmak ve bu maksatla ilk önce Latin harflerinin asli değerlerini ve kullanıldıkları Avrupa milletleri tarafından yapılan değişiklikleri tetkik ederek, bugün adı geçen harfleri Türkçe ’ye nasıl tatbik etmenin uygun olacağını azami dikkat ve itina ile düşünmek, sonra da bazı kurallar tespit ederek, bunların mümkün olduğu kadar metodik bir tarzda tatbiki suretiyle bir sonuca varmaktır.”

şeklinde sıralanmıştır. Dünya üzerinde Latin alfabesi kullanan İngiliz, Fransız, Alman ve Macar gibi milletlerin alfabeleri teker teker tetkik edilmeye çalışılmış, Latin harflerinin Türkçe’ye tatbiki amacıyla Türkler ve yabancılar tarafından Dil Komisyonuna gönderilen teklifler dikkatle incelenmiştir. Dilimiz için gerekli olan harfler seçilirken; Türkçemizin milli ses bünyesine uymasına, dilimizin ihtiyaçlarının her şeyin üzerinde tutulmasına, İstanbul şivesine uygun olmasına, bütün kelimelerin söylendiği gibi yazılmasına, harflerin hiçbir karışıklığa yol açmamasına Dil Komisyonu özellikle dikkat etmiştir. Komisyon, iki rapor hazırlamış; biri Ahmet Cevat raportörlüğündeki Türkçe’nin Grameri Raporu diğeri ise İbrahim Grandi raportörlüğündeki Elifba Raporu’dur. Bu rapor; Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’e Dolmabahçe Sarayı’nda sunulmuştur. Bu rapor, alfabe üzerine çalışılan ilk resmi ve bilimsel rapor özelliği taşımıştır. Elifba Raporunun sonunda Falih Rıfkı, Ahmet Cevat, İbrahim, Yakup Kadri ve Mehmet İhsan Beyler’in isimleri yer almaktadır.⁴⁹ 41 sayfalık Elifba Raporundaki bölümler şunlardır;

1. Türk dilindeki seslerin miktar ve keyfiyetleri
2. Latin harflerinin savti kıymetleri
3. Avrupa’da kullanılan Latin asıllı alfabelerdeki harfler: Latin, İspanyol, Fransız, Portekiz, İngiliz, Alman, Azerbaycan, Fin, Macar vb.
4. Bu alfabelerdeki harflerin şekilleri ve savti kıymetleri
5. Türkçeye mahsus Latin harflerinin seçilmesi ve bu konuda uyulan esaslar
6. Muhtelif harflerdeki çift harfler, işaretli harfler, Latin alfabesine eklenmiş harfler
7. Türk alfabesini teşkil eden harflerin çeşitli dillerde karşılıkları
8. Tespit edilen yani alfabenin vasıfları, dilimizin bünyesine uygun gelme, ses unsurları arasında iltibasa yer vermeme, diğer seslerle olan tenazuru muhafaza etme, tamamıyla ulusal olma, gerek okuma ve gerekse yazma konusunda sade, açık ve kolay olma, klişe halinde olmama, imlâda iltibası kaldırma, bediî olma...⁵⁰

Mustafa Kemal alfabe raporunu inceledikten sonra, Falih Rıfkı’ya sordu: “Yeni yazıyı tatbik etmek için ne düşündünüz?”

Falih Rıfkı: “Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var... Teklif sa-

49 Çelik; a.g.t ,s.81.; Tongul,a.g.m.,s.120.

50 Ülkütaşır, a.g.e., s.61.

hiplerine göre, ilk devirler iki yazı bir arada öğretilenektir. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yavaş yavaş yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedrici bazı usuller düşünülmüştür.” Yüzüme baktı:

Bu ya üç ayda olur, ya hiç olmaz, dedi.

Hayli radikal bir inkılâpçı iken, ben bile yüzüne bakakalmıştım.

“Çocuğum, Gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi, herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver’in yazısına döner. Hemen terk olunuverir”. dedi.⁵¹

Konunun yeterince olgunlaştığını gören Mustafa Kemal Atatürk, harekete geçmenin vakti geldiğini düşünmüştür. 9 Ağustos 1928 günü CHP’nin Sarayburnu Parkı’nda düzenlenen eğlence-de, harf inkılabının getirileceğini halka bizzat kendisi duyurmuştur. Harf inkılâbı ile ilgili düşüncelerini uzun uzun halka anlatmıştır.

“Sevgili Kardeşlerim;

Huzurunuzda ne kadar bahtiyar olduğumu izah edemem. Duygularımı tek tek kelimelerle ifade edeceğim: Memnunum, mütehasşısım, mesudum. Bu vaziyetin bana ilham ettiği hissiyatı huzurunuzda ufak notlar halinde tespit ettim. Bunları içinizden bir vatandaşa okutacağım.”

Diyerek hazırladığı notlarını bir gencin okumasını istemiştir.

“Vatandaşlar, bu notlarım asıl, hakiki Türk kelimeleri, Türk harfleriyle yazılmıştır. Kardeşiniz bunu derhal okumaya teşebbüs etti; birdenbire okuyamadı. Biraz çalıştıktan sonra şüphesiz okuyabilir. İsterim ki bunu hepimiz beş-on gün içinde öğrenesiniz. Arkadaşlar, bizim ahenkdar, zengin lisanımız, yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindediniz. Anladığınızın âsarına yakın zamanda bütün kâinat şahit olacaktır. Buna kat’iyetle eminim. Yeni Türk alfabesiyle yazdığım bu notları bir arkadaşına okutacağım, dinleyiniz.”

Paşa, elindeki notları bu kez Falih Rıfkı’nın okumasını istemiştir. Ardından sözü tekrar alarak konuşmasına devam etmiştir.

“Vatandaşlar, Arkadaşlar! Çok söz, uzun söz bir şey için söylenir, hakikati anlamayanları hakikate getirmek için... Ben bu devirleri geçirdim, şimdi sözden ziyade iş zamanıdır. Artık benim için, hepimiz için çok söz söylemeye ihtiyaç kalmadı kanaatindeyim. Bundan sonra bizim için faaliyet, hareket ve yürümek lâzımdır. Çok işler yapılmıştır amma bugün yapmaya mecbur olduğumuz son değil, lâkin çok lüzumlu bir iş daha vardır: Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu, vatanperverlik ve milletperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu okuma-yazma bilir, yüzde doksanı bilmez nevidendir. Bundan insan olanlar utanmak lâzımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma-yazma bilmiyorsa, bu hata bizde değildir. Türk’ün seciyesini anlamayarak, kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde

51 Falih Rıfkı Atay; Çankaya, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 440.

bütün Türk heyet-i içtimaiyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz, yazısı ile kafası ile bütün âlem-i medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir”⁵²

Mustafa Kemal bu konuşmasından sonra, ülkenin her yerinde çalışmalar başlamıştır. Aydın ve halk kesiminden birçok kimse yeni harfleri öğrenmeye başlamıştır. Gazeteler yeni harflerle yayınlanmış. Halka harf tabloları verilerek harfler tanıtılmıştır. Yeni harflerin her semtte her bölgede öğretilmesi için dersaneler açılmıştır. Bu dersaneler için Halk Dersanelerine Mahsus Türk Alfabeti basılmıştır. Birçok kurumda da yeni harfler kullanılmaya başlanmıştır. İstanbul Belediyesi tarafından telefon rehberi yeni alfabe ile basılmıştır. Ticaret Odası imza ve yazışmalarda yeni harfler kullanmıştır. İstanbul’da ve Ankara’da kurslar açılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı’nda açılan kurslara katılan çok sayıda müfettiş, harfleri öğrendikten sonra yurda dağılmış ve yeni harfleri öğretmenlere öğretmekle sorumlu tutulmuşlardır.⁵³

Mustafa Kemal, bütün yaptığı yeniliklerde olduğu gibi Harf İnkılabını başlatmadan önce halka anlatmak ve inkılabı halka mal etmek amacıyla Anadolu’nun çeşitli yerlerinde gezilmiştir. 23 Ağustos-20 Eylül tarihleri arasında yaklaşık bir ay; Tekirdağ, Bursa, Çanakkale, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri illerine geziler düzenlemiş ve halka Başöğretmen unvanıyla bizzat okuma yazma derslerini kendisi vermiştir.⁵⁴

3. Latin Alfabetinin Kabul Edilmesi

Mustafa Kemal’in çabalarıyla çok büyük emek harcanmış ve iki ay gibi kısa bir sürede şartırtıcı derece de büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. İnanılmaz bir hızla eski yazıdan yeni yazıya geçilmiştir. Yeni Türk alfabesinin resmen benimsenip yasallaşması için TBMM’nin tatilinin sona ermesi beklenmiştir. Meclis açılır açılmaz Mustafa Kemal Atatürk yazı devrimi ile ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur.⁵⁵ 1 Kasım 1928 günü Meclise gelen Atatürk, harf konusuna değinen bir konuşma ile meclisteki nutkuna başlayacaktır. Atatürk konuşmasında:

“Aziz arkadaşlarım, Her şeyden evvel her inkişafın yapı taşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıttan evvel büyük Türk milletine onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma-yazma anahtarı vermek lazımdır. Büyük Türk milleti cehaletten az emekle, kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk elifbasıdır. Basit bir tecrübe, Latin esasından Türk harflerinin Türk diline ne kadar uygun olduğunu, şehirde, köyde yaşa ilerlemiş Türk evlatlarının ne kadar kolay okuyup yazdıklarını, güneş gibi meydana çıkarmıştır. Büyük Millet Meclisi’nin kararıyla Türk harflerinin kat’iyet ve kanuniyet kazanması bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır. Milletler ailesine, münevver yetiştirmiş, büyük bir milletin dili olarak elbette girecek olan Türkçe’ye bu yeni canlılığını kazandıracak olan Üçüncü Büyük Millet Meclis, yalnız edebî Türk tarihinde değil, bütün insanlık tarihinde de mümtaz bir sima kalacaktır. Efendiler, Türk harflerinin kabulü ile hepimiz bu memleketin bütün vatanını seven yetişkin evlatlarına mühim bir vazife teveccüh ediyor. Bu vazife milletimizin kâmilan okuyup yazmak için gösterdiği şevk ve aşka bilfiil hizmet ve yardım etmektir. Hepimiz, hususi ve umumî hayatımızda rast geldiğimiz okuyup yazma bilmeyen erkek-kadın her vatandaşımıza yeni harfleri öğretmek için tehalük göstermeliyiz. Bu milletin asırlardan beri his solunmayan bir ihtiyacını birkaç sene içinde tamamen temin etmek, yakında

52 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III (Açıklamalı Dizin ile), Atatürk Araştırma Merkezi, Divan Yayıncılık, 2006, s.373.

53 Özerdim; a.g.e.,s. 16.

54 Ülkütaşır, a.g.e.,ss.113-116.

55 Şimşir, a.g.e., s.208.

ufuklarda gözlerimizi kamaştırın bir muvaffakiyet görevidir. Hiçbir muzafferiyet hazırlarıyla kıyas kabul etmeyen bu muvaffakiyetin hepimiz heyecanı içindeyiz. Vatandaşlarımızı cehaletten kurtaracak sâde muallimliğın vicdani hazzı mevcudiyetimizi işba etmiştir (doğurmuştur). Aziz arkadaşlarımız; yüksek ve edebi yadigârımızla büyük Türk milleti, yeni bir nur âlemine girecektir..."

dedikten sonra yeni harflerden örnekler vermiş ve Türk diline en uygun olan harflerin Türk alfabesi olduğu belirtilerek milletvekillerinden yeni harfleri kabul etmelerini isteyerek konuşmasını nihayetlendirmiştir.⁵⁶

Mustafa Kemal konuşmasının ardından Meclis Başkanı Kazım Özalp, üç milletvekili tarafından verilen önergeyi okuttu. Önergenin kabul edilmesiyle 15 kişilik Geçici Harf Komisyonu oluşturuldu.⁵⁷ Daha sonra hükümet adına konuşan Başbakan İsmet Paşa:

*"Türk Alfabesi ile bu milletin okuma yazma mücadelesine girmesi her yan da büyük bir açılma, büyük bir kolaylık doğurmuştur. Hiçbir kanun tasarısı, görüşülürken, kesinlikle uygulanacağına ve büyük sonuçlar getireceğine böylesine güven vermemiştir. Sebebi açıktır. Çünkü böyle bütün bir milletin hayatını, düşünce ve maneviyat hayatını etkileyecek olan temelli bir iyileştirmeye bütün milletin içinde ve her köşede esaslı olarak işlenmedikçe, başvurulmak çok cesaret ister. Sizler, bu olay ile memleketin her yanında ne kadar esaslı bir ihtiyaca değindiğinizi açık olarak gördünüz. Milletin tez elden okuyup yazmak, bilgisizlikten sıyrılmak için taşıdığı istek derin, geniş ve samimidir."*⁵⁸

Şeklinde sözlerini dile getirdi.

Daha sonra Meclis kürsüsüne Konya milletvekili Refik Koraltan, Mehmet Emin Yurdakul gibi milletvekilleri harf inkılabının yapılması yönünde konuşmalar yapmıştır. Sivas Milletvekili Rahmi Bey ise, gümüşten bir levha üzerine altından yapılmış harflerin Atatürk'e hediye edilmesini istemiş ve bu istek oy birliği ile kabul edilmiştir.⁵⁹

Meclis'te 1 Kasım 1928'de 11 maddelik bu kanun oy birliğiyle kabul edilmiştir. 3 Kasım 1928 yılında Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmış ve Resmi Gazetede yayınlanmıştır.⁶⁰ Kanunun Resmi Gazete'de yayınlanmasının ardından bütün devlet dairelerinde, özel kurumlarda, gazete, dergi levha ve reklamlarda yeni harfler kullanıldı. Ocak 1929'dan tüm kitaplar yeni harflerle basıldı ve eğitime yeni harfler öğretilerek devam edildi. Devlet dairelerinde kullanılan kanunlar, yönetmelikler, cetveller, defterler, para, bono, pul gibi kıymetli kâğıtlar değiştirilmesi, evrakların, fezlekelerin, defterlerin yazılması, yazılı dilekçelerin verilmesi içinse Haziran 1929'a kadar süre verilmiştir.⁶¹

3.1.Harf İnkılabının Uygulanmaya Başlaması

Türkiye'de; okuma yazma bilen kişi sayısı şu şekildedir:

1927 yılında okur-yazarlık oranı, kadınlarda % 4,

Erkeklerde % 13 ve genel nüfus % 8.16 dir.

56 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, s. 3-5.

57 Goloğlu; a.g.e; 281.

58 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre:III. İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, ss. 7-8.

59 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre:III. İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, s. 11.

60 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre:III. İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, s. 6-7.

61 Resmi Gazete, 3.11.1928, no:1030.

Bunun % 5-6'sı eski yazıyı bilen Türkler, geri kalanı gayrimüslimlerdir.

Kentlerde okur-yazarlık oranı % 30, köylerde % 6 civarındadır.⁶²

Bu nedenle hem yeni harflerin öğretilmesi hem de kısa sürede okuryazarlık oranının yükseltilebilmesi için harekete geçilmesi gerekiyordu. Bakanlıklar da devlet dairelerindeki memurlara kurslar verilmeye başlandı. Onlar için ders notları ve kitapçık basıldı. Sınav yapıldı ve başarı gösterenlere "Türk harfleri ile okuyup yazabilir" diye bir belge verildi. Devlet yazışmalarını Dışişleri Bakanlığı yeni harflerle karşılık verdi. Gazetelerin yeni harflerle basımını kolaylaştırmak amacıyla çeşitli yardımlar yapıldı. Sokaklarda, gemilerde, tren iskeleleri ve istasyonlarda yeni harflerle isimleri yazıldı. Öğretmenlere yeni yazı öğretilmeye başlandı. Ders kitapları yeni harflerle basıldı. Kitaplar mümkün olduğunca sade Türkçe ile basılmaya özen gösteriliyordu. Türkçe kitapların basılması için matbaalara çeşitli yardımlar yapıldı.⁶³

3.2. Millet Mektepleri Açılması

Türk Harfleri yasasının yürürlüğe girişinden dört gün sonra 7 Kasım 1928 günü, Başbakan İsmet İnönü T.B.M.M kürsüsünde yaptığı konuşmada Millet Mekteplerinin açılacağını duyurmuştur. Yazı inkılabını sadece devlet görevlilerine, okul çocuklarına yeni yazıyı öğretmekle yetinmeyip, ileri yaşlardaki halka da yeni yazıyı öğretmek için Millet Mektepleri açılmıştır.⁶⁴ Millet Mektepleri, A ve B dershaneleri, halk okuma odaları ve köy yatı dershanelerinden oluşmuştur. Millet Mekteplerinin Başkanı, Mustafa Kemal'dir. Bu mekteplere okula devam edemeyen 16-45 yaş arasındaki tüm vatandaşların katılması zorunludur. Katılan kişiler sınav yapılarak belge verilmiştir. Öğretmeni veya okulu olmayan köylerde ise gidip onlara yeni yazıyı öğretecek Seyyar Talim Heyetleri kurulmuştur. Bu okullar için yeni harflerle hazırlanan kitaplar basılmıştır. Okullarda sadece alfabe öğrenimi değil, Kıraat bilgisi, Yurt bilgisi, Sağlık Bilgisi ve hesap ölçü, tarih, coğrafya gibi derslerde verilmiştir.

Millet Mektepleri halkın eğitim seviyesinin yükselmesini ve bilinçlenmesini de hedeflemiştir. 1928-1935 yılları arasında ülkede, eski harfleri bilen ve hiç okuma bilmeyenler dâhil yeni harflerle yaklaşık 3,5 milyon insana okuma-yazma öğretilmiştir. O dönemde nüfusun dörtte biri okur-yazar duruma gelmiştir. Zamanın şartları ele alındığında çok önemli bir gelişme olduğu açıktır.⁶⁵ 1935 yılına gelindiğinde okuma yazma bilen sayısı %19,9'a yükselmiştir. Erkek nüfus okuma yazma oranı %29,3'e kadınlar da ise oran %10,5'e yükselmiştir. Okur-yazar oranının artmasında yeni alfabenin Arap alfabesine göre daha kolay olması ve Türk dilinin ses özelliklerine uygun olması etkili olmuştur.⁶⁶

Sonuç

Türkler, tarih boyunca çeşitli alfabeler kullanmıştır. İslam dininin kabul edilmesiyle Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Ancak zamanla Osmanlıcanın içerisinde Arapça ve Farsça kelimelerin artması, Türkçe' de ki bazı ses ve kelimeleri karşılayamaması Tanzimat döneminde birçok aydın tarafından alfabe konusunda tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu tartışmalar Cumhuriyet'in ilanı sonrasında da devam etmiştir.

Alfabe konusu, mecliste de uzun zaman tartışma konusu olmuştur. Alfabe karşıtları ve ta-

62 Tongul; a.g.m, s.126.

63 Şimşir, a.g.e., ss.216-233.

64 Şimşir, a.g.e., s. 234.

65 Tongul; a.g.m, s.126.; Albayrak; a.g.m., 490.

66 Kıroğlu, a.g.t., s.64.

raftar olanlar meclis dışında da tartışmalarını sürdürmüşlerdir. Alfabe değişikliklerini isteyenler Mustafa Kemal'den hemen geçilmesini istemelerine rağmen şartlar olgunlaşmadan mümkün olmayacağını söylemiştir. Tanzimat'tan beri tartışılan bu konuyu Mustafa Kemal Atatürk, uzun yıllar yakından incelemiş, toplumun ve devletin inkılabına hazır olduğu düşündüğü zamanda gerekli çalışmaları yaparak halkı kendi bilinçlendirmiştir. Yıllardır tartışılan Alfabe konusunu Mustafa Kemal başarmıştır.

Mustafa Kemal'in başarılı olmasında şüphesiz tüm inkılaplarda olduğu gibi plan ve programlı şekilde ilerlemesinin etkisi olmuştur. Bir dilci gibi Latin alfabesinin Türkçe'ye nasıl uyarlanabileceği üzerine çalışmalar yapmıştır. Çeşitli aydınların bu konudaki görüşlerini alarak yapılacak çalışmalar tasarlanmıştır. Kamuoyunun bu konudaki desteğini de aldıktan sonra harfleri halka bizzat kendi tanıtmıştır. İnkılabın uygulanması sürecini de dikkatle takip etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, Harf İnkılabı ile Türkleri İslamiyet'ten uzaklaştırmanın aksine Türk Milletinin kendi öz Türkçesini ve kültürünü öğrenmesini istemiştir.

Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kabul edilen Latin alfabesi kabulü Türkiye Cumhuriyeti için bir dönüm noktası olmuştur. Latin alfabesinin kabulünden önce okuma-yazma işi sadece aydın zümrenin elinde bulunurken, harf inkılabıyla beraber halkın her kesimi okur-yazar durumuna gelmiştir. Türk milleti bu inkılâp hareketiyle çağdaşlaşma sürecini hızlandırmıştır. Çağdaş ve modern bir Türkiye hedefi için yapılan bu inkılâp ile halk rahatlıkla okuma yazma öğrenebilmiş, gündelik konuşmalarını rahatlıkla yazıya dökebilmiştir. Batı kültürü ile Türk Kültürü arasındaki uyum gösterilmeye çalışılmıştır. Millet Mektepleri Halkevleri ve Halkodaları kurularak okuma-yazma bilmeyenlere okuma-yazma imkânı sunulmuştur. Türk Milletinin eğitim seviyesi yükselmesi sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

ATAY, Falih Rıfkı; *Çankaya*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 1984.

İNAN, A. Afet, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

GOLOĞLU, Mahmut; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I (1924-1930) Devrimler ve Tepkileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

GÜLMEZ, Nurettin; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Harfler Üzerine Tartışmalar*, Alfa Aktüel Yayıncılık, İstanbul, 2006.

KANSU, Mazhar Müfid; *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara 1997.

ÖZERDİM, Sami N.; *Yazı Devriminin Öyküsü*, Türk Dil Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara, 1994.

ÖZERDİM, Sami N.; *Yazı Devrimi (Yazı Devrimini Kavrayamayanlar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.

ŞİMŞİR, Bilal N.; *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

TEKİN, Mehmet; *Harf İnkılâbı (Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı)*, Antakya, 1988.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir; *Atatürk ve Harf Devrimi* Ankara, 1973.

ATATÜRK'ÜN SÖYLEV VE DEMEÇLERİ I-III (Açıklamalı Dizin ile), Atatürk Araştırma Merkezi, Divan Yayıncılık, 2006.

Makaleler

ALBAYRAK, Mustafa; “Yeni Türk Alfabesinin Kabulü Öncesinde Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mekteplerinin Açılması (1862-1928)”, *Atatürk Yolu*, Ankara,1989, ss. 463-495.

AKDOĞAN, Nuran Savaşkan; “Modern Ulus Devlet Olma Yolunda Harf İnkılabı ve Uygulanması”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.43, Sayı. 3, 33-59.

ATAY, Falih Rıfkı ; “Yeni Yazı”, *Türk Dili*, C: II, Sayı: 23, Ankara 1 Ağustos 1953, 717-729.

BOYACIOĞLU, Ramazan; *Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar*, Atatürk Araştırma Merkezi.429-450.

DÖNMEZ, Cengiz; “Atatürk ve Harf İnkılabı”, Atatürk Araştırma Merkezi, 37-70.

ERAT, Muhammet; Osmanlı’da Alfabe Tartışmaları, *Türkler Dergisi*, C:15, 154-166.

KORKMAZ, Zeynep; “Alfabe Devriminin Türk Toplumunu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkishor Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, 1470-1480.

KERİMOĞLU, Caner; “Hüseyin Cahit Yalçın’ın (1875-1957) Dil İle İlgili Görüşleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2008, 103-117.

MERT, Özgür; “Harf İnkılabının Gerçekleştiği Süreçte Atatürk’ün Tekirdağ Ziyaretinin Basındaki Yansımaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* Cilt.17/34,2017, 191-204.

ŞENTÜRK, Ayşegül; “Harf İnkılabının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2012, Sayı: 26, 27-44.

TONGUL, Neriman; “Türk Harf İnkılabı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs 2004, Sayı: 33-34, 103-130.

ULU, Cafer; “Osmanlı’da Alfabe Tartışmaları ve Latin alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemal’in Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği”, 279. *Ankara Üniversitesi Dergisi*, 77-304.

YAVUZ, Emre; “Arap Alfabesinden Latin alfabesine Geçiş (Harf inkılâbı 1 Kasım 1928)”, www.academia.edu/9626886/Latin_Alfabesinin_Kabulü_ve_Tartışmalar, 1-41.

Tezler

ÇELİK, Adem; *Harf İnkılabına Giden Süreç*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

İLHAN, Ali İhsan; *1925-1928 Yılları Arasında Cumhuriyet ve İdam Gazetesinde Çıkan Harf İnkılabıyla İlgili Konular*, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Haziran 2010.

KIROĞLU, Yasemin; *Harf İnkılabının Atatürk Devrimlerinin Yayılmasına Etkisi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2008.

Meclis Kaynakları

- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi: III, C:12, 1.3.1922, 2-16.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi: I, C:1, 26.8.1924, s. 295.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre, I. İçtima Senesi: I, C:5/1, 25.2.1340, ss. 335-336.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre, II. İçtima Senesi II, C:14, 25.2.1925, ss. 324.-336.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre, II. İçtima Senesi III, C:23, 22.3.1926, ss. 270-273.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi I, C:4, 8.5.2.1928, ss. 226-230.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi I, C:4, 20.5.1928, ss. 205-206.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, ss. 3-5.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, ss. 7-8.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, s. 11.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III. İçtima Senesi II, C:5, 1.11.1928, ss. 6-7.
- Resmi Gazete, 3.11.1928, no:1030